

**STRATEJİK
ARAŞTIRMALAR
DERGİSİ**

**GENELKURMAY ASKERİ TARİH
VE STRATEJİK ETÜT
BAŞKANLIĞI YAYINLARI**
“Türkiye Cumhuriyeti’nin 80 nci
Yılı Armağanı” Özel Sayısı

YIL: 1 Eylül 2003

SAYI: 2

Dergimizdeki yazı ve resimlerin
her hakkı saklıdır; ancak kaynak
gösterilmek suretiyle iktibas
edilebilir.

Stratejik Araştırmalar
Dergisi’nde yayımlanan makaleler
yazarlarının şahsî görüşlerini
yansıtır.

ISSN 1303 – 698X

**ANKARA
GENELKURMAY BASIM EVİ
2003**

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ

Türkiye’nin Avrupa Birliği Gümrük Birliği Kapsamında Yaptığı Ekonomik Düzenlemelerin Değerlendirilmesi Prof. Dr. Rezan TATLIDİL - Arş. Gör. İpek SAVAŞÇI.....	1
Avrupa Temel Haklar Şartı ve Avrupa Birliği Siyasî Kriterlerine Etkisi Prof. Dr. Füsun ARSAVA.....	29
Osmanlı Devleti Döneminde Türk - Ermeni İlişkileri ve Ermeni Sorununa İlişkin Bazı Değerlendirmeler Prof. Dr. Sabahattin ÖZEL.....	49
Bor Madeninin Ulusal Ekonomiye Daha Fazla Katkısı İçin Öneriler Prof. Dr. Güven ÖNAL.....	57
Tarihsel Gelişim Sürecini Anlamak Hv. Tuğg. Sûha ATATÜRE.....	65
Jeopolitik ve Jeostratejik Teoriler Kapsamında Küreselleşmenin Geleceği ve Türkiye Tuğg. Hüsmen AKDENİZ.....	81
1922 Yılında Orta Doğu’da Uluslararası Petrol Rekabeti Doç. Dr. Bige Sükan YAVUZ.....	111
Türkiye - Ermenistan İlişkilerinin Hâlihazır Durumu ve Geleceği Yard. Doç. Dr. Halûk SELVİ.....	139
Dış Borçlanmanın Ekonomik Bağımsızlığa Etkisi Yard. Doç. Dr. Mehmet BAŞAR.....	147
Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Sonrası Türkiye ile Orta Asya Arasındaki İlişkiler ve Bu Konuda Etkili Olan Faktörler Yard. Doç. Dr. Ali Faik DEMİR.....	161
Kapitalizm, Ulus Devletlerin Oluşumu ve Savaş Dr. Ertuğrul KIZILKAYA.....	179
Türkiye - Bulgaristan İlişkilerinin Bulgaristan’da Yaşayan Türkler Açısından Değerlendirilmesi Ayşe KAYAPINAR.....	201
Ege Denizi Kıt’a Sahanlığı Uyuşmazlığına Çözüm Önerisi: Ortak Arama ve İşletme Dz. P. Yb. Sami DOĞRU.....	221
Son Elli Yıllık Süreç İçinde Kıbrıs Meselesi ve Avrupa Birliği Öğ. Bnb. Ulvi KESER.....	241

STRATEJİK ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

Ulusal Hakemli Dergi

Yılda iki kez yayımlanır.

Eylül 2003 Yıl: 1 Sayı: 2

“Türkiye Cumhuriyeti'nin 80 nci Yılı Armağanı” Özel Sayısı

ISSN: 1303-698X

Genel Yayın Yönetmeni

Tuğgeneral N. Reşat ÖDÜN
Prof. Dr. Seçil KARAL AKGÜN

Düzeltilen

Yard. Doç. Dr. Aziz GÖKÇE

YAYIN KOMİSYONU

Kur. Alb. Yaşar KUNDUH
E. Kur. Alb. Osman BOYALAR
E. Tnk. Alb. Burhan YENER
Öğ. Bnb. Ali BAL
Tarih Uzm. Kerime ŞAHİNER

DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Füsün ARSAVA
Prof. Dr. Refet YİNANÇ
Prof. Dr. Sema KALAYCIOĞLU
Prof. Dr. Nadir DEVLET
Prof. Dr. Sami DENKER

HAKEM KURULU

Prof. Dr. Seçil KARAL AKGÜN
Prof. Dr. Erol MANİSALI
Prof. Dr. Ersin KALAYCIOĞLU
Prof. Dr. Emine GÜRİSOY NASKALI
Prof. Dr. Erinc YELDAN
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL
Prof. Dr. Ömer KÜRKCÜOĞLU
Prof. Dr. Sema KALAYCIOĞLU
Prof. Dr. Nadir DEVLET
Prof. Dr. Mesut ÖNEN
Prof. Dr. Ersin ONULDURAN
Prof. Dr. Ali İhsan BAĞIŞ
Prof. Dr. Hasan SAYGIN
Prof. Dr. Rezan TATLIDİL
Prof. Dr. Ergün AYBARS
Prof. Dr. Füsün ARSAVA
Prof. Dr. Hasret ÇOMAK
Prof. Dr. Cihat ÖZÖNDER
Prof. Dr. Nilüfer NARLI
Prof. Dr. Sami DENKER
Prof. Dr. Ömür Şakir BABAOĞLU
Prof. Dr. Refet YİNANÇ

Prof. Dr. Turgut TARHANLI
Prof. Dr. Melek DELİLBAŞI
Doç. Dr. Ercüment TEZCAN
Doç. Dr. Çağrı ERHAN
Doç. Dr. Sertaç BAŞEREN
Doç. Dr. S. Güliden AYMAN
Doç. Dr. Hüner TUNCER
Doç. Dr. A. Nükhet ADIYEKE
Doç. Dr. Gökhan ÇETİNSAYA
Doç. Dr. Mustafa KİBAROĞLU
Yard. Doç. Dr. Nuri ADIYEKE
Yard. Doç. Dr. Selami SEZGİN
Yard. Doç. Dr. Enis ŞAHİN
Yard. Doç. Dr. Recep BOZTEMUR
Yard. Doç. Dr. Ali Faik DEMİR
Yard. Doç. Dr. Özgür TONUS
Dr. İbrahim ÖRNEK
Dr. Ertuğrul KIZILKAYA
Dr. Cem ENGİN
Dr. Nihat Ali ÖZCAN
Dr. Ayşegül KİBAROĞLU

Baskı

Genelkurmay Basım Evi

Yazışma Adresi

Genelkurmay ATASE SAREM Başkanlığı 06100 Bakanlıklar/Ankara

Telefon: 0 312 402 23 18

Faks: 0 312 425 42 34

E-Posta: J7obs @ tsk.mil.tr

SUNUŞ

Stratejik Araştırmalar Dergisi'nin ilk sayısına askerî ve akademik çevreler tarafından gösterilen yakın ilgi, elinizdeki ikinci sayının hazırlanmasında bizim için güç ve moral kaynağı olmuştur.

Dergimizin bu sayısında 14 makale yer almaktadır. Bu makalelerde, Avrupa Birliği ile Türkiye arasındaki ilişkiler, yakın tarihte meydana gelen önemli olaylar, Türkiye'nin komşuları ile ilişkileri, Asya'daki Türk devletleri ile Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihî, iktisadî, siyasî bağları ve Türkiye'nin iktisadî meselelerine çözüm önerileri işlenmektedir.

"Türkiye'nin Avrupa Birliği - Gümrük Birliği Kapsamında Yaptığı Ekonomik Düzenlemelerin Değerlendirilmesi" başlığını taşıyan makalede, Gümrük Birliği'nin Türkiye'nin iktisadî hayatına olumlu ve olumsuz etkileri, Türkiye'nin Avrupa Birliğine tam üye olabilmek için gerçekleştirdiği uyum çalışmaları ele alınmıştır.

"Avrupa Temel Haklar Şartı ve Avrupa Birliği Siyasî Kriterlerine Etkisi" adlı makalede, Nis Zirvesi'nde kabul edilen Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı'nın yapısı ve içeriği, ortaya çıkış modeli, yapısal özellikleri ve hükümleri incelenmiş, Şart'ın hukukî statüsü ve bağlayıcılığı, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası ile bağlantısı, Avrupa İnsan Hakları Konvansiyonu ile ilişkisi, Kopenhag siyasî kriterleri kapsamındaki yeri ve Türkiye'nin Şart'ta öngörülen hak ve özgürlüklere uyum sağlamadaki mevcut durumuna yer verilmiştir.

"Osmanlı Devleti Döneminde Türk - Ermeni İlişkileri ve Ermeni Sorununa İlişkin Bazı Değerlendirmeler" başlığını taşıyan makalede, bugün dahi Avrupa ve ABD kamuoyunda dillendirilen sözde "Ermeni soy kırımını" dönemin Osmanlı Meclisinde bulunan Ermeni asıllı milletvekillerinin beyanlarına ve tarihî belgelere dayanılarak ele alınmaktadır.

"Türkiye - Ermenistan İlişkilerinin Hâlihazır Durumu ve Geleceği" adlı makalede, Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan arasında geçmişten günümüze kadar çözüme kavuşturulamayan sorunlar ve çözüm yolları ortaya konmaktadır. Ermenistan'ın bölge ülkeleri arasında barış ortamının tesisıyla hızla gelişen ticarî, iktisadî, siyasî ve askerî ilişkilere dâhil olmasının kendi halkının çıkarları için de en doğru yol olduğu, bu makalede bir kez daha vurgulanmıştır.

"Türkiye - Bulgaristan İlişkilerinin Bulgaristan'da Yaşayan Türkler Açısından Değerlendirilmesi" adlı makalede, Türkiye ve Bulgaristan arasındaki ilişkiler gözden geçirilerek, konu, Bulgaristan'da yaşayan Türkler açısından değerlendirmiştir. Söz konusu ilişkiler, sadece Türk azınlığın durumu ile sınırlı kalmamış, askerî, ekonomik, kültürel ve siyasî iş birliği açısından da ele alınmıştır.

“Ege Denizi Kıt’a Sahaneliği Uyuşmazlığına Çözüm Önerisi Ortak Arama ve İşletme” başlığını taşıyan makalede, Lozan’dan günümüze kadar Türkiye ile Yunanistan arasında süregelen kıt’a sahanlığı sorunu incelenmektedir. Ayrıca bu makalede, Ege denizinde bulunan yer altı kaynaklarının Türkiye ve Yunanistan tarafından ortak aranıp işletilmesinin iki devlet arasında yakınlaşmayı sağlayacağı, ancak tek taraflı iyi niyetin yeterli olmayacağı değerlendirilmektedir.

“Son Elli Yıllık Süreç İçinde Kıbrıs Meselesi ve Avrupa Birliği” adlı makalede, Türk ve dünya kamuoyunu uzun süredir meşgul eden “Kıbrıs ve Avrupa Birliği sorunu” ele alınmıştır. Bu makalede, 1974 Barış Harekâtı’nı hazırlayan sebepler ve sonuçları ile bugünkü durum ayrıntılarıyla işlenmiştir.

“1922 Yılında Orta Doğu’da Uluslararası Petrol Rekabeti” başlıklı makalede, günümüzde de sorunlu bir bölge olan Orta Doğu ve petrolün paylaşımı konusu, tarihî belgeler ışığında ele alınarak, bu bölgedeki güç mücadeleleri irdelenmektedir.

“Bor Madenin’in Ulusal Ekonomiye Daha Fazla Katkısı İçin Öneriler” adlı makalede, çok kıymetli bir maden olan “bor”un Türkiye’nin ekonomisine daha fazla katkı sağlayabilmesi için, bor uç ürünleri teknolojilerinin kurulacak bir bor enstitüsü yoluyla geliştirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır.

“Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Sonrası Türkiye ile Orta Asya Arasındaki İlişkiler ve Bu Konuda Etkili Olan Faktörler” başlığını taşıyan makalede, dil, tarih ve kültür birliği bakımından Türkiye ile aralarında ayrılmaz bağlar bulunan Orta Asya Türk devletlerinin ilişkilerine değinilmiştir. Bu makalede, bölge ülkelerinin tarihlerine kısaca değinildikten sonra, mevcut durum üzerinde durulmuş ve Türkiye’nin Orta Asya Türk cumhuriyetlerine yönelik politikalarını duygusal yaklaşımlar yerine siyasî gerçeklere dayandırarak, uzun vadeli politikalar üretmesi gerektiği belirtilmiştir.

“Tarihsel Gelişim Sürecini Anlamak” adlı makalede, tarihî gelişim çizgisi de göz önünde tutularak, dünyaya hâkim olan modeller ve “küreselleşme” konusu işlenmektedir. Bu bağlamda, küreselleşme - ulus devlet ilişkisi ele alınmıştır.

“Jeopolitik ve Jeostratejik Teoriler Kapsamında Küreselleşmenin Geleceği ve Türkiye” başlığını taşıyan makalede, dünyaya hâkim olma teorilerine ve küreselleşmenin boyutlarına değinilerek, bu teoriler karşısında Türkiye’nin küreselleşmenin dışında kalmadan içinde mücadele etmek yoluyla başarılı olabileceği öne sürölmektedir.

Son yıllarda, ölkemiz de dâhil olmak üzere gelişmekte olan pek çok ölkenin önemli sorunlarından biri olan dış borçlanma, “Dış Borçlanmanın Ekonomik Bağımsızlığa Etkisi” adlı makalede incelenmektedir. Makalede, dış borçlanmanın ekonomik bağımsızlığa etkileri ortaya konulurken, Türkiye’nin 1996 - 2002 yılları arasındaki dış borçlarının bir analizi de yapılmıştır.

“Kapitalizm, Ulus Devletlerin Oluşumu ve Savaş” başlığını taşıyan makalede, kapitalizm, küreselleşme ve ulus devlet ilişkisi, bu ilişkinin kuruluş sürecinde yaşananlar, tarihî örnekler de dikkate alınarak tartışmaya açılmaktadır.

Türkiye'nin Avrupa Birliği ve komşuları ile ilişkilerine ve ekonomik meselelerine ait bilimsel çalışmaların yer aldığı dergimizin ikinci sayısının ilgiyle okunacağını umuyoruz.

Erdoğan KARAKUŞ
Hava Korgeneral
ATASE Başkanı

TÜRKİYE’NİN AVRUPA BİRLİĞİ - GÜMRÜK BİRLİĞİ KAPSAMINDA YAPTIĞI EKONOMİK VE HUKUKİ DÜZENLEMELERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Prof. Dr. Rezan TATLIDİL*

Arş. Gör. İpek SAVAŞCI**

Özet:

Uluslararası ticarete hızla değişen koşullar Türkiye’yi, globalleşen dünya ticaretindeki payını artırmaya yöneltmektedir. Bu kapsamda, Türkiye’nin Avrupa Birliği ile gerçekleştirdiği Gümrük Birliği, Avrupa Birliği ile bütünleşme hedefine yönelik ortaklık ilişkisinin önemli bir aşamasını oluşturmaktadır. Aynı zamanda Gümrük Birliği, Avrupa Birliği ile ilişkilerin geliştirilmesinde iki tarafa da kazanç sağlayan ve pazar fırsatı yaratan en geniş kapsamlı ticarî yapılanmadır. Bu yapılanma içerisinde Gümrük Birliği, sadece sanayi malları ve işlenmiş tarım ürünlerinin serbest dolaşımına ilişkin bir ekonomik entegrasyon modeli değil, aynı zamanda Avrupa Birliği mevzuatı kapsamında gümrük ve ticaret politikalarının, rekabet ve fikrî, sınaf mülkiyet haklarına ilişkin politikaları da dâhil olmak üzere kapsamlı bir alanda ekonomik, sosyal, malî, hukukî, teknolojik ve kültürel yönlü uydurma görevini de üstlenmiştir. Bu uyum çalışmaları neticesinde, sanayi ve ticareti doğrudan etkileyen önemli yapısal ve kurumsal değişiklikler oluşmuştur.

Bu çalışmada, Avrupa Birliğine tam üyelikte önemli adımlardan birini oluşturan Gümrük Birliği’nin Türk ekonomisine olumlu ve olumsuz etkileri değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, Avrupa Birliğine tam üyelik amacıyla gerçekleştirilen uyum çalışmaları Gümrük Birliği kapsamında ele alınmıştır. Karşılaştırmalı değerlendirmeler sonucunda, Türkiye’nin Avrupa Birliğine tam üyelik yolunda ilerleyebilmesi için ekonomik, sosyal ve hukukî alanda gerçekleştirmeye çalıştığı reformlara yönelik öneriler geliştirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Avrupa Birliği, Gümrük Birliği, Türk ekonomisi, Avrupa Birliği müktesebatı, Avrupa Birliği mevzuatına uyum çalışmaları.

Giriş

Türkiye ile Avrupa Birliği arasında 1 Ocak 1996 tarihi itibarıyla yürürlüğe giren Gümrük Birliği, AB’ye ekonomik bütünleşme yönünde atılan önemli bir adım olarak düşünülmektedir. Ancak aradan geçen altı senelik uygulamadan sonra, gelinen noktanın Türk ekonomisi açısından değerlendirilmesinde yarar görülmektedir.

Gümrük Birliği, sadece gümrük vergilerini, fonları, kotaları karşılıklı kaldırmanın ve AB’nin Ortak Gümrük Tarifesi’ne uyum sağlamanın ötesinde, siyasî ve malî iş birliği ile hukukî uyumu da kapsayan çok yönlü bir entegrasyon sürecidir. AB ile Türkiye arasında, sanayi malları ve işlenmiş tarım ürünlerinin serbest dolaşımına ilişkin bir ekonomik entegrasyon modeli

Stratejik Araştırmalar Dergisi Sayı: 2 EYLÜL 2003 Yıl: 1

* Ege Üniversitesi İktisadî ve İdarî Bilimler Fakültesi Öğretim Üyesi

** Ege Üniversitesi İktisadî ve İdarî Bilimler Fakültesi Öğretim Elemanı

olan Gümrük Birliği sürecinde Türkiye, mevzuatını Avrupa Birliğinin gümrük ve ticaret politikalarının yanı sıra rekabet ve fikrî, sınaî mülkiyet haklarına ilişkin politikaları da dâhil olmak üzere kapsamlı bir alanda uydurma yükümlülüğü altına girmiştir. Bu uydurma çalışmaları sonucunda, sanayi ve ticareti doğrudan etkileyen önemli yapısal ve kurumsal değişiklikler yapılmıştır.

Bu makalede, Türkiye ile Avrupa Birliği arasındaki Gümrük Birliği ilişkisi, Avrupa Birliğine tam üyelik süreci içerisinde ele alınmakta ve bu sürecin getirdikleri ile buna bağlı sonuçları incelenmektedir.

1. Türkiye - AB Gümrük Birliği'nin İçeriği

Gümrük Birliği (GB), en genel tanımıyla, taraflar arasındaki ticarete mevcut gümrük vergisi, eş etkili vergiler ve miktar kısıtlamalarıyla, her türlü eş etkili tedbirin kaldırıldığı ve ayrıca Birlik dışında kalan üçüncü ülkelere yönelik olarak da Ortak Gümrük Tarifesi'nin uygulandığı bir ekonomik entegrasyon çeşididir.¹ Katma Protokol'de hassas sanayi ürünlerinin gümrük vergilerinin yirmi iki yıl içinde kademeli olarak sıfırlanmasını öngören sürenin bitiminde, Türkiye'nin Ankara Anlaşması hükümlerine göre AB'ye tam üyelik başvuru hakkı ortaya çıkmıştır. Ancak Türkiye'nin tam üyelik başvurusu, AB tarafından ekonomik gelişme düzeyinin yeterli olmadığı gerekçesi ile reddedilmiştir. Tarafların daha sonra yaptığı görüşmeler sonunda, AB uygulanmalarında ilk defa bir ülke ile tam üyelik anlaşması imzalanmadan önce, Gümrük Birliği'ne gidilmesi kabul edilmiştir. AB uygulamalarında, bir ülke ile önce tam üyelik anlaşması imzalanmakta, daha sonra Gümrük Birliği uygulamalarına geçilmektedir.

Gümrük Birliği, "Malların Serbest Dolaşımı İle İlgili 1 / 95 sayılı Ortaklık Konseyi Kararı, Ortaklığın Geliştirilmesiyle İlgili Tavsiye Kararları, Malî Konularla İlgili Deklârasyon" olarak üç ana belgeyi içermektedir. Bu belgelere bağlı olarak Gümrük Birliği'nin ekonomik, sosyal, malî ve hukukî etkileri olmuştur.

Gümrük Birliği, gümrük vergilerinin ve eş etkili vergilerin miktar kısıtlamaları ile eş etkili tedbirlerin kaldırılması, Türkiye'nin AB'nin Ortak Gümrük Tarifesi'ne uyumu, AB'nin teknik norm ve standartlarına uyumunun sağlanması, devlet tekellerinin kaldırılması, vergilendirme alanında ayrımcılığın kaldırılması ve uyum, ihalelerde ayrımcılığın kaldırılması ve karşılıklı olarak açılması, AB'nin yaptığı uluslararası tercihli ticaret

¹ Rezan Tatlıdil, "Türkiye-AB İlişkileri ve Gümrük Birliği", *Türkiye-AB İlişkileri ve Gümrük Birliği Sürecinde Sektörlerimiz*, İzmir Ticaret Odası Yayın No: 13, İzmir, 1995, s. 2.

anlaşmalarına uyum sağlanması, Türkiye’de rekabet ve fikrî, sınaî haklar gibi konularda iç hukuk düzenlemelerine gidilmesini kapsamaktadır.² Bununla birlikte, ortaklık ilişkilerinin sanayi ürünlerinde, Gümrük Birliği’nin ötesinde kültür, sanayi, teknoloji, bilimsel araştırmalar, çevre, istatistik, enformasyon, telekomünikasyon, ulaştırma, adlî ve idarî konularda iş birliğinin geliştirilmesi, tarım politika ve mevzuatına ilişkin yakınlaştırma çalışmalarının desteklenmesi, Türk işçilerinin sosyal konularının iyileştirilmesi, makro ekonomik politikalarda iş birliğine gidilmesi, siyasal diyalogun yapılandırılmasını da içermektedir. Ayrıca, Gümrük Birliği çerçevesinde Türk ekonomisinin geçireceği değişime bağlı olarak ortaya çıkabilecek ihtiyaçları karşılamak ve iki taraf arasındaki gelişme farklılıklarını azaltmak amacıyla AB bütçesinden 5,5 milyar dolar malî yardım yapılması öngörülmüştür. Ancak bu meblağın, 17 Ağustos depremi nedeniyle yapılan yaklaşık üç yüz milyon euroluk yardım dışında gerçekleşmediği görülmektedir.

Gümrük Birliği, sadece sanayi ürünlerini ve işlenmiş tarım ürünlerini kapsamakta, geleneksel tarım ürünleri Gümrük Birliği’nin kapsamı dışında bulunmaktadır. Türkiye, Katma Protokol çerçevesinde AB ile karşılıklı olarak sanayi ürünlerine karşı, hassas sanayi ürünlerinde 22 yılda, hassas olmayan ürünlerde ise 12 yılda gümrüklerini sıfırlamıştır. Türkiye’nin tarım politikasının ortak tarım politikasına uygun hâle getirilmesi için, tarım ürünleri Gümrük Birliği kapsamı dışında tutularak tam üyeliğe bırakılmıştır. Gümrük Birliği ile Türkiye, AB’den gelen sanayi ürünlerine uyguladığı tüm gümrük vergileri ve eş etkili tedbirleri kaldırmış, AB’ de bunlara ilâve olarak uygulamakta olduğu miktar kısıtlamalarına (kotalara) son vermiştir. Üçüncü ülkelerden ithal edilen ürünler için ise, Birliğin Ortak Gümrük Tarifesi kabul edilmiştir. Türkiye - AB Ortaklık Konseyinin almış olduğu Gümrük Birliği’ne gidilmesi kararı, Türk ekonomisinin 1980’li yıllardaki liberalizasyonundan sonra, ekonominin tamamını etkileyen en önemli gelişme olmuştur. Türkiye ile Avrupa Birliği arasında 1 Ocak 1996 tarihinde yürürlüğe giren Gümrük Birliği, Türk ticaret ve rekabet mevzuatı ile politikalarında çeşitli değişikliklere yol açmış, Türk ekonomisi için yeni fırsatlar yarattığı gibi, çaba gerektiren unsurlar da doğurmuştur. Gümrük Birliğinin kabul edilmesinden sonraki süreçte dinamik ve statik etkileri çerçevesinde Türk ekonomisini etkilemesi kaçınılmaz olmuştur.³

Türkiye’nin 1999 yılında AB’ye aday ülke olarak kabul edilmesiyle birlikte, gerek Türkiye’nin gerek AB’nin yükümlülükleri Gümrük Birliği ilişkisinin de ötesine geçmiştir. AB’nin bu genişleme stratejisi çerçevesinde

² Baskın Oran, *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar 1980 - 2001*, 1. baskı, C. III, İletişim Yayıncılık A.Ş., İstanbul, 2001, s. 339.

³ <http://www.dtm.gov.tr/ead/DTDERGI/OCAK2001/gumruk.htm>

hazırlanan Katılım Ortaklığı Belgesi ile, bu belgeyle tam olarak örtüşen karşılıklı olarak taahhütlerin ortaya konulduğu Ulusal Program, Gümrük Birliği yükümlülüklerini de içermektedir. Bu yönde yaşanan her ilerleme, Gümrük Birliği'nin işleyişini kolaylaştırdığı gibi, Avrupa Birliği ile tam entegrasyon sürecinde de mesafe sağlayamayı amaçlamıştır.

2. Gümrük Birliği Uygulaması ve Gümrük Birliği'nin Getirdikleri

Türkiye - AB ilişkilerini farklı bir boyuta taşıyan ve kapsamlı bir ticarî entegrasyon olan Gümrük Birliği, ekonomimizi doğrudan ve dolaylı olarak etkilemiştir. 6 Mart 1995 tarihinde imzalanan Ortaklık Konseyi Kararı ile 1 Ocak 1996 tarihinde AB ile Gümrük Birliği yürürlüğe girmiştir. Sanayi mallarındaki gümrüklerin kaldırılması ile birçok Avrupalı üretici Türkiye'de pazarlama faaliyetlerine başlamış, kapalı ve korumacı bir yapı içinde gelişen ölçek ekonomisine ulaşmış yerli firmalar, Gümrük Birliği ile yeni bir rekabet sürecine girmiştir. Türk sanayiinde yer alan yerli firmalar, bu dönemde, satış ve servis örgütlerinin geliştirilmesi, yeni üretim tesisi yatırımları gibi uzun vadeli hazırlık faaliyetlerinde bulunurken reklâm ve promosyon faaliyetleri, çeşitli satış uygulamaları ile tüketici bilincini oluşturma, markalarını yerleştirme ve satışlarını artırma çalışmalarına hız vermiştir. Ayrıca, bu dönemde Türk mevzuatının AB mevzuatına uyum çalışmaları da gerçekleştirilmiştir. Özellikle Rekabet Kurumu'nun oluşturulması ve Tüketicinin Korunması Kanunu'nun AB Kanunları ile uyum sağlaması sağlıklı rekabet ortamının oluşturulması için önemli adımlardır.

Gümrük Birliği'nin etkilerini sadece dış ticaretle sınırlamamak gerektiğinden sanayi sektörü, yabancı sermaye, istihdam, kamu gelirleri de çalışmanın kapsamına alınmıştır. Gümrük Birliği'nin, dış ticaret yönünden Türk ekonomisine etkisi dışında, yerel ekonomi bazında tüm sektörler üzerinde etkili olduğu bir gerçektir. Öncelikle, ülke pazarının dış pazarlara açılması sebebiyle hem iç pazarda hem de AB pazarında Türk firmaları için yoğun bir rekabet yaşanmıştır. Özellikle son 10 yıldan beri çeşitli sektörlerde ortak girişim yoluyla yabancı firma ile ortaklıklar kuran Türk firmaları ve bu firmalarla rekabet hâlinde olan yerli sermayeli güçlü firmalar, rekabete dayanabilmek için büyük çaba harcamıştır. Küçük ölçekli firmaların ise, örgütlenerek büyümeleri sağlanmaya çalışılmıştır.

Türk Dış Ticaretine Etkileri

Gümrük Birliği'nin gerçekleşme sürecinde, Avrupa'dan yapılacak ithalâtın artması, üçüncü ülkelere uygulanan gümrük vergisi oranlarının düşürülmesi, ihracatın ithalâtı karşılama oranının düşmesine ve dolayısıyla Türkiye'nin dış ticaret açığının artmasına yol açmıştır. Gümrük Birliği

sonucunda AB ile % 5,9'luk gümrük duvarları kaldırıldığı, üçüncü ülkelere de Ortak Gümrük Tarifesi uygulandığı için ham maddelerin, yarı mamul ürünlerin ve tüketim ürünlerinin ithalâtı artmış ve ithalât AB'ye yönelmiştir (Üçüncü ülkelerden yapılan benzer malların ithalâtındaki ağırlıklı koruma oranı % 10,8'den % 6 oranına inmiştir.). İthalâtın AB'ye yönelmesi ile oluşan ticaret yaratılması, ticaret hadlerinin AB lehine gelişmesine yol açmıştır. AB çıkışlı ithal malların talep - fiyat esnekliğinin yüksek olması yüzünden Gümrük Birliği'nin ilk 4 yılında ithalât artışı daha yüksek olmuştur.⁴

Türkiye ile AB arasında sanayi ürünleri itibarıyla gerçekleştirilecek Gümrük Birliği, iki taraf arasında yapılan ticareti artırmış, ancak bu artış daha çok Türkiye'nin genel ithalâtının ve bu ithalât içindeki AB payının artması yönünde olmuştur. İhracatta ise, kısa dönemde büyük bir artış gerçekleşmemiştir. Gümrük indirimleri, Türkiye'nin AB ile Ortaklık Anlaşması çerçevesinde, 1971 yılında tek taraflı olarak hemen hemen tüm sanayi mallarında AB pazarına gümrüksüz giriş hakkını elde etmesiyle başlamıştır. Bundan dolayı, bu tarihten itibaren Birliğe gümrüksüz ihracat yapma olanağına sahip olan Türk sanayi sektörünün uzun vadede önemli bir ihracat beklentisi ortaya çıkmamıştır.

1971 tarihli Katma Protokol ile Türk ekonomisinin AET ile rekabet edebilir düzeye gelmesi için, 12 ve 22 yıllık geçiş süreci ile gümrük vergileri kademeli olarak indirilmiştir. Bu süre çerçevesinde Türkiye, AB sanayi mallarının Türkiye'ye gümrüksüz girişine yönelik yükümlülükler üstlenmiştir. 1996 yılında ise, sanayi ürünlerinde gümrüklerin tamamı sıfırlanmıştır.

Türkiye'nin AB ile dış ticaretinin gelişimi Tablo 1'de verilmektedir. Buna göre, Gümrük Birliği'nin Türkiye'nin ithalât ve ihracatını hemen artırdığı 1995 ve 1996 yılları verilerinde görülmektedir. Buna paralel olarak dış ticaret açığı yaklaşık üç misli artmıştır. Gümrük Birliği'nin yürürlüğe girmesi ile ithalâta önemli bir artış olacağı başlangıçta tahmin edilmiştir. Bunun sebebi, tekstil ve hazır giyim gibi ihracatta lokomotif sektörlerde, makina ve teçhizatın ömrünü doldurması ve yenilenme zorunluluğudur. Gümrük Birliği ile tüm sanayi ürünlerinde gümrük vergilerinin sıfırlanması sayesinde öncelikli olarak söz konusu sektörlerdeki yatırım mallarının ithalâtına yönelinerek yenilendiği dikkat çekmektedir. Bu yenilenmeler ile yaklaşık 5 yıl sonra, ihracatın artış hızı ithalâtın artış hızının üzerine çıkabilmiştir.

⁴ <http://www.dtm.gov.tr/ead/DTDERGI/ekim2000>

Tablo 1: Türkiye'nin Dış Ticareti ve AB'nin Payı⁵

	Genel Milyon \$			Avrupa Birliği Milyon \$			Avrupa Birliğinin Payı %		
	İhracat	İthalât	Hacim	İhracat	İthalât	Hacim	İhracat	İthalât	Hacim
1993	15,348	29,429	44,777	7,289	10,950	18,239	47,5	37,2	40,7
1994	18,105	23,270	41,375	8,269	10,279	18,548	45,6	44,2	44,8
1995	21,636	35,707	57,343	11,078	16,760	27,938	51,2	47,2	48,7
1996	23,224	43,626	66,850	11,548	23,138	34,686	49,7	53	51,9
1997	26,261	48,559	74,820	12,248	24,870	37,118	46,6	51,2	49,6
1998	26,974	45,921	72,895	13,498	24,075	37,573	50	52,4	51,5
1999	26,588	40,692	67,280	14,333	21,419	35,752	53,9	52,6	53,1
2000	27,485	54,149	81,634	14,352	26,388	40,740	52,2	48,7	49,9
2001	31,186	40,506	71,692	16,078	18,059	34,137	51,5	44,5	47,6
2002	31,793	44,756	76,549	18,912	26,054	44,966	59,4	58,2	58,7

⁵ Kaynak: Dış Ticaret Müsteşarlığı, <http://www.dtm.gov.tr>

Gümrük Birliği'nin yürürlüğe girmesinden sonra, AB ile Türkiye'nin ticaret değerinde büyük bir artış olmuştur. Tablo 1'de görüldüğü gibi, 1995 yılında Türkiye'nin toplam ihracatı 21 milyar dolar iken 2001'de 31 milyar dolara yükselmiştir. Aynı dönemde AB'ye yapılan ihracat, 11 milyar dolardan 16 milyar dolara çıkmıştır. Toplam ithalât ise, 1995 yılında 35 milyar dolar iken 2000 yılında büyük bir yükseliş göstererek 54 - 55 milyar dolar civarında gerçekleşmiştir. Ancak 2001 yılında 40 milyar dolar civarına gerilemiştir.⁶ Gümrük Birliği sonrasında ticaretin, Türkiye'nin AB'ye ihracatında da sürekli bir artış kaydedilmesine rağmen, ithalât lehine çok büyük bir artış gösterdiği saptanmıştır. 1995 yılında AB ülkelerinden 16 milyar 760 milyon dolarlık mal ithal eden Türkiye, 2000 yılında bu ülkelerden 26 milyar 388 milyon dolarlık ithalât yapmıştır. 6 yılda AB'den yapılan ithalât, dolar bazında % 56 artmıştır. 2001 yılında ise, 18 milyar dolara düşmüştür. Aynı dönemde AB ülkelerine yapılan ihracat ise, 11 milyar 78 milyon dolardan 14 milyar 352 milyon dolara yükselmiştir. Bu rakamlar, % 22'lik bir artışı ifade etmektedir. 2001 yılında yapılan ihracat ise, 16 milyar dolara yükselmiştir.⁷ Ekonomik kriz ve daralma süreci yüzünden, 2001 yılında dış ticaret dengesinde göreceli bir düzelme yaşanmış, 2001 yılının ilk dokuz aylık döneminde genel ihracat % 11,8 artışla 22,9 milyar dolar seviyesine ulaşırken ithalât % 23,3 azalarak 30,4 milyar dolara gerilemiştir. Aynı şekilde, AB'ye ihracatımız 12 milyar dolar, AB'den ithalâtımız, 13,6 milyar dolar seviyesinde gerçekleşmiş ve AB ile yaşanan dış ticaret açığı % 82 oranında azalarak 1,6 milyar dolara kadar gerilemiştir.⁸ Tablo 1 genel olarak değerlendirildiğinde, Gümrük Birliği'nin yaklaşık olarak ilk 5 yıl yatırım malları ithalâtı sebebiyle ithalâtı artırıcı yönde etkileyeceği varsayımı doğrulanmış görülmektedir. 5 nci yıldan sonra, ithalâtın artış hızı azalmış, ihracatın artış hızı yükselmiştir.

Türkiye'nin Gümrük Birliği öncesinde en önemli dış ticaret ortağı olan Avrupa Birliği'nin Gümrük Birliği'nin tamamlanmasından sonra da bu niteliğini koruduğu ve 1993 - 1995 yıllarında AB'nin toplam dış ticaret hacmindeki ortalama % 45 olan payının 1996 - 2000 döneminde, ortalama % 51 düzeyine yükseldiği görülmektedir.⁹ Avrupa Birliği gibi güçlü bir ekonominin ve istikrarlı bir ticaret ortağınının dış ticaretinde önemli paya sahip olması, Türkiye'nin dünya ekonomisinde meydana gelebilecek sorunlardan da daha az etkilenmesini sağlamaktadır.

Türkiye'nin Avrupa Birliği dışında ticaret yaptığı diğer ülke ve ülke grupları ile dış ticareti incelendiğinde, Gümrük Birliği sonrasında diğer ülkelerle gerçekleştirdiği ticarete, belirgin bir değişiklik olmadığı ve aynı oranlarda istikrarlı bir artış sağladığı saptanmıştır. Ancak ticarete en büyük

⁶ T.C. Başbakanlık Gümrük Müsteşarlığı, "7 Yıl Önce / 7 Yıl Sonra Gümrük Birliği", *Ankara Paneli*, Ankara, Mart 2002, s. 78.

⁷ Kaynak: <http://www.dtm.gov.tr>

⁸ Nejat Eren (Eski Dış Ticaret Müsteşarı), "ABD'nin Çok Boyutlu Dinamizmi ve Türkiye", Türkiye Metal Sanayicileri Sendikası, *Mercek Dergisi Özel Sayı*, Yıl: 7, Sayı: 26, Nisan 2002, İstanbul, s. 43.

⁹ Kaynak: <http://www.dpt.gov.tr>

pay AB'ye aittir. Bu durum, Türkiye'nin AB dışındaki diğer ülke ve ülke grupları ile ikili ilişkilerinde Gümrük Birliği sonrasında ticareti saptırıcı etkinin belirgin bir şekilde ortaya çıkmadığını göstermektedir. Ayrıca, ticaret saptırıcı etkileri için AB'nin tercihli anlaşmalara bağlı olduğu ülkelerle Gümrük Birliği gereğince "serbest ticaret anlaşmaları" kabul edilmiştir. Avrupa Birliğinin ithalât yaptığı ülkeler sıralamasında Türkiye, dışa açık bir ticaret politikası izlemeye başladığı 1980 yılında 48 nci sırada yer alırken 1993 yılında 18 nci sıraya ve Gümrük Birliği sonrasında 1996 yılında 12 nci sıraya yükselmiş, 1999 yılına kadar da sıralamada aynı yeri korumuştur. AB'nin ihracat yaptığı ülkeler arasında ise, Türkiye 1980 yılında 27 nci sırada yer alırken, 1993 yılında 7 nci sıraya çıkmış, 1996 yılında 7 nci sırayı korumuş ve 1999 yılında 6 ncı sıraya yükselmiştir.¹⁰

Türkiye'nin Avrupa Birliğinin ihracat ve ithalâtındaki yerine ilişkin verilerin incelendiği 1993 yılında, Birliğin Türkiye'den gerçekleştirdiği ithalâtın toplam ithalâtına oranı % 1,5 iken 1995 yılı itibarıyla artış gösterdiği ve bu artışın 1996 yılında Gümrük Birliği'nin tamamlanması ile istikrarlı bir şekilde devam ettiği anlaşılmaktadır. Birliğin gerçekleştirdiği toplam ihracatta Türkiye'nin payı 1993 yılı itibarıyla % 1,8 iken 1995'te % 2,3 ve 1996'da % 2,9'a yükselmiş, ancak bu yükseliş, 1998 yılından itibaren düşüşe geçmiştir. Bu düşüşte, 1998 - 1999 yıllarında yaşanan Asya ve Rusya krizlerinin AB piyasalarında yarattığı durgunluğun yanı sıra, Türkiye'de yaşanan depremin de önemli etkileri olmuştur.¹¹

Türkiye'nin AB ile ticareti mal gruplarına göre değerlendirildiğinde, yatırım mallarının payının 1995 - 2000 yılları arasında ortalama % 29,3 sanayiye girdi teşkil eden ara malların payının ortalama % 55 ve tüketim mallarının payının ortalama %14,3 olduğu saptanmıştır. Yatırım ve ara malı ithalâtının tüketim mallarına oranla yüksek paya sahip olması, Türkiye'nin yatırım mallarını yenilemeye yöneldiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca, ithalâtın ara ve yatırım malları ağırlıklı yapısı, Türk sanayiinin ileri teknolojiyi dışarıdan satın aldığı gösteren bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Buna karşılık, Gümrük Birliği öncesinde % 5'ler civarında olan tüketim malları ithalâtı, Gümrük Birliği ile birlikte hızlı bir şekilde artarak % 14'lere kadar yükselmiştir.¹² Bundan özellikle Gümrük Birliği öncesi tüketim malları ithalâtına uygulanan yüksek düzeydeki gümrük vergisi oranları ve miktar kısıtlamaları gibi, bazı kısıtlayıcı tedbirlerin kalkmasıyla bu alanda bir boşluk meydana geldiği ve ithalâtımızın özellikle tüketim malları alanında artmış olduğu anlaşılmaktadır. Tüketim mallarının ithalâtındaki payın artışı, uzun vadede Türk ekonomisini olumsuz etkileyecek bir gelişme olmakla birlikte, AB'den ithal edilen ürünlerin Türkiye'deki nihai tüketicinin ürün kalite

¹⁰ Kaynak: <http://www.dtm.gov.tr>

¹¹ Handan Soğuk, "Avrupa Birliği ve Türkiye'de Tarım Politikası", *İktisadî Kalınma Vakfı*, Ocak-Nisan 2001, s. 8.

¹² T.C. Başbakanlık Gümrük Müsteşarlığı, s. 78.

ve standartları ile tüketici hakları konusunda bilinçlenmesinde etkili olduğu görülmektedir.

AB'ye yapılan ihracatta ise, tüketim mallarının 1996 yılında % 64,3 olan payının 2000 yılında % 59,3'e gerilediği, buna karşılık yatırım mallarında 1996 yılında % 3,4 olan payın 2000 yılında % 4,7'ye, ara malların payınınsa 1996'da % 32,3'e, 2000 yılında % 35,3'e yükseldiği saptanmıştır. Bu dağılım doğrultusunda, Gümrük Birliği'nin Türk sanayiinde mal grupları açısından iyileşme yarattığı anlaşılmaktadır.¹³

1996 yılını temel alarak Türkiye'nin AB ile ticaretinin sektörel dağılımı incelendiğinde, gerek ihracat gerek ithalâta tarım ürünlerinin payının sanayi ürünleri lehine düşüş gösterdiği görülmektedir. Ancak sanayi ürünleri ihracatında 1995 - 2000 yılları arasında, ortalama % 47 ile düşük teknoloji ve emek yoğun üretime dayalı tekstil ve konfeksiyon sektörünün önemli paya sahip olduğu, ithalâta ise yoğun teknoloji gerektiren sanayi ürünlerinin ağırlıklı yer tuttuğu saptanmaktadır. Teknolojik gelişme ve Ar-Ge çalışmalarına yeterli ölçüde kaynak ayırmayan Türkiye için bu dağılım, ilk aşamada Türk sanayi ürünlerinin AB ürünleri karşısında rekabet düzeyinin düşük olduğunu göstermektedir.

Genel olarak dış ticaretimizdeki tüm olumsuz gelişmeleri, Gümrük Birliği'ne bağlamak yanıltıcı olmaktadır. 1996 yılından bu yana, gerek Türk ekonomisi gerek dünya ekonomilerinde yaşanan önemli gelişmeler, süreci doğrudan etkilemiştir. 5 Nisan 1994 tarihinde yaşanan devalüasyon, 1997 yılındaki Asya ve Rusya krizleri, 1998'de Türk ekonomisinde yaşanan durgunluk, 1999 Ağustos ve Kasım aylarında meydana gelen deprem felâketleri Türk ekonomisini ve dış ticaret yapısını etkilemiştir. Türkiye'nin dış ticaretindeki yıllık değişim değerlendirildiğinde, AB'den yapılan ihracattaki en büyük artışın 1995 yılında, diğer bir ifadeyle Gümrük Birliği uygulamaya girmeden önce gerçekleştiği, ithalâtın ise % 64 oranında artış gösterdiği görülmektedir. Gümrük Birliği'nin başladığı 1996 yılında ise, AB'den yapılan ithalât % 37 oranında artabilmıştır. Dolayısıyla, hem genel hem de AB ile yapılan dış ticaretteki değişimleri, Gümrük Birliği sürecine ilâve olarak uygulanan kur politikalarına da bağlamak uygun olmaktadır. Kambiyo politikalarındaki değişimlere ve buna bağlı olarak döviz kurlarındaki dalgalanmalara bakıldığında, 1994 yılında krizi aşmak için yapılan % 30'luk devalüasyon, ithalâtın azalıp ihracatın artmasına yol açmıştır. 1995 yılında ise, seçimle birlikte artan kamu harcamalarını finanse edebilmek ve büyüyen kamu borçlarını sürdürebilmek için faiz - kur makası yaratılmış ve Türk Lirası aşırı değerlenmiştir. Aşırı değerlenen Türk Lirası, 1995 yılında toplam ithalâtın % 53 oranında bir artış göstermesine sebep olmuştur. 2000 ve 2001 yıllarında aynı süreç tekrarlanmıştır. Döviz çıpasına bağlanan 2000 yılı anti - enflasyonist istikrar programı, enflasyonu hedeflenen düzeye indiremeyince TL yeniden aşırı değerlenmiş ve dışarıdan sağlanan kısa vadeli sermaye

¹³ Kaynak: <http://www.dtm.gov.tr>

kaynakları ile finanse edilen ithalât % 24'lük bir artış göstermiştir. Döviz çıkışının yerinden çıkıp 2000 yılı istikrar programının çökmesi ile kısa bir sürede % 50'leri aşan devalüasyon, 2001 yılında dış ticaret rakamlarının değişmesinde belirleyici olmuş ve ihracat artarken, ithalât % 26 oranında azalmıştır.

Sanayi Sektörüne Etkileri

Gümrük Birliği'nin uygulanmasından sonra, AB ülkelerine uyguladığımız gümrüklerin sıfırlanmasıyla birlikte Türk sanayii, AB karşısında rekabet sorunuyla karşı karşıya kalmıştır. Türk sanayiinin rekabet sorunu, sadece AB pazarlarıyla sınırlı olmayıp üçüncü ülkelere karşı Birliğin Ortak Gümrük Tarifesi'ni uygulamasıyla birlikte, bu ülkelere karşı da korunmasız bir duruma düşmektedir. Çünkü Türkiye'nin gümrük tarifelerine oranla Birliğin Ortak Gümrük Tarifesi oldukça düşük bir seviyededir. AB, bazı gelişmekte olan ülkelerle tercihli ticaret anlaşmaları imzalamıştır. Bu anlaşmalarla Birlik, söz konusu ülkelere bazı ürünlerde ithalâta muafiyete varan ölçülerde ayrıcalıklar tanımaktadır. Bu durum, Türkiye'nin ürettiği benzer ürünlerde de riskler meydana getirmiştir.

Gümrük Birliği, mikro seviyede işletme bazında da etkili olmuştur. Rekabet açısından en kötü durumda bulunan bir sektörde bile bazı firmalar kârlı çıkarken, en iyi durumda bulunan sektörlerde, bazı firmalar olumsuz etkilenmiştir. Gümrük Birliği ile birlikte, dış pazarlar için fiyat dışı pazarlama faaliyetlerine de (kalite, promosyon gibi) ağırlık verilmesi gerekirken iç pazar araştırması yapamayan, beşerî sermayesi zayıf olan, maddî sermaye donanımı yetersiz ve kalitesi istenen düzeyde olmayan Türk sanayii önemli sorunlar yaşamıştır. Bunların yanında ham madde teminindeki eşitsizlikler, teknolojik "know-how" (bilgi birikimi) eksikliği, enflasyon vb. olumsuzluklar, AB içindeki büyük sermaye grupları ve KOBİ'leriyle rekabeti olumsuz yönde etkilemiştir.¹⁴ Bu rekabet ortamında, sermaye yapısı güçlü, dış kaynaklara bağımlılığı minimum düzeyde olan, uluslararası rekabete açık, teknolojik alt yapısı sağlam, çalışanları göreceli olarak üretken olan ve ölçek ekonomisine uygun üretim yapan işletmeler ayakta kalacaktır. Rekabet gücünün artırılması, pazarlama faaliyetlerinin yeterliliği ile paralellik göstermektedir. Yerli sanayinin üretime daha çok ağırlık verdiği, üretim sonrası pazarlama faaliyetlerine önem vermediği görülmektedir. Gümrük Birliği'nin getireceği rekabet koşulları, bugüne kadar uluslararası pazarlarda fiyatla rekabet eden üreticileri fiyat dışında özellikle tanıtım, hizmet, dağıtım faaliyetlerinin önem kazandığı pazarlama unsurlarıyla rekabete zorlamıştır. Rekabet gücü, girişimcilerin fiyat dışı nitelikler açısından rakiplerine oranla daha çekici olacak biçimde mal ve hizmet modelleri yaratma, bunları üretme ve pazarlama yetenekleri olarak tanımlanabilir. Diğer bir ifadeyle, rekabet gücü ihraç ürünlerinin çeşitliliğinde, görelî fiyat ve maliyetlerde, servis kurumları,

¹⁴ Yakup Akkuş, "Gümrük Birliği Türk Sanayisini Nasıl Etkiliyor?", *Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi*, Yıl: 37, Mart 2000, s. 38.

satış etkinliği, teknolojik liderlik gibi faktörlere bağlı bir biçimde artmaktadır.¹⁵ Yabancı ortaklar da yerli firmalara bu bağlamda rehberlik görevini üstlenmişlerdir.

Gümrük Birliği'nin sanayi ürünleri üretim endeksi üzerindeki etkisi incelendiğinde, 1996 yılı üretim endeksi, 1995'e göre % 5,9 oranında artmıştır. Bu rakam, 1997'de % 10,7; 1998 yılında % 1 oranında artış göstermiştir. Bu rakamlardan da anlaşıldığı gibi, Gümrük Birliği'ni takip eden ilk iki yılda, sanayi ürünleri endeksinde bir artış görülmemektedir. 1998 yılından itibaren bu artış küçülmekte ve 1999 yılında % 5,5'lik bir küçülme, 2000 yılında % 5,5'lik büyüme ve 2001 yılında yine % 9'luk bir küçülmeye karşı karşıya kalınmıştır. Bu rakamlarda da görüldüğü gibi, Gümrük Birliği'ni takip eden ilk iki yılda sanayi üretiminde bir canlanma görülmüş, ancak daha sonraki yıllarda Gümrük Birliği'nin etkisi kaybolmuş ve Türk sanayiinde meydana gelen dalgalanmalar, toplam sanayi üretimini de doğrudan doğruya etkilemiştir.¹⁶ Sanayi sektörü, 1997 yılı içinde en hızlı büyüyen sektör olmuştur. 1994 yılında % 5,7 oranında gerileyen sektör, yükselen iç talebe bağlı olarak 1995 yılının ikinci çeyreğinden itibaren büyüme eğilimine girmiştir. Sektör, 1995 yılında % 12,3 oranında , 1996'da % 6,8 oranında, 1997 yılında ise, % 10,4 oranında artış göstermiştir. 1997 yılında sanayi üretimi artış hızı, kamu kesiminde % 3,4 oranında, özel kesimde ise % 14,9 oranında gerçekleşmiştir. Gümrük Birliği sonrasında, Türk sanayi üretiminde beklenenin aksine azalma görülmüş; özellikle 1999'da iç ve dış talepteki yavaşlamanın etkisiyle % 3,9 oranında azalma yaşanmıştır. 1993 yılında sanayi sektörünün GSYİH içindeki payı % 27,2 iken 2001 yılında bu oran artarak % 28,4'e çıkmıştır.¹⁷

Sanayi sektörü içinde, 1997 yılında en yüksek büyümeyi % 11,4'lük artışla imalat sanayii gerçekleştirmiştir. Aynı dönemde, madencilik ve taş ocakçılığı % 4,7 oranında, enerji sektörü (elektrik, gaz, su) ise, % 5 oranında büyümüştür.

Sanayi sektörünün GSMH içindeki payı, 1980'de % 18,3'e, 1990'da % 24,8'e, 1995'te % 25,5'e, Gümrük Birliği'ne girilen 1996 yılında % 23,9'a düşmüş, 1997 yılında ise, % 23,7'ye yükselmiştir. 2000 yılında ise, % 22,1 düzeyine düşmüştür.¹⁸

Gümrük Birliği, Türk sanayii üzerinde sadece olumsuz etkiler yaratmamaktadır. Türk girişimcileri, zorlu rekabet şartlarında orta ve uzun vadede kazançlar elde edebilmeye yönelmektedir. Dünya fiyatları ve kalitesi ile rekabet edebilen sanayi işletmeleri gelişirken, rekabet edemeyenler piyasadan çekilmek zorunda kalmış ve Türk sanayii, mukayeseli üstünlüklerin var olduğu alanlarda faaliyet göstermeye başlamıştır. Bu durum

¹⁵ Mert Uydacı, "Gümrük Birliği ve Türkiye'nin Rekabet Durumu", *Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi*, Yıl: 33, Eylül 1996, s. 50 - 51.

¹⁶ T.C. Başbakanlık Gümrük Müsteşarlığı, s. 78.

¹⁷ Kaynak: <http://www.die.gov.tr>

¹⁸ DIE, 2001 Yıllık Raporu.

verimlilik artışlarını, daha ileri teknoloji kullanımını, optimum ölçekleri gerekli hâle getirmiştir.¹⁹ Türk sanayi sektörünün standardizasyon, ölçüm, kalibrasyon, kalite, akreditasyon, test ve sertifikalandırma konularında Toplum mevzuatına uymak zorunda olması, gelişmesini teşvik etmiştir. AB artık, sanayi malları üzerinde CE (İnsan sağlığına ve çevre şartların uygunluk işareti), ISO 14000 (çevre standartları), ECO LABEL (çevreye zarar vermeyen ürün işareti), EC AUDIT-EA- (insan sağlığına uygunluk damgası) gibi ibareleri görmek istemektedir.²⁰ Yine uzun vadede rekabet, olumlu bir unsur olarak ele alındığında, Gümrük Birliği'nin gerçekleşmesiyle Türkiye'nin yüksek alım gücüne ve nüfusa sahip bir pazarla bütünleşmesi, ekonomisine yeni bir ivme kazandırmıştır. Türkiye'nin yeni pazarlara yönelmesiyle üretim hacmi genişlemiş, ölçek ekonomilerinin ortaya çıkması sağlanmıştır. Böylece bir yandan maliyetler aşağıya çekilirken, ileri teknoloji, pazarlama ve araştırma imkânlarından daha fazla yararlanılmaya başlanmıştır. Büyük ölçekli üretim karşısında endüstriyel ham madde sağlayan işletmeler de ileri teknoloji ve büyük ölçekli üretim yöntemleri kullanma eğilimi göstermektedir. Ayrıca, yüksek teknoloji ürünlerinin kullanılmasıyla AB pazarındaki üretimin kalitesine yetişmek ve aynı standartta üretim gerçekleştirmek, sağlanması gereken bir zorunluluk olarak kabul edilmektedir.

Sektörler bazında incelendiğinde, Gümrük Birliği sonrası gösterdikleri performansları -yüksek ithalâtlarına rağmen- ihracat artışı ve rekabet gücü yüksek olanlar, tekstil - dokuma, elektrik - elektronik makine ve cihazları, taşıtlar ve parçaları, otomotiv sektörleridir. İhracatlarını artıramamış, fakat ihracat fazlalığı yaratma potansiyeli yüksek olanlar da gıda, meyve - sebze, cam - seramik, su ürünleri, çimento, taş ve toprağa dayalı sanayi, lâstik - plâstik sanayi sektörleridir. Olumsuz etkilenenler ise, deri - kösele, ayakkabı, madenî eşya, demir dışı metal, elektrikli - elektriksiz makine sanayi sektörleridir.²¹

Yabancı Sermayeye Etkileri

Gümrük Birliği'nin tamamlanmasıyla, Türkiye'ye yönelik doğrudan yabancı sermaye girişinin hızlı bir artış göstereceği beklenmekteydi. Özellikle Avrupa Birliği firmaları için, genç ve doymamış iç pazarının yanı sıra Orta Doğu, Karadeniz ve Asya ile olan bağlantıları, Türkiye'yi yatırımcılar açısından cazip bir konuma getirmekteydi. Ayrıca Türkiye'nin Uzak Doğu ülkeleri, Japonya ve ABD için de dinamik piyasası, coğrafi konumunun ötesinde AB piyasasına giriş imkânı sağlayan önemli bir pazar olarak düşünülmekteydi.²² Bu niteliklere rağmen, Gümrük Birliği sonrasında Türkiye'ye gelen yabancı sermaye rakamları değerlendirildiğinde, istenen gelişmenin yedi yılda yakalanamadığı görülmektedir.

¹⁹ Zafer Tunca, Gümrük Birliği Karşısında Türk Sanayiinin Rekabet Gücü", *Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi*, Yıl: 33, Eylül 1996, s. 59.

²⁰ Akkuş, s. 41.

²¹ a.g.m., s. 40.

²² Tunca, s. 59.

İzin verilen yabancı sermaye içinde Avrupa Birliğinin payı, Gümrük Birliği sonrasında bir artış göstermemiştir. 1995 - 2000 yılları arasında, Türkiye’de yıllık ortalama 767 milyon dolarlık bir yatırım gerçekleşmiştir. Gümrük Birliği öncesi ve sonrası bu durum pek değişmemiş, 1994 yılında 637 milyon dolar, 1995 yılında 935 milyon dolar, 1996’da 937 milyon dolar, 1997’de 873 milyon dolar, 1998’de 982 milyon dolar, 1999’da 823 milyon dolar olmuştur. 2000 ve 2001 yıllarında ise, 1 milyar 700 milyon dolar ve 2 milyar 161 milyon dolar olmak üzere gerçekleştiği saptanmıştır. Özellikle son iki yıldaki bu artış, Aria ve İş Bankasının ortaklığı ile kurulan yeni bir lisans şebekesinin kurulması neticesinde gelen yabancı sermayenin etkisi olarak görülmektedir.²³ Aynı yılda, Türkiye’nin gelişmekte olan ülkelere giden yabancı sermayeden aldığı pay, % 0,15 gibi çok düşük bir düzeyde kalmıştır. 1995 - 2000 yılları arasında gerçekleşen yabancı sermaye miktarı, Türkiye’yi dünyada 91 gelişmekte olan ülke arasında, doğrudan yabancı sermaye yatırımları açısından 81 nci sıraya oturtmaktadır. Toplam yabancı sermaye izinleri ve fiili giriş rakamları ise, AB ülkeleri dışında üçüncü ülkelerden gelen yabancı sermayede de önemli değişim olmadığı sonucunu vermektedir. Bu durum, Türkiye’nin güvenli ekonomik ve siyasal bütünlük sağlayamadığını, buna bağlı yabancı yatırımcı için güvenli piyasa koşulları sunamadığını göstermektedir. Siyasî istikrarsızlıklara bağlı olarak anî politika değişikliklerinin yanı sıra, makro ekonomik dengesizlikler, yabancı yatırımcıyı piyasaya çekmekte olumsuz yönde etkilemektedir. Kronik enflasyon sorunu, yüksek faiz oranları Türkiye’ye getirilen yabancı sermayenin değer kaybetmesine yol açmakta, aynı zamanda yüksek vergiler, kâr oranını azaltmaktadır. Bunun dışında, ihale iptallerinin gerçekleşmesi, Türk yargı sistemindeki aksaklıklar, mevzuatın karmaşıklığı, bürokratik işlemlerin çokluğu, yabancı yatırımcının gelmesini daha da zorlaştırmaktadır.²⁴

Türkiye’de enerji maliyetlerinin, özellikle sanayi sektöründe kullanılan elektrik fiyatlarının yüksek olması da üretim maliyetlerini olumsuz yönde etkilemektedir. Avrupa Birliğine aday diğer ülkelerle kıyaslandığında, iş gücü maliyetlerinin de yüksek olduğu ortaya çıkmaktadır. Türkiye’deki yatırım teşviklerinin yetersiz kaldığı ve var olan teşviklerin fiilen uygulanmasında sorunlarla karşılaşıldığı görülmektedir. Bu da diğer aday ülkelere göre, Türkiye’nin yabancı yatırımcı çekmesi açısından rekabet edebilirliğini olumsuz yönde etkilemektedir.²⁵ Ayrıca, Gümrük Birliği kapsamında teşviklerin kaldırılmış olması durumu daha da zorlaştırmaktadır.

Türkiye’de yabancı sermaye girişinde artış sağlanması, makro ekonomik istikrar ortamının tam anlamıyla oluşturulmuş olmasına bağlıdır. Bu husus, yerli firmalar açısından da önem taşımaktadır. Bu açıdan, yatırım kararlarının verilmesinde etkili rol oynayan enflasyon, faiz oranı ve döviz

²³ T.C. Başbakanlık Gümrük Müsteşarlığı, s. 79.

²⁴ Soğuk, s. 9.

²⁵ a.g.m., s. 10.

kuru gibi temel ekonomik değişkenlerin uyumlu para ve maliye politikalarıyla desteklenerek istikrara kavuşturulması ve yapısal uyum tedbirleriyle desteklenmesi, buna bağlı sürdürülebilir kalkınma ortamının oluşturulması sağlanmalıdır. Bunların yanında, Türkiye için olumlu özelliklerin vurgulanarak, olumsuz ön yargıların aşılabilmesi için tanıtım çalışmalarına da gereken önem verilmelidir. Vergi mevzuatı başta olmak üzere, yasalar adil, anlaşılması ve uygulanması kolay hâle getirilerek vergi ve teşvik sisteminin yabancı yatırımcı açısından haksız rekabet yaratmayacak şekilde düzenlenmesi gereklidir.

Kamu Gelirlerine Etkisi

Gümrük Birliği'nin kamu maliyesi açısından ortaya çıkardığı sonuçlar iki yönlüdür. Birincisi, Topluluk menşeli sanayi malları ithalâtından alınan gümrük vergileri ve Toplu Konut Fonu kesintilerinin kaldırılması ve üçüncü ülkelere karşı da Ortak Gümrük Tarifesi'nin uygulanmaya başlanması ile birlikte, kamu gelirlerinde bir azalma meydana gelmiştir. İkincisi ise, kamu giderlerinde artış yaratıcı Gümrük Birliği'ne uyum sağlanabilmesi için yapılacak harcamalar ve sanayiye Gümrük Birliği sonrası uyum için sağlanacak ek teşviklerin getirdiği artan yükür. Kısa dönemde, kamu dengesi üzerinde olumsuz yönde etkilenme görülmektedir.²⁶ Ancak ekonomide bir yandan gelir kaybı, başka bir yandan da gelir artışı yaratacağı düşünölmüştür. Özellikle koruma oranlarındaki azalmaya, tüketici açısından olumlu etkiyle yaklaşılması mümkündür. Avrupa Birliğinden ithal edilen sanayi mallarından alınan gümrük vergilerinin kaldırılmasıyla malların fiyatlarında meydana gelecek ucuzlama, tüketici refahını artırıcı nitelikte olmuştur. Dolayısıyla, devletin tüketiciye gelir transferi gerçekleştirebileceğı umulmaktadır.

Ayrıca, ithal malların fiyatında meydana gelen ucuzlama, bu malları girdi olarak kullanmak suretiyle üretim yapan ve nihaî ürünlerini iç piyasaya sunan yerli sanayicimize de fayda sağlayacak ve sonuçta rekabet gücünü olumlu yönde etkileyecek bir unsur olarak değerlendirilmelidir. Bu durum, tüketicilere de yansıyacaktır. Dolayısıyla, kısa vadede meydana gelebilecek bozulma, orta vadede uygun ve etkili maliye politikalarının uygulanması ve ekonomik canlanmaya paralel olarak kamu gelirlerinde beklenen artışı yaratabilmelidir. Özellikle hükümet, gümrük vergilerinin kaldırılmasından ya da indirilmesinden doğan gelir kayıplarını, iç vergiler koyarak veya mevcut vergilerin oranlarını yükselterek karşılamış görünmektedir. KDV ve Ek Taşıt Alım Vergisi'nin oranlarının yükseltilmesi ve yeni vergi politikaları gibi.

İstihdama Etkisi

Gümrük Birliği'ne yönelik mevcut eleştirilerin yoğunlaştığı bir diğer önemli alan istihdamdır. Gümrük Birliği'nin Türkiye'nin istihdam sorununu daha ciddi bir noktaya getireceğı, rekabet gücü düşük sektörlerde ve

²⁶ Zeynep Arıkan, "Gümrük Birliği ve Etkileri", *Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi*, Yıl: 32, Kasım 1995, s. 52.

KOBİ'lerde pazar ve üretim kaybına, nihaî aşamada ise, işsizliğe yol açacağı yönündeki eleştiriler üzerine bazı önemli değerlendirmeler yapılmalıdır. Öncelikle, Türkiye'de işsizlikle ilgili mevcut verilerde, işsizliğin hangi oranda Gümrük Birliği'ne bağlı olduğunu tespit etmek güçtür.²⁷ Türkiye'de Gümrük Birliği'nin iş gücü piyasasındaki etkisi incelendiğinde, işsizlik oranı 1994 yılında % 8,4 iken 1995 yılında % 7,5'e, 1996 yılında % 6,5'e düşmüş, ancak 1998 yılında % 7'ye çıkmıştır. 1999 ve 2000 yılında da benzer seyir devam etmiştir. Dolayısıyla, Gümrük Birliği'nin istihdam üzerinde fazla bir etkisinin olmadığı saptanmıştır.²⁸ Bu çerçevede, Gümrük Birliği'nin istihdama etkileri yönünden yapılan değerlendirmeler varsayımdan öteye geçmemektedir.

Gümrük Birliği'nin olumlu etkileri, beklenen düzeyde gerçekleşmemiştir. Bunun en büyük sebebi, Türkiye'deki ekonomik ve siyasî istikrarsızlıkların iç ve dış yatırımları özendirici bir ortamın oluşmasını engellemesi yüzünden yeni yatırımların azlığıdır. İstikrarın sağlanması hâlinde yeni yabancı sermaye mevzuatı, etkin teşvikler ve AB ile büyük ölçüde uyumu sağlanmış rekabet mevzuatı, yabancı sermaye girişine uygun zemin oluşturabilecektir.

Gümrük Birliği çerçevesinde Türkiye ile yürüttüğü ticarî iş birliğinin Avrupa Birliğine sağladığı en önemli avantaj, Türkiye'deki büyük ve dinamik pazarın yanı sıra, AB kaynaklı sermaye yatırımlarına ucuz istihdam sağlamasıdır. Ancak, Birliğe aday Merkezî Doğu Avrupa Ülkeleri (MDAÜ) ile karşılaştırıldığında, yeni süreçte Türkiye'nin ucuz iş gücü sunan bir aday ülke olmadığı ortaya çıkmaktadır. Son dönemde, Türk yatırımcılar da yatırım ve işletme maliyetlerinin yükseldiği yüzünden komşu ülkelere ve hatta Uzak Doğu'ya yönelmektedir.

Bu çerçevede, Gümrük Birliği'nin Türk istihdam piyasasında ucuz iş gücüne bağlı olarak işsizlik sorununa çözüm getirebileceği düşüncesi, içinde bulunulan koşullarda gerçeği yansıtmamakta, buna karşılık Gümrük Birliği'nin nitelikli iş gücünü teşvik edici bir etkisi olacağı ortaya çıkmaktadır.²⁹

3. Gümrük Birliği Kapsamında Gerçekleştirilen AB'ye Uyum Çalışmaları

Gümrük Birliği kapsamında Türk rekabet mevzuatının AB ile uyumu konusunda yoğun çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Gümrük Birliği öncesinde, rekabetin ve tüketicinin korunması ile ilgili kanunlar yürürlüğe konulmuş, patent, telif hakları, ticarî markalar, endüstriyel tasarımlar ve ithalâta haksız rekabetin engellenmesi ile ilgili kanun hükmünde kararnameler çıkarılmıştır. Bunların dışında Türkiye, ithalât ve ihracatta ortak kurallar, dâhilde ve hariçte işleme rejimleri, dış ticarete standardizasyon ve miktar kotalarının yönetimi gibi alanları da içerecek şekilde düzenlemeler gerçekleştirerek AB'nin Ortak Ticaret Politikası'na uyum konusunda, önemli mesafe kat etmiştir. Tüm bu

²⁷ Soğuk, s. 4.

²⁸ T.C. Başbakanlık Gümrük Müsteşarlığı, s. 79.

²⁹ Soğuk, s.11.

düzenlemeler neticesinde Türkiye, sadece Gümrük Birliği açısından değil, Dünya Ticaret Örgütü bünyesindeki yükümlülüklerini yerine getirmek açısından da önemli adımlar atmış olmaktadır.³⁰

AB Rekabet Politikasına Uyum

Rekabet politikası, Türkiye - AB ortaklık ilişkileri ve Gümrük Birliği çerçevesinde büyük önem taşımaktadır. AB ile Türkiye arasındaki ticareti etkilediği ölçüde, teşebbüsler arası rekabeti bozucu veya kısıtlayıcı anlaşma, karar ve uygulamalar ile hâkim durumun kötüye kullanılması yasaklanmış ve Türkiye'nin Gümrük Birliği'nin öngördüğü ekonomik bütünleşme için gerekli olan mevzuat uyumunu gerçekleştirme yükümlülüğüne işaret edilmiştir.³¹ Buna bağlı olarak 1 / 95 sayılı Ortaklık Konseyi Kararı, sanayi mallarının serbest dolaşımı çerçevesinde gümrük tarifelerinin yanı sıra, Türkiye'nin AB ürünlerinin piyasaya girişini engelleyecek ve Türk ürünleriyle rekabeti sınırlandıracak ulusal uygulamalarını yeniden düzenlemesini gerekli kılmaktadır.

Türk Rekabet Hukuku, AB Rekabet Hukuku ile büyük ölçüde paraleldir. AB'nin rekabet kurallarına getirdiği değişiklikler, Rekabet Kurumu tarafından izlenmekte ve paralel düzenlemeler için çalışmalar yapılmaktadır. Bu alandaki iki önemli yasal düzenleme olan "Rekabetin Korunması Kanunu" 1994 yılında, "Tüketicinin Korunması Kanunu" 1995 yılında yürürlüğe girmiştir. Bu kanunların uygulanmasından sorumlu Rekabet Kurulu ise, 1997 yılında işlerlik kazanmıştır.³²

Gümrük Birliği çerçevesinde Türkiye'nin rekabet hukukuna ilişkin olarak tamamlaması gereken çalışmalar, Katılım Ortaklığı Belgesi'nin kısa ve orta vadeli öncelikleri kapsamında yer almaktadır. Belgenin kısa vadeli öncelikler bölümünde, devlet yardımlarına şeffaflık kazandırılması ve yardımların düzenli olarak izlenmesini sağlayacak denetim kurumunun belirlenmesine yönelik yasal değişikliklerin yapılması, orta vadeli öncelikler bölümünde ise, bu konudaki uyumun tamamlanması, ayrıca tekel haklarından yararlanan şirketlere ilişkin mevzuatın uydurulması yönünde beklentiler ifade edilmiştir.

Gümrük Birliği kapsamında belirtildiği üzere, Türkiye'de rekabeti kısıtlayıcı bir diğer yapı ticarî nitelikteki devlet tekelleridir. 20 Ocak 2001 tarihinde Tekel Kanunu'nda, Tekel İdaresinin alkollü içkilerin dağıtım ve ithali üzerindeki tekelinin kaldırılması yönünde değişiklik yapılmıştır. Tütün piyasasındaki tekeli kaldıracak olan Tütün ve Tütün Mamulleri Yasası ise, 9 Ocak 2002 tarihi itibarıyla *Resmî Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.³³

³⁰ Ocak 2002 Gümrük Birliği Konusunda Not. <http://www.foreigntrade.gov.tr>

³¹ Tuğrul Arat, "Gümrük Birliği Çerçevesinde Mevzuat Uyum Çalışmaları", *TCMB Gümrük Birliği Sürecinde Politikalar ve Uygulamalar Semineri*, Ankara, 1998, s. 75

³² Soğuk, s. 18.

³³ a.g.m., s. 19.

Rekabete engel teşkil edecek ticarî savunma araçları olarak tanımlanan dumping ve sübvansiyonlara, Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) Anlaşması'nın hükümleri çerçevesinde düzenlemeler getirilmiştir. Bu değişikliklere yönelik olan "İhracatta Haksız Rekabetin Önlenmesi Kanun Tasarısı" 1999 yılında kabul edilmiştir.

Devlet Yardımları

Türkiye'de rekabeti kısıtlayıcı bir diğer yapı da bazı firmalara veya ürün üretimine yapılan devlet yardımlarıdır. Bu alanda, tekstil ve giyim sektöründeki teşvik sistemi AB'ye uydurulmuş, 1995 yılında "İhracatta Devlet Yardımları Kararı" yürürlüğe girmiş, ihracatçılara sağlanan teşvikler kademeli olarak değiştirilerek genel muafiyetler sistemi benimsenmiştir.³⁴ Bu şekilde, tekstil ve konfeksiyon sektörü, 1996 tarihinde teşvik sistemi AB'nin uyguladığı sisteme uydurulmuştur.

1995 yılının Eylül ayında Türkiye'nin "Türkiye'de spesifik devlet yardımı bulunmamaktadır ve mevcut yardımların genel ve bölgesel karakteri nedeniyle, bunlar Gümrük Birliği Kararı'na ve Dünya Ticaret Örgütü'nün Sübvansiyonlar ve Telâfi Edici Önlemler Anlaşması'na aykırılık yaratmamaktadır." şeklindeki açıklaması, AB tarafından kabul edilmiştir. Diğer sektörler için, 1/95 sayılı Ortaklık Konseyi Kararı (OKK)'na istinaden "Yatırımlarda Devlet Yardımları" konusundaki mevzuatın AB mevzuatına uyum çalışmaları, tekstil ve konfeksiyon sektörü hariç olmak üzere iki yıllık bir süre tanınmıştır.³⁵ Bu Karar'ın amacı, Türkiye'nin AB ve DTÖ nezdindeki yükümlülüklerine ters düşmeyecek şekilde ihracatın desteklenmesidir. Bu kapsamda, ihracata yönelik devlet yardımlarına ilişkin 94 / 6401 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı'nın verdiği yetkiye dayanarak hazırlanan "Para - Kredi ve Koordinasyon Kurulu Tebliği" yürürlüğe konulmuştur.

Türkiye, ihracatçılara sağladığı teşvikleri kademeli olarak değiştirmiş, doğrudan ödemeler yerine genel muafiyetler sistemini benimsemiştir.

Tüketicinin Korunması

Tüketicinin korunması alanında, tüketicinin sağlık ve güvenliği ile ekonomik çıkarlarının korunması ve bilgilendirilmesi amacıyla 23 Şubat 1995 tarih ve 4077 sayılı "Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun" çıkarılmıştır. Anılan Kanun'un bu alandaki AB mevzuatını büyük ölçüde karşıladığı tespit edilmiştir. Ancak, bu konuda AB mevzuatına tam uyum sağlanabilmesi açısından Sanayi ve Ticaret Bakanlığı tarafından 4077 sayılı Kanun'da bazı değişikliklerin ve yeni düzenlemelerin yapılması amacıyla çalışmalar başlatılmıştır. Böylece, Türk tüketicisi belli standart ve kalitedeki malların tüketicisi olacak ve harcadığı her liranın kendisine daha fazla dönmesini

³⁴ İktisadî Kalkınma Vakfı Yayınları, "Gümrük Birliğinin Türkiye Ekonomisine Etkileri, İlk Dört Yılın Ekonometrik Analizi", No: 159, İstanbul, 2000, s. 8.

³⁵ AB - Türkiye Gümrük Birliği, "Refah İçin Birlikte Çalışma", Avrupa Birliği Avrupa Komisyonu Türkiye Temsilciliği, Ankara, 2000, s. 14.

sağlayacaktır.³⁶ Bu Kanun ile birlikte Türkiye, tüketicinin korunmasını temel alan ve belirli kurallar çerçevesinde işleyen bir rekabet ortamının oluşturulmasına yönelik olarak Avrupa Birliği rekabet mevzuatına uyum çalışmalarında ilerleme kaydetmiştir.

4077 sayılı Kanun uyarınca kurulması öngörülen “Tüketici Mahkemeleri”, 1 Şubat 2001 tarih ve 24805 sayılı *Resmî Gazete*'de yayımlanan Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu Başkanlığının 25 Ocak 2001 tarih ve 60 sayılı Kararı ile ilk aşamada Ankara, İstanbul ve İzmir'de kurulmuş ve faaliyete geçmiştir.

4077 sayılı Kanun'da kurulması öngörülen “Tüketici Konseyi”, “Tüketici Sorunları Hakem ve Reklâm Kurulu” şeklinde oluşturulmuştur.³⁷

Fikrî, Sınaî ve Ticarî Mülkiyet Hakları

Gümrük Birliği'ne konu olan malların tâbi olduğu fikrî ve sınaî haklara ilişkin mevzuatın Avrupa Birliği ile Türkiye'de farklı düzeylerde bulunmasının serbest dolaşıma tarife dışı engel teşkil etmesi, Türk mevzuatının Avrupa Birliği mevzuatına ve bu alandaki uluslararası sözleşmelere uyumunu gündeme getirmiştir. 1/95 sayılı Konsey Kararı çerçevesinde yürütülen çalışmalar sonunda, Türkiye hem endüstriyel hem de sanatsal mülkiyet hakkını kapsayan fikrî ve sınaî mülkiyet hakkına ilişkin mevzuatını AB mevzuatına uydurmayı büyük oranda başarmıştır. Sınaî mülkiyet hakları konusunda gerekli mevzuatı, Gümrük Birliği öncesinde yürürlüğe koymuş ve yarı resmî bir organ olarak Patent Enstitüsünü 1994 yılında kurmuştur. 1995 yılında eski Kanun'un kapsamı genişletilmiş ve AB mevzuatına yakınlaştırılmıştır.³⁸ Böylece Türkiye, ilgili uluslararası konvansiyonlara katılmış ve ticarî markalar, patent hakları, endüstriyel tasarımların korunması ve coğrafi işaretler alanındaki mevzuat değişikliklerini tamamlamıştır. Bunun dışında Türkiye, fikrî mülkiyet hakları konusundaki pek çok önemli uluslararası anlaşmayı da imzalamış durumdadır.³⁹ 2001 yılında yürürlüğe giren “Fikir ve Sanat Eserleri Kanununda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun” ile taraf olunan uluslararası anlaşmalara uyumlu olarak korsan yayıncılık, fikir ve sanat eser sahiplerinin manevî haklarının ihlâli durumunda cezaî müeyyideler hususlarında yeni düzenlemeler getirilmiştir. Ancak mevzuat alanında önemli ilerlemeler kaydedilmesine rağmen, fikrî mülkiyet haklarına ilişkin uygulamaları takip edecek bir kurum oluşturulamamıştır. Ayrıca bu haklara yönelik ihtisas mahkemeleri de kurulamamıştır. Ancak, Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu, anılan mahkemeler kuruluncaya kadar geçici olarak Asliye Ticaret, Asliye Hukuk ve Asliye Ceza Mahkemelerini görevlendirmiştir. Ancak, bu ihtisas mahkemelerinin kurulması konusunda gerekli çalışmalar sürdürülmektedir.⁴⁰ Bunların dışında, fikrî ve sınaî mülkiyet

³⁶ Tunca, s. 59.

³⁷ <http://ekutup.dpt.gov.tr/ab/oik561.pdf>

³⁸ Soğuk, s. 17.

³⁹ İktisadî Kalkınma Vakfı Yayınları, s. 8.

⁴⁰ AB - Türkiye Gümrük Birliği, s. 9.

haklarına ilişkin bilincin oluşmasına yönelik toplumsal eğitime önem verilmelidir.

Fikrî ve sınaî mülkiyet hakları alanında gerçekleştirilecek mevzuat uyumu, Gümrük Birliği'nin ötesinde AB ile tam entegrasyonun koşullarındandır. Bu konu, Katılım Ortaklığı Belgesi'nin kısa vadeli öncelikler bölümünde yer almış ve 2001 yılına kadar uyum çalışmalarının tamamlanması, özellikle korsan yayınlarla mücadele edilmesi beklenmektedir.

Türkiye, Gümrük Birliği'nden doğan yükümlülüğü doğrultusunda fikrî mülkiyet haklarına ilişkin uluslararası anlaşmalarla, bu çerçevede ticaretle bağlantılı Fikrî Mülkiyet Hakları Anlaşması'na taraf olarak bu alanda kapsamlı düzenlemeler öngören Dünya Ticaret Örgütüne üyelik çerçevesinde yükümlülüklerini yerine getirmiştir.⁴¹

Bu reformlar, Türkiye'ye fikrî ve sınaî mülkiyet haklarının korunması için geniş bir yasal alt yapı hazırlamıştır. Ancak uyumu sağlanmış mevzuatın bir bölümü, resmî olarak askıya alınmıştır.⁴²

Ticarette Teknik Engellerin Kaldırılması

1 / 95 sayılı Ortaklık Konseyi Kararı madde 8 -11 ile taraflar arasındaki ticaretin Gümrük Birliği çerçevesinde geliştirilebilmesi ve malların serbestçe dolaşımının tam olarak sağlanabilmesi için Türkiye'nin ticarette teknik engellerin kaldırılmasına ilişkin AB mevzuatını Türk mevzuatına uydurması hükme bağlanmıştır. Kapsamı geniş olan bu mevzuat listesi, 2 / 97 sayılı Ortaklık Konseyi Kararı ile belirlenmiş ve Türkiye'nin 31 Aralık 2000 tarihine kadar standardizasyon, ölçüm, kalibrasyon, kalite, akreditasyon, test ve belgelendirme alanlarındaki mevzuatını Birlik mevzuatına uydurması gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca, AB standartlarının uygulamaya konulması, bir akreditasyon kurumunun oluşturulması ve AB üyesi devletlerin sahip olduklarına benzeyen, onlar tarafından tanınan test ve kalibrasyon laboratuvarlarının kurulmasının gerektiği ortaya konulmuştur.

1997 yılının başından beri Türkiye, ticaretin önündeki teknik engellerin kaldırılmasına ilişkin Birlik mevzuatına uyum sağlanması için "Teknik Mevzuatın Hazırlanması ve Uygulanması" üzerine bir çerçeve kanun hazırlamaktadır. Ayrıca, Birlik yönetmeliklerinin uygulanması için uygun kurumlar oluşturmak üzere mevzuat kabul edilmiştir.⁴³ Buna bağlı olarak, akreditasyon sisteminin ulusal ve uluslararası düzeyde işlerlik kazanmasını sağlamak amacıyla hazırlanmış olan "Türkiye Akreditasyon Konseyi Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun", 4 Kasım 1999 tarih ve 23866 sayılı *Resmî Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu Kurum, ürünlerin kalite

⁴¹ Soğuk, s. 18.

⁴² İktisadî Kalkınma Vakfı Yayınları, s. 7.

⁴³ Avrupa Birliği Avrupa Komisyonu Türkiye Temsilciliği, s. 9.

kontrol sistemlerinin ve personelin belgelendirilmesi için tüzel ve gerçek kişilerin, akreditasyon kuruluşlarının denkliğini sağlayacaktır.

Birlik mktesebatinın en fazla uygulanmış olduğu sektör, gıda maddeleri sektörüdür. Gıda maddelerinde kullanılmasına müsaade edilen renklendirici maddeler ve katkı maddeleri ile ilgili yönergeler Türk hukuk sistemince kabul edilmiştir.

Kamu İhaleleri

Kamu ihaleleri alanında, Birlik ihale mevzuatının ana ilkeleri olan ve Türk mevzuatında da yer alan rekabet, şeffaflık ve idarenin ihtiyaçlarının en uygun ve en iyi şekilde karşılanması ilkelerinin uluslararası normlar paralelinde uygulanabilmesi için, 2886 sayılı Devlet İhale Kanunu'nda değişiklik yapılması amacıyla başlatılan çalışmalar sürdürülmektedir. Bayındırlık ve İşkn Bakanlığı ile Maliye Bakanlığı tarafından Dünya Ticaret rgt normları ile bu konudaki AB direktiflerini de göz önüne alacak şekilde bir kanun tasarısı hazırlanmış ve ilgili kurum ve kuruluşların görüşüne sunulmuştur.

şirketler Hukuku

şirketler konusunda Türk mevzuatı, genel olarak AB mevzuatı ile uyumlu olmakla birlikte, bazı konular açısından Türk mevzuatında kısımlı değişikliklere ihtiyaç duyulmaktadır. Bu amaca yönelik olarak Adalet Bakanlığı koordinatörlüğünde kurulan bir komisyon, ilgili bütün AB direktiflerini dikkate alarak "Türk Ticaret Kanunu Taslağı"nı hazırlamaktadır.

şirketler hukuku alanında, 559 sayılı "Türk Ticaret Kanununun Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılmasına Dair KHK" ile anonim şirketlerin asgarı sermayesi 500.000 TL'den 5 milyar TL'ye, limitet şirketlerin asgarı sermayesi ise, 10.000 TL'den 500 milyon TL'ye yükseltilmiştir.⁴⁴

AB Ticaret Politikasına Uyum

Türkiye, 1/95 sayılı OKK'de yer alan yükümlülükleri uyarınca, AB'nin ithalât, ihracat ve tekstil mevzuatına uyum için önlemler almayı, Ortak Gümrük Tarifesi'ni uygulamayı, Karar'ın yürürlüğe girmesinden sonraki beş yıl içinde AB'nin üçüncü ülkelere uyguladığı tercihli ticaret rejimine uyum sağlamayı taahhüt etmiştir. Bu taahhüt çerçevesinde ithalât, ihracat ve OGT konusundaki mevzuat uyumu, 2001 yılı itibarıyla büyük ölçüde gerçekleştirilmiştir.

Karar'da öngörülen belirli değişiklikleri gerçekleştirmek için, üçüncü ülkelere yapılan görüşmeler sonunda, AB'nin tercihli anlaşması olan İsrail, Romanya, Litvanya, Macaristan, Estonya, ek ve Slovak Cumhuriyetleri, Bulgaristan, Makedonya, Polonya, Slovenya ve Letonya ile "Serbest Ticaret Anlaşması" (STA) imzalanmıştır. Bunlardan İsrail, Romanya, Macaristan,

⁴⁴ <http://ekutup.dpt.gov.tr/ab/oik561.pdf>

Litvanya, Estonya, Çek Cumhuriyeti, Slovak Cumhuriyeti ve Bulgaristan ile yapılmış olan serbest ticaret anlaşmaları yürürlüğe girmiştir. Önümüzdeki dönemde ise, diğer bazı (Kuzey Afrika ve Orta Doğu) ülkelerle de STA imzalanması beklenmektedir. EFTA ülkeleri ile ticarî ilişkiler, bu ülkelerden Avusturya, Finlândiya ve İsveç'in 1995 yılında AB'ye üye olmaları sebebiyle 18 Nisan 1992 tarihinde yürürlüğe giren Türkiye - EFTA Serbest Ticaret Anlaşması ve aynı ülkelerle ikili bazda tarım ürünleri ticaretini düzenleyen anlaşmalar çerçevesinde, İsviçre, İzlânda, Lihtenştayn ve Norveç ile sürdürülmektedir.⁴⁵ Bu anlaşmaların amacı, ilgili ülkeler arasındaki ticaret hacmini artırmak ve ticareti yapılan malların kapsamını genişletmektir. Bu benzer nitelikteki anlaşmalar sonunda, ticaret sapması engellenecek ve yerli üreticiler ihtiyaçları olan ham maddeyi daha uygun fiyatlarla ucuza ve vergi farklılıklarına maruz kalmadan alabileceklerdir.

Diğer Konular

AB'yi kuran Maastricht Antlaşması uyarınca, tek para sistemine dâhil olan Birlik üyesi ülkelerin ulusal paralarına veya ECU'ye gönderme yapan hukukî araçların euronun kullanıma girmesiyle ortaya çıkabilecek sonuçlar bakımından tâbi olacağı esas ve usulleri belirleyen 24 Şubat 2000 tarih ve 4538 sayılı "Euro'nun Hukukî Araçlara Etkisi ile Akaryakıt Tüketim Vergisi Kanunu'nda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun", 27 Şubat 2000 tarih ve 23977 sayılı *Resmî Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.⁴⁶

Sonuç ve Öneriler

Türkiye ile Avrupa Birliği arasındaki ilişkiler, Avrupa Ekonomik Topluluğu ile 12 Eylül 1963 tarihinde imzalanan ve 1 Aralık 1964 tarihinde yürürlüğe giren Ankara Anlaşması'nın temel oluşturduğu ortaklık rejimi çerçevesinde gelişmiştir. Ankara Anlaşması'nda, Türkiye ile AET arasında kurulan ortaklığın nihaî amacı "tam üyelik" olarak belirlenmiştir. 40 yıla yakın bir süredir devam eden Türkiye - Topluluk ilişkileri, ekonomik ve siyasî konjonktürlerin etkisiyle tek düze bir seyir izlememiş olmasına rağmen, Türkiye, üyelik hedefi doğrultusunda çalışmalarına devam etmiştir. Bu bağlamda, Türkiye'nin AB ile ilişkileri, öncelikle bir iktisadî entegrasyon hareketi olarak önem kazanmaktadır. Avrupa Birliği, Türkiye'nin küreselleşme hareketinde önemli referans noktalarından birini oluşturmaktadır. Türkiye, Avrupa Birliğinin politika ve normlarına uyum sağladıkça uluslararası norm ve standartlara daha uygun bir yapı gösterecek, ilerleyecek ve çağdaş medeniyet seviyesine yükselebilecektir. Bu sebeple Türkiye, bir yandan ulusal hak ve çıkarlarını göz önünde tutarak üyelik hedefine ulaşma yolunda ilerlemekte, öbür yandan da entegrasyon sürecinin ekonomik ve sosyal alanlarda gündeme getirdiği dönüşümleri zamanında gerçekleştirmeye çalışmaktadır.

⁴⁵ <http://ekutup.dpt.gov.tr/ab/oik561.pdf>

⁴⁶ <http://ekutup.dpt.gov.tr/ab/oik561.pdf>

Ankara Ortaklık Anlaşması temelinde gelişen Türkiye - AB ilişkileri, Katma Protokol sürecinin tamamlanmasıyla yeni bir yönelime girmiştir. Tam üyelik başvurusu hakkını kazanan Türkiye'nin bu başvurusu AB tarafından reddedilmiş ve ilişkilerin kopma noktasına gelmemesi ve ticaretin sürdürebilmesi amacıyla Gümrük Birliği'ne gidilmiştir. Türkiye ile uygulanan Gümrük Birliği, AB tarihinde ilk kez tam üye olmayan bir ülkeye uygulanmaya başlanmıştır. AB prosedüründe, bir ülke ile önce tam üyelik anlaşması imzalanmakta, daha sonra Gümrük Birliği uygulamasına geçilmektedir. Bu durum, AB'nin Türkiye'yi yalnızca bir ticarî ortak olarak gördüğünün önemli bir göstergesidir. Gümrük Birliği metnine bakıldığında ise, her zaman olduğu gibi Türkiye'yi tam üyeliğe hazırlamak amacıyla bir yandan ticarî ilişkiler geliştirilirken, diğer yandan ekonomik, sosyal, malî, yasal ve kültürel boyutta uyuma yönelik hedefler gösterilmektedir. Türkiye ile AB arasında gerçekleştirilmiş olan Gümrük Birliği, AB ile bir üçüncü ülke arasında bugüne kadar gerçekleştirilmiş en derin ticarî bütünleşme örneğidir. Bu yönüyle Gümrük Birliği, Türk ticaret ve rekabet mevzuatı ile politikalarında çeşitli değişikliklere yol açmış, Türk ekonomisi için yeni fırsatlar yarattığı gibi, çaba gerektiren unsurlar da doğurmuştur. Bu nedenlerle Türkiye için Gümrük Birliği, ülkenin ekonomik kalkınmasında bir katalizör olarak ve ülke mevzuatının önemli bir bölümünün AB mevzuatı ile uyum sağladığı bir çerçeve olarak hizmet etmektedir.⁴⁷

Gümrük Birliği, 24 Ocak 1980 kararları sonrasında yaşanan serbestleşme sürecine önemli bir katkı ve ivme kazandırmış, Türkiye'nin dışa açılma sürecini hızlandırmıştır. Bir anlamda, Gümrük Birliği öncesinde ithal ikameci politikadan ihracata dayalı büyümeye geçilmiş, korumacı önlemler yerine rekabetçi politikalar tercih edilmiş, ithalât ve ihracatta daha yüksek büyüme oranları elde edilirken, sanayi mamullerinin dış ticaretteki payı artmış ve Gümrük Birliği'nin sağladığı hızlandırıcı etki ile küreselleşme sürecine dâhil olunmuştur. Bunun dışında, ekonominin rekabet gücü artmış, Türk sanayicisi ve ihracatçısı giderek optimum seviyelerde imalât ve ihracata yönelmiştir. Gümrük Birliği kapsamında dış ticaret, gümrükler, rekabet, fikrî ve sınaî haklar, devlet yardımları, tüketicinin korunması gibi pek çok alanda AB mevzuatına uygun yasal düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Bu mevzuat yakınlaştırmaları sonucunda ve Dünya Ticaret Örgütü yükümlülükleriyle de örtüşen biçimde Türkiye'nin saydam, basit ve anlaşılır ekonomik ve ticarî mevzuatı oluşmaya başlamış, iç ve dış piyasalarda artan rekabet, küresel standartlara ve yeterli kalite gereklerine uyan sanayi imalatına yol açmış, ürün ve piyasa çeşitlendirilmesine yönelinerek reel ekonomi sağlam temellere oturtulmaya çalışılmıştır.

Makro ekonomik seviyede çok daha büyük bir pazarın parçası olmak, dünyada meydana gelebilecek olumsuz gelişmelerden Türk ekonomisinin daha az etkilenmesini sağlayabilecek özelliklerdendir. AB ile tamamlanan Gümrük Birliği'nin bir parçası olmak, aynı zamanda Türkiye için istikrarlı ve

⁴⁷ Avrupa Birliği Avrupa Komisyonu Türkiye Temsilciliği, s. 16.

büyüyen bir makro ekonomik ortam yaratarak iktisadî sorunlarını çözmesine yardımcı olacak dış koşulları sağlayacaktır. Bu çerçevede, Gümrük Birliği'nin uzun dönemli etkilerinin yansması olarak doğrudan yabancı yatırımların girişlerinde artış kaydedilecek, bu üretim teknikleri, modernizasyonu sağlayarak önemli miktarlarda teknoloji transferi yaratacaktır.

Gümrük Birliği çerçevesinde, özel sektörün karşılaştığı sorunların başında ise, ülkede makro ekonomik istikrarın sağlanmış olmaması, yüksek iç vergiler ve yüksek enflasyon oranı, enerji maliyetlerinin yüksekliği ve uygun Eximbank kredisinin bulunamayışı gelmektedir. Gümrük Birliği sonrasında, yabancı sermayenin istenilen ölçüde Türkiye'ye gelmeyişi ve özellikle yabancı yatırımcılar gözündeki kredibilite eksikliği, bir diğer önemli bir sorun olarak belirlenmiştir.

Teknik mevzuat uyumunun sağlanamadığı alanlarda, ihracatçıların problemlerle karşılaştıkları, dolayısıyla teknik mevzuatın uyum çalışmalarının en kısa sürede tamamlanması gerektiği belirtilmektedir.

İthalâtın artışı ve özellikle yerli üretimin mevcut olduğu ürünlerde, girdi olarak da ithâl malların kullanılmaya başlanmış olması, teşvik sisteminin AB ile tam uyumlu hâle getirilmemesi gibi hususlar da firmalar için rekabet zorlukları yaratan unsurlar olmuştur. Türk tarım politikasının AB'nin ortak tarım politikası ile herhangi bir uyumunun bulunmaması, önemli bir sorun olarak sıralanmaktadır.

Türk firmaları açısından Gümrük Birliği'nin yarattığı fırsatların başında gelen Türkiye'nin AB'nin tercihli ticaret sistemine uyum sağlayabilmek amacıyla imzalamış olduğu serbest ticaret anlaşmaları, ticaret yelpazesini genişletmiş ve firmalara yeni pazarlara açılma imkânı tanımıştır. Daha önce firma bazında çok yoğun ilişkilerin olmaması yüzünden yakından tanınmayan AB firmalarının yapısı ve üretim şekillerinin daha iyi tanınarak yeni ortaklıklar kurulması mümkün olmuştur.

Bazı sektörler için yetişmiş iş gücü eksikliği, Gümrük Birliği çerçevesinde karşılaşılan sorunlar arasında yer alırken, bazı sektörler için de vasıflı iş gücünün varlığı AB'li rakipler karşısında Gümrük Birliği bağlamında rekabet gücü yaratan bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır.

İthalât artışından daha düşük oranlarda olmasına karşın ihracatta da önemli artışlar yaşanması, Gümrük Birliği'nin ihracatı artırıcı etkisinin uzun vadede daha net hissedileceğinin işaretlerini vermektedir.

AB mevzuatına ve uygulamalarına uyum sağlanması sebebiyle Türk üreticilerinin sağlık, temizlik ve güvenlik kurallarına daha sıkı uyması, olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmektedir.

Büyük firmalarda olduğu kadar, küçük ve orta ölçekli firmalarda da kendini gösteren toplam kalite anlayışının üretimden satış sonrasına kadar uzanır hâle gelmesi, Türk firmalarının rekabet gücünü artıran gelişmeler arasında yer almaktadır. Türkiye'de gelişmiş finans piyasalarının varlığı da

sektör temsilcileri tarafından Gümrük Birliği içinde rekabet gücünü artıran fırsatlar arasında sayılmaktadır. Türk imalât sanayiinin % 99'unun KOBİ'lerden oluşması ve söz konusu firmaların dinamik ve esnek yapılarıyla her türlü değişikliğe kolay uyum sağlamaları, Türk sanayiinin sahip olduğu önemli fırsatlar arasında yer almaktadır.

Türkiye'nin coğrafi konumu, genç nüfusu ve önemli pazarlara olan yakınlığı, AB firmalarıyla rekabet açısından fırsatlar yaratmıştır. Gümrük Birliği ve serbest ticaret anlaşmaları sayesinde ham madde temininin kolaylaşmış ve ucuzlamış olması da üretim maliyetlerini düşüren bir unsur olarak değerlendirilmektedir.

Gümrük Birliği'nin sağlıklı bir şekilde işlemesi, öngörüldüğü gibi gelişmesi, Türkiye'nin AB'ye tam üyeliğinin gerçekleşmesini sağlayacak en önemli adımlardan birisi olarak değerlendirilmektedir. Bu perspektif doğrultusunda gelişen ilişkilerin Gümrük Birliği'nin uzun vadede Türk sanayii açısından çok daha geniş fırsatlar yaratmasına yol açması beklenmektedir.

Türkiye, Gümrük Birliği kapsamındaki yükümlülüklerini yavaş da olsa büyük ölçüde gerçekleştirmiş olup bu süreçte edinilmiş olan deneyim, tam üyelik yönünde atacağı adımlar için sağlam bir temel oluşturacaktır. Ancak, yalnızca sanayi mallarının serbest ticaretine dayanan modeliyle Gümrük Birliği ticarî bütünleşme için yeterli değildir. Hizmet ve tarım sektörlerini de içerecek bir biçimde genişletilmesi gerekmektedir. Hâlen, Türkiye'de de hizmet sektörünün GSMH içindeki payı yüksektir. 2001 yılı için hizmet sektörünün GSYİH içindeki payı % 58'dir.

Genel sonucu, Gümrük Birliği'nin yalnızca ticarî etkileri değil, iç piyasalarda rekabetin artması ile fiyat disiplininin sağlanması, ürünlerde kalite ve standardın yükselmesi, sanayi sektörünün teknolojik atılım yaparak yeniden yapılanması, dış pazarların genişlemesi ve ihracatın süreklilik kazanması, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ülkeye çekilmesi, siyasî ilişkilerinin geliştirilmesine uygun ortam yaratılması, serbest ticaret etkisi yaratması gibi etkiler oluşturmaktadır.

Gerek Gümrük Birliği'nin yarattığı potansiyel faydaları elde edebilmek gerekse AB ile daha derin bir bütünleşme sağlayıp tam üye olabilmek, ancak makro ekonomik istikrarın sağlanabilmesine ve Kopenhag kriterlerinin gerçekleştirilmesine bağlıdır. Yüksek büyümenin gerçekleştirilebilmesinin önünde ciddi bir engel oluşturan yüksek enflasyon, yüksek bütçe açıkları ve düzensiz uygulanan iktisadî tedbirler düzenlenmelidir. Faiz oranlarının yüksek oluşu, gerekli yatırımların yapılamamasına sebep olmuş ve buna bağlı olarak sürdürülebilir ekonomik kalkınmayı engellemiştir. Ayrıca, yapısal reformların istikrarlı sürdürülebilmesi, siyasî istikrarsızlıkların ekonomiye yön vermesi, yabancı yatırımların ülkemize gelmesini olumsuz yönde etkilemiştir. Makro ekonomik istikrarın başarılı ve uzun vadeli olabilmesi için, geniş kapsamlı reformların gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Bunlar, bankacılık sektörünün uluslararası düzeyde güçlendirilmesi, daha adil bir

gelir dağılımının yaratılmaya çalışılması, kamu işletmelerinin yeniden yapılandırılması, bu bağlamda özelleştirmeye hız verilmesi, iktisadî karar alma mekanizmalarının iyileştirilmesi ve AB müktesebatına uyumlu reformların uygulanmasıdır.

Yukarıda belirtilen tüm hususlar, Türkiye'nin yalnızca AB'ye tam üye olması için değil, küreselleşme sürecinde dünya pazarlarına entegre olarak gelişmiş bir ülke konumuna gelmesi açısından da zorunlu görülmektedir.

KAYNAKLAR

1. Makaleler ve Kitaplar:

AKKUŞ, Yakup; "Gümrük Birliği Türk Sanayisini Nasıl Etkiliyor?", *Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi*, Yıl: 37, Mart 2000.

ARAT, Tuğrul; "Gümrük Birliği Çerçevesinde Mevzuat Uyum Çalışmaları", *TCMB Gümrük Birliği Sürecinde Politikalar ve Uygulamalar Semineri*, Ankara, 1998.

ARIKAN, Zeynep; "Gümrük Birliği ve Etkileri", *Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi*, Yıl: 32, Kasım 1995.

Avrupa Birliği Avrupa Komisyonu Türkiye Temsilciliği, AB -Türkiye Gümrük Birliği, "Refah İçin Birlikte Çalışma", Ankara, 2000.

DEMİR, Osman; "Gümrük Birliği'nin İlk İki Yıl Değerlendirmesi", *Dış Ticaret Dergisi*, Sayı: 11, Yıl: 3, Ekim 1998, <http://www.dtm.gov.tr/ead/DTDERGI/ekim98/gmrkbrln.htm>

DURA, Cihan - ATİK, Hayriye; *Avrupa Birliği Gümrük Birliği ve Türkiye*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2000.

EKİN, Nusret; *Küreselleşme ve Gümrük Birliği*, Güncelleştirilmiş 2. baskı, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul Yayın No: 1999 - 47.

GÜNUĞUR, Halûk; "Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri Tarihçesi", *Avrupa Birliği El Kitabı, Avrupa Birliği ve Türkiye - Avrupa Birliği İlişkileri Semineri (20-31 Mart 1995)*, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, 3. baskı, Ankara, 1996.

İktisadî Kalkınma Vakfı Yayınları, "Gümrük Birliği'nin Türkiye Ekonomisine Etkileri "İlk Dört Yılın Ekonometrik Analizi", No: 159, İstanbul, Mart 2000.

KARLUK, Rıdvan; *Avrupa Birliği ve Türkiye*, Genişletilmiş Altıncı Baskı, Beta Basım A.Ş., İstanbul, 2002.

KÖSE, Ahmet Haşim - YELDAN, Erinç; "Gümrük Birliği Sürecinde Türkiye Ekonomisinin Gelişme Perspektifleri", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, Cilt: XX, Sayı: 187, Ocak 1996.

KÖSE, Haşim; *Gümrük Birliği'nin Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkileri: Bir Hesaplanabilir Genel Denge Modeli Çalışması*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, Temmuz 1996.

KÜÇÜKAHMETOĞLU, Osman; "Türkiye'nin Avrupa Birliği ve AB Dışı Ülkelere Göre Rekabet Gücü: (1984 - 1996)", *Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi*, Yıl: 37, Eylül 2000.

_____, "Türkiye-AB Gümrük Birliği'nin İktisadi Etkileri", *İktisat Dergisi*, İÜ İktisat Fakültesi Mezunlar Cemiyeti, Aralık 2000.

MANİSALI, Erol; *Avrupa Çıkmazı - İç Yüzü ve Perde Arkasıyla Türkiye Avrupa Birliği İlişkileri*, Otopsi Yayınevi, İstanbul, 2001.

_____, *Gümrük Birliği'nin Siyasal ve Ekonomik Bedeli*, 2. baskı, Bağlam Yayıncılık, Ocak 1996.

ORAN, Baskın, *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar 1980-2001*, 1. baskı, C. III, İletişim Yayıncılık A.Ş., İstanbul, 2001.

RUPP, Michael Alexander; "Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne Katılım Süreci: AB Mevzuatına Uyumun Ekonomik, Siyasi ve Sosyal Yaşama Etkileri", *İKV Yayınları*, editör: Hürrem Cansevdi, İstanbul, Mayıs 2001.

SOĞUK, Handan; "Avrupa Birliği ve Türkiye'de Tarım Politikası", İktisadî Kalkınma Vakfı, Ocak - Nisan 2001.

_____, "Gümrük Birliği'nin Türkiye Ekonomisi Üzerine Etkileri", <http://www.ikv.org.tr> (8.11.2001)

ŞEN, Faruk - AKKAYA, Çiğdem - GÜNTÜRK, Reyhan; *2000 Yılı'nın Eşiğinde Avrupa ve Türkiye*, Cumhuriyet Kitapları, Aralık, 1999.

T.C. Başbakanlık Gümrük Müsteşarlığı, "7 Yıl Önce / 7 Yıl Sonra Gümrük Birliği", *Ankara Paneli*, Ankara, Mart 2002.

T.C. Devlet Plânlama Teşkilâtı, "Türkiye - AB İlişkileri", *Özel İhtisas Komisyonu Raporu, 8. Beş Yıllık Kalkınma Plânı*, Ankara, 2000, (<http://ekutup.dpt.gov.tr/ab/oik561.pdf>).

TATLIDİL, Rezan, "Türkiye - AB İlişkileri ve Gümrük Birliği". *Türkiye - AB İlişkileri ve Gümrük Birliği Sürecinde Sektörlerimiz*, İzmir Ticaret Odası Yayını No: 13, İzmir, 1995.

TUNCA, Zafer, "Gümrük Birliği Karşısında Türk Sanayiinin Rekabet Gücü", *Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi*, Yıl: 33, Eylül 1996.

TURAN, Gül Günver; "Avrupa Birliği'ne Doğru (mu?)", *İktisat Dergisi*, İÜ İktisat Fakültesi Mezunlar Cemiyeti, Aralık 2000.

Türkiye Genç İşadamları Derneği, *2000'li Yıllara Doğru Türkiye'nin Önde Gelen Sorunlarına Yaklaşımlar: VII - Avrupa Birliği ve Gümrük Birliği*, Ekim 1994.

Türkiye'nin AB Süreci Gümrük Birliği ve Tam Üyelik Ankara Anlaşması ve Katma Protokol, <http://www.foreigntrade.gov.tr>

UYAR, Süleyman; "Ekonomik Bütünleşmeler ve Gümrük Birliği Teorisi", *Dış Ticaret Dergisi*, Sayı: 19, Ekim 2000, <http://www.dtm.gov.tr/ead/DTDERGI/ekim2000>

_____, "Gümrük Birliği'nin Türkiye Ekonomisine Etkileri", *Dış Ticaret Dergisi*, Sayı: 20, Ocak 2001, <http://www.dtm.gov.tr/ead/DTDERGI/OCAK2001/gumruk.htm>

UYDACI, Mert; "Gümrük Birliği ve Türkiye'nin Rekabet Durumu", *Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi*, Yıl: 33, Temmuz 1996.

Vakıf Bank, *Gümrük Birliği'nin Türkiye Ekonomisine Muhtemel Etkileri*, Araştırma Dizisi: 1, 2. baskı, 1994.

YETKİN, Münir Nuri; "Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi ve Değerlendirmesi", *Dış Ticaret Dergisi*, Ekim 1998, <http://www.dtm.gov.tr/ead/DTDERGI/ekim98/turk-ab.htm>

2. İnternet Siteleri

Ocak 2002 Gümrük Birliği Konusunda Not.
<http://www.foreigntrade.gov.tr>

www.dpt.gov.tr

www.foreigntrade.gov.tr

www.tcmb.gov.tr

Abstract:

Rapidly changing conditions of the international trade directs Turkey to canalize its efforts to increase its share in the globalizing world trade. In this context, Turkey's Customs Union with the EU constitutes an important step towards the partnership relation, aiming integration to the European Union. In addition to this, Customs Union is the broadest comprehensive commercial constitution that provides mutual gain and new market opportunities on improving the relations with the EU. In this contexture, Customs Union is not only an economic integration model that covers industrial products and processed agricultural products but also it undertakes the duty of economic, social, financial, legal, technological and cultural harmonization that includes, customs, trade, competition policies; and intellectual rights in the context of the EU regulations. Important structural and institutional changes directly affecting trade and industry has occurred, as the result of this adaptation process.

In this study, positive and negative effects of the Customs Union -which is an important step towards full membership- is evaluated. In this sense, adaptation efforts intended for full membership to EU is analysed in the context of Customs Union. At the result of comparative assessments, some suggestions are introduced concerning the economic, social and legal reforms that will help Turkey proceed in full membership to EU.

Key words: European Union, Customs Union, Turkish Economy, European Union Vested Rights, Studies for Adaptation to Laws Governing European Union.

AVRUPA TEMEL HAKLAR ŞARTI
VE
AVRUPA BİRLİĞİ SİYASÎ KRİTERLERİNE ETKİSİ

Prof. Dr. Füsün ARSAVA*

Özet:

Bu makalede, Aralık 2000 tarihli Nis Zirvesi'nde kabul edilen AB Temel Haklar Şartı'nın yapısal ve içeriksel boyutları incelenecektir. Bu çerçevede, Şart'ın ortaya çıkış modelinin, yapısal özelliklerinin ve hükümlerinin analiz edilmesinin ardından AB Temel Haklar Şartı'na ilişkin olarak gündeme gelen temel sorunlar değerlendirilecektir. Söz konusu sorunların arasında Şart'ın hukukî statüsü ve bağlayıcılığı, Anayasa ile bağlantısı, Avrupa İnsan Hakları Konvansiyonu ile ilişkisi, Kopenhag siyasî kriterleri kapsamındaki yeri ve Türkiye'nin Şart'ta öngörülen hak ve özgürlüklere uyum durumu bulunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Avrupa Birliği, AB Temel Haklar Şartı, Avrupa Toplulukları Adalet Divanı, Avrupa İnsan Hakları Konvansiyonu, siyasî kriterler.

Giriş

Avrupa Kömür Çelik Topluluğu (AKÇT), Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğunun (AAET) kuruluşundan 43 yıl sonra Avrupa Birliği (AB), Avrupa Parlamentosunun birçok kez yapmış olduğu başarısız denemelerden sonra, nihayet Aralık 2000'de Nis Zirvesi'nde kapsamlı ve modern bir temel haklar kataloğu kabul etmiştir. Bu katalog, AB seviyesinde kullanılan egemenlik haklarına ve Birlik yurttaşlarının temel haklarına esas olacaktır.

Avrupa Toplulukları ve AB, Nis'te ilân edilen Temel Haklar Şartı'ndan çok önce sadece hukuk topluluğu değil, aynı zamanda temel haklar topluluğu niteliği taşımakta idi. ATAD (Avrupa Toplulukları Adalet Divanı), başlangıçtaki tereddütten sonra 1969 yılından itibaren, "Stauder Kararı"¹ ve Federal Alman Anayasa Mahkemesinin "Solange I Kararı" çerçevesinde² temel hakların korunmasını, Topluluk Hukuku'nun temel bir prensibi olarak kabul etmiştir. ATAD, mukayeseli hukuk yoluyla bir dizi Topluluk temel haklarını, üye devletlerin ortak anayasa geleneklerinden yahut üye devletlerin ortak uluslararası yükümlülüklerinden, özellikle Avrupa İnsan Hakları Konvansiyonu'ndan (AİHK) kaynaklandırmış ve Topluluk temel hakları olarak tanımıştır.³ ATAD, şimdiye kadar yaptığı bu çalışmalarla kapsamlı bir temel haklar kataloğu geliştirmiştir.⁴ Bu katalog, ekonomik hak

Stratejik Araştırmalar Dergisi Sayı: 2 EYLÜL 2003 Yıl: 1

* AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi

¹ *EuGH RS. 29 / 69, Slg. 1969, 419 - 425, Stauder.*

² *BVerfGE 37I, s. 271 - 280.*

³ Rengeling, *Grundrechtsschutz in der Europäischen Gemeinschaft*, München, 1993, s.1 .

⁴ Calliess - Ruffert, *zum Katalog der Gemeinschaftsgrundrechte*, bk. Schwarze (Hrsg.), EU-Kommentar, Baden - Baden, 2000.

ve özgürlüklerin yanı sıra mesken dokunulmazlığı, düşünce ve bilgi edinme özgürlüğü, örgütlenme ve inanç özgürlüğü yahut aile hayatına saygı ve kapsamlı usul hukuku hakları, örneğin dinlenme hakkı ve etkin hukukî teminatları kapsamaktadır.⁵ Bu temel haklar, Topluluk Hukuku'nun genel prensipleri olarak Topluluk Anayasası hiyerarşisinde geçerlidir. Topluluk temel haklarının AB ve Topluluklara karşı bağlayıcı geçerliliği, bu şekilde AB Anlaşması'nın 6 ncı maddesi 2 nci fıkrasında ilân edilmesinden önce açık olarak tanınmış ve düzenlenmiştir.

Temel Haklar Şartı olmadan da Nis öncesinde Topluluk Hukuku'nda temel haklar temin edilmiş ise, Avrupa Temel Haklar Şartı, Birlik yurttaşları için ne getirmektedir ve hangi fonksiyona sahiptir?

1. Temel Haklar Şartı'nın İşlevleri

AB Temel Haklar Şartı, Avrupa Konseyi Köln Zirvesi'nde kendisine tanınan işlev⁶ ve ön sözü çerçevesinde üye devletlerin ve Avrupa Birliği halklarının ortak uluslararası yükümlülükleri ve Topluluk Hukuku'nun kendi teminatı paralelinde, Topluluk yetkilerinin kullanılmasında dikkate alınacak ortak temel hak ve değerleri ortaya koyacaktır.

Temel Haklar Şartı, Birlik yurttaşları bakımından hukukî açıklığı sağlayacak, çeşitli metinlerde ve anlaşmalarda dağınık olarak yer alan yahut ATAD'ın içtihatlarından kaynaklanan temel hakları Topluluk bakımından somutlaştıracak ve anlaşılır şekilde gözler önüne serecektir. Magiere, Şart'ın hedeflerini, temel hak teminatına hukukî bağlayıcılık sağlanması, ATAD tarafından somut olaylara ilişkin geliştirilen temel hak teminatının sistematize edilmesi, Birlik yetkisinin meşrulaştırılması ve Birlik yurttaşlarının entegrasyonu olarak dile getirmektedir.⁷ Temel Haklar Şartı, her şeyden önce AB'nin ana konularda bir değerler topluluğu olduğunu, Avrupa kimliğini oluşturan ve aynı zamanda AB tasarruflarının meşruiyetini sağlayan ortak değer ve kanaatlere sahip devletlerin ve halkların birliğini oluşturduğunu ortaya koyacaktır.⁸

Temel Haklar Şartı'nın AB yurttaşları için bir Avrupa kimliği yaratma fonksiyonu olduğu gibi, yeni katılacak devletler bakımından sembolik bir işlevi de bulunmaktadır.⁹ Bunun ötesinde, Temel Haklar Şartı'nın Avrupa'nın bugün bir pazar veya serbest ticaret alanı olduğundan öte bir şey olduğunu ortaya koymaktadır.

⁵ Magiere, *Die Grundrechtscharta der Europäischen Union*, DÖV 2000, s. 1017.

⁶ *Anhang IV der Schlussfolgerungen des Europäischen Rates von Köln am 3 - 4.6.1999.*

⁷ Magiere, s. 1017 - 1019 vd.

⁸ Schwarze, *Auf dem Wege einer europäischen Verfassung - Wechselwirkungen zwischen europäischem und nationalem Verfassungsrecht*, DVBl., 1999; s. 1677 - 1684 vd.

⁹ Lenaerts, *Fundamental Rights in the European Union*, ELRev, 2000, s. 575.

Temel Haklar Şartı'nın Köln Zirvesi'nde kendisine biçilen bu fonksiyonu yerine getirip getirmediğinin değerlendirilmesinde onun içeriği, şekillendirilmesi ve dili ölçü olacaktır.

2. Temel Haklar Şartı'nın İçeriği, Dili ve Şekli

Temel Haklar Şartı, AB'nin üç organı tarafından ilân edilmiş başarılı bir katalogdur. Temel Haklar Şartı, elli dört maddeli bir metin olarak birçok üye devletin temel hak düzenlemesini öngören anayasa maddelerinin sayısını aşmakla beraber, AB ülkeleri dışında kalan örneğin Güney Amerika devletlerinin anayasalarının temel hakları düzenleyen maddelerinden sayıca azdır. Temel Haklar Şartı, yorum gerektirmeyen anlaşılır bir dil ve yurttaşın yakın olma gayreti ile yurttaşların Avrupasına bir katkı amacıyla Avrupa'nın ortak değer ve kanaatlerini (inanç) açık bir şekilde ortaya koyma amacına yönelik olarak kaleme alınmıştır. Şart'ın hiçbir maddesi, iyi yönetimle ilgili olan 41 nci maddesi istisna olmak üzere 3'ten fazla fıkra içermemektedir.

İçerik olarak Şart, modern ve ileri bir temel hak düzenlemesidir. Şart, bireylerin klâsik özgürlük ve eşitlik haklarını içermekle beraber, bu geleneksel hakların teminatıyla sınırlı değildir. Temel Haklar Şartı, bireysel özgürlükleri aynı zamanda yeni modern tehlikelere karşı da örneğin, biyoteknoloji ve verilerin korunması alanında korumaktadır. Her şeyden önce klâsik özgürlük ve eşitlik haklarını, ilke olarak temel hakların bölünmezliği noktainazarından ekonomik ve sosyal haklarla beraber uluslar üstü seviyede ortaya koymaktadır.¹⁰ Ortak özgürlük haklarının, eşitlik haklarının ve sosyal temel hakların bu şekilde kapsamlı olarak uluslararası seviyede temini, temel hak teminatının yeni bir modelidir.

Şart, yedi bölümden oluşmaktadır. İlk altı bölüm, bireysel temel hakların değişik yaşam alanlarında teminatını düzenlemektedir. Yedinci bölüm, buna karşılık temin edilen temel hakların uygulanma alanlarını ve kapsamını, ulusal temel haklarla ve AİHK'deki teminatlarla ilişkisi konusunda genel beyanları içermektedir.

"İnsan Onuru" olarak yer alan, Avrupa Temel Haklar Şartı'nın temel teminatlarını içeren birinci bölüm, insan onurunu AB'de temel ve üstün değer olarak ilân etmiştir. Bu bölüm, beş madde içermektedir: 1 nci maddede insan onurunun dokunulmazlığı tüm temel hakların dayanağı olarak vurgulanmış, insan onuruna saygı ve insan onurunun korunması mükellefiyeti ortaya konmuştur. İnsan onuruna saygının tüm temel hakların dayanağı olduğu, insan onuruna hiçbir sınırlama getirilemeyeceğine ilişkin 52 nci madde hükmünden de kaynaklanmaktadır. 2 nci madde, her insana yaşam hakkını garanti etmekte ve ölüm cezası verilmesi yasağını açık bir yasak olarak kabul etmektedir. Şart'ın 3 ncü maddesi, bedensel ve ruhsal dokunulmazlığı düzenlemekte ve bu hakkı, 2 nci fıkroda biyolojik ve tıbbî alanlarda tüm

¹⁰ Meyer - Engels, *Aufnahme von Sozialen Grundrechten in die Europäische Grundrechtscharta*, ZRP, 2000, s. 368 vd.

biyolojik ve tıbbî önlemler için ilgilinin gönül rızasının gerekliliğini vurgulayarak kalıtsal özelliklerin ıslahına yönelik uygulamaları, organ ticareti ve insanların kopyalanmasını açıkça yasaklayarak somutlaştırmaktadır. Şart'ın bu bölümdeki temel garantileri, işkence yasağı, insanlık dışı ceza ve muamele yasağı (mad. 4), kölelik, zorla çalıştırma ve insan ticareti yasağı (mad. 5) ile sonuçlanmıştır.

İkinci bölüm, "Özgürlükler" başlığını taşımaktadır. İnanç özgürlüğü, düşünce özgürlüğü, toplanma ve örgütlenme özgürlüğünün bu bölümde yer alan kişi özgürlükleri olarak AİHK'de yer alan klâsik özgürlükleri oldukça aştığı görülmektedir. AİHK'yi aşan bir düzenleme olarak bireylere ilişkin verilerin korunması haklarına, Topluluğun verilerin korunmasına ilişkin direktifinin ölçü alındığı görülmektedir. Aile ve evliliğin korunmasına ilişkin hükümlerin Topluluk Hukuku seviyesinde, sadece heteroseksüel ilişkilerle sınırlı olmadığı kabul edilmiştir.

Düşünce ve enformasyon özgürlüğünde, üye devletlerde basın özgürlüğüne ve çoğulculuğuna saygı gösterilmesi kabul edilmiştir.¹¹ Düşünce, vicdan ve inanç özgürlüğü bağlamında, ulusal kanunlar çerçevesinde askerlik hizmetinden muaf tutulma hakkı kabul edilmiştir (Bu garanti, AİHK'yi aşmakta ve Hollânda Anayasası'nın 99 ncu maddesini, Alman Anayasası'nın 4 ncü maddesinin 3 ncü fıkrasını ve İspanyol Anayasası'nın 30 ncu maddesinin 2 nci fıkrasını kendine esas almaktadır). Kültürel haklar alanında sanat ve araştırma özgürlüğünün yanı sıra, eğitim hakkı, meslekî eğitim olanağı, zorunlu eğitime ücretsiz katılma hakkı temin edilmiştir.¹² Şart, ekonomik özgürlük hakkı olarak meslek seçme özgürlüğünden farklı bir hak olarak, ticarî faaliyette bulunma özgürlüğünün ötesinde, seçilen bir mesleğin serbestçe icrası hakkını da kabul etmiştir. Bu bölüm, iltica hakkı ve sınır dışı etme yasağı ile sonlanmaktadır.

Şart'ın üçüncü bölümü, eşitlik haklarına ilişkindir. Üçüncü bölümün ilk maddesinde karşımıza çıkan genel eşitlik prensibi, Grundgesetz (GG)'in 3 ncü maddesinin 1 nci fıkrasına uygun bir şekilde formüle edilmiştir. Genel eşitlik prensibi, özel ayırım yapma yasaklarıyla, özellikle Topluluk Hukuku'nun uygulanma alanında aktüel olan vatandaşlık sebebiyle ayırım yapma yasağıyla, kadın ve erkeklere tüm alanlarda özellikle istihdam, çalışma şartları ve ücret konusunda eşitlik garantisi verilerek somutlaşmaktadır. "Eşitlik Hakları" başlığında, bunun ötesinde farklı kültürlerin, dinlerin ve dillerin eşitliği, çocukların hakları, yaşlıların hakları ve özürliülerin sosyal yaşama uyum sağlamaları düzenlenmiştir.

Şart'ın dördüncü bölümü, "Dayanışma" başlığını taşımakta olup 27 nci ve 38 nci maddeler arasında, ekonomik ve sosyal temel hakları

¹¹ Sporn, *Das Grundrecht der Meinungs- und Informationsfreiheit in einer Europäischen Grundrechtscharta*, ZUM, 2000, s. 537 - 540 vd.

¹² Grabenmarter, *Die Charta der Grundrechte für die Europäische Union*, DVBl., 2001, s.1 vd.

düzenlemektedir.¹³ Bu temel hakların gözden geçirilen Avrupa Sosyal Şartı'ndan ve işçilerin sosyal temel haklarına ilişkin Topluluk Şartı'ndan ileri olduğu görülmektedir. Ulusal mevzuat ile Topluluk Hukuku ve uygulamaları çerçevesinde, işçilerin veya temsilcilerinin işletme içinde uygun düzeyde ve zamanında bilgilendirilmesi, dinlenmesi, onlara danışılması, toplu sözleşmeleri müzakere etme, imzalama ve menfaat ihtilâfı olması hâlinde grev dâhil çıkarılarını korumak için ortak eylem yapma hakkı kabul edilmiştir. Bu bölümün öngördüğü diğer teminatlar arasında, İşçi Bulma Kurumunun hizmetlerinden ücretsiz yararlanma hakkı, haksız olarak işten çıkarılmama hakkı, adil ve uygun çalışma koşulları, aile - meslek hayatı ve sağlığın korunması hakkı, sosyal güvenlik, sosyal yardım hakkı, çocuk çalıştırma yasağı, çevre ve tüketicinin korunmasına ilişkin topluluk politikaları mükellefiyetleri zikredilebilir. Şart'ta öngörülen sosyal temel haklarla, korkulan bir durum olarak tek düze ve tüm Topluluk'ta standart sosyal haklar ortaya çıkmamıştır. Bulunan formüllerle, kulağa hoş gelen, ancak gerçek anlamda yerine getirilmeyen hakların negatif sonuçları, "Topluluk Hukuku, ulusal hukuk uygulamalarına göre" formülü üzerinden büyük ölçüde önlenebilmiştir. Bu düzenleme tekniği, Topluluk temel hak teminatlarının belirli şartlar altında geçerli olmasına yol açacaktır.

Şart'ın beşinci bölümü, Avrupa Toplulukları Anlaşması'nın 17 nci maddesi ve devamındaki hükümlerle büyük ölçüde örtüşen bir şekilde Birlik yurttaşlarının yurttaşlık haklarını temin etmektedir. Özellikle Avrupa Parlâmentosuna ilişkin seçim hakkı, üye devletlerin yerel seçimlerinde seçme ve seçilme hakkı, tüm üye devletlerde serbest dolaşım ve ikamet hakkı, Birlik yurttaşlarının hakları olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁴ Bu haklara ilâve olarak, yalnızca Birlik yurttaşları ile sınırlı olmayan bazı diğer haklar, iyi yönetim, Topluluk organlarının Parlâmento, Konsey ve Komisyonun belgelerine ulaşma hakkı, dilekçe hakkı ve ombudsmana (kamu denetçisi) başvurma hakkı karşımıza çıkmaktadır.

Altıncı bölüm, adlî hakları düzenlemektedir. Bu haklar, Topluluk yargı düzeninde ve ulusal yargı düzenlerinde dikkate alınacak haklardır. Bu çerçevedeki temel teminat 47 nci maddede temin edilen adil bir süreç dâhilinde, bağımsız ve tarafsız bir mahkemede yargılanma hakkıdır. Bu garanti, AİHK'nin 6 ncı maddesinde ve 13 ncü maddesinde yer alan önemli teminatları kapsamaktadır. Bu düzenleme, özel hukuk veya ceza hukuku prosedürüne ilişkin herhangi bir sınırlama getirmemesi sebebiyle AİHK'yi aşmaktadır.¹⁵

¹³ Falke, *Soziale Grundrechte als Bestandteil einer Charta der Grundrechte der Europäischen Union*. bk. *Bremische Bürgerschaft (Hrsg.), Charta der Grundrechte der Europäischen Union*, Bremen, 2000, s. 27 vd.

¹⁴ Pernice, *Eine Grundrechte - Charta für die Europäische Union*, DVBl., 2000, s. 847 - 849 vd.

¹⁵ Frowein - Peukert, *Europäische Menschenrechtskonvention, Kommentar*, 2. Aufl., 1996.

Şart'ta yer alan bu genel garantiler, birçok belirli ceza hukuku garantileriyle, örneğin suçun kanıtlanmasına kadar sanık olarak kabul edilme, savunma hakkı ve "ne bis in idem"¹⁶ prensibiyle tamamlanmıştır.

Şart'ın yedinci bölümü, genel hükümler olarak Temel Haklar Şartı'nın kapsamı ve mevcut temel hakların garantileriyle ilişki konusunu düzenlemektedir. Burada önemli olan, temel haklara riayet mükellefiyetinde olanların saptanmasıdır. 50 nci maddesinin 1 nci fıkrasına göre Şart, Birliğin kurum ve organları için; yani Avrupa Toplulukları ve henüz hükümetler arası bir nitelik taşıyan "ortak dış politika ve güvenlik politikası" ve "ceza işlerinde polis ve yargıda iş birliği" alanlarında ve şimdiye kadar olan içtihatla uygun olarak Topluluk Hukuku'nun uygulanması bağlamında üye devletler için geçerlidir. Üye devletlerin Birliğin yetkisini genişletme kaygısı,¹⁷ Şart hükümlerinin Subsidiarite prensibi dikkate alınarak Birliğin organlarını ve üye devletleri, Birlik Hukuku'nu uyguladıklarında bağladığını öngören düzenleme ve Şart'ın Birlik ve Topluluklar için yeni yetkiler, yeni görevler tesis etmediğini, mevcut yetkileri değiştirmedikçe öngören hükümlerle bertaraf edilmiştir. ATAD'ın kimi içtihatlarında ortaya çıkan Topluluk temel haklarının üçüncü kişiler bakımından doğrudan etkisi Şart'ta öngörülmemiştir.¹⁸ Şart'ın temel hakların uygulanmasıyla ilgili 52 nci maddesi, birçok ulusal temel hak düzenlemelerinden ve AİHK teknik düzenlemelerinden farklı olarak, temel haklara özel sınırlamalar getirmeyip genel ve yatay sınırlamalar getirmiştir ki, bu durum, bu sınırlamanın tam içeriğinin saptanmasını zorlaştırmaktadır.¹⁹

Nis Zirvesi'nde ilân edilen Temel Haklar Şartı, şimdiye kadar ATAD tarafından geliştirilen temel hak teminatını daha kapsamlı olarak yeniden ortaya koymaktadır. Bazı alanlarda, örneğin ölüm cezası, kişisel verilerin korunması, insanların kopyalanması veya sosyal temel haklar alanında AB temel haklar düzenini çarpıcı olarak daha ileri götürmektedir. Şart'ın içerik itibarıyla Köln Zirvesi'nde öngörülen fonksiyonu yerine getirdiği söylenebilir.

3. Şartın Ortaya Çıkış Modeli: Konvansiyon Yöntemi

İçeriği ötesinde Avrupa Temel Haklar Şartı, Topluluk Hukuku'nun ve Birlik Hukuku'nun ilk kez bir Anayasa Meclisi usulü üzerinden özerk bir biçimde ortaya çıkışına örnek teşkil etmektedir.

Avrupa entegrasyon tarihinde, Topluluk Hukuku'nun hükümet temsilcileri tarafından kapalı kapılar ardında hükümetler arası bir konferansta müzakere edilmeksizin geliştirilmesi, ilk kez söz konusu olmuştur. Köln Zirvesi, Topluluk anlaşmalarında öngörülmemeyen bir model olarak Temel Haklar Şartı'nın özel bir heyette hazırlanmasını kabul etmiştir. Bu heyet,

¹⁶ Bir kimseye bir eyleminden dolayı tek bir ceza verilebileceğini, aynı eylemden ötürü birden fazla ceza verilemeyeceğini ifade eden bir hukuk prensibi.

¹⁷ Koenig, *EU-Grundrechtscharta- ein neuer supranationaler Kompetenztitel*, *EuZW*, 2000, s. 417.

¹⁸ Magiere, *DÖV 2000*, s.1017, 1025.

¹⁹ Grabenwerter, s. 1 vd.

kendisini “konvansiyon” olarak isimlendirmiştir. Konvansiyon, oluşumu ve yöntemi itibarıyla başarılı bir çalışma ortaya koymuş, AB’nin geleceğinin şekillendirilmesinde iyi bir örnek teşkil etmiştir. Şart’ın hazırlanmasıyla görevlendirilen konvansiyon, üye devlet ve hükümet başkanları tarafından görevlendirilen 15 kişiden, ulusal parlâmentolardan gönderilen 30 kişiden, Avrupa Parlâmentosundan gönderilen 16 kişiden ve Komisyondan gönderilen 1 kişiden oluşmuştur.²⁰ İlk kez olarak ulusal parlâmentoların ve Avrupa Birliği Parlâmentosunun temsilcileri, bir araya gelerek Avrupa entegrasyonunun gelişmesine katkı sağlamıştır. Konvansiyonun toplam 18 toplantısı kamuya açık cereyan etmiştir. Konvansiyonun hazırlanan 55 dokümanı internet üzerinden kamuya ulaşmıştır. Konvansiyonda, toplumun değişik kesimlerinden 67 kişi dinlenmiş, 300’ü aşkın kişi ile de internet bağlantısı kurulmuştur. Konvansiyonun oluşumu ve seçilen yöntemle şimdiye dek gerçekleşmeyen bir görünümle Avrupa kamuoyunun ve ulusal parlâmentoların çalışmaya katılımı sağlanmıştır. Şart, on ay gibi kısa bir sürede tamamlanmıştır. Şart’ın hazırlanması görevi, 4.6.1999 tarihli Köln Zirvesi’nde kabul edilmiştir. Bu görev, 16.10.1999 tarihli Tampere Zirvesi’nde somutlaşmıştır.²¹ Konvansiyonun başkanlığını eski Alman Cumhurbaşkanı Roman Herzog yürütmüştür. Konvansiyona gelen değişiklik önerilerinin Başkanlık Divanı tarafından tek tek oylama yapılmadan kararlaştırılması, Konvansiyonun çalışmalarının etkinliğini ve hızlı olmasını sağlamıştır.

Temel Haklar Şartı’nın ortaya çıkmasında kullanılan bu yöntem, üye devletlerin farklı çıkarlarının bağdaştırılması ile ulusal parlâmentoların ve ulusal kamuoyunun katılımını sağlamıştır. Bu yüzden Nis Zirvesi’nde Topluluk anlaşmalarının gelecekteki değişikliklerinde, bu modelin uygulanması kabul edilmiştir.

4. Şart’ın Hukukî Karakteri ve Bağlayıcılığı

Temel Haklar Şartı, yukarıda da işaret edildiği gibi, Avrupa Toplulukları organlarının Konsey, Parlâmento ve Komisyonun ortak bildirişi olarak ilân edilmiştir. Bu tür bir bildirin Topluluk Hukuku’nda doğrudan bir hukukî bağlayıcılığı bulunmamaktadır. 1999 tarihli Köln Zirvesi’nde de Konvansiyon tarafından oluşturulacak Şart’ın öncelikle bağlayıcı olmayan bir metin olarak ilânı, ancak bundan sonra hangi şekilde Şart’ın anlaşmalara dâhil edileceği, ona hukukî bağlayıcılık kazandırılacağı konusunun ele alınması kabul edilmiştir.²² Şart’a hukukî bağlayıcılık kazandırılması talebi, son olarak 30 Kasım 2000’de Avrupa Parlâmentosuna tarafından oluşturulan görüşle de dile getirildiği üzere henüz gerçekleştirilmemiştir. Nis Anlaşması’na ek, AB’nin geleceğine ilişkin bildiri çerçevesinde²³ yapılan Avrupa Konvansiyonu çalışmalarında Şart’ın bağlayıcılığı konusu

²⁰ Hilf, *Die Charta der Grundrechte der Europäischen Union*, JuS, s. 5 vd.

²¹ Knöll, *Die Charta der Grundrechte der Europäischen Union*, NJW, 2001, s: 392 vd.

²² Schwarze, *Auf dem Wege zu einer europäischen Verfassung- Wechselwirkungen zwischen europäischem und nationalem Verfassungsrecht*, DVBl., 1999, s. 1677 vd.

²³ ABl. Nr. C 80, 10 Mart 2001, s. 85 vd.

gündemdedir. Bunun anlamı, Temel Haklar Şartı'nın hukukî tabiatının, bağlayıcılığının, yargı önünde başvurulabilirliğinin, Avrupa Konvansiyonu çalışmaları sonucu ortaya çıkmasıdır.

Şart'ın şu andaki hukukî etkisi, Topluluk organlarının Şart'ta ilân edilen haklarla kendilerini bağlı ve mükellef hissetmelerinden başlayarak²⁴ ATAD'ın Şart'ı dolaylı olarak hukuk kaynağı olarak kabul etmesine, üye devletlerin ortak anayasa geleneklerinin saptanmasında kullanmasına kadar gidebilmektedir.²⁵ Şart'ın bu sınırlı hukukî etkisi, politik ve hukukî anlamda yetersizdir. Şimdiye dek 15 üye devletin bağlayıcı ve icra edilebilir bir temel hak kataloğu üzerinde anlaşamaması ve Şart'ı anlaşma hukukuna almaması, Şart'ın içeriğiyle ortaya konulmaya çalışılan Avrupa kimliğine ilişkin tüm ilerlemelere gölge düşürmektedir. Şart, sadece ortak değerler ve inançlara dayanan Avrupa kimliğinin dokümanı, AB'nin ve yurttaşlarının kimlik ve meşruiyet kriteri değildir. Şart, bunun ötesinde üye devletlerin Avrupa entegrasyonu finali konusunda ve finale bağlı olarak AB'nin geleceğine ilişkin dayanaklarının hukuken şekillendirilmesi konusunda devam eden iradelerini ortaya koyan bir dokümandır.

Törenselleşmiş olarak ilân edilen, ancak hukuken bağlayıcı olmayan Temel Haklar Şartı, Topluluk Hukuku'nun şu anki gelişme durumuna ve Avrupa Toplulukları ve üye devletler arasındaki şu anki yetki taksimine uygun değildir. Avrupa Topluluklarının farklı alanlarda, örneğin ekonomi, çevre, para, EUROPOL ve gelecekte savunma politikaları çerçevesinde sahip olduğu yetkiler, Topluluk yetkilerinin üye devletlerin gerisinde kalmayan hukuk devleti ölçülerine bağlı olmasını, bağlayıcı nitelikte bir temel hak kataloğuna tâbi olmasını gerektirmektedir.

Topluluk organlarının Temel Haklar Şartı'ndan siyasî anlamda kendilerini mükellef görmeleri yahut ATAD'ın Temel Haklar Şartı'nı ortak anayasa geleneklerini veya ortak uluslararası yükümlülükleri temel almak için yorumlarına dâhil etmesi yeterli değildir. Devredilmez temel hakların ve insan haklarının Avrupa Kamu Hukuku - Anayasa Hukuku doktrininde, Devletler Hukuku düzeninde ve Avrupa Topluluklarında üye devletlerin buna sadece siyasî olarak hazır olduklarını ortaya koyan bildiriyle ilân etmesi yeterli kabul edilmemektedir. Avrupa Temel Haklar Şartı'nın törenselleşmiş olarak ilânı, temel hakların koşulsuzluğu ve ihlâl edilmezliği anlamında, AB'nin ortak dış politika ve güvenlik politikası çerçevesinde dünyanın birçok yerinde talep edildiği ve temin edilmeye çalışıldığı kapsamda geçerliliğini ve Avrupalılık anlayışını ikna edici olarak sembolize edemez. AB, kendi talep ettiklerinin gerisinde kalmaz. Aday devletlerin AB Anlaşması'nın 6 ncı maddesinde yer alan Birliğin dayanakları olan hukuk devleti, temel haklara ve insan haklarına saygı prensipleri kapsamında sadece bir bildiri hazırlamaları, AB

²⁴ Rengeling, *Die Europäische Charta der Grundrechte*, bk. Ipsen/ Schmidt- Jortzig (Hrsg.), *Festschrift für Rauschnig*, 2001, s. 225, 228.

²⁵ Alber - Widmaier, *Die EU - Charta der Grundrechte und ihre Auswirkungen auf die Rechtsprechung*, *EuGRZ*, 2000, s. 497.

Anlaşması'nın 49 ncu maddesinde öngörülen tam üyelik koşullarını yerine getirdikleri anlamını taşıyacak mıdır?

Sadece hukuken bağlayıcı olan bir Temel Haklar Şartı, hukuk devleti ve insan hakları gereksinimlerine uygun ve yetkin bir teminat sağlayabilir.

5. Temel Hakların Sınırları

Temel Haklar Şartı'nın memnun edici bir şekilde çözemediği bir diğer husus da temin edilen temel hakların Topluluk yasama organına karşı bağlayıcılığının kapsamıdır.

Şart'ın 52 nci maddesi, şu şekilde düzenlenmiştir: Bu Şart'ta kabul edilen hakların ve özgürlüklerin kullanılmasına getirilecek her türlü sınırlandırma, yasada öngörülmeli ve bu hak ve özgürlüklerin özüne saygı gösterilmelidir. Orantılı olma ilkesine tâbi olarak, sınırlandırmalar, sadece gerekli olmaları ve Birlik tarafından kabul edilen kamu yararı amaçlarına veya başkalarının hak ve özgürlüklerini koruma gereksinimine gerçekten hizmet etmeleri koşuluyla uygulanabilir.

Temel hakların sınırları, temel haklar teminatında en önemli sorunu teşkil etmektedir.²⁶ ATAD, temel hak teminatında eleştirildiği gibi, temel haklara müdahalelerin denetimi çerçevesinde de eleştirilmektedir.²⁷

ATAD, teminat alanını Topluluk temel haklarının sınırlarından yeterli olarak ayırmamakta ve temel haklara sınır olarak, genel yönlendirici prensipleri veya Topluluk hukuk düzeninin prensiplerini, örneğin Topluluğun yapısını ve amaçlarını yahut kamu yararını esas almaktadır.²⁸

ATAD, temel haklara müdahaleleri temel hakların özüne saygı, yasada öngörülme kaydı ve ölçülülük prensiplerine saygı muvacehesinde denetler. ATAD, bununla beraber ölçülülük prensibi ışığında takip edilen Topluluk çıkarlarını ve bireysel çıkarları, birbirine eşit olmayan çıkarlar olarak ele almakta ve fonksiyonel - hukukî sebeplerle Topluluk organları tarafından yapılan müdahaleyi ve bu çıkarların karşılaştırılmasını sadece açık eksikler sebebiyle kabul etmektedir.²⁹ Bu şekilde, gerçekte ATAD'ın temel haklara müdahale denetiminin yetersizliği ortaya çıkmaktadır. Bu durum, şüphesiz, kısmen temel hak sınırlamasının Topluluk Hukuku'nda eksik olarak düzenlenmesinden kısmen de üye devletlerin temel hak dogmatığının konuya farklı yaklaşımından ileri gelmektedir.

Avrupa Temel Haklar Şartı, temel hakların sınırları dogmatığına ve Avrupa seviyesinde temel hakların etkinliğine nasıl ve ne ölçüde katkı

²⁶ Selmer, *Die Gewährleistung der unabdingbaren Grundrechtsstandart durch den EuGH*, Baden - Baden, 1998, s. 119 vd.

²⁷ Kokott, *Der Grundrechtsschutz im europäischen Gemeinschaftsrecht*, AöR, 121, 1996, s. 519.

²⁸ Magiere, s. 1017.

²⁹ Pache, *Der Grundsatz der Verhältnismässigkeit in der Rechtsprechung der Gerichte der EG*, NVWZ, 1999, s. 1033.

sağlayacaktır? Bulunan çözüm, sürpriz teşkil etmektedir. Avrupa Temel Haklar Şartı, daha kolay anlaşılabilir olması amacıyla, bireysel temel haklara ilişkin açık sınırlamalar yapmamıştır. Konuya ilişkin her bir temel hak için özel, farklı müdahale sebepleri öngörmek ve ATAD'a denetiminde ölçü olacak özel normatif (kaide teşkil eden) dayanak vermek yerine, Temel Haklar Şartı yatay bir düzenlemeyle, Şart'ta yer alan tüm temel haklar için tek bir genel sınırlama düzenlemesi yapmıştır.

Şart'ın 52 nci maddesinin 1 nci fıkrasına göre, Şart'ta temin edilen bütün hak ve özgürlükler, özünün temini ve ölçülülük prensibine saygı bağlamında kanunla sınırlanabilir. Temel Haklar Şartı'nda yer alan bu sınırlama düzenlemesi, Avrupa seviyesinde etkili temel hak teminatı çerçevesindeki en önemli sorunu halletmemiştir.³⁰ Bu düzenleme, ulusal hukukta temsil edilen "spesifik temel hak sınırlandırılmalarını ölçülülük prensibinin alana özgü ifadesi olarak kabul eden" görüşe dayandırılabilir.

Ancak bu görüş, ATAD'a normatif bir dayanak vermediği gibi, Topluluk tasarruflarının denetiminde şimdiye kadarki denetim yoğunluğunun ötesine geçmeyi ve Avrupa temel haklarının etkinliğini sağlamak için Topluluk temel haklarına müdahaleyle etkilenen kamu ve özel çıkarların somut, bireysel değerlendirilmesine olanak vermemektedir.³¹

Topluluk temel haklar sınırlamaları, 52 nci maddenin 3 ncü fıkrasındaki düzenlemeyle açıklık kazanmaktadır. Buna göre, Şart'ta yer alan ve AİHK'de yer alan teminatlara benzeyen haklar, AİHK'de yer alan haklarla aynı anlam ve kapsama sahip olacaktır. Konvansiyon Başkanlığının açıklamalarına göre, AİHK'de yer alan temel haklara benzer temel hakların sınırlamaları sadece AİHK'de öngörülen şartlarla, diğer bir ifadeyle temel hakka özel, AİHK'nin sınırlama düzenlemesine uygun olması kaydıyla geçerli olabilir.

Temel hak sınırlamaları konusunda, Şart'ın metni dışındaki bir metne atıf yapılması, Temel Haklar Şartı'nda ilân edilen temel hakların bağımsız olarak düzenlenmesi amacına ve temel hak sınırlamalarının temel hakların geçerliliği ve etkinliği bakımından önemine uygun değildir. Temel Haklar Şart'ı, AB yurttaşları bakımından kendileri için geçerli olan Topluluk temel hakları, AB kimliğinin kazanılması ve Avrupa entegrasyonu iradesini açık olarak ortaya koyma amacına yönelikse, belirli temel hak sınırlamalarının açık ve ayrı düzenlenmesi, ayrı teminat alanlarının saptanması kadar gereklidir. Ancak Avrupa Temel Haklar Şartı, farklı olmayan temel hak sınırlaması düzenlemesiyle Avrupa temel hak teminatının geliştirilmesi fırsatını kullanamamıştır.

³⁰ Kennntner, *Die Schwachenbestimmung der EU-Grundrechtscharta- Grundrechte ohne Schutzwirkung?*, ZRP, 2000, s. 423.

³¹ Tottinger, *Die Charta der Grundrechte der Europäischen Union*, NJW, 2001, s. 1010 vd.

6. Temel Haklar Şartı'nın Anayasa Sözleşmesi veya Anayasa ile Bağlantısı

Temel haklar kataloğunun bağlayıcılığı konusunun karara bağlanması, Topluluk ve üye devletlerin yetki kataloğunun oluşturulması konusuyla ilişkilendirilerek, Nis ertesindeki devlet ve hükümet başkanları konferansına ertelenmiştir. İki farklı alanın birbiriyle ilişkilendirilmesi, AB'nin ve Avrupa Topluluklarının Avrupa Temel Haklar Şartı'na hukuken bağlılığı, AB'nin anayasa ehliyeti ve Avrupa entegrasyonunun finali sorularını gündeme getirmiştir.

AB seviyesinde egemenlik hakkının kullanılması, bir Avrupa anayasasının oluşturulmasıyla ilgili süreç ve sorunlardan bağımsız olarak, bu egemenlik haklarının temel haklar bakımından sınırlanmasını ve bu paralelde bağlayıcı bir temel hak kataloğunun oluşturulmasını gerekli kılmaktadır.

Diğer bir ifadeyle AB'nin gereksinimi ve anayasa ehliyeti, anayasanın bir parçası olarak temel hak kataloğu bakımından olumlu karşılanmaktadır. Bu sebeple temel hak kataloğunun oluşumu, AB anayasasının diğer sorunlarıyla bağlantılı olarak ele alınmaktadır. Üye devletlerin temel haklar üzerinden yeni bir AB egemenlik alanı yaratılması endişesi, Temel Haklar Şartı'nın 51 nci maddesinin 2 nci fıkrasında, Şart'ın Topluluk ve Birlik bakımından yeni yetkiler ve yeni görevler tesis etmediğini, anlaşmalarda saptanan yetki ve görev taksiminin değişmediğini öngören düzenlemeyle giderilmiştir.

7. AİHK ve Şart'ın İlişkisi

Şart'ta, AİHK ile ilişki sorunu tam olarak çözülememiştir. Şart, Avrupa temel haklar mimarisini daha da zorlaştırmıştır.³²

Avrupa Temel Haklar Şartı genel hükümlerinde, temel hakların teminat düzeyinin ve etkisinin asgarî AİHK'nin benzer garantilerinin teminat düzeyine ve etkisine uygun olacağını öngörmüştür. Şüphesiz, Topluluk temel haklarına daha kapsamlı korunma temin edilebilir. Topluluk temel hak garantilerinin daha kapsamlı olabilmesi, AİHK ile ilişkide sorun teşkil eden husus değildir. Sorun olan husus, ATAD ve AİHM ilişkisinde hangisinin AİHK'ye riayet konusunda nihaî karar yetkisine sahip olduğudur.³³

Strasbourg İnsan Hakları Mahkemesinde şimdiye dek dolaylı, ama gelecekte muhtemelen doğrudan AT organlarının tasarruflarını, AİHK teminatları kapsamında değerlendirme eğiliminin ortaya çıktığı

³² Limbach, *Die Kooperation der Gerichte in der zukünftigen europäischen Grundrechtarchitektur*, *EuGRZ*, 2000, s. 417 vd.

³³ Winkler, *Der Europäische Gerichtshof für Menschenrechte, das Europäische Parlament und der Schutz der Konventiongrundrechte im Europäischen Gemeinschaftsrecht*, *EuGRZ*, 2001, s. 18.

görülmektedir.³⁴ AİHM'nin bu eğiliminin AİHK'ye taraf olan devletlerin AT'ye egemenlik haklarını devrinden sonra, Konvansiyonda yer alan hakların temininde sorumluluklarının devam edeceğini karara bağladığı *Mattheus Kararı*³⁵ ile ortaya çıktığı görülmektedir. AİHM, bu kararında, Cebelitarık halkının AB Parlâmentosu seçimlerine katılmasını engelleyen Birleşik Krallık Seçim Hukuku'nun AİHK'yi ihlâl ettiğini saptamıştır. AİHM'ye yine bir Alman gemi donanım şirketi başvuru yaparak AİHK'den doğan temel haklarının ihlâl edildiğini, zira AT yargısının gemi donanım şirketine AİHK ile öngörülen geçici hukukî himayeyi sağlamadığını iddia etmiştir.³⁶ Mahkemeler arasında en azından Topluluk yargısının AİHK'ye ilişkin yorum konularında, AİHM'ye başvuru olanağı verilmesiyle şeklî bir iş birliği başlamıştır. Bu durum, Avrupa'da temel haklar teminatında uyum, açıklık, birlik ve etkinlik sağlamaktır. Böyle bir çözümlerle, AİHM, Topluluk Hukuku'nun Konvansiyona aykırılığını önlemesinin ötesinde, AT'nin bir temel hak topluluğu olarak niteliğine gölge düşmesini önleyebilir.

AB'nin AİHK'ye katılması, bir taraftan AB'nin yetkilerinin genişletilmesi diğer taraftan AİHK'nin değiştirilmesiyle sağlanabilir. Bu tür bir öneri, Avrupa Parlâmentosuna verilen 22 Eylül 2000'de Hükümetlerarası Konferans'ta Finlandiya'nın önerisiyle yeniden politik olarak güncel duruma gelmiştir.³⁷

AB'nin Konvansiyona katılmasıyla, AİHK'den de kaynaklanan Birlik temel haklarına riayetini kendi kurumsal yapısı dışından da denetimi kabul edilmiş olacaktır. Bu şekilde AB, temel haklara inancını ortaya koymuş ve Avrupa'da temel hakların uyumuna katkı sağlamış olacaktır.³⁸

8. Siyasî Kriterler ve Geleceğe İlişkin Beklentiler

Siyasî bakımdan Şart, bir başarı olarak nitelendirilmelidir. Şart'ın içeriği ve ortaya çıkan süreç, AB'nin geleceğine ilişkin ümit vermektedir. Şart'ta yer alan AB yurttaşlarının gururu ve Avrupa kimliğini oluşturan temel değerler, ahlakî olarak Avrupa'nın şekillendirilmesini sağlayacaktır.

Buna karşılık Şart, hukuken ikna edici görülmemektedir. Çünkü, bağlayıcılığı yeterli değildir. Şart, temel haklara ve insan haklarına riayet konusunda, üye devletlerin hâlâ bir takdir hakkına sahip olduğu izlenimini vermektedir. Oysa ATAD, içtihatlarında üye devletlerin böyle bir takdir hakkına sahip olmadığını açık olarak ortaya koymuştur. Şart'ın Avrupa Anayasası'nın bir parçası olarak bağlayıcı Topluluk Hukuku metnine dönüşmesi gerekmektedir. Bu meyanda, kısmen heterojen kaynaklardan elde edilen, özellikle sosyal hakların amaçlar ve bağlayıcılık gücü bakımından yeterince açık olup olmadığının incelenmesi gerekmektedir. Topluluk temel hak sınırlamalarının Birlik yurttaşlarının Topluluk temel

³⁴ Sczekalla, *Grundrechte für Europa- Die Europäische Union nach Nizza*, DVBl., 2001, s. 345.

³⁵ *EuGRZ*, 1999, s: 200.

³⁶ *EuGRZ*, 2000, s. 334 vd.

³⁷ *EuGRZ*, 2000, s. 572.

³⁸ Tettinger, *Die Charta der Grundrechte der Europäischen Union*, NJW, 2001, s. 1010 vd.

haklarının gerçek içeriğini kavramasına ve ATAD'a temel haklara müdahalelerin denetimini kolaylaştırmaya yönelik açık bir düzenlemeye gereksinimi vardır.

Temel hakların sınırlarını açık ve ayrı olarak düzenleyen, bağlayıcı karakterde bir Temel Hak Şartı, etkin temel hak teminatını, temel hakların AİHK ile içerik olarak uyumunu yöntem olarak garanti edebilir ve temel hakları da içeren AB Anayasası'nın gereksinimini karşılayabilir.

Avrupa Konseyi'nin Haziran 1999 tarihli inisiyatifi, 375 milyon AB yurttaşı için bir Temel Haklar Şartı'nın oluşmasını sağlamıştır. Şart, gerek içerik olarak gerek yöntem olarak AB entegrasyonunun uzun vadeli gelişiminde dikkat çeken yeni eğilimler yaratmıştır.³⁹ Temel haklar listesinin yapılmasıyla bir Avrupa Anayasası'nın en önemli unsuru içerik olarak ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı Temel Haklar Şartı, AB Anayasası'nın gelişiminde önemli bir adım olarak görülebilir. Bunun ötesinde, konvansiyon yöntemiyle tamamen yeni bir yöntem olarak şeffaflık ve açıklık gereksinimine cevap verilebilmiştir. Bu şekilde, hükümetlerarası konferansın toplanmasına alternatif yaratılmıştır.

Şart, aday devletler bakımından da tam üyelik için ön koşul teşkil ettiğine ilişkin bir sinyal vermektedir. AB, tüm aday devletlerden demokrasi ve hukuk devleti özellikleri taşımasını beklemektedir. Bütün bunların ne anlama geldiği, Şart'ta artık açıklığa kavuşmuştur. Temel Haklar Şartı, insan hakları ve temel haklar bakımından üçüncü devletlere Birliğin değerlerini ortaya koyan bir metin olarak, diğer bir ifadeyle dışarıya karşı Avrupa'nın kartviziti olarak, Birliğin insan hakları politikasını ve uluslararası iş birliğini etkileyecektir.⁴⁰ Şart, bu şekilde AB'nin diğer devletlere yaptığı insan haklarına riayet taleplerinin inanılabilirliğinin aracı olacaktır.

1993 yılında Kopenhag'ta yapılan Avrupa Birliği Zirve Toplantısı'nda belirlenmiş bulunan ve aday devletler bakımından ön şartlar niteliğine sahip olan Kopenhag kriterlerine yönelik olarak, Türkiye açısından ortaya çıkan temel güçlük, esas itibarıyla siyasî kriterlerin gerçekleştirilmesine ilişkindir. Sözü geçen siyasî kriterlerin kapsamı, Avrupa Konseyi bünyesinde yürürlüğe konmuş bulunan Avrupa İnsan Hakları Konvansiyonunda, bu Konvansiyona ek protokollerde, işkence ve insanlık dışı veya onur kırıcı ceza ve muamelelerin önlenmesine ilişkin Avrupa Sözleşmesi'nde, ulusal azınlıkların korunmasına ilişkin Çerçeve Sözleşme'de belirtilmiştir. Türkiye, son sözleşme dışında diğer sözleşmeleri imzalamış ve onaylamıştır. Avrupa Temel Haklar Şartı'nın bağlayıcı bir karakter kazanması paralelinde, Şart'ta yer alan düzenlemeler, AB'ye aday devletler bakımından siyasî kriterler alanında ölçü olacaktır.

³⁹ Otto Schmuck, *Die Ausarbeitung der Europäischen Grundrechtscharta als Element der Verfassungsentwicklung*, bk. *Integration*, 1 / 2000, s. 48 - 56.

⁴⁰ Stefan Ulrich, "Visitenkarte für Europa", *Süddeutsche Zeitung*, 26.9.2000, s. 2.

Siyasî kriterlerin yerine getirilmesi bağlamında kabul edilen 3.10.2001 tarih ve 4709 sayılı “Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’nın Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkındaki Kanun” kapsamında Anayasa’nın 34 maddesi değiştirilmiştir. Söz konusu yasa ile getirilen Anayasa değişikliklerini, sadece insan hakları açısından değerlendirmemek gerekmektedir. Bu çerçevede yapılması öngörülen değişiklikler, hukukun üstünlüğü ve demokrasi için yapılacak reformları da içermektedir.

Katılım Ortaklığı Belgesi’nde, Türkiye’nin tam üyeliği yolunda istenen düzenlemelerin sadece Anayasa ile sınırlı olduğu söylenemez. Anayasal düzenlemelerin yanı sıra yasalarda da değişikliklere gidilmesi gerekmektedir. Bu çerçevede, üç uyum paketi ile bir çok yasa veya bu yasaların bazı maddeleri değiştirilmiştir.

Birinci Uyum Paketi, 06.02.2002 gün ve 4744 sayılı Kanun ile kabul edilmiş ve bu Kanun kapsamında, Türk Ceza Kanunu’nun 159 ve 312 nci maddeleri, Terörle Mücadele Kanunu’nun 7 nci ve 8 nci maddeleri, Basın Kanunu’nun 3 ncü maddesi, DGM Kanunu’nun 16 ncı, CMUK’ un 107 nci ve 128 nci maddeleri değiştirilmiştir.

İkinci Uyum Paketi, 26.03.2002 gün ve 4748 sayılı Kanun ile kabul edilmiştir. Bu kanun çerçevesinde, İl İdareleri Kanununun 29 ncu maddesi; Basın Kanununun ek 1 nci maddesi, Devlet Memurları Kanunu’nun 13 ncü maddesi, Siyasî Partiler Kanunu’nun 101 nci maddesi, Dernekler Kanunu’nun 34, 38 ve 43 ncü maddeleri, Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu’nun 9 ncu ve 17 nci maddeleri değiştirilmiş veya yürürlükten kaldırılmıştır.

Üçüncü Uyum Paketi, 03.08.2002 gün ve 4771 sayılı Kanun ile kabul edilmiş ve AB müktesebatına uyum açısından önemli reformlara yol açmıştır.

AB’nin siyasî kriterler ışığında, aday devletlerden insan hakları teminat beklentilerinin ağırlıklı olarak Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı’nın I, II, III, IV, VI ve VII nci bölümlerine ilişkin konular olduğu görülmektedir. Bu noktada, Avrupa Temel Haklar Şartı’nın içerik olarak Avrupa İnsan Hak ve Özgürlükleri Sözleşmesi’nden önemli farkları olmadığı ortaya çıkmaktadır. Avrupa İnsan Hak ve Özgürlükleri Sözleşmesi’nde ve buna ek protokollerde yer alan yükümlülükleri yerine getirdiği nispette, Avrupa Temel Haklar Şartı’nın bağlayıcılık kazanması ertesinde Türkiye bakımından ek bir yükümlülüğün doğacağı varsayılmamaktadır.

Sonuç

Temel Haklar Şartı, din, dil farkı gözetilmeksizin ortak değerler mevcudiyetine dayanarak AB’ye bir kültür topluluğu niteliği kazandırmaktadır. Bu sinyal, sadece Şart’ın anlaşmalardaki yerine bağlı değildir. Şart’ın amaçları çerçevesinde uzun vadede, Şart’ta garanti edilen temel haklar nedeniyle Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinde dava açma olanağının sağlanması gerekmektedir.

Şart, şimdiki temel hakların yorumunda dağınık kaynakları esas almak durumunda olan ATAD'a açık bir oryantasyon yardımı sunmaktadır. Şart'ın ATAD çalışmalarında hukuken önem kazanması, Şart'ın ATAD tarafından Topluluk Hukuku genel hukuk prensiplerinin parçası olarak yorumlanması durumunda da mümkündür. Hukukî bağlayıcılığı olmaksızın da Şart, siyasî anlamda içerdiği haklar AB kurumlarınca dikkate alındığı ölçüde anlam taşıyabilir. Şart'ta Topluluk Hukuku'na ve ulusal hukuka sıkça yapılan atıflar, Şart'ın yüksek bir çita koymadığının kanıtı olduğu iddiasına yol açmaktadır. Ancak unutulmaması gereken husus, Şart'ın hazırlanmasında temel koşulun mevcut hukukun sınır teşkil etmesiydi. Temel Haklar Şartı, AB yurttaşlığının içeriğinin doldurulması bakımından da önemli bir adım teşkil etmektedir.

Demokratik sistemlerde, egemenlik yetkisinin meşruiyeti temel hakların ve insan haklarının teminiyle sağlanır. Temel Haklar Şartı, açık olarak AB yurttaşlarının haklarını ortaya koymuştur. AB'nin demokratik karakterinin altını çizmek ve AB yurttaşlarını birbirine daha yaklaştırmak için, belki Şart'ın referanduma sunulması düşünülebilirdi. Şart'ın anlaşmalarda yer alması hukuken bağlayıcılık kazanması mümkün değildir. Bir Temel Haklar Şartı'nın kanunlaşmasından doğan beklentilerin Şart'a sadece bildiri karakteri verilerek karşılanması zordur.

Temel Haklar Şartı ile entegrasyon projesinde, yeni düzenleme tarzı ortaya çıkmıştır. Şart, anlaşmaların yeniden düzenlenmesinde, geleceğin anayasasının parçası olabilecek anlaşma bölümlerinin şeffaf şekilde yeniden düzenlenmesinde, kısa ve okunabilir bir kurucu anlaşmanın oluşturulmasında başka eğilimler yaratabilir ve yol gösterici olabilir.⁴¹ Örneğin AB'nin geleceğine ilişkin Konvansiyon çalışmalarında, AB'nin yetkilerinin sınırlandırılması için bağlayıcı bir yetki kataloğunun gerekliliği gündeme gelmiştir.

Konvansiyon Başkanı Herzog, az sayıdaki entegrasyon yanlısı devletin desteğini korumak için Şart'ı anayasa tartışmalarının dışında tutmak istemişse de bu konu anayasa tartışmalarının önemli bir aşaması olarak kabul edilmekte ve AB'nin anayasal olarak tamamlanmasında diğer reform süreçlerine damgasını vurmaktadır. Şart'ın hazırlanması, anayasa tartışmasının bir parçasını oluşturmuştur. Temel haklar bölümü, bir anayasanın en önemli bölümüdür. Şart, Fransa'nın ve Almanya'nın iradesine göre, daha sonraki bir dönemde AB ve üye devletler ile bölgeler arasında yetki dağılımını düzenleyerek Avrupa Anayasası'nın dayanağını oluşturacaktır.

Şart, birçok anlaşma ve dokümanda dağılmış olarak yer alan temel hakları, açık bir şekilde tek bir metinde toplamıştır. Bu şekilde, okunabilir bir

⁴¹ Bertelsmann Forschungsgruppe Politik: *Ein Grundsatz für Europäische Union, Entwurf zur Zweiteilung der Verträge*, München / Güterloch 2000; *European University Institute: Basic Treaty of the European Union Draft*, Florence, 2000.

temel haklar dokümanı ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan açık ve şeffaf bir prosedürle, AB yurttaşlarının katılımıyla çalışma gerçekleştirilmiştir. Bununla beraber, bazı temel hakların formülasyonları yüzünden kısmen bu hakların gerçek etkisi belirsiz kalmıştır. Temel hak ihlallerinin dava konusu olabilmesi, Şart'ın Topluluk Hukuku'nun parçası olmamasından dolayı şimdilik mümkün değildir. Ancak Şart, ATAD tarafından dikkate alındığı nispette, dolaylı olarak hukukî etki doğurabilir. Temel Haklar Şartı'nın anlaşmalarda arzu edilen yerini alabilmesinde, 2004 için plânlanan hükümetlerarası konferans, bir dönüm noktası teşkil edecektir.

Kısaltmalar

AAET	Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu
AB	Avrupa Birliği
ABI.	Amtsblatt der Europäischen Gemeinschaften.
AET	Avrupa Ekonomik Topluluğu
AİHK	Avrupa İnsan Hakları Konvansiyonu
AKÇT	Avrupa Kömür Çelik Topluluğu
AöR	Archiv des öffentlichen Rechts
AT	Avrupa Toplulukları
ATAD	Avrupa Toplulukları Adalet Divanı
Aufl.	Auflage
BverfGE	Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts
CMUK	Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu
DGM	Devlet Güvenlik Mahkemesi
DÖV	Die Öffentliche Verwaltung
DVBl.	Deutsches Verwaltungsblatt
EU	Europäische Union
EuGH	Gerichtshof der Europäischen Gemeinschaften
EuGRZ	Europäische Grundrechte - Zeitschrift
EUZW	Europäische Zeitschrift für Wirtschaftsrecht
GG	Grundgesetz
Hrsg.	Herausgeber
JuS	Juristische Schulung

NJW	Neue Juristische Wochenschrift
Nr.	Nummer
NVwZ	Neue Zeitschrift für Verwaltungsrecht
RS.	Rechtssache
S.	Seite
Slg.	Sammlung der Rechtsprechung des Gerichtshofes
ZRP	Zeitschrift für Rechtspolitik
ZUM	Zeitschrift für Umweltrecht

KAYNAKLAR

ALBER - WIDMAIER, *Die EU - Charta der Grundrechte und ihre Auswirkungen auf die Rechtsprechung*, EuGRZ, 2000.

Bertelsmann Forschungsgruppe Politik: *Ein Grundsatz für Europäische Union, Entwurf zur Zweiteilung der Verträge*, München / Güterloch 2000; *European University Institute: Basic Treaty of the European Union Draft*, Florence, 2000.

CALLIESS - Ruffert, *zum Katalog der Gemeinschaftsgrundrechte*, bk. *Schwarze* (Hrsg.), EU-Kommentar, Baden - Baden, 2000.

FALKE, *Soziale Grundrechte als Bestandteil einer Charta der Grundrechte der Europäischen Union*, bk. *Bremische Bürgerschaft* (Hrsg.), *Charta der Grundrechte der Europäischen Union*, Bremen, 2000.

FROWEIN - PEUKERT, *Europäische Menschenrechtskonvention*, *Kommentar*, 2.Aufl., 1996.

GRABENMARTER, *Die Charta der Grundrechte für die Europäische Union*, DVBl., 2001.

HILF, *Die Charta der Grundrechte der Europäischen Union*, JuS.

KENNTNER, *Die Schwachenbestimmung der EU-Grundrechtscharta- Grundrechte ohne Schutzwirkung?*, ZRP, 2000.

KNOLL, *Die Charta der Grundrechte der Europäischen Union*, NJW, 2001.

KOENIG, *EU - Grundrechtscharta- ein neuer supranationaler Kompetenztitel*, EuZW, 2000.

KOKOTT, *Der Grundrechtsschutz im europäischen Gemeinschaftsrecht*, AöR 121, 1996.

LENAERTS, *Fundamental Rights in the European Union*, *European Law Review*, 2000.

LIMBACH, *Die Kooperation der Gerichte in der zukünftigen europäischen Grundrechtarchitektur*, EuGRZ, 2000.

MAGIERE, "Die Grundrechtscharta der Europäischen Union," DÖV, 2000.

MEYER - ENGELS, *Aufnahme von Sozialen Grundrechten in die Europäische Grundrechtscharta*, ZRP, 2000.

PACHE, *Der Grundsatz der Verhältnismässigkeit. in der Rechtsprechung der Gerichte der EG*, NVWZ, 1999.

PERNICE, *Eine Grundrechte - Charta für die Europäische Union*, DVBl., 2000.

RENGELING, *Grundrechtsschutz in der Europäischen Gemeinschaft*, München, 1993.

RENGELING, *Die Europäische Charta der Grundrechte, bk. Ipsen/Schmidt- Jortzig (Hrsg.)*, Festschrift für Rauschnig, 2001.

SCHMUCK, Otto; *Die Ausarbeitung der Europäischen Grundrechtscharta als Element der Verfassungsentwicklung*, bk. *Integration*, 1 / 2000.

SCHWARZE, *Auf dem Wege einer europäischen Verfassung- Wechselwirkungen zwischen europäischem und nationalem Verfassungsrecht*, DVBl., 1999.

SCZEKALLA, *Grundrechte für Europa- Die Europäische Union nach Nizza*, DVBl., 2001.

SELMER, *Die Gewährleistung der unabdingbaren Grundrechtsstandart durch den EuGH*, Baden - Baden, 1998.

SPORN, *Das Grundrecht der Meinungs- und Informationsfreiheit in einer Europäischen Grundrechtscharta*, ZUM, 2000.

TETTINGER, *Die Charta der Grundrechte der Europäischen Union*, NJW, 2001.

TOTTINGER, *Die Charta der Grundrechte der Europäischen Union*, NJW, 2001.

ULRICH, Stefan; "Visitenkarte für Europa", *Süddeutsche Zeitung*, 26.9.2000.

WINKLER, *Der Europäische Gerichtshof für Menschenrechte, das Europäische Parlament und der Schutz der Konventiongrundrechte im Europäischen Gemeinschaftsrecht*, EuGRZ, 2001.

Abstract:

The main aim of this article is to analyse the structural and substantial aspects of the EU Charter of Fundamental Rights. In this context, after examining the model that drew up the Charter as well as its structure and provisions, this article focuses on the main problems that have arisen as regards the EU Charter of Fundamental Rights; amongst which the issues of its legal effect, its relationship with those other levels of human rights protection, its position vis-à-vis the Copenhagen political criteria and finally Turkey's status in terms of adopting the rights and freedoms set out in the Charter are addressed.

Key words: European Union, EU Charter of Fundamental Rights, Court of Justice of the European Communities, European Convention on Human Rights, Political Criteria.

OSMANLI DEVLETİ DÖNEMİNDE TÜRK - ERMENİ İLİŞKİLERİ VE ERMENİ SORUNUNA İLİŞKİN BAZI DEĞERLENDİRMELER

Prof. Dr. Sabahattin ÖZEL*

Özet:

Bu makalede, öncelikle Osmanlı Devleti Ermenilerinin XVII nci yüzyıldaki durumuna değinilmekte, bu bağlamda, Türklerden gördükleri hoşgörü ve Türklerle olan entegrasyonları üzerinde durulmaktadır. Daha sonra Osmanlı Ermenilerinin bağımsızlık özlemleri, Osmanlı Parlamentosundaki Ermeni mebusların beyanları ele alınmaktadır. Yine Birinci Dünya Savaşı öncesinde, Ermeni ıslahatı çerçevesinde doğu illerini Avrupalı genel valilerin denetimine bırakan Antlaşma'dan ve ayrıca Erzurum'da yapılan Taşnak Kongresi'nden söz edilmektedir. Ayrıca Ermeni tehciri ve bu çerçevede Türklüğe yönelik gerçek dışı iddiaların iç yüzü irdelenmektedir.

Anahtar kelimeler: Simeon, Taşnak, Varteks, Revandiz, Pastırmacıyan.

Konuya Ermenilerin Osmanlı Devleti'ndeki konumlarını saptamak açısından Osmanlı öncesi ve Osmanlı dönemindeki durumlarına karşılaştırmalı bir şekilde değinerek başlamanın yararlı olacağı görüşündeyiz. Bir Ermeni seyyah olan Simeon'un 1608 - 1619 dönemini kapsayan çevirisi, aynı zamanda öğrencisi olduğumuz Hrand D. Andreasyan'ın yaptığı *Tarihte Ermeniler* adlı eseri, bu konuda çok aydınlatıcı bilgiler vermektedir. Simeon, Rumların eski dönemlerinden beri Ermeni düşmanı olduklarının bilindiğini, bunu merak edenlerin Süryanî Patriği Mihail, Ermeni tarihçi Toma'nın ve diğer yazarların eserlerinden atalarının başına ne büyük felâketler getirdiklerini, Ermeni Krallığı'nı nasıl yok ettiklerini, patriklerinin başvurusu üzerine halifenin onları Pontos denizine (Karadeniz) nasıl atıklarını öğrenebileceklerini kaydetmektedir. Yine bu bağlamda Rumların çok kötü yaratılışı olduklarını, Ermeni görünce yere tükürdüklerini ve köpek anlamında "işkil" (skil) sözünü kullandıklarını, bir Ermeni'nin yemek yediği kapları, ne kadar değerli olursa olsun, hemen kırdıklarını aktarmaktadır. Simeon, Bizans döneminde Ermenilerin değil İstanbul'a yerleşmek, ticaret için bile giremediklerine işaret etmekte, onun bu saptaması İstanbul'un fethiyle şehrin kapılarının sadece Türklere değil Ermenilere de açılmış olduğu gerçeğini açık bir şekilde doğrulamaktadır. Simeon'un bizzat kendi gözlemlerine göre Kayseri, Konya, Ankara ve Anadolu'nun diğer bazı yerlerindeki Ermeniler kendi dillerini bilmiyor, Türkçe konuşuyorlardı.¹ Burada dikkate değer olan nokta, Anadolu Ermenilerinin hiçbir baskı ve zorlama olmaksızın Türklere hızlı bir kültür entegrasyonunu gerçekleştirmiş olmalarıdır. Kaldı ki, tarih, Osmanlı Devleti'nin kendi içindeki ırkî ve dinî azınlıklara baskı yapmak bir yana, Avrupa'da yaşama hakkı tanınmayan Musevîlerden Kalvenistlere, Silezya Protestanlarından Rus Kazaklarına kadar birçok topluluğa kapılarını açtığına tanıktır.

Stratejik Araştırmalar Dergisi Sayı: 2 EYLÜL 2003 Yılı: 1

* İÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Öğretim Üyesi

¹ Simeon, *Tarihte Ermeniler*, çev. Hrand D. Andreasyan, 2. baskı, İstanbul, 1999, s. 141 - 142, 254, 259.

Burada, Türkiye Ermenilerinin Osmanlı Devleti bünyesindeki gerek ekonomik gerekse kültürel ayrıcalıklarını, devlet çarkındaki bürokratik ve siyasî ağırlıklarını bir kez daha yinelemeyeceğiz.² Sadece Birinci Meşrutiyet (1876) Meclisindeki Ermeni mebusların bütün bunları doğrulayan ifadelerini hatırlatacak, bir Ermeni mebusun İslâm devletinde Hristiyanların rahat olduklarını, hem de bazı yönleriyle Müslümanlardan da daha rahat olduklarını tarihin doğruladığına ilişkin sözlerine yer vermekle yetineceğiz.³ Buna karşın emperyalizmin Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışını ve paylaşılmasını çabuklaştırmak amacıyla yarattığı Ermeni sorununun Ermeni üst tabakasını etkilediğini, onlarda otonomi ve bağımsızlık özlemleri yarattığını görmekteyiz. Ermeni seçkinleri, bu konuda model olarak kuşkusuz, Rumeli'de Osmanlı Devleti'nden bağımsızlığını kazanmış Hristiyan devletleri görmüşlerdi. Oysa bu devletler, Ermeni özlemlerini gerçekçi kılacak bir model oluşturmuyorlardı. Böyle bir ideal peşinde koşmak, tarihsel gerçeklerle bağdaşmıyordu. ATATÜRK'ün Birinci Dünya Savaşı sırasında Veliâht Vahdettin ile birlikte çıktığı Almanya gezisinde, Alsace valisine cevaben söylediği gibi, Ermenilerin tarihin bilinmeyen bir devrinde var olduğunu iddia ettikleri bir mevcudiyeti yeniden canlandırmak için dünyayı kandırmaya çalışmaları⁴ mantıklı olamazdı. Mevcut coğrafi ve demografik şartlar da çok yetersizdi. Simeon'un da ifade ettiği gibi, Ermeniler yer yüzünde toz gibi dağılmış bir hâlde yaşıyorlardı.⁵ Ancak, Avrupa'nın Osmanlı Devleti'ne uyguladığı her baskı ve müdahale, birçok Avrupalının da vurguladığı gibi, Ermenileri akıl almaz boyutlarda yüreklendirerek bir maceraya doğru sevk etmişti.⁶ Dağılmakta olan imparatorluğun ürkek ve idareimaslahatçı yöneticilerinin tutumları, bu eğilimleri daha da cesaretlendirmişti. Bu konuda bir örnek olması açısından 1904 -1905 yılları arasında Amerika'ya göç edip iade edilen Ermenilerle ilgili bir olayı aktarmakta yarar görüyoruz. Amerika üç ay kadar iâşe ettiği Ermeniler için yaptığı masrafları isteyince, Osmanlı Devleti bunların kendi izni dışında göç ettiklerini, dolayısıyla böyle bir yükümlülüğünün olamayacağını bildirmişti. Bu cevap karşısında Amerika'nın Beyrut'a iki savaş gemisi göndermesi üzerine bu ülkeye 250.000 lira tazminat ödenmişti.⁷

İkinci Meşrutiyet'in (1908) getirdiği özgürlük ortamında, başta Taşnak ve Hınçak olmak üzere gizli Ermeni örgütleri yasallaşmış, başta İstanbul olmak üzere imparatorluğun bütün şehirlerinde şubeler açarak faaliyete koyulmuşlardı. Oysa bu örgütler, kuruluşlarından itibaren düzenledikleri olaylar ve çeşitli provokasyonlarla Anadolu'yu kan gölüne çevirmişlerdi. Aynı ortamda, Meclis-i Mebusandaki Ermeni mebusların üslûplarının da âdetâ gözü kara bir nitelik kazandığı görülmektedir. Örneğin Erzurum Mebusu

² Geniş bilgi için bk. Ali İhsan Gencer - Sabahattin Özel, *Türk İnkılâp Tarihi*, 8. baskı, İstanbul, 2001, s.143 vd.

³ Hakkı Tarık Us, *Meclisi Mebusan 1293-1877*, C. I - II, İstanbul, 1939, s. 172.

⁴ Falih Rifki Atay, *Bana Atatürk'ün Anlattıkları*, İstanbul, 1955, s. 41.

⁵ a.g.e., s. 21.

⁶ Bu konudaki ortak ve benzer görüşler için bk. Sabahattin Özel, *Tehcir Konusunda Bazı Gerçekler ve Millî Kurtuluş Savaşı'nda Vatansever Ermeniler*, İstanbul Üniversitesi Uluslararası Türk - Ermeni İlişkileri Sempozyumu, 24 - 25 Mayıs 2001, s. 37.

⁷ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi* (MMZC),1. Devre, C. I, Ankara, 1986, s. 49.

Ohannes Varteks Efendi, Ermenilerin bir fedaînin veya ihtilâlcinin yiğitçe bir şey yapması hâlinde onu alkışladıklarını söyleyerek Ermeni komitacılarına övgüler düzmede, milliyet duygusunun asla ortadan kaldırılamayacağını, Ermeni cemiyetlerinin canlarıyla, mallarıyla özveride bulunarak meşrutiyete ulaştıklarını, daha ilk günden gizlilikten çıkıp alenî bir meşrutiyet cemiyetine dönüştüklerini ilân ettiklerini söyleyebilmektedir.⁸ Varteks Efendi, ayrıca doğu illerinden Ermeni vilâyetleri olarak söz etmekten çekinmemiş, bu konuda kendisine yapılan doğuda Ermeni vilâyetleri olmadığı uyarısına tepki göstermekten de geri kalmamıştı.⁹

Birinci Dünya Savaşı arifesinde 8 Şubat 1914'te, Rusya ve Osmanlı Devleti arasında imzalanan anlaşma, kanımızca Anadolu'nun doğusunda bir Ermenistan kurma hayalinin tek ve en tehlikeli dönemeci idi. Çünkü bu anlaşma, Trabzon dâhil olmak üzere doğudaki yedi ili geniş yetkilerle Avrupalı iki müfettişin denetimine bırakıyordu. Bunun anlamı, ATATÜRK'ün de vurguladığı gibi İtilâf devletlerinin savaş ilânıyla birlikte tamamen Osmanlı Devleti zararına bir Ermenistan Cumhuriyeti teşkiline karar vermeleri demektir.¹⁰ Taşnak Cemiyeti, bu yeni durumdan da aldığı cesaretle Haziran 1914'te Erzurum'da bir kongre gerçekleştirmiştir. Bu kongre hakkındaki bilgiler, Taşnak arşivlerinin nerede buldukları dahi bilinmediğinden çok net görünmemektedir. Sayın Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası* adlı eserinde, bu kongrenin mahiyeti ve aldığı kararlara ilişkin muhtelif kaynaklarca verilmiş bilgilere yer vermektedir.¹¹ Aralarında tek yerli kaynak olan Esat Uras'ın *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi* adlı tanınmış eserinde, kongrenin İttihat ve Terakki Cemiyeti ve onun siyasî programına karşı mücadele kararı aldığı belirtilmektedir.¹² Bizim, Taşnak Kongresi kararları konusuna katkı olarak saptadığımız husus, Birinci Dünya Savaşı başlangıcında Muş'ta Ermeni çetelerini yönetirken öldürülen Van Mebusu Vahan Papazyan'ın beyanlarına dayanmaktadır. Muş Mebusu İlyas Sami Efendiden naklen Meclis-i Mebusan tutanaklarından saptadığımız bu karara göre, dâhilde tarafsız kalınacak, sınırda Rusya'ya silâhlı yardımda bulunmak isteğe bağlı olacaktır. Fakat Rus istilâ ve işgalinden sonra mükellefiyet-i askeriye ve işgaliye şeklinde düşmanın emelinin genişletilmesine çalışılacaktır.¹³

Bütün bu açık söylem ve eylemlerin, başta Çarlık Rusyası olmak üzere emperyalist devletlerin baskı ve müdahalelerinin Osmanlı Devleti yöneticilerini tedirgin etmemesi, onların İmparatorluğun kaderini belirleyecek genel bir savaş öncesinde Ermenileri potansiyel bir tehdit olarak algılamamaları düşünülemezdi. Esasen Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve başlangıcında, Ermeni örgütlerinin Türkiye'ye düşmanlık gösterdikleri yerli ve yabancı birçok yayında dile getirilmiştir. Biz de bu konuya uluslararası bir siyasî belge kanalıyla katkıda bulunacağız. Bu husus Musul Tahkik

⁸ MMZC, 1. Devre, C. V, Ankara, Tarihsiz, s. 447 - 448.

⁹ MMZC, 1. Devre, C. I, s. 318 vd.

¹⁰ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. I, Ankara, 1989, s. 39.

¹¹ Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, 3. baskı, Ankara, 1985, s. 194 vd.

¹² Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1976, s. 581.

¹³ MMZC, 3. Devre, C. I, Ankara, (Tarihsiz), s. 319.

Komisyununun Milletler Cemiyeti için hazırladığı raporda da saptanmış bulunmaktadır.¹⁴

Birinci Dünya Savaşı'nda uygulanan Ermeni tehcirini veya sevk ve iskânını tüm ayrıntılarıyla irdelemek bu makalemizin amacını aştığı gibi, bu konuda daha önce yazdıklarımızı yinelemek sonucu doğuracağından bundan kaçınacak, sadece önemli gördüğümüz bazı noktaları vurgulamaya çalışacağız. Daha önce yayımlanan bir bildirimizde bir vesile ile değindiğimiz bir meslektaşımızın Talât Paşaya yönelik suçlamasından hareketle, kendisinin gerek tehcir sırasında gerek bunun dışında Ermenilere karşı bir devlet adamı sorumluluğunda hareket ettiğine dair belgeli kanıtlar göstermiştik.¹⁵ Şimdi de bu vesileyle, Talât Paşaya ait aynı paralelde yeni bilgiler sunacağız. Bu konuda önce, kuşkusuz çok önemli şairlerimizden Mehmet Emin Yurdakul'un tanıklığına yer vereceğiz. Üstelik aşağıda konuya ilişkin açık sözlülüğünü gördükten sonra, Talât Paşa konusundaki tanıklığından hiç kimsenin şüphe duymayacağına inanıyoruz. Trabzon Mebusu Mehmet Emin Bey, Meclis-i Mebusandaki bir konuşmasında Ordu Kaymakamı'nın Ermenileri kayığa doldurarak Samsun'a göndermek bahanesiyle denize döktürdüğünü, durumu Dâhiliye Nazırı'na bildirmesi üzerine kaymakamın derhâl azledilerek mahkemeye sevk edildiğini belirtmiştir. Yine Samsun ve yöresindeki Rumların gerek Ruslarla iş birliği yapmaları gerek güvenlik kuvvetlerini öldürmeleri karşısında hem mutasarrıfın hem yöre komutanı Rafet Paşanın Rumlara karşı sert önlemlere başvurduklarını, durumu Talât Paşaya bildirmesi üzerine komutanın tart edildiğini, mutasarrıfın da azledildiğini aktarmıştır.¹⁶ Talât Paşayla ilgili olarak saptadığımız bir husus da Tehcir Yasası'na karşı çıkan yöneticilere karşı son derece hoşgörülü davrandığıdır. Savaş hâlindeki bir devletin Dâhiliye Nazırı olarak, güvenliği sağlama amacına yönelik olarak çıkarılmış bir yasayı uygulamamakta ısrar eden Halep Valisi Celal Beyi önce Ankara'ya, üç dört gün sonra da Konya'ya atamıştır. Üstelik Celal Beyin görevine başlamak için ileri sürdüğü Konya Ermenilerinin tehcir edilmeyecekleri şartını kabul etmiş, nitekim yeni görevine giden Vali daha önce başlatılmış olan tehciri müdahale ederek durdurmuş, istasyonlara sevk edilmiş olan Ermenileri evlerine göndermiştir.¹⁷ Celal Beyin ayrıca, diğer illerden Konya'ya sevk edilen Ermenilere muhacirîn ödeneğinden yevmiye verilmesini sağladığını da bilmekteyiz.

Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeni sorunu, özellikle Van vilâyetinde bir karşılıklı vuruşma şeklinde başlamıştır. Soruna ön yargısız ve bilimsel bir şekilde bakabilen batılı tarihçilerden biri olan Justin McCarthy'nin de belirttiği gibi, tarafların birbirini öldürdüğü bir çatışmada soy kırımından söz etmek olası değildir. Soy kırımını amaçlayanlar, bir gruptaki bütün insanları yok etmek isteyeceklerine göre, İstanbul, Edirne ve İzmir'de oturanları bundan

¹⁴ "Musul Tahkik Komisyonunun Cemiyet-i Akvama Verdiği Rapor", *Ayın Tarihi*, No. XVII, Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi Yayını, Ankara, 1341 (1925), s. 432.

¹⁵ Özel, s. 40 - 41.

¹⁶ MMZC, 3. Devre, C. I, Ankara, 1992, s. 300 - 301.

¹⁷ "Ermeni Vekayii ve Esbab-ı Tesirâtı", *Vakit* gazetesi, 12 Aralık 1918.

hariç tutmazlardı. Yine tehcir ile güney bölgelerine sevk edilip iskân edilmiş binlerce Ermeni olduğu bilindiğine göre, sevkleri sırasında bunların sağ bırakılmaları söz konusu olamazdı. Nitekim Mondros Mütarekesi sonrasında, İstanbul basınında tehcirden dönen Ermenilere ait haberler geniş bir yer tutmaktadır. Bu konuda dikkat çekmek istediğimiz husus, XIX ncu yüzyılın sonlarından itibaren Kafkasya'da, XX nci yüzyılın başlarında Balkanlar'da, nihayet Birinci Dünya Savaşı'nda Anadolu'da milyonlarca Türk ve Müslüman'ın öldürülmüş olmasının batı kamuoyunda sınırlı da olsa insanî bir yankısının görülmemesidir. Hamdullah Suphi Tanrıöver, bu duyarsızlığa ve çifte standarda isyan etmiş, Avrupa parlâmentolarını kastederek "Ermeniler ve Rumlar için çok üzülen bu hassas ve merhametli meclislerin Türk kadınları, Türk çocukları için dökülecek iki damla gözyaşları yok mudur?" sorusunu sormuştur.¹⁸ Ancak emperyalizm bu konuda o kadar beceriliydi ki, onun elindeki propaganda olanakları meşru bir tehcirden bir katliam yaratabilirken acımasız bir sürgün ve katliamı dünya kamuoyunun gözünden gizleyebilirdi. Bu konuda sunacağımız örnek, hem Ermeni tehciriyle yaklaşık aynı zamana rastlamakta hem de hiçbir şekilde yadsınamayacak kesinlik taşımaktadır. Çünkü bu sürgün ve katliam, üzerinden neredeyse yüz yıla yakın bir süre geçtikten sonra, yerel veya ulusal meclislerde el kaldırılarak değil, daha 1925 yılında Musul Tahkik Komisyonunun raporunda tescil edilmiş bulunmaktadır.

Rapora göre, Rus ordusu 1916 yılında Çölemerik (Hakkâri), Nerva ve Faraşin'e kadar inerek Oramar'ı (Dağlıca) yakmış, birliklerin İmadiye ve Hirik'e kadar ilerlemeleri üzerine yöre aşiretleri, özellikle Şerefanlar, Seydalar, Margavarlar ve Şikakiler, Zaho ve Revandiz yoluyla Dehük, Musul, Erbil vadi ve ovalarına doğru çekilmeye çalışmışlardı. Kış şartlarında çadırdan yoksun olan bu insanların ¾'ü yaşamlarını yitirmişlerdi. Erbil - Revandiz yolu üzerindeki büyük mezarlıklar onlara aitti. Ruslarla birlikte hareket eden Ermeni kuvvetleri, 1916 sonbaharında erkek, çocuk ve kadınlardan oluşan yaklaşık 5.000 kişiyi, süngü darbeleriyle Revandiz boğazının yalçın uçurumlarına yuvarlayarak katletmişlerdi.¹⁹

Biz, bunun yanı sıra binlerce Türk'ün Ermeniler tarafından acımasızca nasıl katledildiklerine ilişkin birçok vahşet sahneleri sıralayabiliriz. Bir asırdan fazla Rus egemenliğinde kendileriyle kardeş gibi yaşayan Ahıska'ya bağlı Ahal ve Kelik beylerinin tamamını öldürüp mallarını gasp ettiklerini, uluslararası örgütlerin tanıklık ve raporlarına dayanarak Ermenilerin Türk tutsakları işkence ederek öldürdüklerini, buna karşılık Türk ordusunun Ermeni tutsaklara insanca davrandığını belgeleriyle kanıtlayabiliriz. Hatta bir Ermeni mebus olan Artin Efendinin üstelik İstanbul'un işgal günlerinde, Erzurum halkının tehcir günlerinde Ermenileri korumak için gösterdikleri çabaları minnetle anmasına karşılık, Ermenilerin en büyük katliamlardan birini Erzurum halkına karşı gerçekleştirdiklerini hatırlatabiliriz. Bütün bu örnekleri vermedeki amacımız, Ermenilerin acımasız ve zalim bir millet olduklarını kanıtlamak değildir. Çünkü benzer acıları Ermenilerin de

¹⁸ MMZC, 4. Devre, C. I, Ankara, 1992, s. 204.

¹⁹ "Musul Tahkik Komisyonunun Cemiyet-i Akvama Verdiği Rapor", s. 374 - 375.

yaşadıklarından şüphe etmiyoruz. Asıl amacımız, bu konuda yıllarca tek yanlı ve sistemli bir şekilde sürdürülen bir propagandanın başta sağduyulu Ermeniler olmak üzere, dünyada gerçeği öğrenmek isteyen haksever insanları yanılttığına ve yanıltılabileceğine dikkati çekmektir.

Birinci Dünya Savaşı'nda cereyan eden olayların bir soy kırımı olduğunu iddia edebilmek için sahte belgeler düzenlemek, sinema ve medyanın gücünü kullanmak, oy şantajıyla yerel veya ulusal meclislerden kararlar çıkarmak yeterli değildir. Bunun için makul ve inandırıcı sebeplerin gösterilebilmesi, Türklerin Ermenilere karşı ırkî veya dinî düşmanlıklarının olduğunu kanıtlanabilmesi gerekir. Oysa, tarihten bu anlamda en küçük bir kanıt bile çıkarabilmek olası değildir. Aksine, Türklerin birlikte yaşadıkları gayrimüslimler içinde kendilerine en yakın, en güvenilir unsur olarak Ermenileri gördüklerine ilişkin sayısız kanıt gösterilebilir. Tehcir sonrasında İstanbul Ermeni basını başta *Hayrenik*, *Jamanak* ve *Püzantiyon* gazeteleri olmak üzere yayınlarını sürdürmüştür. Hatta *Jamanak*, 15 Nisan 1918 tarihli sayısında Ruslarla İngilizler hesabına çalışan komitacıların cinayetlerinin asırlardan beri kardeş gibi yaşayan tarafların arasını açtığını, halis Osmanlı Ermenilerinin söz edilen olaylarla hiçbir ilişkilerinin olmadığını, Türklerin bu cani komitacılara gereğinden fazla hoşgörülü davrandıklarını yazmıştır.²⁰ Diğer Ermeni gazetelerinin yazdıkları da hemen hemen aynı doğrultuda olmuştur. Burada, haklı olarak Ermeni basınının özgür olmadığı, dolayısıyla yazdıklarının ölçü alınamayacağı söylenebilir. Ancak Bolşevik İhtilâli'nin ardından Taşnak Ermeni Hükûmetinin yerini alan Bolşevik Ermeni Hükûmetinin tavırı da bundan farklı olmamıştır. Ayrıca savaş süresince Ermeni mebuslar ve âyan üyeleri görevlerini sürdürmüşlerdir. Bunlardan Sivas Mebusu Dikran Barsamyan'ın Türklerin verdikleri oylarla mebus seçildiğini ifade etmesinin herhâlde bir anlamı olmalıdır. Bu sözler Meclis-i Mebusan tutanaklarında yer almaktadır.²¹

Dolayısıyla iki toplumun yaşadığı felâket ve acıların bir sorumlusu aranıyorsa, bunun emperyalist devletlerin tarafları birbirine düşman eden, çıkarıcı, çirkin ve acımasız entrika ve oyunlarının olduğu açıktır. Savaş sırasında tehcir, sadece Ermenilere değil, diğer unsurlara hatta Türklere de uygulanmıştır. Ancak bu konuda en belirgin tehdit unsuru Ermeniler olduğu için, en çok onlar etkilenmiştir. Bir defasında, halkın bir tehcir kafilesini korumakla görevli bir jandarma taburu efradının önemli bir kısmını öldürmüş olması, bir taraftan emperyalizmin karşılıklı kin ve nefret yaratmaktaki becerisini sergilerken diğer taraftan muhafızların kendilerine emanet edilen Ermenileri koruyabilmek için canlarını bile esirgemediklerini göstermektedir.²² Ne yazık ki, bu olaylar sırasında elbette birçok masum Ermeni de gerek karşılıklı öfkenin gerek savaş koşullarının yarattığı açlık ve salgın hastalıkların ve soğğun kurbanı olmuştur. Başta Talât Paşa olmak üzere tehcir emrini verenler de kontrol edemedikleri olaylar ve şartlar sonucunda ölen bu suçsuz insanlar için duydukları üzüntüyü açık yüreklilikle

²⁰ *İkdam* gazetesi, 16 Nisan 1918.

²¹ MMZC, 3. Devre, C. I, s. 150.

²² Hariciye Nezareti, *Ermeni Meselesi*, Belediye Kitapları, No. 0/1932, s. 12.

ifade etmişlerdir. Biz de aynı duyguları paylaşıyor, bunu bir insanlık borcu olarak görüyoruz. Ancak tehcir kararını verenlerin bu konudaki kaygılarında çok haklı olduklarını, tarihin şaşmaz tanıklığı bütün açıklığıyla ortaya koymaktadır. Biz, buna ilişkin bazı kanıtlar sunacağız. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Talât Bey (Paşa) ve Halil Bey (Menteşe) İstanbul Ermeni mebusları Zöhrap ve Hallaçyan Efendilerin evlerinde Taşnaksutyun liderlerine Rusya'nın oyunlarını anlatmış, Akdeniz yolu üstünde uluslararası bir desteğe sahip bir Ermenistan'ın kurulmasını istemeyeceğini, dolayısıyla Rusya'ya bel bağlamak yerine Ermeni ıslahatını birlikte yapmayı önermişlerdi. Toplantıda bulunan ve savaş başlar başlamaz adamlarıyla Ruslara katılan Erzurum Mebusu Karakin Pastırmacıyan çok cür'etkâr bir tavırla, artık boş vaatlerle yitirilecek zaman kalmadığını, 50 yıldır millî emelleri adına kararlaştırdıkları siyasî amaçlarının kabul edilmesini istediklerini, aksi hâlde silâhlı güçleriyle Rusya'ya yardım edebileceklerini bildirmişti.²³ Pastırmacıyan'ın bu tavrı ve sözleri, Meclis-i Mebusanın 18 Kasım 1918 tarihli oturumunda dile getirildiğinde, daha önce kendisinden söz ettiğimiz D. Barsamyan, bu sözleri "doğal hakkını istemek" şeklinde değerlendirmişti. Bir vesileyle Türklerin kendisine yaptığı iyilikleri anan, onların oylarıyla mebus seçildiğini minnetle ifade eden Barsamyan'ın, gerçekte bir vatan haini olan Pastırmacıyan'ı savunması ve onun görüşlerini paylaştığını ifade etmesi, tehcir kararını verenlerin hem haklılıklarını hem de ileri görüşlülüklerini ortaya koymaktadır. Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde savaşan askerler, yerli Ermenilerin Mehmetçikleri "Biz sizdeniz" diye gaflete düşürüp bir bölüğün tamamına yakınına öldürmeleri karşısında tehciri yapanlara minnet duymuşlardır.²⁴ Ayrıca, mütareke günlerinde Ermenilerin özellikle İstanbul'da Beyoğlu'ndaki dükkânlarını Ermeni bayraklarıyla donatmaları, Taşnak ve Hınçak örgütlerinin tekrar faaliyete geçmeleri, Taşnakların devlete sadık kalan Ermenileri öldürmeleri, Kâzım Karabekir'in Ermenistan harekâtındaki başarısına üzülmeleri ve daha sıralayabileceğimiz birçok benzer tutum ve davranışları da bu görüşümüzü desteklemektedir.

Batının Türkler karşısında politik ve askerî yönden her zaafa düşüşünde mezalim iddialarını ortaya atması, âdeta bir ilkesel tavır hâline dönüşmüştür. Bunun temeli Haçlı seferlerine, en azından İstanbul'un fethine kadar uzanmaktadır. Birinci Dünya Savaşı'nda İtilâf devletlerinin Çanakkale önünde uğradıkları hezimet, İngilizlerin Kütü'l-Amare'de uğradıkları ağır yenilgi çok önemli siyasal sonuçlar doğurabilir, sömürge dünyasını harekete geçirebilirdi. Böyle bir konjonktürde ortaya atılacak katliam iddiaları gündemi değiştirebilir, doğabilecek olumsuz sonuçları azaltabilirdi. Yine bu konudaki duyarlılığı bilinen Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nin İtilâf devletleri saflarında savaşa girmesini çabuklaştırabilirdi. Nitekim İngiltere, savaş sonrasında Kafkasya'da yine mezalim silâhını kullanarak ABD'yi yanına çekmeye çalışacak, ancak başarılı olamayacaktır. Diğer taraftan ABD savaşa girerken insanlık yasalarını çiğnedikleri gerekçesiyle Almanya ve

²³ MMZC, 3. Devre, C. I, s. 157.

²⁴ Faik Tonguç, *Bir Yedek Subayın Anıları*, İstanbul, 1999, s. 53 - 54, 137.

Avusturya'ya savaş ilân etmiş, ancak Osmanlı Devleti'ne savaş ilân etmemişti. Eğer Anadolu'da bir katliam yapılmışsa, bunu en iyi bilebilecek devlet ABD idi. Çünkü başta Yakın Doğu Yardım Teşkilâtı olmak üzere tüm misyoner kuruluşları Anadolu'da çalışmalarını sürdürmüşlerdi. Dolayısıyla katliam iddiaları gerçek olsaydı, ABD'nin savaş ilân etmesi için çok geçerli bir sebep olabilirdi. Osmanlı Hükûmetinin 13 Şubat 1919'da dört tarafsız ülkeden (İsveç, Hollânda, İspanya, Danimarka) tehciri soruşturacak bir komisyon için ikişer hukukçu istemesini, İngiltere'nin benimsememiş olması nasıl bir anlam ifade eder? Dört yıl boyunca İstanbul'u işgal altında bulunduran İtilâf devletlerinin kanıt bulamamaları, hatta İngiltere'nin bunun için ABD'den yardım istediği hâlde sonuç alamaması nasıl açıklanabilir? Nihayet, Türkiye'de yaşayan Ermenilerin yok edildiklerini ileri sürenlerin iddiaları ne derece ciddiyetle bağdaşmaktadır? Pierre Loti'nin "Öldürüldüğü iddia edilen Ermenilerin sayısı dünyadaki toplam Ermeni nüfusunun iki katını aşiyor." sözleri, bu konudaki ciddiyetsizliğin boyutlarını teşhir etmiyor mu? Üstelik Ermenilerin soy kırımına uğratıldığını iddia edenlerin Anadolu'da ısrarla bir Ermeni devleti kurmak için çaba harcamaları bir çelişki değil midir? Kanımızca, en basit bir mantıkla bile sadece bu soruların cevapları, Türklüğe yakıştırılmak istenen soy kırım suçlamalarının bir iftira olduğunu ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak Bizans egemenliğinde baskı altında yaşayan Ermeniler, Osmanlı egemenliğinde o çağın en ileri haklarına sahip olan bir azınlık statüsü kazanmışlar, ayrıca Türklerle doğal bir kültür entegrasyonuna girerek hayatın her alanında ortak bir yaşamı paylaşmışlardır. Ancak Ermeniler, İmparatorluğun çöküş sürecine girmesi ve emperyalizmin sahneye çıkmasıyla objektif şartları dikkate almaksızın bağımsızlık ülküsünü benimsemişlerdir. Emperyalist devletlerin bu yöndeki kışkırtma ve vaatleri, Ermenileri akıl almaz boyutlarda yüreklendirmiştir. Ermeni mebuslar, İkinci Meşrutiyet ortamında yasallaşan ihtilâlcî Ermeni örgütlerini ve militanlarını açıkça yüceltmiş, Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı Hükûmetini tehdit edecek kadar ileri gitmişlerdir. Ermenilerin gerek bu pervasızlıkları, gerekse savaş sırasındaki eylemleri, tehcir edilmelerini zorunlu kılmıştır. Tehcir, en koruyucu önlem olarak öngörülmüş, şartlar elverdiği ölçüde hoşgörülü bir şekilde uygulanmıştır. Buna karşın emperyalist devletler, katliam iddiaları ortaya atmış, bu iddialarla sırf kendi çıkarları uğruna ateşe attıkları Ermenileri sahiplenme rolünü oynamışlardır. Tarih, dünyada soy kırımıyla suçlanabilecek en son milletin Türk milleti olduğunun tanığıdır.

Abstract:

The first focus of this article is on the conditions of the Armenian Community of the Ottoman Empire in XVII. Century, their integration with the Turks and Turkish tolerance towards Armenians. Secondly, independence aspirations of the Ottoman Armenians and the decelerations of the Armenian representatives in the Ottoman Parliament are being analyzed. Also, pre- World War I agreement in terms of the "Reform for Armenians" according to which the Eastern cities allowed to the rule of Western governors and the Congressional gathering of the Tashnak's in Erzurum city are included to the analysis spectrum of the article. Finally "Deportation of the Armenians" and the realities about the related accusations of the Turks are tried to be explored and explained.

Key words: Simeon, Dashnak, Varteks, Revandiz, Pastirmacian.

BOR MADENİNİN ULUSAL EKONOMİYE DAHA FAZLA KATKISI İÇİN ÖNERİLER

Prof. Dr. Güven ÖNAL*

Özet:

Bor, 5 nci yaygın element olarak boratlar ve borosilikatlar hâlinde yer kabuğunda bulunmakta ve insanoğlu tarafından binlerce yıldır kullanılmaktadır. Günümüzde 200'den fazla kullanım yeri olan "bor"un dünya rezervinin % 63'ü Türkiye'de bulunmaktadır. Bu büyük rezerve karşın, ülkemizin dünya bor üretimindeki payı % 30, dünya bor ticaretindeki payı ise, % 20 civarındadır.

Bor varlığının ülke ekonomisine daha fazla katkı sağlaması için, rafine ürün üretim kapasitesinin artırılması, başta izolasyon, cam elyafı olmak üzere, uç ürünlere yatırım yapılması ve uç ürün yatırımları için yerli ve yabancı sermayenin özendirilmesi, pazarlamada özel sektör ile iş birliği yapılarak, pazar payının artırılması gibi önlemlerin alınması ve bor uç ürünleri teknolojilerinin "Bor Enstitüsü" marifetiyle geliştirilmesi gerekmektedir.

Anahtar kelimeler: Bor, rafine bor, uç ürün, üretim, tüketim.

Giriş

Yerkabuğunda, 5 nci yaygın element olarak boratlar ve borosilikatlar hâlinde bulunan bor elementinin kimyasal sembolü "B"dir. Elementel bor; 1808 yılında Fransız kimyacı Gay Lussac ve İngiliz Kimyacı Sir Humphry Davy tarafından aynı zamanda elde edilmiştir.

Bor içeren doğal minerallere genel olarak "boratlar" denilmekte ve boratlar insanoğlu tarafından binlerce yıldır kullanılmaktadır. Boratların M.Ö. 300 yıllarından kalan Çin seramiklerinde ve Babil uygarlığı zamanından önce altın dökümü için ergitici olarak kullanıldığı bilinmektedir. Marco Polo, XIII ncü yüzyılın sonlarında "boraks"ı Tibet'ten Avrupa'ya getirmiş ve bu tarihlerde boraks, lehimleme ve sırlama malzemesi olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Ülkemizde ilk bor madenciliği, 1861'de yabancı sermaye tarafından yapılmış olup 1978 yılına kadar bor üretim ve ihracatı büyük ölçüde yabancı firmaların elinde kalmıştır. 1978 yılında yürürlüğe giren devletçe işletilecek madenler hakkındaki 2172 sayılı Kanun ile bor madenleri devletleştirilerek işletmesi Etibank'a verilmiştir.

Dünya bor rezervlerinin % 63'üne sahip olan ülkemizin, bor üretimindeki payı % 30, bor ticaretindeki payı ise, % 20 civarındadır. Bu durumu düzeltmek ve "bor"un ülke ekonomisine daha fazla katkı sağlaması için öneriler bu makalede işlenmektedir.

Stratejik Araştırmalar Dergisi Sayı: 2 EYLÜL 2003 Yıl: 1

* İTÜ Maden Fakültesi Maden Mühendisliği Bölümü Öğretim Üyesi

1. Borun Kullanım Alanları ve Başlıca Bor Ürünleri

Borun kullanım alanları, bölgelere göre değişiklikler göstermektedir. Örneğin Amerika Birleşik Devletleri'nde, bor ürünlerinin en önemli kullanım alanı yalıtım elyafları olup bunu tekstil elyafları, borosilikat cam üretimi, deterjan ve seramik sanayii takip etmektedir. Avrupa'da deterjan sanayii en önemli kullanım alanı olmaya devam etmekte, Japonya'da ise, tekstil elyafları ilk sırada yer almaktadır. Bor ürünlerinin başlıca kullanım alanları:

a. Cam sanayii: Borun en önemli kullanım alanıdır. Cam elyafları özellikle binaların ısıya karşı yalıtılmasında, tekstilde, PVC gibi polyester ve naylonların dirençlerinin artırılmasında kullanılmaktadır. Bor bileşiklerinin bir diğer önemli kullanım alanı da borosilikat camları üretimidir.

b. Seramik sanayii: Bu sanayide, sır için çok kullanılan bir katı malzemedir. Ayrıca bor, emaye sanayiinde emayelerin parlaklığını, sertliğini ve dayanıklılığını artırmak amacıyla kullanılır.

c. Temizleme ve beyazlatma sanayii (deterjan): Bor bileşikleri, bakteri öldürücü ve su yumuşatıcı özellikleri sayesinde deterjan sanayiinde çokça kullanılır.

ç. Yanmayı geciktirici maddeler: Borik asit ve boratlar, selülozik maddelere ateşe karşı dayanıklılık sağlar. Bor bileşikleri, plâstiklerde yanmayı önleyici olarak gittikçe artan oranlarda kullanılmaktadır.

d. Metalürji sanayii: Boratlar, yüksek sıcaklıkta düzgün, yapışkan, koruyucu ve temiz, çapaksız bir sıvı oluşturma özelliği sayesinde, özellikle demir dışı metal sanayiinde cüruf oluşturucu, ergitmeyi hızlandırıcı madde olarak kullanılır. Bor bileşikleri, elektrolitik kaplama sanayiinde, banyo bileşimlerinde kullanılmaktadır. Borik asit, nikel kaplamada, fluoboratlar ve fluoborik asitler ise kalay, kurşun, bakır, nikel gibi demir dışı metal banyo bileşimlerinde kullanılmaktadır. Çelik endüstrisinde, çeliğin sertleştirilmesinde bor kullanılır. Bor bileşiklerinin düşük özgül ağırlıklı ve yüksek dayanımlı olmaları, bu bileşiklerden elde edilen fiberlerle desteklenmiş plâstik ve metallerin çeşitli endüstri dallarında kullanılmalarını artırmaktadır. Örneğin uçak kanatları, helikopter pervaneleri, dar temel üzerine oturtulmuş yüksek binalar, asma köprüler ve benzeri yapılar, bu tip bor fiberleri ile desteklenmiş plâstik ve metallerden yararlanılarak yapılabilmektedir.

e. Askerî ve nükleer uygulamalar: Bor karbür, 2450 °C'de ergiyen, kimyasal reaksiyonlara ve radyasyona duyarsız, oldukça sert bir malzemedir. Özgül ağırlığının 2,4 olması yanında, elmas ve bor nitrürden sonra en sert ve dayanıklı malzeme olması, uçak ve diğer askerî araçların yapımında ve zırh malzemesi olarak kullanılmasını sağlar. Yine bor karbür, nükleer enerji santrallerinde, nötron emici özelliği sebebiyle denetim çubukları yapımında kullanılan önemli bir maddedir.

f. Diğer kullanım alanları: Bu kullanım alanları dışında bor bileşikleri, fotoğrafçılıkta, ilaç endüstrisinde, dokumacılıkta, döküm ve kaynakçılıkta, boya ve kâğıt endüstrisinde, alçı ve benzeri maddelerin katılaşmasının geciktirilmesinde, plâstik yapımında, dericilikte, sondaj çamurunda katkı malzemesi olarak lâstik ve lâteks endüstrisinde, pH kontrolünde, tarımda, kubik bor nitrür, elmas yerine kesici olarak ve daha birçok alanda kullanılmaktadır.

Başlıca bor ürünleri ve kullanım alanları Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1: Başlıca Bor Ürünleri ve Kullanım Alanları

Ürün	Kullanım Alanı
Kalsiyum Bor Cevheri (Kolemanit)	Tekstil kalite cam elyafı, bor alaşımları, metalürjik cüruf yapıcı
Sodyum Bor Cevheri (Uleksit ve Probertit)	Yalıtım cam elyafı, borosilikat cam, antiseptikler, bor alaşımları, nükleer reaktörler , yangın geciktirici, naylon, fotoğrafçılık, tekstil, gübre, katalist, cam, cam elyafı, emaye, sır
Susuz Boraks	Gübre, cam elyafı, cam, metalürjik cüruf yapıcı, emaye-sır, yangın geciktirici
Sodyum Perborat	Deterjan ve beyazlatıcı, tekstil
Sodyum Metaborat	Deterjan, ziraî ilaçlama, fotoğrafçılık, tekstil
Sodyum Pentaborat	Yangın geciktirici, gübre
Borik Asit	Cam, seramik, cam elyafı, sanayi ve antiseptik olarak
Amorf ve Kristalin Elementer Bor	Askerî amaçla nükleer silâhlar ve nükleer reaktörlerde koruyucu olarak
Sodyum Bor Hidrürler	Metal yüzeylerinin temizlenmesi, kâğıt hamurunu beyazlatma ve özel kimyasal saflaştırmada
Bor alaşımları (Ferro bor, Nikel bor, Kobalt bor)	Trafo çekirdeklerinde ve yüzey sertleştirmede
Bor Nitrür	Kubik bor nitrür, delici ve kesici aletlerde elmas yerine
Bor Karbür	Abrosif malzeme, zırh yapımında ve nükleer reaktörlerde
Bor Filamentleri	Havacılık için kompozitler, spor malzemeleri için kompozitler.
Bor Halidleri	İlaç sanayii, katalizör, elektronik parçalar, bor filamentleri ve fiber optikler.
Bor Esterleri	Polimerizasyon reaksiyonları için katalizör, polimer stabilizatörleri, yangın geciktiriciler
Özel Sodyum Boratlar	Fotoğrafçılık kimyasalları, yapıştırıcılar, tekstil "finishing" bileşikleri, deterjan ve temizlik malzemeleri, yangın geciktiriciler, gübreler ve ziraî ilaçlar

2. Dünya ve Türkiye Bor Rezervleri, Üretimi ve Tüketimi

B₂O₃ eş değeri olarak Dünya bor rezervleri 890.000 ton olarak bilinmektedir. Bu rezervin 563.000.000 tonu; yani % 63,3'ü Türkiye'de bulunmaktadır. Dünya bor rezervleri Tablo 2'de, Türkiye rezervleri Tablo 3'te, başlıca bor mineralleri Tablo 4'te yer almaktadır.

Tablolarda da görüldüğü gibi, Türkiye dışındaki rezervler küçük boyutludur. Türkiye rezervinin yaklaşık % 70'ini kolemanit oluşturmakta ve Emet'te yer almaktadır. Ülkemizde en çok kolemanit ve tinkal mineralleri bulunmaktadır.

Tablo 2: Dünya Bor Rezervleri (Bin Ton-B₂O₃)

	Görünür Ekonomik Rezerv (Bin Ton)	Muhtemel Mümkün Rezerv (Bin Ton)	Toplam Rezerv	Toplam Rezervdeki Pay (%)
Türkiye	224.000	339.000	563.000	63,3
ABD	40.000	40.000	80.000	9,0
Rusya	40.000	60.000	100.000	11,2
Çin	27.000	9.000	36.000	4,1
Kazakistan	14.000	1.000	15.000	1,7
Şili	8.000	33.000	41.000	4,6
Bolivya	4.000	15.000	19.000	2,1
Peru	4.000	18.000	22.000	2,5
Arjantin	2.000	7.000	9.000	1,0
Sırbistan	3.000	0	3.000	0,3
İran	1.000	1.000	2.000	0,2
TOPLAM	367.000	523.000	890.000	100

Kaynak: Eti Holding ve Industrial Minerals March 2000.

Tablo 3: Türkiye Bor Rezervleri

Yeri	Mineral	Cevher Rezervi Milyon Ton	Bor İçeriği % B₂O₃
Kırka Bor İşletmesi	Tinkal	605.5	25.8
Bigadiç Bor İşletmesi	Üleksit	49.2	29.1
Emet Bor İşletmesi	Kolemanit	1.412.0	28-29
Kestek Bor İşletmesi	Kolemanit	7.7	25-33
TOPLAM		2.074.4	

Kaynak: Eti Holding, 2001.

Tablo 4: Başlıca Bor Mineralleri

Mineral	Kimyasal Formülü
Tinkal	$\text{Na}_2\text{B}_4\text{O}_7 \cdot 10\text{H}_2\text{O}$
Kernit	$\text{Na}_2\text{B}_4\text{O}_7 \cdot 4\text{H}_2\text{O}$
Kolemanit	$\text{Ca}_2\text{B}_6\text{O}_{11} \cdot 5\text{H}_2\text{O}$
Üleksit	$\text{NaCaB}_5\text{O}_9 \cdot 8\text{H}_2\text{O}$
Datolit	$\text{Ca}_2\text{B}_2\text{O}_5 \cdot \text{Si}_2\text{O}_5 \cdot \text{H}_2\text{O}$
Hidroborasit	$\text{CaMgB}_6\text{O}_{11} \cdot 6\text{H}_2\text{O}$

Kaynak: Eti Holding, 2001.

Günümüzde dünya tüketimini karşılayan bor üretimi, B_2O_3 olarak 1,5 milyon ton civarındadır. Bunun takriben 587.000 tonu ABD, 434.000 tonu Türkiye tarafından üretilmektedir. Dünya üretimi Tablo 5'te, nihaî kullanım alanlarına göre bor tüketimi, Tablo 6'da izlenmektedir. Görüldüğü gibi "bor"un % 30,7'si cam elyafı, % 11,8'i borosilikat camı olmak üzere, % 42,5'i cam sanayiinde kullanılmaktadır. Bu rakam, ABD için % 70 civarındadır.

Tablo 5: Dünya Satılık Bor Üretimi (B_2O_3)

	Miktar Bin Ton	Pay %
ABD	587	40,5
Türkiye	434	29,9
Çin	140	9,6
Rusya	73	5,0
Şili	60	4,1
Arjantin	77	5,3
Peru	13	1,0
Diğer	67	4,6
TOPLAM	1.451	100

Kaynak: Eti Holding Faaliyet Raporu 2001.

Tablo 6: Nihai Kullanım Yerine Göre Bor Tüketimi(Bin Ton - B₂O₃)

	Kuzey Amerika	Batı Avrupa	Diğer	Toplam Miktar	Pay %
İzolasyon Tipi Cam Elyafı	168	97	37	302	20,0
Tekstil Tipi Cam Elyafı	67	7	87	161	10,7
Deterjan	21	242	17	280	18,5
Borosilikat Cam	51	55	73	179	11,8
Seramik	13	69	80	162	10,7
Tarım	17	14	27	58	3,8
Diğer	84	208	77	369	24,5
TOPLAM	421	692	398	1.511	100

Tablo 7: Türkiye'nin İç ve Dış Piyasalara Bor Satışı Miktar ve Tutarları

Yıllar	Satış	Miktar (ton)	Satış Tutarı (US\$)
1998	İç Satış	149.601.585	23.986.191
	Dış Satış	817.349.415	226.744.461
	TOPLAM	966.951.000	250.730.652
1999	İç Satış	86.427.140	21.034.864
	Dış Satış	990.093.680	244.785.274
	TOPLAM	1.076.520.820	265.820.138
2000	İç Satış	159.107.456	19.091.193
	Dış Satış	872.985.298	215.110.967
	TOPLAM	1.032.092.754	234.202.160
2001	İç Satış	197.147.130	17.024.098
	Dış Satış	833.301.760	207.762.205
	TOPLAM	1.030.448.890	224.786.303
2002	İç Satış	135.524.285	15.657.769
	Dış Satış	723.903.465	183.579.088
	TOPLAM	859.427.750	199.236.857

Kaynak: Eti Bor Genel Müdürlüğü 2003.

Tablo 7'de de görüldüğü gibi, 1999 yılından itibaren iç ve dış piyasalara bor satımı azalmıştır. Bu azalmanın dünya pazarlarındaki talep azalmasının yanı sıra, US Borax şirketinin bazı ürünlerde düşük fiyat uygulamasının ve Eti Holding'in bazı rafine ürünleri yeterince üretememesinin yanı sıra pazarlamadaki yetersizliklerin etkili olduğu söylenebilir.

3. Sonuç ve Ekonomiye Daha Fazla Katkı İçin Öneriler

Türkiye, bilinen Dünya bor rezervlerinin % 63,3'üne sahip olduğu hâlde, Dünya bor ticaretindeki payı % 20 civarındadır. Bu durum, rafine ürün kapasitesindeki yetersizlik, kamu kurumu olan Eti Holding tarafından yapılan yatırımların uzun yıllar boyunca sürmesi ve pazarlama faaliyetlerinin yetersizliğinden kaynaklanmaktadır. Dünya pazarlarında Türkiye'nin payını artırarak ulusal ekonomiye daha fazla katkı sağlanması için aşağıda belirtilen önlemlerin alınması gerekir:

- Hâlen, 750.000 ton/yıl düzeyinde olan bor rafine ürünleri üretim kapasitesinin yeni yatırımlarla, en az 1,2 milyon ton/yıl düzeyine yükseltilmesi ve cevher yerine daha yüksek katma değerli, rafine ürün satışının ön plâna çıkarılması,
- Başta izolasyon cam elyafı olmak üzere, bor uç ürünleri üretimine yönelik yatırım yapılması,
- Gerek rafine gerekse uç ürün yatırımları için yerli ve yabancı sermayenin özendirilmesi, Eti Holdingin özel sermaye ile ortaklıklar kurması ve yatırımların kısa sürede gerçekleşmesi,
- Mevcut tesisler modernize edilerek verimlerinin artırılması ve üretim maliyetlerinin düşürülmesi,
- Bor cevherleri, konsantresi ve rafine ürün fiyatlarında indirim yapılarak dünya pazarındaki payın artırılması,
- Pazarlamanın özel sektör ile iş birliği yapılarak veya tamamen özel sektör eli ile yapılması,
- Ulusal Bor Araştırma Merkezi veya Enstitüsü kurularak, borun kullanım alanlarını artıracak yeni ürünler üretmek üzere araştırmaların yapılması.

Yukarıda sıralanan önerilerin uygulanması hâlinde, Türkiye'nin % 20 civarında olan pazar payı, kısa sürede % 50 - 60'lara yükselecek, bu da dış satımın 600 - 700 milyon dolar/yıl düzeyine ulaşması sonucunu doğuracaktır. Uç ürünlerle ilgili yatırımlar gerçekleştiğinde, yıllık dış satımın 1 milyar doların üzerine çıkması beklenmektedir.

KAYNAKLAR

ADDEMİR, O.; “Yüksek Teknoloji Maddelerinde Bor Türevleri”, *Türkiye Borat Yatakları*, editör: Sezai Kırıköglü, 2001,

EDBROOKE, P.A.; “Borates”, *Industrial Minerals*, Haziran 2000, Mart 2000.

Eti Bor Genel Müdürlüğü Özel Bilgi 2003.

Eti Holding A.Ş., *Faaliyet Raporu 2001*.

ÖZPEKER, I.; “Borat Yataklarının Değerlendirilmesi” *Türkiye Borat Yatakları*, editör: Sezai Kırıköglü etc., İTÜ Maden Fakültesi yayını, 2001.

ROSKILL 1999, “The Economics of Boron”, *Roskill Information Services Ltd. 2 Chapham Road*, London England.

Eti Holding web sayfası www.etiholding.gov.tr 2003.

Abstract:

The mankind has been using boron, being the most commonly found 5th element in the earth's crust, found in forms of Borosilicates and borates, for thousands of years; and it has over 200 uses today. Turkey has 63 % of the world's boron reserves. Despite this large reserve our country holds only 30 % of world's boron production, and approximately 20 % of the world boron trade.

In order to render the existence of boron productive to national economy; the increase in the manufacturing of the refined product ought to be realized. To this end, the investments ought to be made to extreme products – glass fibers being the first, both national and international capital should be encouraged for the extreme products, cooperation in marketing should be enhanced with the private sector, the increase in the market shares ought to be sought, and the technological means for boron products ought to be developed by the boron institute.

Key words: Boron, Refined Boron, Extreme Product, Production, Consumption.

TARİHSEL GELİŞİM SÜRECİNİ ANLAMAK

Hv.Tuğg. Süha ATATÜRE*

Özet:

İnsanlık tarihi boyunca endüstri devrimi gibi bir durumu yalnızca bir kez görebildik. Bu, taş devrinin sonundaki yerleşik tarımla karakterize edilen tarım devrimidir. XVIII nci yüzyıldan itibaren yaşanan endüstri çağı ise, en geniş anlamıyla el işçiliğinin makine ile yer değiştirme süreci olup temel değişim üretimin doğasıdır. Endüstri devrimi İngiltere’de başlamış, Fransa, Almanya, İtalya ve XIX ncu yüzyılda da ABD’ye yayılmıştır. Bu yayılım hâlen sürmektedir. Kuşkusuz ki, endüstrileşme bir anda olmamış eski ve yeni yöntemlerle birlikte aynı süreçte bulunmuştur. Özellikle ilk yıllarda eski ve yeni güçler arasında büyük gerilim ve toplumsal sıkıntılar yaşanmıştır. Bu süreçte belirleyici etkenler, demir yolu ulaşımının artışı ile telgrafla özdeşleşen iletişimdir.

Aradan geçen üç yüz yıl sonra; yani XX nci yüzyılın sonunda, farklılaşan modernleşme ile modernleşmenin içinde olduğu siyasî yapı olan ulus devlet, bir değişim ve dönüşüm sürecine girmiş görünmektedir. Doğru algılamamız gereken de bu süreç olmaktadır. Nasıl tarım çağı ile endüstri çağı, biri bitip diğeri başlamaksızın uzun süre iç içe var olmuşlarsa, şimdi de sürmekte olan “modern çağ” ile yeni oluşan ve “küresel” dediğimiz çağın da içiçe girdiğini, öncekinin sonrakini yavaş yavaş yalnız bırakacağını, kolay kabul edemesek de görmemiz gerekmektedir. Bu, tarihsel gelişimi doğru anlamakla ilgili bir durum olup makalenin amacı da bunu açıklamak olmuştur.

Anahtar kelimeler: endüstri devrimi, kentleşme, küreselleşme, ulus devlet, yönetim.

Tarihsel Gelişimin Niteliği

Tarihsel gelişim, insanlığın yaşamış bütün olguları, üretilmiş bütün değerleri ve yaratılmış uygarlıkları ile geçmişinin saptanması ve yorumlanmasını işaret eder. Tarihsel gelişim sürecinin bazı bölümlerinde ise, toplumların önemli kesiminin yaşam biçimleri ve zihniyetleri ile ortak üretimler yaparak benzer değerleri uzunca bir süre paylaştıkları görülür. İşte, kendisinden öncekilerinden farklı yoğunlukla yaşanan bu zaman kesitine “tarihsel dönem” veya “çağ” denir. Örneğin endüstri çağı, bu algılayışta tarım çağından farklı bir tarihsel yoğunlaşma sürecidir. Küreselleşme çağının da endüstri çağından farklı bir yoğunlaşma süreci olduğu açıktır.

Tarihsel gelişim, doğrusal ve geri dönüşsüz bir süreçtir. Bu sürecin doğrusal oluşu, zamanın ileriye doğru akışı ile geri dönüşsüzlüğü ise, tarihsel olaylarda bütün durum ve koşulların iki değişik tarihte aynen yaşanamayacağı gerçeği ile ilgilidir. Dolayısıyla bu yaklaşım bize, hem tarihin tekerrür etmediğini, ama olaylar arasında benzerlikler olabileceğini gösterir hem de tarihsel gelişimi zamanında ve doğru algılayabilmemizi, buna göre de uygun davranışlarda bulunabilmemizi sağlar.

Tarihsel gelişimin doğrusal oluşu ve geri dönüşsüzlüğünün yanı sıra, bir diğer özelliği de bu gelişimin önceden plânlanmasının mümkün

Stratejik Araştırmalar Dergisi Sayı: 2 EYLÜL 2003 Yıl: 1

* Hv. K. K. Bil. Sis. D. Bşk.

olamayacağıdır. Kuşkusuz bu durum, siyasî, ekonomik, teknolojik, toplumsal veya askerî alanlarda plânlamalar yapılmasını ve bunların uygulanmalarını engellemez. Bunlar ayrı, mevzi ve tek olaylar şeklinde olup evrensel süreci bütünüyle etkilemelerinden söz edilemez. Tarihsel süreci değiştirmek için özel amaçlarla teknolojik bir buluş yapmak da bir plâna göre gerçekleşmez. Bu, ancak bilimsel çalışmaların bir süreç içinde ve birikimle zaman zaman çeşitli sonuçlara ulaşması ile olabilir ki, bu da önceden plânlanan bir durumu göstermez.

Dolayısıyla önceden özel amaçlı ve bilinçli olarak kurgusu yapılmış hiçbir sosyal veya teknik mühendislik plâni, dünyanın tarihsel gelişim sürecini değiştiremez. Bu da bize insanlığın gelişim sürecine, istenilen yer ve zamanda önceden plânlama yaparak etki edilemeyeceğini gösterir. Konunun bu şekilde bilinmesinin bize sağlayacağı asıl yarar ise, evrensel değişimlere yol açan tarihsel gelişimin kompo kuramlarına dayandırılmayacağını göstermesidir.

Tarım Toplumu ve Endüstri Çağı Süreçleri

İnsanlık tarihi boyunca, endüstri devrimi gibi bir durumu geçmişimizde yalnızca bir kez görebildik. Bu, insan bilimcilerin “neolitik dönem” dedikleri ve taş devrinin sonundaki yerleşik tarımla karakterize edilen “tarım devrimi”dir.¹ XVIII nci yüzyıldan itibaren yaşanan endüstri çağı ise, XX nci yüzyılın sonlarında yerini yeni bir oluşuma bırakma sürecini yaşamaktadır. Bu makalenin amacı da “küreselleşme” denen bu yeni oluşum sürecini, nasıl algıladığımızı açıklamak olacaktır.

Neolitik dönem, M.Ö. 8.000 - 5.000 yılları arasındaki taş devrinin son yıllarını gösteren avcılık ve toplayıcılığa dayalı toplumsal yapıdan ondan çok daha karmaşık, toprağa ve yerleşik tarıma dayalı bir toplumsal yapıya geçiş dönemidir. Geç taş devri insanının bakırı buluşu, bakırı dövüldükçe kırılıp toz olacağına eğilip bükülerek şekil aldığı görmesi, bundan hem mızrak ve kama gibi silâhlar hem de tırpan, saban gibi araçlar yapması, tarımsal yaşama geçişi sağlamıştır. Hayvanların ehlileştirilmesi, ateşin ve suyun kontrolü, ormanların tarım arazisi hâline getirilerek tek taneli tarım ve bu tarzın dünyanın değişik yerlerinde yaşanması tarım toplumunu yaratmıştır. Böylece göçebe yaşamdan yerleşik yaşama geçilmiş, üretilen malların tekerlekli araçlarla taşınması ise, al-vere dayalı ve karşılıklılık² ilkeli ekonomiyi yaratmıştır.

Neolitik çağdaki toprağa dayalı bu toplum yapısı, sürekli yerleşimlerle sonunda bir kent uygarlığını doğurmuştur. Öyle ki, insanlığın bu ana gelinceye kadar, pek çok teknolojik buluşun ötesinde yarattığı en karmaşık sistem kent yaşamıdır. Kentler ulaşım ve iletişim merkezli ve daire şeklinde oluşturulmuş teknik bir yapı üzerine kurulmuştur. Endüstri devrimi de neolitik

¹ Henry Claessen - Peter Skalnik; *Erken Devlet*, çev. A. Şenel, İmge, Ankara, 1993, s. 305.

² Sahlin Marshall, *Stone Age Economics*, London, Routledge, 1972, s. 186.

dönem sırasında yaratılmış olan tarım toplumunun bu kez endüstri toplumuna geçişidir. Tarım toplumu kentleşme, endüstri toplumu da modernleşme olgusunu yaratmıştır.

Endüstri devrimi, XVIII nci yüzyılın ikinci yarısında İngiltere’de, çok geniş anlamıyla el işçiliğinin makine ile yer değiştirmesi sürecidir. Bu süreçte temel değişim üretimin doğasıdır. Üretim evden ve küçük işliklerden fabrikaya geçmiştir. Dağınık ve güçsüz üretim, merkezî ve güçlü bir üretime dönüşmüş, verimlilik ve etkinlik çarpıcı derecede gelişmiştir.

Endüstri devrimi, ekonomik pazarı sebebiyle daha çok mal üretmeye zorlanması ve bu süreçte buhar gücünün orada bulunması sebebiyle İngiltere’de başlamış, buradan Fransa, Almanya, İtalya ve XIX ncu yüzyılda da ABD’ye yayılmıştır. Bu yayılım hâlen sürmektedir. Kuşkusuz ki, endüstrileşme bir anda olmamış, eski ve yeni yöntemler birlikte aynı süreçte bulunmuştur. Üstelik özellikle ilk yıllarda eski ve yeni güçler arasında büyük gerilim ve toplumsal sıkıntılar yaşanmış, ama sonunda endüstrileşme yayılmıştır. Bu süreçte de belirleyici etkenler, demir yolu ulaşımının artışı ile telgrafla özdeşleşen iletişimdir.

Aydınlanma felsefesi, endüstri devrimini modernleşme sürecinde pekiştirmiş, kentler iyice gelişmiş ve yalnızca geleneksel ekonomiler değil, geleneksel toplum yapısı da temelden değişmiştir.

Modernlik, tarihsel olarak geleneksel toplumun durağan doğasından radikal bir kırılmayı temsil eder. Modernleşme, bu anlamda yaşamın süregelen pratiklerini örgütleyen gizemli tanrısal düzenlere, feodal haklara, dinden doğan haklara ve bunların yarattığı eşitsizlik ve zenginliğe karşı bir tavır alışır. Modernleşme “dünyanın büyüünün çözülmesi ve dünyevileşme” sürecidir.³

Max Weber’e göre modern yaşamın kaderini derinden belirleyen güç, batı kaynaklı olan kapitalizmdir.⁴ Bir iktisadî ilişkiler sistemine kapitalizm adını vermek, bu sistemin ayırt edici özelliği olarak emek gücünün metalaşmasını görmeyi ve bu sistemdeki temel üretim aracının toprak değil, sermaye olmasını ifade etmeyi içermektedir. Bu anlamda, Batı Avrupa’da 1500’lerden sonra gelişen iktisadî ilişkileri, genel olarak kapitalizm başlığı altında toplamak mümkündür. Buna paralel biçimde, modern toplumun oluşumunun kökenleri de yine 1500'lere kadar geri götürülmektedir. Ancak bundan dört yüzyıl sonra İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra soyutlanmasıyla modernleşmenin iktisadî ilişkiler ögesinin İngiliz sanayi devrimi öncesindeki “ticarî kapitalizmi değil, XVIII nci yüzyıl sonrasının sınaî kapitalizmini ifade ettiğini belirtmek gerekir.⁵

³ Fuat Ercan, *Modernizasyon, Kapitalizm ve Azgelişmişlik*, Sarmal, İstanbul, 1996, s. 29.

⁴ Ahmet Demirhan, *Modernlik, Ağaç*, İstanbul, 1992, s. 58.

⁵ Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim, Ankara, 1995, s. 46.

Modernleşme, bir temel değiştirici, dönüştürücü olarak bir yandan iktisadî ve teknolojik, öte yandan da kültürel etkilerle toplumları buldukları konum olan geleneksel durumdan çıkartırken, bütün bu dönüştürmenin siyasî tabanını da liberal demokrasi oluşturmuştur.

Modernleşme, ilerlemeci bir süreç olup uzun vadede yalnızca kaçınılmaz değil, aynı zamanda arzulan bir süreçtir.⁶ Bununla birlikte, aradan geçen yaklaşık üç yüz yıl sonra şimdi XX nci yüzyılın sonunda, farklılaşan modernleşme ile modernleşmenin içinde olduğu siyasî yapı olan ulus devlet, bir değişim ve dönüşüm sürecine girmiş görünmektedir. Doğru algılamamız gereken de bu süreç olmaktadır. Nasıl tarım çağı ile endüstri çağı biri bitip diğeri başlamaksızın uzun süre iç içe var olmuşlarsa, şimdi de sürmekte olan “modern çağ” ile yeni oluşun ve “küresel” dediğimiz çağın da iç içe girdiğini, öncekinin sonrakini yavaş yavaş yalnız bırakacağını kolay kabul etmesek de görmemiz gerekmektedir. Bu, tarihsel gelişimi doğru anlamakla ilgili bir durumdur.

Küreselleşme Süreci veya Küresel Çağ

Tanımı

Modernlik sürerken küreselleşme olgusunun da hissedildiği başlangıç için değişik görüşler ileri sürülmektedir. Örneğin Gencay Şaylan, küreselleşmeyi çok yeni bir olay olarak görmeyip bunun kapitalizmin gelişmesinde bir aşama olduğunu, dünyanın bütünleşmiş tek bir pazar hâline gelmesini belirttiğini ileri sürer.⁷ Baskın Oran da batının alt yapı (kapitalizm) ve üst yapısıyla (rasyonalizm, demokrasi, insan hakları vb.) tüm dünyaya yayılmasını, küreselleşmenin özü olarak görmekte, birinci dalğanın batının denizler ötesi keşiflere girişmesi olan 1490, ikinci dalğanın endüstri devrimi ile 1890, üçüncü dalğanın ise bilgi çağı denen üçüncü sanayi devrimi ile 1990’da geldiğini belirterek üç küreselleşmeden söz etmektedir.⁸

Paul Hirst ve Grahame Thompson da küreselleşmeye yeni bir olgu olarak bakmayanlardan olup “Eğer küreselleşmeyi, ülkeler arasında büyük ve artan bir ticaret akışı ile sermaye yatırımının gerçekleştiği açık bir uluslararası ekonomi diye yorumlarsak küreselleşme yeni bir olgu değildir.”⁹ demektedir. Gerçek anlamda bütünleşmiş bir dünya sistemi, onlara göre XIX ncu yüzyılda kurulmuştur. Denizaltı telgraf kabloları, 1860’lardan beri kıt’alar arası piyasaları birbirine bağlamaktadır.

Charles Oman, küreselleşmeyi, “siyasî olarak belirlenmiş ulusal ve bölgesel sınırların içinde ekonomik etkinliklerin baştan sona birleşerek büyümesi şeklinde” tanımlar. Oman, sınırları aşan bu ekonomik etkinliklere

⁶ a.g.e., s. 49.

⁷ Işık Kansu, *Emperyalizmin Yeni Masalı*, İmge, Ankara, 1997, s. 10.

⁸ Baskın Oran, *Türk Dış Politikası*, C. I, İletişim, İstanbul, 2002, s. 41.

⁹ Paul Hirst - Grahame Thompson, *Küreselleşme Sorgulanıyor*, çev. Ç. Erdem - E. Yücel, Dost, Ankara, s. 9, 10.

mal, hizmet, yatırım ve göçler yoluyla toplumu da katmakta, bireysel ekonomik aktörler olarak bankaları, firmaları ve insanları belirtmektedir.¹⁰

Küreselleşmenin aşırı uçlarındaki teorisyenlerin başında gelen Kenhici Ohmae'ye göre, küreselleşme, dünya ekonomisinin bir dönüşüm işlemidir; uluslararası, çok uluslu, sınır geçişi veya off-shore gibi terimlere indirgenemez. Küreselleşme, dâhilî sınırların olmadığı, tamamen küresel bir hizmet eğilimi olup bu eğilim dünyanın tamamında ortaya çıkar ve millî hususlara verdiği önem sınırlıdır. Bir küresele, bir bütüne ulaştıkça coğrafyanın sonuna ulaşırız. Bir ülke içinde iş yapan ve vergi ödeyen herhangi bir kuruluşun, o ülkenin yasal bir vatandaşı olduğu XXI nci yüzyılın bir gerçeğidir.¹¹ Görüldüğü gibi Ohmae, küreselliği coğrafya ve egemenliğin azalması, hatta yok olması şeklinde düşünmektedir.

Küreselleşme ile ilgili bu tanımlara katılmamak söz konusu değildir. Bununla birlikte, küreselleşmeyi sağ ve sol ideolojik yaklaşımlardan bağımsız, önceden kurgulanmış bir plânın sürdürüldüğü komplo kuramına dayandırmadan, olumlu veya olumsuz yargılardan kaçınarak tanımlamak daha uygun bir yol olacaktır. Küreselleşmeye, tarım devrimi, endüstri devrimi gibi dünyaya etkisi itibarıyla yeni bir dönüşüm olgusu olarak bakmak ise, pek çok belirsizlik ve karmaşıklıkla netleştirecektir. Zaten yalnızca bu kabul bile modernleşme ile küreselleşmenin daha ne kadar olacağı bilinemeyen bir süre birlikte yaşayacaklarına işaret etmektedir. Bu noktadan bakıldığında, bizce, "bireyselden ulus üstü örgütlenmeye kadar açıklanan bir yelpazede, küresel hukuk ve kurallara göre oluşturulmuş ekonomik, siyasî, toplumsal ve askerî her bir birim veya birimler bütününe küresel örgüt, dünyada bölgesel yerine bu tür örgütlenme biçiminin başatlığı ve yaygınlığı olgusuna da "küreselleşme" denir. Bu tanım, ideolojik, ekonomik veya politik bir tanım değil, tarihsel gelişim sürecinin verilerinin küresel oluş kavramı ile örtüşmesini gösteren bir tanımdır.

Küreselleşme kendiliğinden ve bir anda başlamamış, bilişim teknolojisinin hızlandırdığı ve zorladığı, ticaretin ve özellikle çok uluslu şirketlerin küresel boyutta yaygınlaşması, Rusya ve Çin'in kapalı ekonomik yapılarının çözülmesi ile ivme kazanmıştır. Ancak şimdi sorun tek kutuplu dünyada ağırlığın bir hegemon devletin mi, yoksa BM ağırlıklı bir yönetim mekanizması veya örgütün önderliğinde mi olacağıdır. İkinci seçeneğin yaygın olarak gerçekleşmesi, dünyanın da küreselleştiği anlamını taşıyacaktır.

Özellikleri

Küreselleşmeyi tanımlayarak ne olduğunu, özelliklerini belirleyerek diğer kavramlardan farklılığını, boyutlarını ortaya koyarak da etkilerini açıklayabiliriz. Küreselleşmenin, tanımından yola çıkarak belirtilebilecek özellikleri, küresel örgütlenme, açık ekonomik yapı ve küresel teknolojidir.

¹⁰ Charles Oman, *Globalisation and Regionalisation*, OECD, Paris, 1994, s. 33.

¹¹ A. Hilbourne Watson, "Economic Globalization NAFTA and Its Consequences," *Altered States*, Olive Branch Press, NewYork, 1993, s. 127.

Küresel örgütlenme: Bütün ulus devletlere, birey ve gruplara açık, küresel kurallar ve hukuka uygun oldukça hiçbir yapının bu oluşumun dışında bırakılmayacağı bir anlayış ve uygulamadır. Küresel örgütlenmenin özelliği, bireyler arasında da şirketler ve uluslar arasında da resmî veya özel olarak yapılabilen, yerel ve bölgesel olmayan türdeki örgütlenme olmasıdır.

Küreselleşmenin yapısının küresel değerlere göre yeniden düzenlemiş, varlığını bu yeni donanımları ile güçlendirerek sürdüren ulus devletin varlığıyla mümkün bir yapı olduğunu söyleyebiliriz. Bu özellikleriyle ulus devlet iç tutarlığı, küresel ilişkiye girmesi için yeterli alt yapıya sahip olması ve tüm dünyada dengelenmiş, ideal büyüklüğe ulaşmışlığı sayesinde küreselleşmenin bireysel ve kurumsal örgütlenmeler kapsamındaki birincil aktörü durumundadır. Küresel niteliklere sahip ulus devletin olmadığı bir dünyada küresellikten değil, ancak tek egemeni olan bir dünya devletinden söz edilebilir.

Küresel örgütlenme, iki ayrı özelliğin de bir arada olmasını gerekli kılar. Bunlar, küresel kural koyma ve küresel hukuka uygunluktur. Eğer bir örgüt, dünya barışına katkı sağlamak, dünya ekonomisi, siyaseti ve toplumsal konularıyla ilgili yaşama dönük küresel kurallar koyma becerisini küresel hukuka göre oluşturabiliyorsa ve bunları uygulama yeteneğini gösterebiliyorsa küresel bir örgüttür. Bu nitelikleri taşımayan, kapalı uçlu AB, NATO vb. örgütler, ister siyasî ve ekonomik ister askerî veya toplumsal olsun, küresel kabul edilemez. BM ve buna bağlı örgütler ise, küresel örgütlere örnek olarak gösterilebilir.

Açık ekonomik yapı: Bütün ulusların ürettikleri mal ve hizmetlerle paranın ülkeler arasında karşılıklı ve / veya çok yanlı olarak akışına izin veren yapıdır. Karşılıklılık veya çok yanlılık, bütün uluslar ve örgütlenmeler için geçerlidir. Bu alışverişte üstün bir otorite de yoktur. Ancak konulmuş küresel kurallarla birlikte, anlaşmalarla oluşturulmuş küresel hukuk vardır. Açık ekonomik yapı, uluslararası ticaret ve uluslararası sermaye piyasası ile ilgilidir. Açık bir ekonomik yapı yoksa, küresellikten söz edilemez. Rusya ve Çin'in de açık ekonomik yapıya yönelmesi, küreselleşmenin engellenemezliği için uygun örnekleri oluşturur.

Küresel teknoloji: Küreselleşmeyi belirleyen diğer özelliklere de kaynaklık eden bir özelliktir. Bu teknolojinin temel karakteri, yoğun ve hızlı bir şekilde dünyanın herhangi bir bölgesinde bulunabilmesidir. Elektronik, iletişim ve bilgisayar teknolojisi, küreselliğin yoğunlaştırıcı, yaygınlaştırıcı, değiştirici yönünü oluşturur. Böyle bir teknoloji henüz üretilmemişken küresellikten söz edilemiyordu. Sovyetler Birliğinin ve Çin'in kapalı ekonomik yapısı çözülmenden önce söylenemediği gibi.

Boyutları

Küreselleşmenin özelliklerini belirttikten sonra özetle şunu söylemek mümkündür ki, modernleşme bölgesel oluşumlara, kutuplaşmalara yol açan; küreselleşme ise, küresel oluşumlarla çok yanlılığa olanak tanıyan bir süreçtir. Bunların temel ilerleticisi de teknoloji olup teknoloji birinde bölgesel,

diğerinde küresel etki yaratmıştır. Bölgesel örgütlerin çoğunlukta olduğu bir dünyada küresellikten söz edilemez. Bu yüzden hâlen küreselleşmeyi tam olarak yaşamadığımızı, ancak ciddi bir küreselleşme sürecinin başlamış olduğunu söyleyebiliriz. Bu başlangıcın ekonomik boyutunu 1 Temmuz 1944 tarihinde yapılan Bretton Woods Konferansı ve bunun sonunda oluşturulan Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Bankası (WB) ve Dünya Ticaret Örgütü'nün (WTO) varlığına, siyasî boyutunu Sovyetler Birliğinin gücünün ve siyasî felsefesi komünizmin yıkılmasına yol açan Truman Doktrini ve ABD Ulusal Güvenlik Kurulu - 68 (NCS - 68) Muhtırası'na, teknolojik boyutunu iletişim ve bilgi sistemlerinin gelişimine, toplumsal boyutunu da küresel iletişim, internet ve sivil toplum örgütlerinin güçlenmesine dayandırabiliriz. Bunlarla ilgili etkilerin ne ve nasıl olduğunu görebilmek için ise, küreselleşmenin boyutlarını şöylece özetleyebiliriz.

Küreselleşmenin Ekonomik Boyutu

Küreselleşmenin ekonomik boyutunun iki etkeni vardır. Bunlar, küresel üretim ve küresel finansdır. Üretimin küreselleşmesi, sermayenin üretim alanı olarak dünyayı bir bütün şeklinde görmesi, küreselleşmiş üretim sisteminin üretimini ekonomik açıdan en uygun bölgelerde gerçekleştirmesidir. Söz konusu faaliyette üretimin her bir parçası maliyet, üretim faktörü, fırsat maliyetleri bakımından değişik üretim bölgelerinde gerçekleştirilmektedir. Kuşkusuz ki, ham madde, ara mal, emek ve dışsal maliyetler üretim maliyetini, dolayısıyla yatırım bölgelerini de etkiler.¹² Şu örnek, üretimin küreselleşmesi konusunda iyi bir fikir verebilir. Bir Amerikan yurttışı General Motors'dan bir Pontiac Le Mans satın aldığı zaman, farkına varmadan küresel bir işleme girmektedir. GM'ye ödenen 20.000 dolardan yaklaşık 6.000 doları, rutin emek ve montaj işlemleri için Güney Kore'ye, 3500 doları motor, dingil, elektronik parçalar gibi gelişmiş komponentler için Japonya'ya, 1500 doları biçim verme ve tasarım mühendisliği için Almanya'ya, 800 doları küçük komponentler için Tayvan, Singapur ve Japonya'ya, 500 doları reklâmlar için İngiltere'ye ve yaklaşık 100 doları veri işleme için İrlanda ve Barbados'a gitmektedir. Geriye kalan 8.000 dolardan az kısmı ise, Detroit'teki stratejistlere, New York'taki avukat ve bankacılara, Washington'daki lobcilere, tüm ülke düzeyindeki sigorta ve sağlık çalışanlarına ve GM hissedarlarına kalmaktadır.¹³

Kuşkusuz ki, bu yeni bir durumu açıklıyor. Çünkü "küreselleşme yeni bir olgu mu?" sorusuna "Yeni değil, küreselleşme 1860 yılında okyanus altı kabloların çekilmesiyle başladı." diye yanıt verenlere, küreselleşmenin gerçekten yeni olduğunu, ekonomik, siyasî ve kültürel boyutunun da ne derecede derin olduğunu göstermektedir. Çünkü bu üretim, yalnızca bir ekonomik faaliyeti değil, önemli bir siyasî, askerî ve çarpıcı bir kültürel yaygınlığı da yeni kazanımları ve kayıpları ile beraberinde getirir.

¹² Vedat Akman, *Gelecek Yüzyılın Gündemi*, Rota, İstanbul, 1999, s. 20.

¹³ Mustafa Özel, *Küresel Rekabet*, İstanbul, İzmir, 1994, s. 11.

Küresel finansı, ulusal devletler tarafından düzenleme dışı bırakılmış, kendi kuralı ile 24 saat ve elektronik bir şekilde yürütülen para hareketi olarak açıklayabiliriz. Finansın bu denli küreselleşmesinin en önemli sebebi ve hızlandırıcısı bilgisayar teknolojisidir. Çünkü olay, bir merkezden diğerine iletişimsel bağlantı olarak ulaşmakla kalmıyor, birey veya kurumların uzaktan veri araştırmasına ve inanılmaz bir hesabın özel yazılım programlarıyla gerçekleştirilmesi ve onanmasına dayanıyor. Bunun anlamı tüm dünyada, hükümetlerden bağımsız olarak 24 saat boyunca sermayenin akışı, dolayısıyla sermayenin küreselleşmesi demektir. Bu akışta esas olan da sermayeyi hükümetlerin kendi ülkelerine çekebilmeleridir. Çünkü bu portföy akımlarının sermaye maliyetlerini düşürücü etkisi vardır. Ancak bu da iki temel şart karşılanıyorsa, söz konusu olabilmektedir. Bunlar, 1) Portföy alımlarının makro ekonomik iyileştirmeler vasıtasıyla ülkeye girmesi, 2) Yabancı yatırımcıların piyasa girişini kolaylaştıracak finansal ve vergi düzenlemelerinin yapılmasıdır.¹⁴ Gerçekte finansal küreselleşme ile birlikte Bretton Woods döneminin devlet güdümlü uluslararası para sisteminden bugünün piyasa güdümlü para sistemine geçildiğini söylemek de yanlış olmayacaktır.¹⁵

Küreselleşmenin Siyasî Boyutu

Coğrafyadan bağımsız bir politika, politikadan bağımsız bir ekonomi düşünülemez. Jeostrateji temeline oturtulmuş bir ekonomi politik ise, uygun güçle, uygun yer ve zamanda başarıyla uygulamaya koyulabilir. Bu yönüyle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra tam anlamıyla ikiye ayrılmış dünyada, iki ayrı kutup birbiri ile karşı karşıya gelmiş ve bu mücadele elli yıl sonra birinci aşamasını tamamlayarak katılımcı demokrasi ve liberal ekonomiyi savunan batı, bu aşamanın başarılı kanadı olmuştur.

Nitekim, 1990 yılında George Bush, soğuk savaşın iki kutuptaki süper güçlerinden birinin yok olduğunu ve tek kutuplu bir düzene, "yeni dünya düzeni"ne geçildiğini açıklamıştır.¹⁶ Bununla birlikte, XX nci yüzyılın son on yılı dünya tarihinin önemli değişikliklerini de beraberinde getirmiştir. Bu gelişmeler, 1. Japonya'nın yükselişi ve dünyanın finansal güç merkezi olarak ABD'yi gölgede bırakması, 2. Komünizmin yıkılışı, 3. Almanya'nın yeniden birleşmesi, 4. Irak'ın Kuveyt'i işgaline karşı diğer batı ülkelerinin yanı sıra Sovyetler Birliği'nin de ABD yanında yer almasıdır.¹⁷

Bu gelişmeler, iki şekilde de yorumlanabilecek içerik taşımaktadır. Olumlu yönden bakıldığında, dünyanın artık bir büyük nükleer savaş tehlikesinden, gerilimlerin o boyuta kadar çıkamayacağından dolayı uzaklaşmış olduğu, olumsuz yönden bakıldığında da ekonomik boyutta net olarak ortaya çıkan nüfuz bölgelerinin politik bölünmeye, dolayısıyla gerilime yol açması bu gerilimin de örtük bir çok kutupluluğa dönüşmesidir. Bölgeler

¹⁴ Gunther Schulze - Heinrich Ursprung, *Globalisation of the Economy and Nation State, The World Economy*, C. 22, No: 3, May 1999, s. 301 - 303.

¹⁵ a.g.e., s.161.

¹⁶ Arjun Makhijani, "Economic Apartheid in the New World Order," *Altered States, Olive Branch Press*, New York, 1993, s. 107.

¹⁷ Dale J. Davidson - William Rees, *The Great Reckoning*, Summit, New York, 1991, s. 11.

de artık iyice belirmiştir. Bunlar, oluşum sıralarına göre Almanya önderli Avrupa Birliği, Japonya önderli Asya Pasifik Ekonomik Birliği (APEC) ve ABD önderli Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (NAFTA) örgütleridir. Bu durum, siyasî anlamda küreselleşmenin uzağındaki bir durumu yansıtmaktadır. Ancak ABD'nin tek kutuplu egemenliği, dünyayı daha fazla rahatsız eder ve BM, ABD'nin kararlarının onay makamı veya ABD'nin by - pass edebileceği bir örgüt hâline gelirse, Rusya, Çin ve Hindistan'ın birbirlerine çok yakınlaşabileceği hiç de uzak bir olasılık sayılmamalıdır. Bu durum da BM'nin yeniden yapılanması için bölgesel örgütlenme yerine, küresel örgütlenmenin güçlendirilebileceğine yüksek bir olasılık yaratmaktadır.

Bölgeselleşme, blok üyelerine sunulan yararlardan diğerlerini dışarıda tutma eğilimindeki kurallara dayalı bir ekonomi grubuyla sınırlanan bir birlikteliktir. Bölgeselliğin nitelikleri; 1. Coğrafyaya bağımlı oluşu, 2. Dıştan merkeze doğru kapalı bir süreç oluşu, 3. Politik bir olgu oluşudur. Küreselleşmenin temel özellikleri ise; 1. Coğrafyadan bağımsız oluşu, 2. Merkezden dışa doğru açık bir süreç oluşu, 3. Makro ekonomik bir olgu oluşudur. Küresellik, "biz" ile herkesi ortak tutar ve birleştirirken bölgesellik, "biz ve onlar" ayrımını doğal olarak yapar. Küresellik, ekonomiklik itibarıyla ülkeleri ve ulusları birbirine yaklaştırır, bir dereceye kadar da ulus devletin egemenliğini bağımlı kılar. Bölgesellik ise, AB'de olduğu gibi ulus devletin egemenliğini birliğe alır, birlik dışı ülkeler arasında gerilim yaratır, korunma ve güçlenme güdüsü ile bir araya gelmiş olması, bu gerilimi doğal kılar. Küresellik, dünyaya toptan bakıp sorumluluk yüklenen oluşumları yaratır. Bu, özellikle güvenlik, ekonomi, çevre ve insan hakları konusunda olur. Ancak küresellik, bütün bu oluşumları hayata geçirmek için büyük engellerle karşılaşır. Çünkü bunu sağlayıcı güçlü bir yönetsel mekanizması yoktur. Bölgeselliğin ise, AB örneğinde olduğu gibi çok etkin bir yönetsel yapısı söz konusudur.

Dolayısıyla küreselleşmenin BM'yi merkeze alan yeni mekanizmalarıyla kendi yönetim yapısını, küresel algılayışlarla yeniden kurmasına gereksinimi olacaktır. Ancak bu modelin gerçekleşmesinin de yine başta ABD olmak üzere büyük devletlerin gücüyle yapılacak olmasını bir ikilem olarak kabul etmek durumundayız. Küreselleşme güçlendikçe küresel örgütler güçlenecek, bölgesel örgütler zayıflayacaktır.

Küreselleşmenin Teknolojik Boyutu

Küreselleşmenin teknolojik boyutu, ekonomik, siyasî ve toplumsal boyutların bir tetikleyicisi, hareketlendiricisi olarak düşünülmesini gerekli kılmaktadır. Üstelik bu durum, özellikle son elli yıldır güç kuramının da yeni bir versiyonu olarak geleneksel güç kuramının karşısında yer almış görünmektedir. Küresel teknoloji, güç kuramını değiştirmektedir.

Küreselleşme, bir ekonomik bütünleşme ve politik yakınlaşma olgusu olarak gelişme, ilerleme, dışa açılma, normlar, kurallar, yetki devirleri, ulus aşırı güç ve daha küçük ve sorumlu yönetimlerle ilgilidir. Küreselleşme, tüm

merkeziyetçi otorite türlerini aşındırmakta, ortak çıkarlar ve ilkelerden esinlenen uluslararası birleşmelerin yanında durmaktadır.¹⁸ Bizim bakış açımızla küreselleşme, merkeziyetçi bölgesel güç merkezlerini ortak değerler alanına çekerek yumuşatan, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra tanımlanmaya başlanan, belirlilikleri içinde yüzlerce yıllık geleneksel güç kuramına baskın çıkan yeni bir güç kuramıdır. Bu kuram, siyasî anlayış olarak demokratik, ekonomik olarak da kapitalist düşünceyi kalıp olarak kabul eden tüm ulus devletlerin bu ana yapı çerçevesinde yapılanmasını isteyen, bunun için de mücadele yollarını belirleyen bir kuramdır. Burada belirtilmesi gereken ve ilginç olan husus, birbirine karşıt güç kuramlarından küreselleşme ve geleneksel güç kuramının 1944'ten sonra, ABD tarafından elli yıllık bir süreçte aynı anda uygulanmasıdır.

Nitekim ABD, elli yıllık soluksuz bir savaşımın sonunda, ancak geleneksel güç kuramının araçlarıyla kontrol etmek zorunda olduğu Sovyetler Birliğini, küreselleşme gücü ile de ekonomik ve politik olarak yıkma başarısını göstermiş, Sovyetler Birliği bu iki gücün aynı süreçte uygulanmasıyla dağıtılmıştır. Eğer bu iki kutup arasındaki savaşım, Sovyetler Birliği'nin uyguladığı gibi, yalnızca geleneksel büyük güç savaşımı kapsamında olsaydı, büyük olasılıkla bu savaşım hâlâ sürüyor olacaktı. Aslında Sovyetler Birliği, ABD'nin uyguladığı liberal demokratik siyasî yapıya karşı sosyalizm, serbest pazar ekonomisine karşı da merkezî yönetim ekonomisi ile karşı koyuyor ve savaşım veriyordu. Bu savaşımda geri kaldığı düşünülüyor, ama bu kadar kısa bir sürede yıkıma uğrayacağı da beklenmiyordu. İşte, bu savaşımda son noktayı "teknolojik gelişim" koymuştur. Bilişim teknolojisi (bilgi ve iletişim teknolojisi), bütün dengeleri eşit olan yapıyı batı dünyası lehine değiştirdi ve liberal demokrat, siyasî ve kapitalist ekonomik yapıya dayalı yeni bir olgu olan küreselleşme, bir güç versiyonu olarak ortaya çıktı.

Bilgi teknolojisi, entegre olmuş bir ekonomi yaratmış, küresel çapta üretim bu yolla olanaklı kılınmıştır. Küresel yapıyı, bir ortak alan ya da bütün kuralları konulmuş herkesçe bilinen bir çekirdek olarak kabul edersek, bu yapı şimdi kendisine eklenecek, bu ortak alana bağlanacak yeni birey, şirket, sivil toplum ve ulus devletleri beklemekte, onları zorlamaktadır. Kurallar bellidir, ya bu kurallara uyularak bu ortak alana girilecek ya da nereye kadar olacağı bilinmeyen bir şekilde bu oluşuma direnecektir. Bilgi teknolojileri olmadan bu direniş çabaya değer olabilirdi. Ancak bilgi teknolojilerinin bugün sağladığı olanaklar ve etkilerini bilerek buna rağmen ve buna sahip olmadan neye ve nasıl direneceği iyi düşünülmelidir. Önemli sorular şunlardır: Küresel dünyada, küresel güçlerle eklemleşirken, ulusların refahı nasıl sağlanacak? Küreselleşmenin olumsuz etkileri nasıl giderilecek? Ulus devlet bu amaçlarla rolünü nasıl oynayacaktır?

Gompert, geleneksel yaşam tarzı ve büyüklüğü ne olursa olsun, bilgi teknolojisini yaratma ve kullanma yarışında olmadan, hiçbir ülkenin bilgi ile

¹⁸ David Gompert - Right Makes Might, *Freedom and Power in the Information Age*, NDU, Washington, 1998, s. 2.

güç arasındaki ilişkiden dolayı modern bir güç geliştiremeyeceğini ileri sürmektedir.¹⁹ Bu gücün geliştirilmesinin yolu ise, ekonomik ve politik özgürlüğe izin vermek ve pazara katılarak know-how (bilgi birikimi) almak ve yatırım yapmaktır. Bu, aynı zamanda ulus devletinin de gücünün artması ve başarısı demektir. Ancak dünyanın pek çok ülkesi için acil sorun, burada belirtilen şekilde köklü bir biçimde bilgi teknolojilerine sahip olmak konusunda yeterli kararlılık içinde olmamalarıdır.

Bilgi teknolojileri, küreselleşme olgusunun lokomotifini oluşturmaktadır. Küreselleşme, ekonomik, siyasal ve toplumsal köklü değişim ve dönüşümlere sebep oluyorsa, küreselleşmeye de bilgi teknolojileri yol açmaktadır. XXI nci yüzyılın başında böylesi bir teknolojiye yoksun olmak, XX nci yüzyılın başında elektrik üretmekten ve çelik endüstrisinden yoksun olmaktan farklı olmayacaktır.

Küreselleşmenin Toplumsal Boyutu

Ulus devleti oluşturan toplumda birey, etnik topluluklar, dinsel topluluklar, sivil toplum örgütlenmeleri, kamusal toplum vb. pek çok toplum parçaları vardır. Bunların hemen tümü de küresel teknolojinin anı ve sarsıcı değişikliğinden etkilenerek şaşkınlık geçirmekte ve şok altındadır. Bazı devletler çözüm üretmeye çalışıyor, bazıları henüz durumun farkında değil, ortak payda ise, küreselleşme dalgasının toplumun tüm kesimlerini etkiliyor olduğudur.

Bu etkileme, öncelikle bireyler üzerinde görülmektedir. Birey düzeyinde de esas olan iki yön var. Bunların biri, bireyin kimliği ile ilgili; diğeri ise, iş bulma olanaklarının giderek kısıtlanmasından ötürü varlığı ile ilgili yöndür. Küreselleşme olgusu, bireyin kendisinin bağlı olduğunu hissettiği geçmişten kalma ne kadar kimlik varsa, bir şekilde o kimliklerin birey üzerinde baskı yarattığını, onun özgürlüğünü kısıtlayan öğeler olduğunu düşünüp bunların hepsine karşı bireye otonomi sağlamaktadır; yani temel etki, bütün bu kimliklerden ve bu kimliklerin temsil ettiği gruplardan bireyin kopmasıdır.²⁰ Bu noktada, birey temelinde “kimlik”le “ne”lik ilişkisi öne çıkmaktadır. Çünkü “kimlik” ve “ne”lik arasındaki ilişki ile küreselleşmenin toplumsal boyutu arasında ciddi bağlar bulmak olasıdır.

Küreselleşmenin toplum ve birey üzerinde ne denli olumsuz bir etki yarattığını ve yaratacağını Kadir Cangızbay, “Globalleşmiş bir dünya, her yerin pazar, her şeyin pazar için var olduğu ve herkesin pazarda olduğu bir dünya olacaktır.” diyerek belirlemektedir. Her şeyin pazar için üretildiği durumda, üretilmiş her şey de “pazar”lık bir mal olacak, insan, üretimin her türlüşünü pazar için gerçekleştirirken ister istemez, kendisini de pazarlık bir mal, alınır satılır bir şey, dolayısıyla belirlenmişlik boyutundan ibaret bir varlık, kısacası bir nesne olarak üretmiş olacaktır. Dolayısıyla, insanın özne yanı ne denli minimal sınırları içine hapsedilir ise, globalleşmenin de önu açılmış olacaktır.

¹⁹ a.g.e., s. 10.

²⁰ Kansu, s. 63.

Cangızbay, bu noktada bir sorun olduğunu ortaya koyar ve “insan hangi durumda, ne yaptığı zaman kendi öznelik dozunu en üst düzeye ulaştırır?” diye sorar ve yanıtını “tarih üretmek” şeklinde verir. O, globalleşmenin idealindeki insanın tarih üretmeyen, tarihin öznesi olmaktan çıkmış bir insan olacağını, tarih üretilemezse tarihin sonunun geleceğini, globalleşmenin de bunu istediğini ileri sürer.²¹

Küreselleşmenin birey düzeyindeki diğer etkisi, bireyin varlığı ile ilgilidir. Birey, bir düzlemde “kim”lik ve “ne”lik çelişmesini yaşarken diğer düzlemde de istihdam sorunu ile yüz yüze kalmaktadır. Dünya genelinde rant geliri kazanma olanakları arttıkça, büyümeyi ve istihdam artışını sağlayan reel yatırımlar gerilemekte,²² bu da işsizliğin baş sebebi olmaktadır. Üstelik bu durum, yıkıcı etkilerini yalnızca çevre ülkelerde (gelişmekte olan, az gelişmiş, gelişmemiş) değil, merkez ülkelerde (gelişmiş kuzey) de derinden hissettirmektedir. 5 Nisan 2000 günü Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Kofi Annan’ın Afrika’da açlıktan kitlesel ölümlerle karşı karşıya kalmış ülkelere zengin ülkeleri ivedilikle yardıma çağırması, toplumsal etkilenmenin derecesinin artık işsizliğin de ötesine geçtiğini göstermektedir.

Bitirirken

Genel Değerlendirme

XXI nci yüzyılın başında, tarihsel gelişim sürecinin tarım ve endüstri çağlarından sonra üçüncü yoğunlaşma dönemine, “küresel çağ” veya “küreselleşme” sürecine girdiğimizi söyleyebiliriz. Kuşkusuz, henüz başlangıç aşamasında olan sürecin bizler için önemli olan yanı, olayın farkında olarak gelişmeleri doğru algılamamız olmalıdır. Bu noktada dikkatten kaçırılmaması gereken temel husus, modernleşme - küreselleşme - ulus devlet arasındaki denklemin doğru kurulması ve çözülmesidir.

Tarihsel gelişim, ulus devletin gücü arttıkça imparatorlukların parçalanma ve yok olma sürecinin hızlandığını göstermektedir. Ulus devletin imparatorlukların mezar kazıcısı olması, akla hemen “Küreselleşme de ulus devletin sonunun hazırlayıcısı mı?” sorusunu getirmektedir. Bu, haklı bir kaygının ifadesi olmakla birlikte, ulus devletin önceleri bilinçli politikalarıyla asimile ettiği ya da yurttaşlarını alt kimliklerinde özgürleştirip tümünü üst kimlikte birleştirebildiği ölçüde ve sağladığı refahın düzeyine bağlı olarak imparatorluklara göre daha az kırılğan olduğu, küreselleşmeye de uyum sağlayabilecek bir savunma ve kendini dönüştürme güç ve becerisine sahip olduğu için tarih sahnesinde varlığını sürdüreceğini ileri sürebiliriz. Burada görülmesi gereken husus, küreselleşmeye uyum sağlama güç ve becerisine sahip olmayan ulus devletlerin kendi varlıklarını olduğu şekli ile veya rejimi ile koruyamayacağıdır. Bu yüzden ulus devletler için önemli olan şey, öncelikle dünyanın yaşamakta olduğu bu oluşumun tam anlamıyla farkında

²¹ Kadir Cangızbay, *Komprador Rejimin Anatomisi*, Öteki Yay., Ankara, 1996, s. 61 - 78.

²² Gülten Kazgan, *Küreselleşme ve Yeni Ekonomik Düzen*, Altın, İstanbul, 1997, s. 158.

olmak, küreselleşme olgusunu bütün boyutlarıyla zamanında ve doğru algılayarak bundan güçlenerek çıkabilmek için gösterilmesi gereken davranışlarda geç kalmamaktır.

Gelişmelere uyum becerisini zamanında gösterdiği takdirde, XXI nci yüzyılda ulus devlet bir yandan küresel değerlerle dönüşüme uğrayacak, öte yandan da etkinliğini sürdürecektir. Küresel dünyanın küresel tüm ilişkilerinin yeni bir boyuta dönüşmüş ulus devleti, kuşkusuz ki, XX nci yüzyılın ulus devletine göre farklılıklar gösterecektir. Bu farklılıklar, ulus devletin siyasal, ekonomik ve toplumsal yönden güçlendikçe içeriğini dönüştürmekte sakınca görmeyeceği temel niteliklerinde olacak, bu da ulus-devletin BM gibi küresel bir yönetim örgütüne küresel hukuk ve kurallara uymasını kolaylaştıracaktır.

Ulus devlet, küreselleşme sürecinde de en önemli merkezî siyasî oluşum olacaktır. Çünkü, küresel çapta her türlü ilişkiye girebilen ve bununla ilgili güç ögesini elinde tutan başka hiçbir kuruluş yoktur. Ulus devlet, yönetim esasında BM'nin aldığı kararlara etki etmek, ortak olmak ve bunu kendi ülkesinde uygulamakta bugüne kadar olmadığı boyutlarda işlevsel olacaktır. Dolayısıyla aslında çelişkisel bir biçimde, ulus devletin yok olacağı yerleşik anlayışına karşın, küreselleşme yaygınlaştıkça kendisini küresel niteliklere uydurmuş ulus devletlere olan gereksinim azalacağına artacaktır.

Her şeyin önünde şu belirtilmelidir ki, yeterince üretemeyen, ürettiğinden daha çok tüketen ve bunu engelleme gücü olmayan devletlerin bunalımdan çıkma ve XXI nci yüzyılda yaşama şansı oldukça zorlaşacaktır. Çünkü yetkin, çağdaş bir hukuk ve demokratik sistem, anayasal bir parlâmenter mekanizmayı kurmadan sivil toplum erkini bir güç olarak dikkate almayan, ekonomik destek almadığı takdirde yaşayamayacak olan bir devletin sorun çözme yeteneği tükenmiştir. Bu sebeple XXI nci yüzyıl ulus devletinin; (1) İç kültürel niteliklerini yok etmek için özel bir çaba harcamak yerine ekonomik, siyasî, sosyal, hukukî ve kültürel alanlarda dünyanın gelişmiş ulus - devletleri ile benzer yapıları oluşturması, (2) XX nci yüzyılda devletin kendini yok edecek derecede büyümesine yol açan ekonomik, siyasî ve sosyal²³ etkenleri dengeleyecek köktenci önlemleri öncelikle alması zorunludur. Buradaki başarı, aynı zamanda halkın refahını da sağlayabilmekle ilgili olacaktır.

²³ **Ekonomik - Malî Faktörler;** tam kamusal mal ve hizmetlere olan ihtiyaç (iç ve dış güvenlik, adalet hizmetleri), yarı kamusal mal ve hizmetlere olan ihtiyaç (eğitim ve sağlık hizmetleri), ölçek ekonomilerinin söz konusu olduğu hizmetler (enerji, ulaştırma, haberleşme), depresyon ve ekonomik kriz, malî aldanma (fiscal illusion) olayı, enflasyon, az gelişmiş ülkelerde devletin ekonomik büyüme ve kalkınmaya öncülük etmesi ve destek olması, tam istihdamın sağlanması, kaynakların etkin kullanımı ve dağılımı, keynezyen genişleyici politikalarıdır.

Siyasal Faktörler; sıcak savaş, soğuk savaş, dış tehditler, siyasal süreçte siyasal aktörlerin kendi özel çıkarlarının peşinde koşmaları, politik konjonktürde seçim ekonomisi stratejisi uygulaması, bürokrasinin bütçenin hacmini genişletmesi, çıkar ve baskı gruplarının devletten transfer kollama (rant kollama) gayretleri, hükümetlerin partizan tutumları ve patronaj politikalarıdır.

Sosyal Faktörler; nüfus artışı, gelir ve servet dağılımının dengesiz olması, geri kalmış bölgeler sorunu, konut sorunu, terör, sosyal yardım ve sosyal hizmetlerin sağlanması, sosyal tazminler, sosyal güvenlik hizmetleri, teknolojik değişimdir. (Coşkun AKTAN)

Ulus devlet, bunalımını çözmek zorundadır, ancak bunun için de kanımızca iki temel koşul söz konusudur. Bunlardan biri yoksul ulus devletlerin, diğeri de G8 denen süper ulus devletlerin özel bir sorumluluk yüklenmesidir. Bunalımdaki ulus devletin sorumluluğu, bu süreci demokratik bir çerçevede yapması, demokrasi ve dünya ile entegre olacak yapıları oluşturmasıdır. G8 ülkelerinin sorumluluğu ise, yoksul ulus devletleri silâhlandırmaya son vermek ve onların kalkınma atılımı için ekonomik destek programını uygulamak ve izlemektir.

Hiç de kolay gerçekleşmeyecek bir istektir bu. Ancak özellikle tek kutupluluğun, iki kutupluluktan daha riskli olduğunu anlayan dünyanın bu güç yolu denemekten başka çaresi olmadığı da açıktır. Bu sebeple ortak olarak düşünülmesi gereken husus, amacı, tüzüğü, organları, bütçe düzeni, veto sistemi, silâhlı gücü ve çalışma yöntemleri gibi hususları da kapsayan, bütün veçheleri ile yeniden gözden geçirilmiş Birleşmiş Milletler çerçevesinde bir “küresel yönetim mekanizması” kurmaktır. Bu kuruluş, iki kutuplu dünyanın gerilimlerini, tek kutuplu dünyanın da hegemon devlet baskılarını güçlü yapısıyla önleyebilecek XXI nci yüzyılın küresel oluşumu olacaktır. İdeal veya çok zor gibi görünmesine karşın, dünyanın elli yıldır kazanmış olduğu BM, AB ve NATO uygulamalarındaki deneyim ve kazanımlar, bu konuda iyimser olmamızı destekleyen yeterli bir sebeptir. IMF, Dünya Bankası ve OECD'nin de yeni amaç ve anlayışlarla yeniden oluşturularak “küresel yönetim mekanizması”nın ekonomik organlarına bir alt yapı olacağı ve kuruma güç katacağı kuşkusuzdur. Bu tezin geçerliliği ve önceliği, Birinci Körfez Savaşı, özellikle de İkinci Körfez Savaşı'ndan sonra daha da büyük bir önem kazanmıştır. Olabilirliği ise Rusya, Çin, Hindistan, Japonya ve AB'nin ABD'yi ikna edebilmelerine bağlı olacaktır.

Türkiye'nin Durumu

Küreselleşmeye dönük olarak Türkiye için söylenebilecek son sözler ise, şunlar olabilir:

Küreselleşmeyi ister bir tehdit ister bir fırsat ister engellenemez bir güç olarak düşünelim, devletin en üstten itibaren tüm kurumları öncelikle, küreselleşme olgusunu siyasî, ekonomik, askerî, toplumsal ve teknolojik boyutlarıyla bir devlet politikası olarak analiz edip değerlendirmeli ve olguyu bir bütün olarak algılamalıdır. Bu bir saptama olmalıdır.

Bunu yapabilmek için, devletin yetkili kurumları ve siyasî parti temsilcileri başta olmak üzere bütün kurumları ve sivil toplum örgütleriyle veya bu kapsamda oluşturulacak özel bir grupta, XX nci yüzyılın Türkiye ve dünya açısından tarihsel öz eleştirisini yaparak kendisiyle hesaplaşacağı bir çalışma dönemi yaşanmalıdır. Yapılacak ve üzerinde oйдаşma sağlanmış saptamalara göre, en az 25 yıllık bir gelecek için, ülkenin ulusal çıkarları ve siyaseti bu yeni algılamalara göre yeniden düzenlenmelidir. Bu çalışma ve sonucu gizli olmamalı, amaçları ve elde edebilecek bütün ilgililerce kapsamı bilinmelidir.

Küreselleşmenin bütün boyutlarında ana stratejiler ve devletin yapısı ve yönetimi bu yeni stratejilere göre düzenlenmelidir. Bu stratejiler, ülkemizin varlık ve refahını riske atacak, bunları yapmadığımız takdirde bize kötü sürprizler yaratacak bütün tehditlerden kazançla çıkabilmemizi, XX nci yüzyıl devletinin niteliklerinin XXI nci yüzyılın devletinin niteliklerine ne derece ve nasıl dönüşebileceği konusunda cesaret ve kendine güvenle kararlar almamızı gerektiren stratejiler olmalıdır.

Türkiye, özellikle XXI nci yüzyılda BM'nin yeniden oluşturulmasında lider bir rol oynamalı, bunun için örnek bir davranış inisiyatifi sergilemelidir.

Burada yapılacak geri dönüşsüz hata, gecikmek olacaktır. Bunu yüz yüze kaldığımız bir ulusal güvenlik sorunu olarak görmek, geleceğimizi güvence altına almaktan başka bir şey değildir.

KAYNAKLAR

- AKMAN, Vedat; *Gelecek Yüzyılın Gündemi*, 1999.
- CANGIZBAY, Kadir; *Komprador Rejimin Anatomisi*, 1996.
- CLAESSEN, Henry - SKALNIK , Peter; *Erken Devlet*, çev. A. Şenel, 1993.
- DAVIDSON, Dale J. - REES, William; *The Great Reckoning*, Summit, 1991.
- DEMİRHAN, Ahmet; *Modernlik*, 1992.
- ERCAN, Fuat; *Modernizasyon, Kapitalizm ve Azgelişmişlik*, 1996.
- GOMPERT, David; *Right Makes Might; Freedom and Power in the Information Age*, 1998.
- HIRST, Paul – THOMPSON, Grahame; *Küreselleşme Sorgulanıyor*, çev. Ç. Erdem - E. Yücel, 1996.
- KAZGAN, Gülten; *Küreselleşme ve Yeni Ekonomik Düzen*, 1997.
- KANSU, Işık ; *Emperyalizmin Yeni Masalı*, 1997.
- KÖKER, Levent; *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, 1995.
- MAKHJANI, Arjun; "Economic Apartheid in the New World Order" *Altered States*, Olive Branch Press, New York, 1993.
- MARSHALL, Sahlins; *Stone Age Economics*, London, Routledge, 1972.
- ORAN, Baskın; *Türk Dış Politikası*, 2002.
- OMAN, Charles; *Globalisation and Regionalisation*, 1994.
- ÖZEL, Mustafa; *Küresel Rekabet*, 1994.
- SCHULZE, Gunther - URSPRUNG, Heinrich; *Globalisation of the Economy and Nation State, The World Economy*, C. 22, May 1999.
- WATSON, A. Hilbourne; "Economic Globalization NAFTA and Its Consequences," *Altered States*, 1993.

Abstract:

We have witnessed a situation such as Industrial Revolution only once during the whole history of the mankind. This is the Agricultural Revolution that was characterised by settled agriculture at the end of the Stone Age. The age of industry, which we have experienced since the 18th century, on the other hand, is a process during which handwork was replaced by machinery. Fundamental change is the nature of the production. The Industrial Revolution commenced in England and spread across France, Germany, Italy, and in the 19th century, United States of America. The spread of it still continues. Certainly, the industrialisation didn't occur suddenly; it took place in the same process together with the old and new methods. Moreover, great tension between the old and new powers was seen and social distresses appeared especially during the first years of the industrialisation. During this process, the distinguishing factor was the communication identified with the telegraph with the increased railway transportation.

After three hundred years, differentiated modernisation and nation-state that was a political structure formed by the modernisation within itself, appear to have stepped into a process of change and transformation. What we have to perceive correctly is this process. And, as the agricultural age and industrial age had been existed together for a long time without any interruption, we should see that the continuing modern era and the newly appeared era, that is, global age have become interconnected and that gradually the former will left the latter alone, even we don't accept this fact easily. This is a situation related to understanding aforementioned historical development properly. The goal of the article is to explain this.

Key words: Industrial Revolution, Urbanization, Globalization, Nation State, Administration.

JEOPOLİTİK VE JEOSTRATEJİK TEORİLER KAPSAMINDA KÜRESELLEŞMENİN GELECEĞİ VE TÜRKİYE

Tuğg. Hüsmen AKDENİZ*

Dünyada bütün insanların ihtiyaçlarına yetecek

ve fakat bir tek insanın bile açgözlülüğüne

yetmeyecek kadar kaynaklar vardır.

GANDİ

Özet:

Dünya egemenliğini tanımlayan günümüz teorisyenleri artık, “yeterli kaynaklara sahip olan veya bunları kontrol eden bir kuvvet, coğrafi merkez nerede olursa olsun dünyaya hükmedebilir” görüşünü savunmaktadırlar. Bunun sonucu olarak da askerî güce dayalı toprak fethi değil, ekonomik ve kültürel merkezli pazarlar kazanmaya yönelik yaklaşımlar ön plâna çıkmaktadır. Buna göre, XXI nci yüzyılda Orta Asya, Orta Doğu ve Kafkaslar gibi ekonomik değeri yüksek petrol, su, doğal gaz ihtiva eden doğal kaynaklar ve nakil hatları üzerinde mücadele yoğunlaşacaktır.

Türkiye, jeostratejik konumu sebebiyle kaçınılmaz olarak bu mücadelenin merkezinde olacaktır. Bundan dolayı, bu mücadelede çıkarlarını koruyabilmek için NATO'ya üyeliğinin yanında, AGSP, AB gibi kuruluşlara da üye olmaya çalışmalı ve mümkün olduğunca daha çok sayıda güvenlik teşkilâtına üye olma stratejileri geliştirmelidir. Zira, küreselleşmenin dışında kalarak değil, içinde mücadele edilmesi netice verecektir.

Anahtar kelimeler: Türkiye, küreselleşme, jeopolitik, jeostrateji, jeokültür.

Giriş

Beş milyar yıl yaşındaki dünyada, ilkel insanın ilk türleri olan “Cava” ve “Pekin” adamlarının yaklaşık bir milyar yıl önce görüldüğü, sonra daha gelişmiş insan türü olan “neanderthal” adamının ortaya çıktığı ve nihayet bugünkü insan türünün ilk örnekleri olan “homo sapiens”in (bilen insan) Paleolitik Çağ'ın (Buzul Çağı, M.Ö. 200.000 - 8.000) son yıllarında görüldüğü ileri sürülmektedir.¹ Bilim adamı ve tarihçilerin oldukça yüksek bir doğrulukla kanıtlarını bulduğu, insanlık tarihi içinde ilk insanın ağaçtan meyve toplayarak geçimini sağladığı, toplayıcılık dönemi ve daha sonra avlanarak geçindiği avcılık döneminde, çok eski yıllara ait mağaralarda çizilen resim ve figürlerde, toplama ve avlanmanın yanı sıra insanların birbirleri ile de çatıştıklarının yer alması, insanlar arası çatışma ve mücadelenin insanlık tarihi kadar eski olduğunu göstermektedir.

Bugün, “bilen insan”ın (homo sapiens) eriştiği gelişmişlik çerçevesinde hem cinslerine hâkim olma mücadelesinde telâffuz ettiği küreselleşme

Stratejik Araştırmalar Dergisi Sayı: 2 EYLÜL 2003 Yıl: 1

* Kara Harp Okulu Dekanı.

¹ *Meydan Larousse*, C. XII, s. 340.

sonucunda, “Lexus ile zeytin ağacı arasındaki dengeyi her an koruyabilen sağlıklı bir küresel toplum modeli için Amerika’nın en iyi kılavuz olması gerekliliği” düşüncesi mi², yoksa, gittikçe büyüyen ve tekelleşen “yerel, ulusal ve uluslararası düzeyde politik kurumların sınırlarını aşan büyük şirketlerin ulusal liderlerin yerine karar verme ve onların ekonomik konular üzerindeki denetimlerini yitirmeleri ile yaşanan eşi benzeri görülmemiş bir yetki bunalımı”³ ya da Prof. Dr. Jozef Stiglitz’in ileri sürdüğü gibi “ABD’nin bugünkü ekonomik ilişkileri, özünde, İngiltere’nin Afrika’daki sömürgeleri ile olan ilişkilerinden farklı olmayan bir Neo-Colonizm (Yeni sömürgecilik)”⁴ düşüncesi mi gerçekleşecektir? Bu sorunun cevabı hiç kuşkusuzdur ki, çok sayıda geleceğe yönelik görüşlerin (teorilerin) ileri sürülmesine sebep olabilecektir. Ancak, küreselleşmeyi anlayabilmek için jeopolitik ve jeostratejik teorilerin hatırlanmasına ve bu teorilerin Türkiye coğrafyası ile kaçınılmaz olan ilişkilerinin küreselleşme karşısında yeniden değerlendirilmesine ihtiyaç vardır.

1. Jeopolitik ve Jeostratejik Teoriler

Jeopolitik, “politikanın coğrafyanın isteklerine göre düzenlenmesi”⁵ bir başka deyişle “coğrafi gerçeklere dayanarak politika yapma sanatıdır.”⁶

Jeostrateji ise, stratejik açıdan coğrafi unsurların incelenerek sonuçlara ulaşılması, politik çıkarların stratejik yönetimi, bir başka deyişle stratejinin coğrafi gerçeklere dayanarak oluşturulması sanatıdır. Jeopolitiğin ve onun bir alt icra unsuru olan jeostratejinin görevi, politikalar veya stratejiler üretmek değil, politika teorisyenlerine ve stratejistlere veri sağlamaktır.

Oldukça rahat bir şekilde söylenebilir ki, coğrafi bölgelerin kontrolü ya da ele geçirilmesi suretiyle dünya egemenliğini sağlamayı amaçlayan jeopolitik teorisyenlerin tamamı batılıdır (Amerikan, İngiliz, Fransız, Alman vb.). Bu teorisyenlerin yaşadıkları dönem ve ortaya attıkları düşünceler dikkate alındığında, bütün jeopolitik teorilerin temelinde, ekonomik ideolojiye dayalı güvenlik sisteminin yer aldığı açık olarak görülmektedir. Sosyalizm ya da komünizmin yayılması engellenemedikçe, kapitalizme dayalı ekonomik sistemin varlığı ve ekonomik kaynakların fiilî güvenliğinin sağlanamayacağı düşüncesi, jeopolitik teorilerin açık ya da kapalı çıkış düşüncesini teşkil etmiştir.

² Thomas Friedman, *Küreselleşmenin Geleceği (Lexus Ve Zeytin Ağacı)*, 2. baskı, Boyner Yayıncılık, Nisan 2002.

³ Barnett Cavanagh, *Küresel Düşler*, Sabah Kitapları, 1995, s. 330 - 331.

⁴ Tuncay Mollaveisoğlu, *Boz-Yap Oyunu*, Alfa Yayıncılık, 2. baskı, 2002, s. 156.

⁵ E. Kur. Alb. Nevzat Denk, *21nci yy’a Girerken Türkiye’nin Jeopolitik Durumu ve Jeostratejik Öneminin Yeniden Belirlenmesi*, Harp Akademisi yayını, 2000, s. 5

⁶ E. Tuğ. Nejat Eslen, “Jeopolitik Teorileri ve Günümüzdeki Durum”, *Radikal*, 14 Mayıs 2002.

a. Güvenlik Merkezli Jeopolitik Teoriler ve Türkiye

1) Kara Hâkimiyet Teorisi (Mackinder, 1861 - 1947)

İlk jeopolitik teori, İngiliz Sir Halford Mackinder'in "Kara Hâkimiyet" teorisidir. Buna göre, "Doğu Avrupa'ya egemen olan, merkez bölgesini (Heartland= Batıda Volga, doğuda Sibiry, güneyde Himalâyalar ve kuzeyde Kuzey Buz Denizi arasındaki bölge) kontrol eder, merkez bölgesine egemen olan, dünya adasını (Asya, Avrupa ve Afrika) kontrol eder, dünya adasına egemen olan dünyayı kontrol eder."

Mackinder'in bu teorisine göre, merkez bölgesinin çevresindeki iç kenar kuşakta (Almanya, Avusturya, Balkanlar, Türkiye, İran, Pakistan, Hindistan ve Çin'i kapsar.) yer alan Türkiye, jeopolitik ve jeostratejik konumu itibarıyla dünya hâkimiyeti peşinde koşan her gücün hedef noktasıdır. Nitekim tarihte Türkiye, Avrasya'daki bütün batı - doğu veya doğu - batı yönlü istilâ ve yayılma hareketlerinin esas iki mihverinden en önemlisi üzerinde yer almış, Birinci Dünya Savaşı'nda bütün savaşan güçlerin hedefi olmuş, İkinci Dünya Savaşı'nda üzerine büyük pazarlıklar yapılmıştır. Bugün, yeni dünya düzenlerinin tartışıldığı her konuda da Türkiye gündemdedir.

2) Kenar Kuşak Teorisi (Spykman, 1893 - 1943)

Amerikalı Nicholas J. Spykman ise, Mackinder'in teorisine karşı "Kenar Kuşak" teorisini (Rimland) ileri sürmüştür. "Kenar Kuşak, merkez bölge ile denizlere kıyısı olan devletler arasındaki ara bölgedir. Buna göre kenar kuşağa (Rimland) egemen olan, Avrasya'ya hâkim olur; Avrasya'ya hâkim olan ise dünyaya hâkim olur".⁷ ABD'nin iç kuşakta oluşturduğu ittifaklar çemberi, bu teorinin bire bir ürünü ve uygulaması olmuştur (NATO, CENTO, SEATO). Bir önceki teoride olduğu gibi, bu teoride de Türkiye dünya hâkimiyeti yolunun üzerindedir.

3) Deniz Hâkimiyeti Teorisi (Amiral Alfred T. Mahan, 1840 - 1914)

Amerikalı Amiral Mahan'a göre, "Denizlere hâkim olan bir devlet dünyaya hâkim olur". Mahan, büyük devletler arasındaki bir savaşın sonuçlarının kesin olarak denizlerde alınacağına inanmış ve ABD'nin ana yurttan uzak bölgelerde savaşına imkân sağlayacak bir deniz politikası uygulamasını istemiştir.⁸

Üç tarafı denizlerle çevrili olan Türkiye'nin bugünkü enerji hatları ve yolları ile ilgili stratejilerle birlikte düşünüldüğünde, deniz hâkimiyeti teorisi ile denizler var oldukça ilgili olacağı tartışılmaz bir gerçektir.

⁷ E. Tuğg. Nurettin Türsan, *Türkiye'nin Stratejik Değeri*, İstanbul Harp Akademisi Komutanlığı yayını, s. 6.

⁸ Denk, s. 18.

4) Hava Hâkimiyet Teorisi (Runner)

Amerikalı havacı George T. Runner'a göre, "Heartland" önemini yitirmiştir. Havaya hükmeden bir millet tüm dünyaya hâkim olur. Yeterli hava gücüne sahip olmadıkça bölgelerin önemi yoktur. Bugün bu teoriden yürüyen ABD, "Yıldız Savaşları" projesini yürütmektedir.

5) Hayat Sahası Teorisi (Karl Haushoffer 1864 - 1941)

Alman Rotzel'in (1844-1904) "Devlet İçi Alan" teorisini, "Devlet İçi Hayat Alanı" olarak değiştiren Alman General Karl Haushoffer'e göre, "devlet canlı bir organizmadır ve her organizma gibi güçlendikçe büyümek zorundadır. Bunun için de hayat alanını, ülkesini geliştirmelidir."⁹ Hitler, bu görüş doğrultusunda hareket etmiştir. Türkiye coğrafyası, Birinci ve İkinci Dünya Savaşı'nda açıkça görüldüğü gibi, bugün de Alman hayat sahasının genişleme ve yayılma alanları içindedir.

Görüldüğü gibi, bu jeopolitik teoriler ve bunların doğrultusunda geliştirilen jeostratejik uygulamalar, sanayi devrimi ile oluşan ekonomik kaynaklara sahip olma, stratejik ulaştırma yollarının güvenliğini sağlama, ham maddeyi tedarik etme, yeni mal üretme ve malı pazarlama şeklinde, temelinde ekonomi yer almakla beraber, o yıllarda mevcut iki temel ideolojiye dayalı bir güvenlik sistemi yaratmayı öngörmüştür. Bunların yaşama geçmesi ile iki büyük dünya savaşında da güvenlik boyutu ön plâna çıkmıştır. Bunun doğal sonucu olarak teorilerin mantığında, coğrafi bölgelerin bizzat ele geçirilmesi ya da kontrolünün sağlanması vardır. Dolayısıyla toprak istilâsı, işgali, stratejik ittifakların teşkili, dünya savaşları ve iki kutuplu dünya düzeninin sürdüğü dönemlerde sık sık başvurulan askerî güç kullanma örneklerine dünya tanık olmuştur. Sovyetler Birliği'nin çökmesi, Varşova Paktı'nın dağılması, Berlin Duvarı'nın yıkılması ile komünist ideolojiye dayalı sistem, batı kapitalizmi için tehdit olmaktan çıkmıştır.

Sversky'nin "Jeopolitik teoriler değerlerini yitirmişlerdir. Yeterli ekonomik kaynaklara sahip olan veya bunları kontrol eden bir kuvvet coğrafi merkez nerede olursa olsun dünyaya hükmedebilir."¹⁰ görüşüyle birlikte, güvenlik merkezli jeopolitik teorilerin yerini, özellikle küreselleşme süreci ile birlikte ekonomik veya kültürel merkezli jeopolitik teoriler almaya başlamıştır.

ABD'nin özellikle SSCB'nin çöküşünü müteakip tek süper güç hâline gelmesi ve kapitalizm kökenli serbest piyasa ekonomisine ve her alanda teknolojik üstünlüğe dayalı küreselleşme süreci ile jeopolitik teorilerde askerî

⁹ a.g.e., s. 18.

¹⁰ a.g.e., s.18.

güce dayalı toprak fethine değil, pazar kazanmaya yönelik yaklaşımlar ön plâna çıkmıştır.

b. Ekonomik ve Jeokültür Merkezli Jeopolitik Teoriler

Luttwak, 1993 yılında “Batıda, artık bir uzlaşmazlığa demografik olarak angaje olmak tarihe karışmıştır. Çünkü batıda bugün hiçbir büyük güç bir uzlaşmazlık hâlinde kayıplara tahammül etmeye hazır değildir. Dün bir aile altı çocuğundan birini veya birkaçını savaşta kaybetmeyi göze alabilirdi. Ancak bugün sadece iki çocuğundan birini kurban etmeyi kabul edemez. Savaşın yeni mantığı, artık yeni toprak fethine değil, yeni pazarların fethine bağlıdır. Bugün bir tek rakip, büyük güçlere karşı koyabilir. O da ekonomidir. Bugün çağ, jeoekonomi çağıdır.”¹¹ demiştir.

Dünyadaki bu değişimlerle birlikte, jeopolitik ve jeostratejinin değişmeyen (coğrafi) unsurları olan¹² coğrafi konum (kıt’alar arası ve bölge düzeyinde), sınırlar ve coğrafi bütünlük, saha genişliği ve sahip olunan stratejik kaynaklar (yer altı, yer üstü); coğrafi özellik (ada devleti, kıt’a devleti vb.) yerine, jeopolitik ve jeostratejinin değişken (beşerî) unsurları olan sosyal değerleri, ekonomik değerleri, politik değerleri, askerî değerleri, kültür değerlerini, teknolojik değerleri ön plâna alan teoriler geliştirilmiştir. Bunlardan özellikle ekonomik ve kültürel değerler, jeopolitiğin ön plâna çıkan yeni kavramları olmuştur. Küreselleşmenin sadece ekonomik bir süreç olmadığı, bütün insanların batı kültürünün etkisi altına gireceğini iddia eden çok sayıda ekonomik ve kültürel vasıflı teori de ortaya atılmıştır. Jeopolitiğin yeni kavramları olan “ekonomi” ve “jeokültür” kökenli jeopolitik teorileri şu şekilde özetleyebiliriz.

1) Tarihin Sonu ve Son İnsan Teorisi (Francis Fukuyama, 1993)

ABD George Mason Üniversitesi Kamu Siyaseti Enstitüsünde profesör ve Uluslararası İlişkiler Programı Enstitüsü Direktörü olan Japon asıllı Fukuyama’ya göre, “Sovyetler Birliği’nin çöküşünün ardından dünya tek kutuplu bir sisteme gitmektedir. Bu sistem, serbest piyasa mekanizmasına dayalı liberal, kapitalist batı demokrasisidir. İnsanoğlu tarih boyunca aradığı ideal sistemi batı demokrasisinde bulmuştur ve en mükemmel sistem batı demokrasisidir. Bütün alternatif değer sistemleri ve medeniyet yapıları, tarihin bu son döneminde ortaya çıkan batı demokrasisinin ve medeniyetinin değer yargılarına teslim olmuştur. Artık insanoğlu, aradığı en ideal sistemi bulduğuna göre tarih sona ermiştir.”¹³ Görüldüğü üzere, söz konusu teori ekonomi merkezlidir.

¹¹ Kur. Yb. Hüsmen Akdeniz, “Amerika’nın Yeni Güvenlik Politikası”, *Silâhlı Kuvvetler Dergisi*, Sayı: 347, Ocak 1996, s. 63.

¹² Denk, s. 28.

¹³ Ramazan Öney, *Dünya Ölçeğinde Siyasi Coğrafya*, Aktif Yayınevi, 1999, s. 37.

2) Medeniyetler Çatışması Teorisi (Samuel Huntington, 1993)

ABD Harward Üniversitesinde Stratejik Araştırmalar Merkezi Başkanı olan Huntington, 1993 yılında "Medeniyetler Çatışması" teorisini ileri sürmüştür. "Huntington'a göre dünya dinî ve etnik blok oluşumlarının ve çatışmalarının eşiğinde duran bir çağa giriyordu. Sınırlar, artık ulus devletleri değil, kültür bölgelerini gösterecekti. Geleceğin global politik çatışmaları, uygarlıkları birbirinden ayıran çizgiler üzerinde olacaktı."¹⁴ NATO'yu batı uygarlığının güvenlik organizasyonu olarak gören Huntington, batı ile tarihi, dini ve kültürü aynı olan devletlerin (Polonya, Çek Cumhuriyeti, Macaristan, Slovakya gibi) NATO'ya derhâl alınmasını, Baltık devletleri, Slovenya ve Hırvatistan'a kapının açık tutulmasını, Ortodoks ve Müslüman devletlerin alınmamasını, Türkiye ve Yunanistan'ın NATO'dan çıkarılmasını önermektedir.

Büyük medeniyetler olarak batı, Konfiçyüsçülük, Japon, İslâm, Hint, Slav - Ortodoks, Lâtin Amerika ve Afrika medeniyetlerini gören Huntington, Türkiye ile ilgili olarak "Mekke'yi reddeden ve ardından Brüksel tarafından reddedildikten sonra Türkiye, Taşkent'e bakmalı ve Yunanistan sınırından Çin'e kadar yedi ülkeyi kuşatan ve yeniden hayat bulan bir Türk medeniyetinin lideri olma fırsatını aramalıdır." demektedir.¹⁵

Huntington'a göre, 1993 yılında Çin uygarlığında 1,3 milyar, İslâm uygarlığında 928 milyon, Hint uygarlığında 916 milyon, batı uygarlığında ise, 805 milyon insan yaşamakta, batı uygarlığı dünya coğrafi olanaklarının % 24,2'sini, İslâm uygarlığı % 21,1'ini, Ortodoks uygarlığı ise, % 13,7'sini kontrol etmekte olup nüfus ve alan itibarıyla Çin ve İslâm uygarlığının oranları büyürken, batı ve Ortodoks uygarlığının oranları düşmektedir.¹⁶

3) Büyük Satranç Tahtası Teorisi (Zbigniew Brzezinski,1997)

1977 - 1981 yılları arasında ABD Başkanı'na ulusal güvenlik danışmanı olarak hizmet eden Zbigniew Brzezinski'nin 1997 yılında "Büyük Satranç Tahtası" adıyla geliştirdiği yeni jeopolitik hâkimiyet teorisine göre, dünya bir satranç tahtası, Avrasya en verimli oyun alanıdır. Bu alanda jeopolitik oyuncu, jeopolitik mihver ve jeopolitik eksenler vardır. Bu oyun alanında başoyuncu olarak ABD'yi gören Brzezinski, "mevcut küresel koşullarda, Avrasya'nın yeni jeopolitik haritasında kilit önemdeki en az beş jeostratejik oyuncu ile beş jeopolitik mihver (Bunların son ikisi belki de kısmen oyuncu olarak nitelendirilebilir.) belirlenebilir. Fransa, Almanya, Rusya, Çin ve Hindistan büyük ve etkin oyuncularlardır. Ukrayna, Azerbaycan, G. Kore, Türkiye ve İran kritik olarak önemli jeopolitik mihver rolünü

¹⁴ Denk, s. 11.

¹⁵ Özey, s. 41.

¹⁶ Denk, s. 14.

oyunarken, Türkiye ve İran aynı zamanda sınırlı kapasiteleriyle jeostratejik oyuncudurlar.”¹⁷ demektir.

Avrupa kıt'asını “demokratik köprüler”, eski Sovyet Rusya topraklarını “kara delik”, Kafkasya ve Orta Asya'yı “Avrasya Balkanları”, Doğu Asya'yı “Uzakdoğu çipası” olarak tanımlayan teorisyen, ABD'yi Avrasya kıt'asında başoyuncu, Avrupalıları demokrasinin bekçisi, Rusya'yı tehlikeli kara bir delik, Kafkasya ve Orta Asya'yı her zaman kaynayan ve sancılı Balkanlar, Doğu Asya'yı ise, okyanusta dev bir geminin tutunabilmesi için suya atılmış bir demire benzetmektedir. Anlaşılacağı üzere, bu teori, sadece ABD'yi en büyük küresel güç olarak ele alan ve tamamen Spykman'ın “Kenar Kuşak” teorisi üzerine oturtulmuş ekonomik ve jeokültür merkezli bir teoridir.

4) Medeniyetler Bütünleşmesi Teorisi (Barry Buzan, Gerald Segal, 1995)

İngiliz araştırmacıları Barry Buzan ve Gerald Segal, Huntington'a karşı çıkararak “Gelecekte medeniyetler çatışması olmayacak. Batı medeniyeti, medeniyetlerin birbirinin boğazına sarılması yerine birbirlerine karışmasını sağlayacak. Çünkü batı medeniyeti alternatifsiz olarak dünyaya hâkim olacak”¹⁸ görüşünü ileri sürmüştür.

5) Modern Dünya Devleti Teorisi (H.G. Wells, 1933)

1933'te yayımlanan *Gelecek Vizyonları (ya da Olayların Gelecekte Nasıl Şekilleneceği* [The Shape of Things to come] adlı kitabında, H. G. Wells, “Yirmi ikinci yüzyılın başlarında devlet, ulusalcılık, ırkçılık ve düzeni sağlayan diğer araçlara artık ihtiyaç duymayan dünya çapında özgürleşmiş bir topluma yol açmak için kendini feshedecek, modern dünya devleti oluşacaktır. Bireysel mülkiyete gerek kalmayacak temel İngilizce dünya dili olacaktır.”¹⁹ demiştir.

Aynı konuyu geliştiren Robert Heilbroner, 1996 yılında yayımlanan kitabında gelecek ile ilgili olarak iki vizyon oluşabileceğini, buna göre ya küresel etkin bir hükûmetin orta yolu bulacağını ya da hükûmetin tamamen ortadan kaldırılabileceğini ileri sürmüştür.

Heilbroner, küresel bir hükûmetin barışı sağlayacağını, ulus devletin ve ulusun da ortadan kalkacağını, ortak bir ikinci dil ve bir tür ikinci kültür ile dünya hükûmetinin dünyayı yöneteceğini iddia etmektedir. Kutsal kitaplardan *Eski Ahit'e* göre eskiden Babil'de herkes tek dil konuşurdu ve medeniyet çok ilerlemişti. Öyle ki, bütün insanlar anlaşıp Babil'de bir kule yaparak cennete çıkmaya ve Tanrı'ya ulaşmaya kalkıştılar. Tanrı, onlara kendisi ile eşit olmaya kalkıştıklarından dolayı öyle bir ceza verdi ki, bütün insanların dillerini farklılaştırarak birbirleri ile bir daha anlaşamamalarını sağladı.

¹⁷ Zbigniew Brzezinski, *Büyük Satranç Tahtası*, 1998, s. 40 - 42.

¹⁸ Robert Heilbroner, *Gelecek Vizyonları*, Cep Düşün Kitapları, 1996, s. 12.

¹⁹ a.g.e., s.124.

Wells'in "Modern Dünya Devleti" teorisi ve Heilbroner'ın gelecek ile ilgili vizyonu, dinsel kökenli *Eski Ahit*'e dayalı teorileri de görüldüğü gibi, "ekonomik" ve "jeokültür" ağırlıklı teorilerdir.

Ekonomi ve kültür merkezli jeopolitik ve jeostratejik teorilerin filozofik kökenleri Thomas Hobbes, John Locke, Hegel, Adam Smith, Rahip Malthus, Keynes, Marx, Kant ve daha birçok filozof, sosyal bilimci ve ekonomist tarafından çok daha önceleri ileri sürülmüştür. Liberal demokrasi ve ekonominin teorik kökenlerinde bu kişilerin her birinin önemli katkısı vardır.

Amerikan demokrasisinin temelinde yatan ve Bağımsızlık Bildirgesi'nde ve Anayasası'nda yer alan ilkelerin temelinde Thomas Hobbes ve John Locke'çu Anglosakson (İngiliz) düşüncesi yer alır.²⁰ Sovyetler Birliği'nin çöküşü ile birdenbire yoğun olarak ortaya çıkan ve dünya gündemine oturan "yeni dünya düzeni" ve "küreselleşme kavramı"nın özellikle jeopolitiğin yeni kavramları olan ekonomi ve jeokültür kökenli yukarıda incelenen jeopolitik teoriler kapsamında ele alarak incelemek uygun olacaktır.

2. Küreselleşme ve Dünya Güç Merkezleri

XX nci yüzyılın sonlarına doğru liderliğini ABD'nin üstlendiği batı bloku, eline geçirdiği mutlak teknolojik üstünlük ve liberal ekonomik sistem ile serbest piyasa ekonomisi sayesinde ulaşım, iletişim ve bilgi teknolojilerindeki baş döndürücü gelişmeler vasıtasıyla Sovyet blokunu ve ideolojisini, dev savaş makinesine rağmen tek kurşun atmadan yenilgiye uğratmıştır. 1989'dan itibaren SSCB'nin çöküşü ile tek kutuplu yeni bir dünya düzeni ortaya çıkmıştır.

Yeni dünya düzeninde ABD, askeri, siyasî, ekonomik ve sosyokültürel alanda dünyanın tek küresel gücü olarak coğrafi egemenlik alanlarını küresel hâkimiyetin en belirleyici yürütme aracı olan teknolojik üstünlük, iletişim, bilgi ve ulaşım imkânları sayesinde hızla genişletmiştir. Artık, sınırlar bir anlam ifade etmemektedir. Çünkü "Radyo dalgaları sınırlara asla saygı göstermemiştir ve 36.000 kilometre yükseklikten ulusal sınırlar da pek belirsizdir. Geleceğin dünyası açık bir dünya olacaktır."²¹ diyen Arthur Clarke'ın iddiası gerçekleşmiştir.

Bilgi devrimi sayesinde, son otuz yılda bilgisayarların etkinliği bir milyon kat artmıştır. Hızla artan ve yayılan bilgi devrimi, dünyanın iktidar yapılarını tehdit etmektedir. Ulus devlet anlayışı zayıflamaktadır. Servet üretiminde bilginin önemi giderek artmakta, maddî kaynakların değeri azalmakta, altın standardının yerini, bilgi standardı almaktadır. Zira dolar ve altının kur ilânı, bilgi sayesinde borsalarda gerçek değerinden farklı işlemlere sebep olmaktadır. Amerikalı J. Perry, "Kaliforniya'nın on dokuzuncu yüzyıldaki servetinin dağlarımızdaki altından geldiğini söyleyebiliriz,

²⁰ Francis Fukuyama, *Tarihin Sonu ve Son İnsan*, Dün Yayıncılık, 1999, s. 160.

²¹ Walter B. Wriston, *Ulusal Egemenliğin Sonu*, Cep Düşün Kitapları, 1994, s.107.

bugünse, vadilerimizdeki silikondan gelmektedir.”²² diyerek silikon vadisinde üretilen mikroçiplerin temelini oluşturduğu dev yazılım ve iletişim donanımları sayesinde, dünyanın iki trilyon dolar olan ticaret hacminde sadece 150 - 200 milyar doların ABD dışında dolaştığını, diğer bütün paranın ABD bankalarının kasasında kaldığını, sadece ödeme talimatları ile ticaretin yürüdüğünü ifade etmektedir. “Hiçbir ülke ticaret ile yıkılmış değildir.” diyen Benjamin Franklin’in iddiasının aksine, 1997’de bir gecede Güneydoğu Asya krizi ile Tayland, Güney Kore, Malezya ve Endonezya ekonomileri ciddi zarara uğramıştır. Diğer taraftan zengin şirketlerin yöneticileri, küresel düşler görmekte Coca-Cola’nın Başkanı, 180 milyon nüfuslu ve alkol yasağı olan Endonezya’yı düşündükçe cenneti gördüğünü ifade etmekte ve her Çinli’ye günde bir litre kola içirmenin hayalini kurmaktadır.²³

İşte kimilerine göre ABD’nin ulusal amblemi üzerindeki “Nova Ordre Sectorum”²⁴ yazısı, hiç de yeni dünya düzeni olmayıp 1776’da açılan ABD Meclis binasında ve ilk çıktığı günden beri 1 doların üzerindeki “Nova Ordre Sectorum” yazısı kadar eskidir.²⁵

Yeni dünya düzeni ile birlikte anılan küreselleşme kavramı, kimilerine göre “ABD’nin tek küresel belirleyici güç olarak rol aldığı bu ortamda yeşeren ve ulaşım, iletişim ve bilgi teknolojilerindeki hızlı gelişmelerin itici gücüyle gelişen küreselleşme, ekonomik, siyasî, sosyal ve kültürel alanlarda bazı ortak değerlerin, yerel ve millî sınırları aşarak dünya çapında yayılmasını ifade eden bir süreç ya da mal, hizmet, sermaye ve gelir hareketlerinin serbest ve hızlı dolaşımı sebebiyle dünyadaki bütün ülkelerin ekonomik ve kültürel bakımdan birbirine daha bağımlı hâle gelmeleri, bunun sonucunda da küresel sorunlar karşısında ortak ideolojiyi benimsemeye zorlanmalarıdır.²⁶

E. Org. Nezih Çakar’a göre, halkları ve ülkeleri her zamankinden daha çok birbirine yaklaştıran ve siyasî, ekonomik, sosyal, kültürel tüm alanlarda yeniden bir yapılanma sürecine yol açan küreselleşme olgusu, barış, demokrasi ve kalkınmanın birbirinden ayrılmaz bir ülkü olduğu konusunda giderek artan bir bilinçlenmenin ortaya çıkmasını sağlamaktadır.²⁷ Friedman’a göre küreselleşme, demokratikleşme, hukukun üstünlüğü, insan hakları, liberalizm ve serbest piyasa ekonomisi, şeffaflık ve yolsuzlukların ortaya çıkarılması, basın özgürlüğü, tahvil piyasası, özelleştirme gibi konularla birlikte anılarak hatta bütün bu kavramlar kendisine yapııştırılarak küreselleşme ile özdeşleştirilmektedir. “Hatta

²² a.g.e., s. 21.

²³ Cavanagh, s. 140.

²⁴ Wriston, s. 91.

²⁵ Oktay Sinanoğlu, *Hedef Türkiye*, Otopsi Yayıncılık, 6. basım, 2002, s. 253 - 254.

²⁶ Prof. Dr. Can Coşkun Aktan, “Globalleşme, Bölgeleşme ve Yerelleşme” Konulu Konferans, Ege Üniversitesi, İzmir, Aralık 2002.

²⁷ Nezih Çakar, *Dünyadaki Gelişmeler Işığında T.C.’nin Kurulması, Gelişmesi ve Gelecek Yüzyıla ve Binyıla Bakış Vizyonu*, Harp Akademisi yayını, 1999, s. 18.

küreselleşmenin gideceği nokta siyasal ve kültürel anlamda bir bütünleşme olarak görülen bir küresel devrimdir.”²⁸ denilmektedir.

Bazıları, küreselleşmeyi anlamak için nerede olduğumuzun önemli olduğunu, yani sermayedarların tarafında mı, geri kalmışların tarafında mı olduğumuza bakmamız gerektiğini söylemektedir.²⁹ Prof. Dr. Rauf Haznedar, küreselleşmeye uyum sağlamanın mekanizmaları ve koşulları yaratılmazsa, bütün kurumların, ülkelerin, dünya ve insanlığın vahşî kapitalizmden sonra vahşî küreselleşmeyi yaşayacağını “tek küre, tek gezegen, tek vatandaşlık” düşüncesinin gerçekleşeceğini; ama bunun ne yazık ki, sadece bir mutlu azınlığın elinde olacağını ileri sürmektedir. Bazıları da küreselleşmenin Türkiye’de yanlış anlaşıldığını ve “Herkes dilinden, kültüründen, tarihinden, kimliğinden, bağımsızlığından, ulus devletinden vazgeçiyor. Biz de ilerlemek için, batılı olmak için öyle yapmalıyız.” düşüncesinin ileri sürüldüğünü, oysa ABD’de ve batı ülkelerinde “kimsenin kendi bağımsızlığından, dilinden, kültüründen, tarih bilincinden vazgeçmediğini, aksine küreselleşme, yeni dünya düzeni kavramları çıktığından beri kendi değerlerine daha çok sarıldığını” ileri sürmektedir.³⁰

Gerçekten de yeni dünya düzeni ve küreselleşme düşüncelerinin ortaya sürüldüğü 1970’li ve daha sonra sermayenin ulus devletlerin sınırlarını aştığı 1990’lı yıllarda, özellikle ABD’nin tek küresel yönlendirici güç olma düşüncesi ve uygulamaları karşısında, dünyada yeni güç merkezleri ortaya çıkmaya başlamış ve ülkeler ekonomilerinin yanı sıra kendi kültürlerinin de dünyada söz sahibi ve yönlendirici olmaları konusunda bir yarışa girmiş veya küreselleşen ekonomi ve kültür karşısında yok olmama, pay sahibi olma mücadelesine girişmişlerdir.

Jaque Attali’ye göre, XX nci yüzyılın başında dünyada jeopolitik güç merkezleri İngiltere, Fransa, ABD, Almanya ve Rusya idi. Oysa XXI nci yüzyılın başında, bu güç merkezleri ABD, AB, Çin, Rusya ve İslâm dünyası olabilecektir.³¹ Yazara göre Rusya, XXI nci yüzyılın ilk yarısı boyunca AB ve Çin ile ilişkilerini düzenlemeye çalışacak, Çin gelecekte süper güç olacak, ABD ve AB birlikte olmaları kaydıyla süper güç olmanın tüm şartlarını taşıyan süper güç olacaktır.

Jeopolitik güç merkezleri, dünyada söz sahibi olmak için ekonomilerini tek başına ya da diğer ülkelerle bütünleştirerek, geçmişin güvenlik merkezli jeopolitik teorilerine bugünün ekonomi ve jeokültür öğelerini de katarak küresel güç merkezleri hâline gelme mücadelesini sürdürmektedirler. Dolayısıyla XXI nci yüzyılda küresel ekonomi, millî ekonomilerin önüne geçmekte, sınırları ortadan kaldırmakta ve ticaret klavye tuşları ile bilgisayar ekranlarında gerçekleşmektedir.

²⁸ Friedman, s. 189 - 215.

²⁹ Vural Savaş, *Satılmışların Ekonomisi*, Bilgi Yayınevi, 2001, s. 201 - 202.

³⁰ Sinanoğlu, s. 255 - 258.

³¹ Denk, s. 20 - 21.

Küreselleşen dünya ekonomisinde bugün itibarıyla Avrupa Birliği (AB), Kuzey Amerika Serbest Ticaret Bölgesi (NAFTA) ve Asya Pasifik Ekonomik İş Birliği (APEC)'nden oluşan üç ekonomik kutup, yeni dünya düzeninde ekonomik güç merkezlerini teşkil etmektedir. Bu merkezlerin 1999 yılı itibarıyla gayrisafî millî hâsıllarının (GSMH) toplamına bakıldığında, AB'nin 8,6 trilyon dolar, NAFTA'nın 10,4 trilyon dolar, APEC'in ise (ABD hariç) 6,8 trilyon dolardır.³² AB'nin yeni aday üyeleri ile birlikte tek başına ABD'yi yakaladığı, ve 10,4 trilyon dolara 2002 yılında ulaştığı bilinmektedir (AB'nin tek başına GSMH'si 9,9 trilyon dolardır.). Tek başlarına ekonomi büyüklükleri dikkate alındığında, 2000 yılı değerleri itibarıyla GSMH dolar olarak dünyanın ilk on ülkesi sırasıyla ABD (9,9 trilyon), Japonya (4,3 trilyon), Almanya (2,1 trilyon), Fransa (1,4 trilyon), İngiltere (1,4 trilyon), İtalya ve Rusya (1,1 trilyon), Çin (988 milyar), Kanada (774 milyar) ve Meksika (477 milyar)'dır.³³ Bu ülkelerin biri hariç (İngiltere), diğerlerinin hepsi tek başlarına ABD'nin küresel yönlendirme gücüne karşıdır. Ancak ne tek başlarına ne de oluşturmakta oldukları kıt'asal, bölgesel, birleşik veya sınırlı jeopolitik güç merkezleri³⁴ aracılığıyla tek global (küresel) güç merkezi olan ABD'ye karşı koyabilmektedirler. Çünkü küresel güç olmak, sadece ekonomik güç ile dünya piyasasını belirlemek şeklinde ortaya çıkamamakta, ekonomik gücün güvenliğini sağlamak veya yeni ekonomik pazarları kontrol altına almak ve gerektiğinde ele geçirmek üzere hazır, kullanılabilir bir askerî güce sahip olmakla mümkün olabilmektedir.

Batıda, soğuk savaş döneminde sürdürülen stratejik dayanışmanın yerini, bugün gerektiğinde acımasızca sürdürmekte hiçbir tarafın tereddüt göstermediği ekonomik ve hatta kısmen de kültürel rekabet almaktadır. Başka bir ifade ile küresel ekonomik rekabette, toplamı sıfır olan bir matematik oyunu oynanmaktadır. Airbus firması, % 20 pazar elde ettiği zaman Boeing ve Douglas firmasını aynı oranda tahrip ediyor, demektir. Çünkü dünya ülkelerinin ekonomik ihtiyaçları, satın alma güçleri, yani pazar imkânları çok değişmeyen bir olgudur. Yarışma, bu pazarın çoğunu kapmak içindir. Birinin aldığı pay, diğerinin aleyhine olmaktadır. Bu noktada, çabuk ve kolay değişebilecek tek alan savunma ya da silâh pazarıdır. Bu, hem silâh satma hem de istediğini kabul ettirme iradesini destekleyecek askerî güç anlamında küresel bir gücün vazgeçilmez etkenidir. Bu alanda, 2000 yılı savunma harcamaları itibarıyla ABD'nin 329 milyar dolarlık payı, Kanada hariç (12,5 milyar dolar) diğer güçlü sekiz ekonomik ülkenin toplamından (Çin 27 milyar dolar, Japonya 38,5 milyar dolar, Meksika 4 milyar dolar, Rusya 43,9 milyar dolar, Almanya 32,4 milyar dolar, Fransa 40 milyar dolar,

³² Kaynak: Dış Ticaret Müsteşarlığının resmî web sitesi. www.dtm.gov.tr, Ocak 2003.

³³ *The World Almanak (2002)*, www.dtm.gov.tr.

³⁴ Denk, s. 23 - 24. (Kıt'asal güç merkezleri olarak Çin, Rusya, İngiltere ve Fransa'yı; bölgesel güç merkezleri olarak Türkiye gibi ülkeleri; birleşik güç merkezleri olarak NATO, Arap Birliği vb. örgütleri; sınırlı güç merkezleri olarak OPEC vb. kuruluşları göstermektedir.)

İngiltere 37 milyar dolar, İtalya 24,7 milyar dolar olmak üzere toplamı (247,5 milyar dolar) daha fazladır.³⁵

NAFTA ülkelerinin savunma harcamalarının toplamı (345,5 milyar dolar), AB ülkelerinin savunma harcamaları toplamının (158,9 milyar dolar) iki katı, APEC ülkelerinin savunma harcamalarının (129,3 milyar dolar) üç katıdır. ABD tek başına Çin'in on iki katı, Rusya'nın sekiz katı, Fransa'nın sekiz katı, Almanya'nın on katı fazla savunma harcaması yapmaktadır.³⁶ Bütün bu tablo karşısında dünyanın ekonomik güç merkezi olan üç kutba (ABD, AB ve APEC) mensup kuruluşlardaki ülkelerin ekonomik güçlenmelerinin yanı sıra, AB Avrupa Güvenlik Savunma Politikası (AGSP), Rusya ve Çin Şanghay İş Birliği Teşkilâtı³⁷ adı altında kendi aralarındaki her türlü askerî ve güvenlik sorunlarını ertelemiş, böylece ABD ve NATO hegemonyasındaki tek kutuplu dünya düzenine karşı geleceğin çok kutuplu düzeninin adımları atılmıştır.

Denilebilir ki, XX nci yüzyılın son on beş yılı ile XXI nci yüzyılın ilk üç yılındaki gelişmeler dikkate alındığında, AGSP ve Şanghay İş Birliği Teşkilâtı örneklerinden de anlaşıldığı üzere, klâsik güvenlik merkezli jeopolitik teorilerde yer alan karasal coğrafî alanları, deniz – hava / uzay sahaları ile ekonomik merkezli jeopolitik teoriler ve kültür merkezli jeopolitik teorilerin hedef gösterdiği Orta Asya, Orta Doğu, Kafkaslar gibi ekonomik değeri yüksek olan petrol, doğal gaz ihtiva eden enerji kaynakları ve nakil hatları üzerinde amansız, acımasız, kuralsız bir mücadele XXI nci yüzyıla damgasını vuracaktır.

3. Küreselleşmenin Sonuçları ve Dünya Üzerindeki Olumlu ve Olumsuz Etkileri

Emre Kongar'a göre küreselleşme, tarım ve endüstri devrimlerinden sonra dünyanın yaşadığı iletişim - bilişim devriminin görüntülerinden biridir. Küreselleşmenin siyasal, ekonomik ve kültürel olmak üzere üç temel ögesi vardır. Siyasal olarak ABD'nin dünya liderliği ve buyurgan güç oluşu, ekonomik olarak uluslararası sermayenin egemenliği, kültürel olarak da bir yandan tek tip bir tüketim kültürünün empoze edilmesi ve kültür farklılığı olan

³⁵ *The World Defense Almanak (2002), The Military Balance (1999, 2000, 2001).*

³⁶ Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI)'ün internet sitesine göre dünyanın savunma harcaması en yüksek 15 ülkesi, sırayla ABD (281,4 milyar dolar), Rusya (43,9 milyar dolar), Fransa (40 milyar dolar), Japonya (38,5 milyar dolar), Almanya (37,4 milyar dolar), İngiltere (37 milyar dolar), Çin (27 milyar dolar), Suudî Arabistan (26,6 milyar dolar), İtalya (24,7 milyar dolar), Brezilya (14,1 milyar dolar), Hindistan (17,9 milyar dolar), Kuzey Kore (10,2 milyar dolar), İsrail (9,1 milyar dolar), Türkiye (8,9 milyar dolar) ve İspanya (8 milyar dolar)'dır. NATO'nun internet sitesine göre, ABD'nin savunma harcaması 2000 yılı için 301 milyar dolar, *The World Almanak (2002)*'ta 329 milyar dolardır.

³⁷ Şanghay İş Birliği Teşkilâtı, 1996 yılında Çin, RF, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan arasında sınır anlaşmazlıklarını çözmek için kurulmuştur. 15 Haziran 2001'de Özbekistan da bu Teşkilâta katılmış, iş birliği adımlarına ekonomi de dâhil edilmiştir. Üye ülkelerin bugünkü GSMH toplamı 1,8 trilyon dolar ve ticaret hacmi 475 milyar dolar civarındadır. İran, Hindistan, Moğolistan, Türkmenistan ve Ermenistan da bu Teşkilâta katılmak istemiştir.

her gruba ayrı siyasal özerklik verilmesi, küreselleşmenin sonuçları olarak ortaya çıkmaktadır.³⁸

Bu global sonuçlardan dünya üzerindeki ülkeler, ya küreselleşmede kendilerine biçtikleri role ya bizzat yönlendirici güç ya da güçlerin kendilerine biçtikleri rollere göre küreselleşmeden olumlu veya olumsuz etkilenmektedir. Bu doğrultuda, bir yönden ABD'nin küresel egemenliği yönlendirmesi, diğer yandan onunla yarış hâlinde olan devletler üstü örgütlenmelerin önem kazanması sonucu ortaya çıkan AB ve Şanghay İş Birliği Teşkilâtı gibi oluşumlar, yargısız veya kendi kurallarına göre yargıya talip olmak isteyen (uluslararası tahkim) uluslararası sermayenin ayrıcalıkları, ulus devletlerin egemenlik haklarını yakından tehdit etmekte, ayrıca küreselleşmenin yönlendirdiği ulus devletlerin içindeki farklı kültür gruplarının özerklik eğilimleri, ulus devletleri aşağıdan zorlamaktadır.³⁹

Küreselleşme, bir iletişim - bilişim, bir bilgi devrimi olduğundan dünyanın bir yerindeki olay anında her yere iletilebilmekte, her şey kamuoyunun gözü önünde olmakta, saklanamamaktadır. Küresel ekonomik üretim ve ticaret, her toplumun istediği gibi ya da ulus devletlerin yöneticilerinin yönlendirmesi ile değil, uluslar üstü sermayeli dev şirketlerin istediği gibi yapılmaktadır.

Demokrasi ve insan hakları, küreselleşme sürecinde insanlara ve toplumlara bir hedef olarak sunulurken "ülkelerdeki ekonomik kalkınmanın dünyanın her köşesinde karar süreçlerine daha fazla katılımı ve çoğulcu politikaları talep eden yeni orta sınıfın yaratılmasını ve liberal demokrasinin kişi başına yıllık millî geliri 15.000 doların üzerinde olan toplumlarda olduğunu savunanların⁴⁰ belirledikleri yüksek çita, mikro milliyetçilik ve mikro dincilik akımlarını körüklemekte, herkese otonom, özerk bir yapı önermekte, bu durum etnik, dinsel çatışmalara sebep oluşturmaktadır. Bazen de ne olursa olsun, sermayenin toplanması için Türkiye'deki dinci bir tarikat, ABD ve Güney Kore'deki Katolik Hristiyan Moon tarikatı ile, Roma'daki Vatikan kilisesi ile İsrail'de mevcut bir dinci tarikat ile ya da Almanya'daki veya İngiltere'deki bir Protestan tarikat ile iş birliği yapmaktadır.

Görüldüğü gibi, oldukça karmaşık bir kavram olan küreselleşme, dünya üzerindeki toplumlara ve ülkeleri küreselleşme yelpazesindeki konumlarına göre, olumlu ya da olumsuz etkilemektedir.

Küreselleşmenin olumlu etkileri, şu şekilde ortaya çıkmaktadır:

- İletişim teknolojisindeki gelişmeler, yeryüzünün en ücra köşelerinde yaşayanlar ile en gelişmiş merkezler arasındaki farkı azaltmaktadır.

-Dünyadaki hemen herkes sahip oldukları ölçüde internet aracılığı ile bilgiye benzer şekillerde ulaşmaktadır.

³⁸ Emre Kongar, *Küresel Terör ve Türkiye*, 6. basım, Remzi Kitapevi, 2002, s. 23 - 29.

³⁹ a.g.e., s. 30.

⁴⁰ Friedman, s. 193.

-Şeffaflaşma sayesinde yolsuzluklar azalmaktadır.

-Siyasî özgürlük, demokrasi ve insan haklarına saygı artmaktadır.

-Nükleer enerji, silâhlanma, çevre kirliliği, açlık ve yoksulluk, ırkçılık, kökten dincilik ve terörizm gibi temel sorunlara ortak çözümler aranabilmektedir.

-Sermaye ve üretim artmakta ve tüm dünyaya yayılmaktadır.

-Bilim ve teknolojinin üretim alanındaki etkisinin artması, ekonomik, siyasal, güvenlik ve kültürel boyutu kapsayan gelişmeleri yaygınlaştırmaktadır.

-Sermayenin serbestçe dolaşımı kolaylaşmakta ve yabancı yatırımlar artarak ekonomik gelişmeye olumlu katkı sağlamaktadır.

Bütün bu olumlu etkilerinin yanında olumsuz etkileri ise, şu şekilde ortaya çıkmaktadır:

-Uluslararası sermayenin ayrıcalıklar elde etmesi yüzünden, ulus devletlerin egemenliklerini yukarıdan, bu devletlerin içindeki farklı kültür gruplarının özerklik eğilimleri ise, egemenlikleri aşağıdan tehdit etmektedir.

-Gerek serbest piyasa gerekse “demokratikleşme” girişimleri şeklinde, bütün ülkeleri homojen görme iddiasına dayanan politikalar, müdahaleler, uygulamalar, ülkelerin tarihsel, siyasal, ekonomik ve toplumsal yapısına uymamakta, yeni sorunlar ortaya çıkarmaktadır.

-İnsanlar, kendi kültürlerinden koparılmakta ve her türlü kültürden yoksun kitleler hâline getirilmektedir.

-Az gelişmiş ülkelerde, ulusal ve ekonomik politikalara darbe vurulmakta, üretim rafa kaldırılmakta, tüketim körüklenmekte, finans piyasaları yeni mücadele alanı olmaktadır.

-Devletin, ekonomideki denetimi yitirmesi sonucu, kayıt dışı ekonomik faaliyetler ve mafyavari ilişkiler yaygınlaşmaktadır.

-Bu piyasaları kontrol altına alma gücüne sahip olmayan az gelişmiş ülkelerin dışa bağımlılıkları artmaktadır.

-İç ve dış borçlanma ile buna bağlı olarak faiz ödemeleri, sürekli artmaktadır.

-Bu borçlanmalar yüzünden eğitim ve sağlık gibi toplumsal alanlardaki yatırımlar sekteye uğramaktadır.

-Bu sebeple toplumsal ve siyasal krizler, daha da derinleşmektedir.

-Bu sorunların çözümü için, yapısal reformlar yerine sorunların ertelenmesi ve bastırılması yoluna gidilmekte, bu yüzden umudunu kesen insanlar, farklı arayışlara yönelmektedir.

-Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin pazar ve kaynaklarının güçlü devletlerin politikalarına tümüyle açık ve korumasız bırakılması yüzünden kalkınma düşüncesi ve kavramı önemini yitirmektedir.

-Emperyalist ülkelerin yeni sömürgecilik anlayışı ortaya çıkmakta, bu bağlamda yeni dünya düzeni, küreselleşme, daha fazla özgürlük, daha fazla zenginlik söylemi ile yola çıkan uluslararası sermaye askerî ve siyasî güçle giremediği ülkelere, yatırım anlaşmalarının sağladığı korumacı önlemlerden yararlanarak girmeye başlamaktadır.

-Dünya pazarının genişlemesi ve bütünleşmesi, topluluklar arasındaki eşitsizliği azaltmayıp artırmaktadır.

-Dünya çapında sanayileşme ile kalkınmayı koparan gelişmenin bütünselliğini bozan bir iş bölümü söz konusu olduğundan, küresel eşitsizliğin dayanılmaz boyutlara çıkabileceği endişesi yaygınlaşmaktadır.

-Zengin daha zengin, yoksul daha yoksul olmaktadır.

-Kriz zamanlarında, sermaye daha çabuk yurt dışına kaçmakta ve bu krizler, diğer ülkeleri de etkilemektedir.

-Emeğin payı azalmakta, sosyal güvenlik anlayışı, ekonomik bakımdan yük olarak görülmektedir.

-İşsizlik artmaktadır.

-Küreselleşme, kapitalizmi uluslararası hâle getirdiği gibi, kendi karşıtı terörü de uluslararası boyuta taşımakta, yani terör de küreselleşmektedir.

4. Küreselleşme Karşısında Türkiye

Bilindiği gibi Türkiye, coğrafi konumunun bahşettiği ya da zorunlu kıldığı jeopolitik ve jeostratejik değeri sebebiyle incelediğimiz ister güvenlik merkezli ister ekonomik / kültürel merkezli ister eko - güvenlik merkezli olsun, tüm jeopolitik teoriler ve jeostratejik kavramların ilgilenmeden geçemeyeceği, adını anmadan yapamayacağı önemli bir kuşak üzerindedir. Bu kuşak merkezi, dünya ana karası Avrasya'nın doğu - batı eksenini boyunca uzanmaktadır. Bu kuşakta, biri Türkiye üzerinden diğeri Karadeniz'in kuzeyinden batı - doğu ya da doğu - batı istikametinde yer alan iki jeopolitik eksen ve jeostratejik istikamet vardır. Bu eksen ve istikametler, tarihte bir çok kez her iki istikamette doğu ya da batıdaki medeniyet, kültür ve ekonomik değerlerin diğeri tarafa nakledilmesi maksatlı akın, güç ve ticarî hareketlere sahne olmuştur. Bunlardan Anadolu (Türkiye), 1071 yılında ebedî Türk yurdu olduğundan bu yana, sahip olduğu güç oranında güneydeki eksenin belirleyicisi, etkileyicisi ya da hâkimi rolündeki stratejik oyuncusu olmuş ve bu eksenini, daha çok doğu - batı istikametinde âdeta tek yönlü işler hâle getirmiştir.

XX nci yüzyılın sonu ve XXI nci yüzyılın başına kadar Avrasya, sadece bu kıta üzerinde yaşayanların egemen oldukları bir ana kara iken

Brzezinski'nin ileri sürdüğü gibi, XX nci yüzyılın son on yılı, dünya olaylarında tektonik bir kaymaya tanık oldu. Tarihte ilk kez, Avrasyalı olmayan bir güç, Avrasya güç ilişkilerinde yalnızca başhakem değil, aynı zamanda dünyanın en üstün gücü olarak ortaya çıktı.⁴¹

a. Küreselleşmenin Türkiye'ye Siyasal Etkileri

Siyasal anlamda küreselleşmenin en önemli etkisi, bağımsız nitelikli ulus devletlerin güvenliklerinin tehdit edilmesidir.⁴² ATATÜRK'ün, ümmet ideolojisini benimsemiş Müslüman ve feodal bir imparatorluktan, batılı, çağdaş ve lâik bir ulus devlet yarattığını reddeden *Medeniyetler Çatışması* kitabının yazarı Samuel Huntington, "batının lâik ve demokratik düzeninde yeterince deneyim kazanmış Türkiye'ye ya ılımlı İslâm'ın liderliğini, ya da Yunanistan sınırlarından Çin'e kadar Türk dünyasının liderliğini" öneriyor ve "Kuzeyden gelen büyük tehlike için Türkiye'nin bir siper olarak batı için yararı kalmamıştır. Artık, Körfez savaşında olduğu gibi, güneyden gelen küçük tehditler için olası bir müttefiktir." diyerek Türkiye'nin jeopolitik önemini küçültmeye kalkışmaktadır. Bu yaklaşımın bağımsızlığımızı, egemenliğimizi, toprak bütünlüğümüzü, ulusal kimliğimizi, lâik, çağdaş devlet anlayışımızı ve 200 yıllık çağdaşlaşma, batılaşma sürecimizi ve Atatürkçülüğü tehdit eden, Türkiye'ye bu çizgiden başka rol çizmeye kalkan ciddî bir tehlike olduğu aşikârdır.

Küreselleşme, ekonomik rekabetin yanı sıra, siyasî rekabeti ve yeni güvenlik ittifaklarını da doğurmuştur. Bu anlamda, özellikle üyesi olmaya çalıştığımız AB ile onun askerî kanadı olan AGSP, ABD ve NATO gibi kuruluşlar arasındaki rekabet ciddî boyutlara ulaşmıştır. Dolayısıyla yeni dönemde Türkiye, hem bu örgütlere üye olmaya çalışmalı, hem de mümkün olduğunca daha çok sayıda güvenlik teşkilâtına üye olma stratejileri geliştirmelidir. Ekonomik bütünleşme, küreselleşme sürecinde yaşama şansı açısından çok gerekli olmakla birlikte, şu anda Türkiye'nin AB karşısında içinde bulunduğu durum dikkate alındığında, güvenlik bakımından siyasî ve askerî ortaklıklarda yer almak hayatî önem taşımaktadır. Zira küreselleşmenin dışında kalarak değil, içinde mücadele edilmesi netice verecektir.

b. Küreselleşmenin Türkiye'ye Ekonomik Etkileri

Türkiye açısından küreselleşmenin öngördüğü tam rekabet esasına dayalı serbest piyasa ekonomisinin uygulanmasında önemli bir aşama olduğu iddia edilen özelleştirmede istenen başarı sağlanamamıştır. Aksine, zaten malî krizler esnasında gerçekleştirilmek zorunda kalınan özelleştirme ile kamu ve özel iktisadî teşekküller, şirketler ve bankalar çok düşük fiyatlarla yabancıların eline geçmiştir. Zaten küreselleşmenin istediği de budur. İngiltere merkezli bir yatırım bankasının başkanının "Dün bir milyar dolar

⁴¹ Brzezinski, s. 5.

⁴² Kongar, s. 30.

eden bir şeyin 50 milyon dolar etmesi hayret verici oluyor.”⁴³ sözleri, durumu açıkça ortaya koymaktadır. Prof. Dr. Gülten Kazgan'a göre, tarihî süreç içinde Türkiye'nin ekonomisini serbestleştirme denemelerinin tümü kriz dönemlerine, ekonomide iç ve dış dengelerin en bozuk olduğu dönemlere rastlar. Bunun sebebi açıktır; çünkü bu dönemlerde Türkiye'nin ekonomisi uluslararası kredi kurumlarının denetimine geçer ve dünya egemenliğinin tasarımına göre, onların amaçlarına göre şekillendirilir.⁴⁴

Küreselleşen bugünkü dünyada, iddia edildiği gibi serbest piyasa ekonomisi mevcut değildir. Birçok mal ve hizmette dünya üretiminin ve ihracatının çok büyük bir bölümü birkaç uluslararası şirketin elindedir. Bunlar fiyat dikte ederler, bu yüzden de serbest piyasa oluşmaz.⁴⁵

Küreselleşme sürecinde IMF politikalarını uygulayan bir çok ülkede (Brezilya, Arjantin, Tayland, Güney Kore, Malezya, Endonezya vb. ülkeler) ekonomik krizler yaşanmış ve IMF başarılı olamamıştır. Hiçbir esnekliği olmayan, zararları görüldüğünde bunlardan dönmenin maliyeti çok yüksek olan, hükümetlerin ekonomik politikalarını serbestçe ayarlama alanlarını kısıtlayan, fakat sorumluluklarını arttıran⁴⁶ bu politikaların başarısızlığı, şu an içinde bulunduğumuz durum itibarıyla Türkiye'yi tedirgin etmekte ve uygulanan politikalara güvensizliği arttırmaktadır.

Çok uluslu sermayenin kısa sürede, kendini güvende hissedeceği gelişmiş ekonomilere kaydırılması, küresel sermaye hareketlerini elinde tutanların aynı zamanda siyasal gücü de kontrol edebilmesi, ülkemizin güçsüzleşmesine sebep olmaktadır. Bunun örneği, şu anda yaşadığımız ekonomik krizdir.

Küreselleşme adı altında dayatılan politikalar, gelişmekte olan ülkeler tarafından “yeni sömürgecilik”, yani “örtülü emperyalizm” olarak tanımlanmaktadır. Bu politikalarla ülkemizde tüketim teşvik edilirken üretim kısıtlanmakta, bireyler, faiz, repo, borsa gibi spekülâtif kazanç hırsına yönlendirilmekte, zengin olanlar bu durumdan daha zengin olarak çıkmakta, geniş halk kitlelerinin geliri ise düşürülmektedir. Bu durumun reel büyümeye engel olduğu kıymetlendirilmektedir.

Küreselleşme sürecinde, merkez devletlerin ekonomik savaşı siyasî vasıta olarak kullanma eğilimleri, diğer ülkelerin güvenlik politikalarını etkilemektedir. Bu kapsamda, devletimizin bekası açısından ekonomimizin, küreselleşen ekonomi içerisinde büyüebilmesi için, bölgesel ticaret blokları dışında ekonomik yönden gelişme, hatta yaşama şansı çok azalmıştır.

⁴³ Prof. Dr. Gülten Kazgan, “Ulus Devlet Politikalarıyla Küreselleşme Politikaları Arasında Bir Karşılaştırma”, *İlhan Azkan Armağanı, Ulusal Sorunlar ve Demokratik Çözüm Yolları*, Motif Matbaası, İstanbul, 2001, s. 363.

⁴⁴ a.g.m., s. 366.

⁴⁵ a.g.m., s. 370.

⁴⁶ a.g.m., s. 366, 367.

Petrol, doğal gaz gibi enerji kaynaklarının bulunduğu bölgede yer alan Türkiye için küreselleşme, geniş bir potansiyelden faydalanma fırsatı vermektedir. Bu kapsamda, Orta Asya'daki petrol ve doğal gazın topraklarımızdan geçecek boru hattı ile dünya pazarlarına ulaşması stratejik önemimizi artıracak olmakla birlikte, rekabetçi güçlerle ilişkilerimizi menfi etkileyebilecektir.

Ayrıca, dünyanın giderek ısınması sebebiyle su, XXI nci yüzyılda önemli bir stratejik öge olacaktır. Özellikle Orta Doğu'da su ve su kaynaklarına ulaşım, önümüzdeki dönemde de sorun olmaya devam edecektir. Bu durum, Mezopotamya'da su kaynaklarını kontrol eden Türkiye'yi etkileyecektir.

c. Küreselleşmenin Türkiye'ye Kültürel Etkisi

Küreselleşmenin kültürel boyutunun toplumlar üzerindeki etkileri arasında en önemlisi, bir ulus devletin insan unsurları arasında dil, lehçe, din, mezhep farklılıklardan istifade ederek etnik ve dinsel ayrımcılığa yönelik mikro milliyetçilik ve mikro dinciliğin körüklenmesi olmuştur. Türkiye'de *Etnik Gruplar* adlı kitabında (s. 358 - 360), Peter Alford Andrews, Türkiye'de 47 etnik grubun varlığından bahsetmektedir. Bu etnik gruplar arasında Birinci ve İkinci Dünya Savaşı esnasında ve öncesinde Türkiye'nin adaleti ve koruyucu güvenli kanatları altına sığınan 21 kişilik Almanların, 40 kişilik Estonların, 250 kişilik Polonezlerin, 1600 kişilik Malakanlıların, 4500 kişilik Rumca konuşan Müslümanların, 4500 kişilik Osetlerin, 7000 kişilik Keldanîlerin, 5000 kişilik Sudanlıların, 5200 kişilik Dağıstanlıların yanı sıra, özbeöz Türk olan 670 kişilik Kuban Kazaklarını, 290 çadırlık Türkmen Abdallarını, 37 köylük Nogay Tatarlarını, 23 köylük Kırım Tatarlarını, 700 kişilik Özbek Tatarlarını, 330 kişilik Özbekleri, 700 kişilik Evlik Kazaklarını (Türkmen), 4.000 kişilik Balkar-Karaçaylıları, 1.137 kişilik Kırgızları, 700 kişilik Uygurları, 25.000 kişilik Azerîleri, 106.000 kişilik Karapapakları ayrı etnik kimlik olarak göstermek⁴⁷ nezaketsizlik ve sosyal bilimin terbiyesinden uzak art niyetli bir yaklaşımdır.

Bu gruplardan Kazaklar, Kırgızlar, Özbekler, Uygurlar, Avarlar, Türkmen Yörükler ayrı etnik grup olarak gösterilmişlerdir. Oysa, bunların hepsinin dili, kültürü ve dini, hatta "soyları" ortak olduğu hâlde etniklik şemsiyesi altında düşünülmesi, sadece etniklikten ne anlaşıldığı hususu ile alakalıdır.⁴⁸ Andrews'in kriterleri, "diğer gruplarla örtüşmeyen duygu, düşünce ve harekettir.". Bir Azerî ile Özbek arasında ayrı duygu, düşünce olabilir. Ama bunların birbirleriyle örtüşemeyecekleri iddiası geçersizdir. Ölçülebilir kendini tanımlama araçları dil ve dindir. Duygu, düşünce ve hareket bu kategoriye sokulamaz.

Bu tür kültürel farklılıklar, küreselleşmenin uygulayıcısı devletlerin kendi iç bünyesinde hiçbir şekilde sorun olmazken, küreselleşmenin hedefi

⁴⁷ Ali Tayyar Önder, *Türkiye'nin Etnik Yapısı*, Zirve Ofset, Ankara, 1998, s. 8 - 12.

⁴⁸ Prof. Dr. Orhan Türkdöğün, *Etnik Sosyoloji*, Timas yayını, İstanbul, 1999, s. 17.

olan ülkelerde bir demokrasi ve insan hakları sorunu olarak görülmesi, bölücülük yoluyla toplumları kolay yutulabilir bir lokma hâline getirmeyi amaçlayan bir neoliberal kavramdır. Zaten küreselleşmenin kültürel ögesinin yelpazesinde bir tarafta tek tip kültür varken, diğer tarafta kültürün birer ögesi olan etnik ve dinsel mikro milliyetçiliğin ve mikro dinciliğin varlığı özünde birbiriyle bağdaşmamaktadır.

Türkiye gibi büyük bir imparatorluğun mirasçısı olan ve egemenlik alanlarında 34 ayrı devletin doğduğu bir ülkede, birkaç etnik grubun varlığı, belki P.A. Andrews'ın sınıflandırmasına göre normaldir. Ama Türkiye Cumhuriyeti, gerek millî kurtuluş mücadelesinde gerek kuruluşunda bütün bu grupları, aslî kurucu unsur olarak kabul etmiş ve Lozan Barış Antlaşması'nda sadece gayrimüslim azınlıkların azınlık statüsünü tescil ettirmiştir.⁴⁹ Dolayısıyla, bugün yine bunların pişirilip gündeme getirilmesi Sevr mantığıdır ve Türkiye Cumhuriyeti için bir tehlikedir.

Kültürel etkileşmenin en büyük ikinci olumsuz yönü, tek tip kültürün dünya kültür zenginliklerini tahrip etmesidir. "Dünya kültür gündemi Amerikan filmleri, müziği ve eğlence endüstrisi tarafından belirlenmekte ve Mike da bunun tam tepesinde oturmaktadır."⁵⁰ *Küresel Düşler* kitabının yazarlarına göre bir müzik cd'sinin toptan fiyatı 10,70 dolar, perakende fiyatı ise 17,98 dolardır.⁵¹ Oysa bu tür cd'ler, Türkiye'de bir taraftan pazarda, sokakta bir tahta sehpa üzerinde vergisiz, telif hakkı olmadan kayıt dışı ekonomi altında işsizliğe bir çare gibi sunulurken 1 dolara insanlara satılmakta ve tarifsiz bir kültür tahribi çok ucuz bir şekilde gerçekleşmektedir. 18 dolarlık bir cd'nin 1 dolara satılmasına telif hakkı sahiplerinin de ses çıkarmaması, bu işin yarattığı kültür tahribatının ekonomik kârlılığı aşmasından olsa gerektir.

ç. Küreselleşmenin Türkiye'nin Güvenliğine Etkisi

Küreselleşme ile askerî boyuta, teknoloji ve bilgi boyutları eklenmiştir. Özellikle terörizmle mücadele, kitle imha silâhlarının yayılmasının önlenmesi ve bilgi güvenliği konuları, yeni güvenlik anlayışının belirgin elemanları olmuştur. Artık, bir ülkeyi zayıflatmak için kullanılan klâsik askerî seçeneklerin yerine, terörizm ve ayrılıkçı hareketlerin desteklenmesi, kitle imha silâhlarının sağlayacağı caydırıcılıktan faydalanılması ve bilgi hareketinin kullanılması gibi "asimetrik stratejiler" ön plâna çıkmıştır.

Terörizm, günümüzde teknolojinin sağladığı imkânlar ve büyük parasal destekle çeşitlenerek uluslararası bir boyut kazanmıştır. Terörizmle mücadelede, küresel bir güvenlik yapılanması ve buna paralel millî sistemlerin geliştirilmesi gerekmektedir.

⁴⁹ Tümç. Eyüp Kaptan, *Lozan Konferansında Azınlıklar Sorunu*, İstanbul, Harp Akademisi Basımevi, 2002, s. 184.

⁵⁰ Barnet, s. 130. (Hollywoodlu iş adamı Michael S. Ovitiz'den nakledilmiştir.)

⁵¹ a.g.e., s. 109 - 110.

Bilgi harekâtına bağılı gelişmeler, askerî faaliyet alanlarını şekillendirmektedir. Bilgi harekâtında başarılı olabilmek için, teknolojik istihbarat vasıtalarına sahip olunması gerekli görülmektedir.

Küreselleşme ile caydırma stratejisinin önemini kaybettiği iddia edilmektedir. Artık, ağır silâhlarla donatılmış ordular yerine teknolojik üstünlüğe sahip, müşterek harekât icra edebilecek, özellikle barışı destekleme veya kriz müdahale harekâtı yapabilecek, hava ve deniz gücü ile yeterli düzeyde, çevik ve iyi donanımlı kara gücünden oluşan bir silâhlı kuvvete sahip olmak hedef hâline gelmiştir.

Ancak, Türkiye'nin jeopolitiği ve çevresindeki ülkeler ile bu coğrafyada gözü olanların farklı güç ve tehditleri, savunma yapılanmamızın tüm muhtemel tehdit algılamalarına (yani düşük yoğunluklu çatışma, konvansiyonel harp, nbc savaşı gibi) tedbir getirebilecek şekilde ele alınmasını gerekli kılmaktadır.

Sahip olduğu askerî imkân ve kabiliyetler açısından, tek süper güç olarak kabul edilen ABD ile diğer güç merkezleri arasındaki rekabet devam etmektedir. Bu merkezler içinde (ABD - Almanya, ABD - Fransa, ABD - Japonya, ABD - Rusya ve Çin arasında) politik kutuplaşma Irak krizi ile gün yüzüne çıkmıştır.

Diğer yandan, küresel güç dengesinde merkez olma iddiası taşıyan batı (ABD - AB) ile ona rakip olma amacındaki doğu (yani RF – ÇHC - Hindistan ve diğer güçler) arasındaki mücadele, geleceği belirleyecektir. Çok kutupluluğa adım adım ilerleyen dünyada Türkiye, batı güvenlik sistemi içinde olmasına rağmen, AB ve ABD'nin yanı sıra Şanghay İş Birliği Teşkilâtı örneğinde olduğu gibi, doğu merkezli gelişmeleri de dikkate almak zorundadır.

Türkiye'nin, küresel anlamda, daha büyük ölçekli politikalara yönelebilmesi ve barış içinde ekonomik kalkınmasını sağlayabilmesi için, sınır komşuları ile olan ilişkilerini geliştirmesi gerekmektedir. Bu ilişkilerin özellikle toplumlar arası ekonomik ve kültürel unsurların ağırlık kazandığı geniş bir zemine yayılması, güvenlik ortamının şekillendirilmesine katkı sağlayacaktır.

Küreselleşme, dünyada ekonomik ve güvenlik kavramları birbirinden ayrılmayacak şekilde eko-güvenlik kavramını gündeme getirmiştir. Bundan da en basit şekilde, ekonomik kaynaklar için de savaşılacağı anlaşılmaktadır. Tıpkı bugün ABD'nin Irak'a açtığı savaş gibi. Piyasa kuralları, ekonomik pazar ya da kaynaklara el atamıyorsa ya da terör tehdidi ağır basıyorsa, askerî güç kullanabilecek ve BM Hukuku da dikkate alınmayabilecektir.

5. ABD'nin Hedefleri ve Türkiye

Bugün ABD, soğuk savaş döneminde savaşız dize getirdiği SSCB'nin çökmesinden sonra, tek süper güç olarak dünyayı küreselleşme rüzgârı altında yeniden düzene sokmak istemektedir. ABD'nin hedeflerini genel olarak şu şekilde sıralamak mümkündür:

-Birleşik Devletlerin birliğini korumak,

-Kişisel özgürlükleri korumak,

-Neo-liberalizm ve neo-kapitalizmi kendi kontrolünde dünyada egemen kılmak ve bu sistemin çökmemesini sağlayacak tek unsur ve kapitalizmin de özü olan değişimi, sürekli gerçekleştirmek suretiyle "sürdürülebilir gelişme" kavramını devam ettirmek ve öncelik petrol, doğal gaz gibi enerji kaynakları ile diğer doğal kaynaklara sahip bölgelerde olmak üzere küreselleşmeyi yerleştirmek ve hayata geçirmek,

-İnsan hakları ve demokrasi kavramlarını yaymak,

-Uluslararası terörizm ve kitle imha silâhlarının (nükleer, biyolojik, kimyasal ve konvansiyonel) yayılması ile mücadele etmek ve önlemek.

ABD, bütün bu hedeflerini gerçekleştirirken büyük çoğunluğunu incelediğimiz güvenlik, ekonomik, kültürel ve eko-güvenlik merkezli jeopolitik teorilerden esinlenerek uygulama stratejileri geliştirmektedir. Bu kapsamda, önleyici darbe ve doğrudan müdahale kuramlarını gündeme getirmiştir.

ABD'nin dünya üzerinde tesis etmeye çalıştığı neo-liberal insan hakları ve demokrasiye dayalı yeni dünya düzeninde sık sık sorunlarla karşılaşmaktadır. Zira Edward Lutwak'ın da belirttiği gibi, "Amerikan kuralları ve politikaları daima olaylara bir reaksiyon biçiminde belirlenmektedir. Amerikan sisteminin ileri gelenleri, belli bir düşünce ekolüne bağlı değildirler. Bu nedenle aynı zamanda kararlar son derece değişken ve olayların kronolojik gelişimine bağlıdır."⁵²

ABD'nin bu stratejisini bugünkü Bush yönetimi, özellikle 11 Eylül 2001 sonrasında dünyada ABD'nin askerî mücadelesini terörizme karşı kapsamlı bir savaş olarak yürütmektedir. Terörizme karşı savaş, tüm savaşları sonlandırmak için savaş (war to end all wars), çok yakın olan sürekli savaş (war on war) olarak belirlenirken Başkan Bush, halka hitabında küresel jeopolitik manzarayı 11 Eylül gözlükleriyle incelediğinde ABD'ye yönelik esas tehditlerin Irak, İran ve Kuzey Kore'den, kendi deyimiyle "şer eksenini"nden geldiğini belirtmiştir.⁵³

ABD'nin yeni satranç oyun alanı olarak belirlediği Avrasya'da, farklı gerekçe ve motiflerle Bosna, Kosova ve Afganistan'a müdahaleleri olmuş ve bunların hepsi de Türkiye'yi ilgilendirmiştir. Bugün şer ekseninde ilk

⁵² "Amerika'nın Yeni Güvenlik Politikası", *Silâhlı Kuvvetler Dergisi*, Ocak 1996, Sayı: 347, s. 63.

⁵³ L. Russell Richard, *Parameters*, Autumn 2002. (K.K.K. Gn. P. P. Bülteni, No: 152, s. 1 - 2.)

hedeflerden olan Irak ve İran ise, Türkiye'ye komşudur. Türkiye, Avrasya'nın Kafkasya, Orta Doğu ve Orta Asya'daki kilitlerinin açılmasında anahtar konumundadır. Bundan önceki Somali, Bosna, Kosova ve Afganistan krizlerinde Türkiye uluslararası barış ve güvenlik istediğinden menfaati gereği rol almıştır. ABD'nin bunun Türkiye'yi her istediğini yaptırabileceği uysal bir müttefik olarak görmesi anlamına gelmediğini anlaması gerekir. Ancak, ABD'nin Kongre yasalarına göre, (1952 sayılı Yasa'nın 511 nci paragrafı) askerî taahhütleri yerine getirmeyen ve ABD'nin güvenliğine hizmet etmeyen hiçbir iktisadî ve teknik yardım yapılamaz.⁵⁴

İngiltere'nin Türkiye'ye yaklaşımı da bu çerçevede olmuştur. Churchill, "Türkiye'nin ağırlığı 35 kg'da tutulmalı. Türkiye'nin ağırlığı eğer bu kilonun üstüne çıkarsa, başına galeler açılarak yeniden 35 kg'a indirilmelidir."⁵⁵ demiştir.

Bu yaklaşımların bugün Irak krizi sebebiyle gelinen nokta itibarıyla bile Türkiye'nin hayatî önemi haiz millî menfaatlerini etkileyen konularda, başlangıçta stratejik ortak olarak görülürken, sonradan meydana gelen gelişmeler sonucu Türkiye'ye yapılan tehdit ve şantajlarla pek fazla değişmediği görülmüştür. Bu tür yaklaşımlar, küresel güç imajını zedelediği için, artık değiştirilmesi gerektiği ve bunun dostluk ve müttefiklik kavramının özünde olan güvenilirliğin bir gereği olduğu, millî menfaat ve haysiyetin pazarlık konusu edilemeyeceğinin bu iki güç tarafından anlaşılması, Türkiye'yi küçümsemeden bölge ile ilgili her stratejinin bir anahtarının da Türkiye'de olduğu hesaba katılmalıdır. Bu sebeple ABD'nin küresel güç hedeflerinin gerçekleşmesi mücadelesinde, kontrollü zayıf bir güçteki Türkiye mi, güçlü bir Türkiye mi kararını vermesi, Türkiye'nin ise seçeneklerini en kötü durumları da dikkate alacak şekilde geliştirmesi, her iki tarafın da dikkate alacağı kaçınılmaz hususlardır. Dünyada değişmeyen tek şey değişimdir. Sevr mantığı, Lozan'ın intikam değişimi değil, geri dönüşü simgeler. ABD ve onun doğal ortağı durumundaki İngiltere ile Türkiye arasındaki ilişkilerin Avrasya'daki geleceğini tek taraflı istekler değil, karşılıklı güven ve menfaatlere dayalı iş birliği oluşturulabilecektir. Üstelik Irak'a müdahale ile artık, Türkiye ile ABD ve İngiltere aynı zamanda komşu olmuştur. Aksi hâlde, Kuzey Irak'ta son 12 yılda görülen gelişmelerle ortaya çıkan Kürt bölgesi ile ilgili gidişin bir devlete dönüşme kaygısı, Türkiye'nin aklından hiç çıkaramayacağı bir konu olacak ve bu bölgedeki petrol mücadelesi, daha önce uygulanan Kosova ve Afganistan modeli gibi kolay çözümleri hazmedemeyecektir.

6. AB'nin Hedefleri ve Türkiye

AB, tarihi savaşlarla geçmiş Avrupa kıtasının özellikle endüstri devriminden sonra, sömürgecilik hareketlerini ayrı ayrı yürüten Avrupa devletlerinin birbiri ile amansız mücadelesine sahne olan ve milyonlarca

⁵⁴ M. Emin Değer, *Oltadaki Balık Türkiye*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, Haziran 1998, s. 189.

⁵⁵ S. Dilmaç, *Terörizm Sorunu ve Türkiye*, EGM Yayınları, Ankara, 1999, s. 19.

insan kaybına neden olan Birinci ve İkinci Dünya Savaşı'nın acı sonuçlarından alınan derslerle Avrupa'yı bir barış kıtası hâline getirme düşüncesinin bir ürünüdür. Birliğin oluşumunda Avrupa'yı dışarıdan yönetmeye ve kurtarmaya (İkinci Dünya Harbi'nde) gelen Atlantik ötesi gücün etkisi olduğu inkâr edilemez. Dolayısıyla AB ile ABD'nin ilişkilerinde iş birliğinin yanı sıra, rekabet hep söz konusu olmuş ve soğuk savaş sonrasında bu rekabet, batı sistemini bölmeye yönelik bir kutuplaşmaya doğru hızla yol almaya başlamıştır. Bugün gelinen noktada, AGSP bunun bir sonucudur.

Ekonomik bütünleşmesini tamamlayarak siyasî birlik ve güvenlik / savunma kimliği yolunda ilerleyen AB'nin hedeflerini şu şekilde özetlemek mümkündür:

- Siyasal birliği sağlamak ve korumak,
- Batı kültürünü, insan hakları ve demokrasi kavramlarını yaymak,
- Küresel bir güç olarak dünyaya hâkim olmaya çalışmak,
- ABD ve NATO'dan bağımsız bir güvenlik ve savunma kimliği oluşturarak askerî gücünü geliştirmek,
- Terörizm ve kitle imha silâhları ile mücadele etmek.

AB'nin bu hedeflere ulaşabilmek için daha oldukça uzun bir zamana ihtiyacı olduğu bilinmektedir. Henüz genişleme süreci ile ilgili net bir karara ve politikalarını destekleyecek bir askerî güce sahip olmayan AB'nin tam bir birlik oluşturma yönünde son Irak krizinde gösterdiği bölünmüş görüntüsüyle, enerjiye olan bağımlılığıyla ve en önemlisi de ABD'yi kendisine hedef seçmiş ya da ABD tarafından hedef alınmış hâliyle sıkıntılı bir sürece girdiği anlaşılmaktadır.

Türkiye'nin AB'ye üyelik süreci, ileri sürüldüğü gibi 1963 Ankara Anlaşması ile başlayan 40 yıllık bir süreç değildir. 1838 Baltalimanı Türk - İngiliz Ticaret Anlaşması ile başlayan 165 yıllık bir süreçtir.⁵⁶ Bu sürecin sonunda, tıpkı 2002 Kopenhag kriterlerinin benzeri olan 1839 İstanbul kriterlerini kabul eden Osmanlı Devleti, 1856 yılındaki Islahat Fermanı ile Avrupalı kabul edilmiş, o devrin AB'si sayılan Avrupa Devletleri Konseyine alınmıştır. Sonradan Avrupalılarla savaşarak bölünmüş ve topraklarını kaybetmiştir.⁵⁷

1963 Ankara Anlaşması ile yeniden başlayan AB üyelik sürecinde, son olarak 11 - 13 Aralık 2002 Kopenhag zirvesi ile Türkiye'ye Temmuz 2004'te durumu tekrar değerlendirilmek üzere yerine getirmesi istenenler listesi, "Yol Haritası" adıyla verilmiştir. Bu istekler arasında Gümrük Birliği'nin uygulanması, Kıbrıs, Ege ve Yunanistan, Avrupa Güvenlik ve Savunma

⁵⁶ Metin Aydoğan, *Avrupa Birliğinin Neresindeyiz?*, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2002, s. 20.

⁵⁷ Murat Bardakçı, "Bunlar Kopenhag Değil 1839 Kriterleri", *Hürriyet*, 15 Aralık 2002.

Politikası, malî programlar, ana dil dışında eğitim ve öğretim hakkı gibi, 1856 sonrasını hatırlatan istekler vardır.

Türkiye için uzun, ince, taşlı ve dikenli bir patika yolda yürümek olan AB sürecinde dönüm noktası, 6 Mart 1995 tarihli Gümrük Birliği Protokolü olmuştur. Gümrük Birliği'ne giden yolu açan düşünce ise, 1989 yılında T. Özal'ın "Türkiye tam üyeliğe kabul edilmese bile ticarî ve ekonomik entegrasyonu sağlayarak Gümrük Birliği'ne girecektir."⁵⁸ açıklamasıdır. Bu düşünce, AB ülkelerini Türkiye'ye yapılacak her türlü malî yükümlülükten kurtararak bir "ortak" değil, sadece "pazar" olma yolunu açmıştır.

Gümrük Birliği'ne girmenin sonuçları şunlar olmuştur:⁵⁹

-AB'de, Gümrük Birliği'ne girmek diye bir mekanizma yoktur. Tam üyelik vardır. Önce tam üye olunur, sonra idarî, sosyal, malî ve politik mekanizmalara uyum sağlanırdı.

-Ankara, âdeta tek taraflı olarak hükümlerlik haklarından vazgeçmiştir. Oysa, "Serbest Ticaret Anlaşması" yeterli olabilirdi.

-Bu üyelik AB'yi ticarî, malî ve sosyal yükümlülükten kurtarmış ve malî yardımlar askıya alınmıştır.

-AB'nin Türkiye'ye ihracatı artmıştır. Ticaret açığı, 1983 - 1996 yılları arasında yıllık olarak ortalama 6,4 milyar dolarken,⁶⁰ 1996 - 2000 yılları arasındaki ithalât yıllık olarak ortalama 24 milyar dolar olarak gerçekleşirken, ihracat yıllık olarak ortalama 13 milyar dolarda kalmış ve her yıl ortalama 11 milyar dolarlık açık oluşmuştur. Bunun net göstergesi, 1995 yılında ticaret açığı 5 milyar dolar iken, GB'ye girdiğimiz 1996 yılı sonunda bu açığın 12 milyar dolara; yani iki buçuk katına çıkmasıdır.⁶¹

-Tekstil kotaları kaldırılmasına rağmen, Türkiye'nin beklediği ihracat gerçekleşmemiştir.

-Türkiye'nin üçüncü ülkelerle ilişkileri, AB sistemine göre yürüdüğünden Türkiye zarar görmüştür.

-Türkiye, sistem içine girince bazı ülkelerle olan sorunlarının çözümü beklenenin aksine kolaylaşmamış, zorlaşmıştır.

Şüphesiz ki, bu sonuçlara karşı görüşler ileri sürülebilir. Ancak Türkiye'de işsizlik ve ekonomik sıkıntı giderek artıyorsa, bu iş birliğinin sorgulanması millî bir görevdir. Bunun 200 yıllık batılılaşma ve çağdaşlaşma mücadelemize bir toptan karşı çıkış olarak algılanmaması gerekir. Aksine girmeye çalıştığımız teşkilâtın kriterlerinin iyi algılanması ve değerlendirilmesi AB'ye değil, bize düşen bir sorumluluktur. AB bir klüptür.

⁵⁸ Kazgan, s. 484.

⁵⁹ a.g.m., s. 484 - 487.

⁶⁰ Aydoğan, s. 139.

⁶¹ Kaynak: <http://www.dtm.gov.tr>

Bu klübe girebilmek için belirli ölçüde zengin olunmalıdır. Biz, “bu klübe girince zengin olacağız” dersek, kendimizi kandırmış oluruz.

AB üyeliğimize, AB gözüyle baktığımızda karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır.

-Türkiye, bu hâliyle bir bütün olarak AB'ye girerse, 2025'te 100 milyonu aşan nüfusu ile AB Parlamentosunda en çok milletvekili bulunduran ülke olacaktır. Bu, AB'nin kabullenemeyeceği bir durumdur.⁶²

-100 milyonluk Türkiye'nin AB'de serbest dolaşımı kabul edilemez.⁶³

-Türkiye'nin tam üye olması hâlinde, AB'nin az gelişmiş ülkelere yardım fonundan her yıl 17,5 milyar dolar yardım alması gerekecektir.⁶⁴ Beş - altı yılda, 80 - 100 milyar dolarlık bir malî yardımı AB kaldıramaz.

-AB, Türkiye ile olan özel ilişki düzeyinde ideal çözüme 6 Mart Gümrük Birliği belgesi ile ulaşmıştır.⁶⁵ Daha fazla taahhüt altına girmesi, ekonomik çıkarlarına uygun değildir.

-AB'nin Türkiye'ye bakış açısında ırkçı ve dinci yaklaşımlar ve kültür farklılığı, sık sık AB liderlerinin ağızlarından ifade edilmektedir. Bunu aşmak bizim isteğimize değil, onların tavrına bağlı olacaktır.

AB, hedef olarak seçtiği küresel güç merkezi olma stratejisi ile kendisini ABD ve Japonya'ya karşı (NAFTA ve APEC demek de doğrudur.) korumak istemektedir. Artan küresel rekabet, işsizlik, üretimsizlik, daralan dünya pazarı ve güvenlik sorunları, AB'yi siyasal birliğini bir an önce oluşturmaya zorlamaktadır. Bu noktada, Türkiye'nin de AB bünyesinde olduğu bir Avrupa'yı yanında görmek isteyen ABD ile artan sorunları, Türkiye'yi üzerinde pazarlıklar yapılan bir ülke konumuna getirmektedir.

Konuya tarihî süreç, ekonomik rakamlar, ticarî yakınlık ve jeopolitik gerçeklerle bakıldığında, Türkiye'nin bugün itibarıyla hemen hiçbir davasında yanında olmayan ve hatta son günlerde “Kıbrıs'ta Türk askeri işgalcidir.”, “Abdullah Öcalan yeniden yargılanmalıdır.” diyerek Türkiye için iki hayatî konuda karşı tavır koyan AB, Türkiye'yi AB ile ilişkilerinin durumunu yeniden ele almaya zorlamaktadır. Türkiye'nin bu konuda en önemli argümanı, zorunlu olarak Gümrük Birliği belgesi ile ilgili durumu yeniden değerlendirmek olarak ortaya çıkmaktadır. AB'nin Türkiye'nin en büyük ticarî ortağı olduğu bir gerçektir. Ama bu ticarî ilişki, hep bir tarafın aleyhine gelişiyor ve bu tutum da karşı tarafın seçiciliğinden kaynaklanıyorsa, rekabet oluşmıyor ve oluşamayacağı da anlaşılıyorsa, çareyi yeni stratejilerde aramak kaçınılmaz olacaktır.

⁶² Azkan, s. 490.

⁶³ a.g.e., s. 490.

⁶⁴ Aydoğan, s. 134.

⁶⁵ Azkan, s. 490.

7. Küreselleşmenin Geleceği

Küreselleşmenin geleceği ile ilgili olarak ileri sürülecek her türlü görüş, kehanette bulunmak olacaktır. Ancak incelediğimiz jeopolitik teoriler, göz önünde bulundurulduğunda, bilgi ve teknoloji üstünlüğüne, serbest piyasa ekonomisi ve rekabet gücüne dayanan neo-liberal kapitalist sistemin mücadelesini sürdürdüğü ve yerini yeni bir sistemin almasının kısa zamanda mümkün olmayacağı anlaşılmaktadır. Bu açıdan mevcut küresel güç merkezlerinden ABD (NAFTA) ve AB'nin de benimsediği batının doğuya, kuzeyin güneye hâkimiyeti teorilerinin ardındaki batı demokrasisi ve ekonomik sistemi, bütün diğer ülke ve ülkeler arası ve üstü kuruluşları etkilemektedir. Küreselleşme, batı sisteminin dünyaya hâkim olması doğrultusunda yürümeye devam edecektir. Ancak aynı silâhla kendisine karşı çıkan doğu ve batı merkezli oluşumlar, mücadelenin şiddetli olacağını göstermektedir. Bu durumda, tarafların dayanma güçleri ön plâna çıkacaktır. İş, kırılma noktasına gelirse, ayda 50 dolar ile yaşama standardına sahip ülkelerin insanları mı, yoksa 2.500 dolar ile yaşama standardına sahip ülkelerin insanları mı sıkıntıları göğüsleyecektir? Bunu zaman gösterecektir.

Bugün, Irak krizi ile ortaya çıkan şudur ki, teknolojik üstünlüğü sayesinde ekonomik ve askerî gücü ile küresel politikalarını destekleyebilecek tek güç olan ABD, bu üstünlüğünü sürdürmeye kararlıdır. Dünyanın ikinci zengin petrol rezervine sahip olan Irak petrolünü kontrol altına alarak Japonya, Almanya ve Fransa gibi dünyanın ikinci, üçüncü ve dördüncü büyük ülkelerinin ekonomilerinin önünü keserek AB'nin 8 - 10 yılda kendisini ekonomik olarak yakalamasına engel olmak isteyen ABD, öte yandan APEC'e üye olarak bu oluşumu kontrol altında tutmakta ve Şanghay İş Birliği Teşkilâtı içinde, son 15 yılda % 8 - 10 ortalama büyüme hızıyla gelişen Çin ile de yakından ilgilenmektedir. ABD, ayrıca askerî üstünlüğünü tehdit edebilecek yeni bir gelişmeye izin vermeyeceğini söyleyerek, mevcut rakiplerinin askerî zafiyetlerinden istifade edip askerî üstünlüğünü de kullanarak durumu kendi lehine çevirmek için acele etmektedir. Bu durumda, küreselleşen dünyanın geleceğinde özlenen tek kutupluluğun yerini, bugün açıkça izlerini gördüğümüz çok kutupluluğun alması, beklenen bir gelişme olacaktır.

Diğer taraftan küreselleşmenin siyasî ve kültürel etkilerinden olan ve teşvik gören mikro milliyetçilik ve mikro dincilik akımlarının sorunlu bölgeleri kolay kontrol edilebilir hâle getirmesi beklenirken, çatışmaların ilkel şekle dönüşerek kontrol edilemez şekilde yayılması sonucunu doğurması da ihtimal dâhilindedir. Komünizmin sefaleti adil dağıtamadığı için çöktüğü bilinmektedir. Küreselleşmenin dinamik gücü olan yeni kapitalizmin ise, geliri adil dağıtamadığı için çökme riski taşıması da bir ihtimal olabilecektir.

Küreselleşme, jeopolitiğin dünyadaki bir jeostrateji uygulamasıdır. Motifi ekonomik, kültürel ve eko-güvenlik ağırlıklıdır. Uygulama alanı, kaynakları olan bütün dünya alanlarıdır. Cazibe merkezi, yerine yenisi bulununcaya veya tüketilinceye kadar en önemli enerji kaynaklarını ihtiva

eden Orta Doğu, Hazar çevresi ve Orta Asya'yı da içine alan Avrasya'dır. Bugün itibarıyla en büyük küresel oyuncu ABD'dir ve bu durumunu sürdürmek istemektedir. Küreselleşme, bu coğrafyanın bir ülkesi olarak Türkiye'yi her zaman etkileyecektir. Ayrıca, her ne kadar Udo Steinbach gibi yorumcular kabul etmiyorsa da fizikî anlamda olduğu gibi, kültürel anlamda da Türkiye medeniyetler arası bir köprüdür. Bu bölgedeki enerji, ışınlanarak uzaydan nakledilemeyeceğine göre ve bir gün iddia edildiği gibi medeniyetler birbirine yaklaşacaksa, bu köprüden mutlaka geçilecektir.

8. Türkiye Ne Yapmalıdır?

Bütün jeopolitik teorilerin hedef ve ilgi sahasında kalan Türkiye toprakları, üzerinde yaşamak için güçlü olmayı gerektirir ve bu topraklar güçlü sahipler ister. Bu toprakların 14 ayrı medeniyeti, kültürü ve birçok devleti devleti geçmişte barındırmasının bize verdiği ilk ders budur. 1000 yıla yakındır vatan edindiğimiz bu toprakların ebedî Türk yurdu kalması için güçlü olmak zorundayız. Bu, bizim kabul edilmesi kaçınılmaz hayat gerçeğimizdir.

Bundan dolayı, Türkiye'nin tek hedefi, millî birlik ve bütünlüğünü korumak ve ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmektir. O hâlde yapılacak ilk iş, bugün küreselleşme kapsamında meydana gelen gelişmelerin, Türkiye'yi ilgilendiren Irak Savaşı, Kıbrıs, IMF, Dünya Bankası ve AB ile ilgili sorunların millî menfaatlerimizi ve varlığımızı nasıl etkilediğinin tarafsız bir dökümünün yapılmasıdır. Örneğin, son 20 yıldır Türkiye neden istenilen kalkınmayı gerçekleştirememektedir? AB sürecinde, Gümrük Birliği sürecinde Türkiye ekonomisinin AB ile ticarî açığı neden sürekli artmaktadır? Türkiye, 1996 yılına kadar dünyanın 16 ncı büyük ekonomisi iken son 5 - 6 yılda neden 20 nci sraya düşmüştür? Türkiye'de özelleştirme niçin başarılı olamamıştır? Bütün millî bankaların yerini neden yabancı bankalar almıştır? AB kriterlerinin sosyal, sosyo - kültürel ve eğitim gibi konularda ve siyasî haklar konusunda Türkiye'de demokrasi ve insan haklarına olumlu etkilerinin yanı sıra, ne gibi olumsuz yansımaları vardır? 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanı ile de benzer hakları zamanın yöneticileri, "Bunları Avrupa istediği için yapmıyoruz, kendi insanımız için biz istiyoruz." şeklinde savundukları hatırlanmaktadır. Yapılacak ikinci iş, ekonomide kontrolü ele almaktır. Bu zor bir iştir, ama yoksulluğu ve güçsüzlüğü yenemeyen milletler, başkalarının boyunduruğu altına girerler. Bunun için Türkiye, önce kendi kontrolünde olan ekonomik kaynaklara yönelmeli ve gerçek tasarrufu, tüketim toplumu hâline getirilen insanlarımızın beyinlerinde ve davranışlarında yapmalıdır. Örneğin, Türkiye'de cep telefonu sayısı 25,9 milyondur.⁶⁶ Bu telefonların cihaz ve konuşma ücreti olarak Türkiye bütçesine girmeyen payı, yılda 15 milyar dolardır. Türkiye'de üretilen bir kot pantolon 8 dolara mal olurken, sırf marka özenti yüzünden 40 dolara, yine markalı bir ayakkabı 30 dolara mal olurken aynı özenti sebebiyle 150 dolara satın alınıp gençlerimiz tarafından giyilmektedir. Gençlerimizin bizim ülkemizde üretilen ancak yabancı marka

⁶⁶ Kaynak: "Telepati Dergisi GSM Raporu Özet", <http://www.telepati.com.tr>, Ocak 2003.

altında satılan tek tip giyim zevki, (blue-jean pantolon, Caterpillar marka ayakkabı) 2,5 milyar dolarlık bir kayba neden olmaktadır. Diğer taraftan yabancı dil eğitimi için harcanan yıllık yabancı kitap parası ile yurt dışında okuyan yaklaşık 200.000 öğrencinin her biri için ödenen 30.000 dolar da hesaplandığında yurt dışına çıkan para yılda 6 milyar dolardır. Bir yılda üç kalemde sıralanan 23,5 milyar dolara mal olan özenti, millî ekonomiye tasarruf ve yatırım olarak yansıtılabilirse, alınmayacak borçlar için ödenmeyecek faizler de dâhil edildiğinde, reel ekonomiye yansıması çok daha pozitif olacaktır. Böylece işsizliğimize, istihdam sorunumuza kısmen çare bulunabileceği gibi, incitilen onurumuzun onarılmasıyla kazanılacak ivme hesaba katıldığında, bu yansıma daha da olumlu olacaktır.

Diğer taraftan hâlâ % 30 - 50 arası gösterilen kayıt dışı ekonomi, sağlıklı bir biçimde ekonomiye dâhil edilmelidir. Ekonomi rayına oturdukça yabancı sermaye daha çok gelmek isteyecektir. Kendi topraklarındaki altın, bor vb. madenleri işletebilen saygın bir ülke ile iş birliği, küreselleşmeyi savunan her ülke için dikkate alınacak bir konu olacaktır.

Irak Savaşı ile gelinen noktada, Türkiye'nin ekonomik kaybı ekonomiyi daha da olumsuz etkileyecektir. Ancak ne olursa olsun, Türkiye bölgesel güç olarak kalmaya devam edecektir. Dünyanın 20 nci büyük ekonomisi, istese bile küreselleşmenin dışında kalamayacağına göre, koşulları en iyi şekilde değerlendirmelidir. ABD'nin kendisine stratejik ortak olarak sadece İngiltere ve İsrail'i görmesinin doğru olmadığını bu kriz ile anlamış olacağı, kendisinin taleplerine tümüyle olumlu cevap vermeyen ülkelere karşı bir intikam hissi ile hareket etmeden düşündüğü, Orta Doğu'nun yeni şekillenmesinde Türkiye ile stratejik iş birliğini göz ardı etmeyeceği beklenmelidir. Bunu yapmadığı takdirde ise, güvenilirliğini kaybetmesinin yanı sıra, dünya ile ilişkilerinde irtifa kaybedecek ve sürekli savaş konumunda kalan bir ülke olarak halkının güvenliğini tehlikeye atacaktır.

Türkiye, jeopolitik konumu itibarıyla küreselleşen dünyada, Avrasya'da dünyanın en kritik bölgelerinden birinde ekonomik tehdit kuşağında bulunmaktadır. Bu coğrafyanın anahtar ülkesidir. Dolayısıyla Türkiye, küreselleşme sürecinde yazılmış bir senaryodaki rolü oynamak zorunda kalan ülke olmaktan sür'atle çıkarılmalı, satranç tahtasında kendisine ihtiyaç duyulurken piyon, at, kale, fil gibi roller teklif edilen bir unsur değil, bizzat oyuncu olmalıdır. Bunun için önce kendisini bir güç olduğuna inandırmalı, ekonomik güçlenmesini kendi reçeteleri ile sağlamalı, millî onuruna yaraşır politika ve iş birliği stratejileri geliştirmelidir. Alternatifsizlik, jeopolitik ve jeostratejinin tanımadığı bir kavramdır.

Türkiye'nin bekası, millî birlik ve bütünlüğü için gereken onurlu ve dik duruş, gereken her durum ve şartta gösterilmeli; millî menfaatlerimize zarar veren her şeye tereddütsüz tavır alınmalıdır. Bunun için etrafımızda bulunan en küçük ülkelerin bile "büyük" idealleri varken, bölgesel bir güç olan Türkiye'nin hedefsiz bırakılması ya da bunun millete anlatılamaması doğru değildir. Bu sebeple Türkiye'ye büyük ufukları göstermeye, çitayı

yükseltmeye yarayan hedefler hayal olarak görülmemelidir.⁶⁷ Bu kapsamda, bir Türk yazar tarafından ileri sürülen “Merkezî Türk Hâkimiyeti Teorisi”⁶⁸ bu ruhu yansıttığı için yüksek sesle telâffuz edilmelidir. Bu teoriden esinlenerek “Anadolu’ya sahip olan milletin Balkanlar, Orta Doğu ve Kafkasya’ya (iç çembere) hükmedeceğini, iç çembere hükmeden milletin ise, Avrasya’nın anahtarını elinde bulunduracağını ve dünyada söz sahibi olacağını” düşündüğümü, ifade etmek istiyorum.

Bu teorinin hayata geçirilmesi için, kendinde ruh ve heyecan gören herkes yorulmadan çalışmalıdır. Unutulmamalıdır ki, “İnsanlar asil bir ruhtan ilham aldıkça ve yüksek ufuklara baktıkça büyürler.”

Abstract:

Today’s theorists defining the world sovereignty defend the view that “any power which has sufficient resources or the ability to control them can rule the world, regardless of its geographical center.” Subsequently, the trends towards gaining economic and cultural markets rather than territory conquests via military force are more preferred. Therefore, in the 21st century, rivalry between interest groups will concentrate on economically valuable natural resources such as oil, water and natural gas and transport routes in Central Asia, Middle East, and Caucasus.

Turkey will unavoidably be at the heart of this competition due to its geo-strategic position. Thus, in order to watch for its interests in this struggle, in addition to its membership to NATO, Turkey should also try to join ESDP and EU and develop strategies to be a member of security organizations as many as possible. Because, only acting inside the globalization will provide positive outcomes, not staying outside it.

Key words: Turkey, Globalization, Geo - politics, Geo - Strategy, Geo - Culture.

⁶⁷ E. Kur. Alb. Nazmi Çora, *Büyük Türkiye* (Cybervision 2001, İrfan Yayıncılık, İstanbul, 2000) adlı kitabında, “Birleşik Türk Devletleri” kavramını işlemektedir.

⁶⁸ Ramazan Özey, “Merkezî Türk Hâkimiyeti Teorisi” ile ilgili olarak şu ifadeleri kullanmaktadır: “Asya, Afrika ve Avrupa eski kara kütlelerinin bitişme noktasında yer alan Anadolu yarımadası, dünya kalesini, aynı zamanda dünyanın kalbini (heartland) oluşturmaktadır. Dünya kalesini (Anadolu’yu) elinde bulunduran bir millet, iç çembere (Balkanlar ve Orta Doğu) hükmeder. İç çembere hükmeden bir millet ise, dış çembere yani dünyaya hâkim olur.” bk. Öney, s. 46.

1922 YILINDA ORTA DOĞU'DA ULUSLARARASI PETROL REKABETİ

Doç. Dr. Bige Sükan YAVUZ*

Özet:

Petrolün Orta Doğu'da sahneye çıkışı, Almanlara Bağdat demir yolu imtiyazının verilmesiyle başlamıştı. 1904'te Hazine-i Hassa Musul ve Bağdat vilâyetlerindeki petrol imtiyazlarını bazı şartlarla Deutsche Bank'ın kurduğu şirkete devrederken, 1908'de İran'da petrol bulan İngilizler de Mezopotamya'da petrol imtiyazı elde etmek istiyordu. İngiltere, çözümü Mezopotamya'da kendisine tanınan hakları değerlendiremeyen Almanya ile iş birliğinde buluyor ve 1911'de Londra'da kurulmuş olan Turkish Petroleum Company (TPC)'ye % 25 hisse ile Almanlar da katılıyordu. Fransızlar ise, 24 Nisan 1920'de İngilizlerle imzaladıkları San Remo Petrol Anlaşması ile Mezopotamya petroleri üzerinde hak iddia eden TPC'deki Alman hisselerini devralarak Musul petrollerinde söz sahibi oluyorlardı. Ancak bu Anlaşma, Orta Doğu petrolleriyle, özellikle Musul - Kerkük yöresiyle yakından ilgilenen ABD'nin hoşuna gitmeyecek, 1920 Mayısından itibaren tepki göstererek Mezopotamya petroleri konusunda ABD aleyhine ayırım yapılmasına izin vermeyeceğini İngilizlere bildirecekti. Gerek iç politikada ve ulusal ekonomisinde gerekse Irak'ta yaşadığı sorunlardan ve ABD'nin baskılarından bunalan İngiltere ise, 1921 sonlarında Amerikalıların TPC'ye ortak olmasına yönelik görüşmelerin başlatılması eğilimine girmişti.

1922 yazında, Anadolu'daki petrol alanlarını incelemek üzere Fransız mühendislerinden oluşan bir heyet Anadolu'ya gelirken Amerikan petrol devi Standard Oil de Anadolu'da petrol araştırması yapma izni ve çeşitli imtiyazlar almak üzere Anadolu'ya temsilcisini gönderiyordu. Aynı yaz, 1922 Temmuzunda, Londra'da TPC ile Standard Oil temsilcileri arasında görüşmeler başlayacaktı.

İşte, araştırmamızda ağırlıklı olarak Fransız arşiv belgelerinin ışığında incelediğimiz Mezopotamya'daki petrol çıkarları, 1922 Kasımında toplanan Lozan Barış Konferansı'nda İngiltere, ABD ve Fransa arasında önemli bir yapıtıcı işlevi görecektir ve sonuçta, dünyanın önde gelen dev petrol şirketlerinin çıkarları doğrultusunda Musul, Türkiye'ye bırakılmayacaktı.

Anahtar kelimeler: Turkish Petroleum Company, Standard Oil Company, ABD, İngiltere, Fransa, Mezopotamya Petrolleri.

Petrol, insan yaşamında oynadığı yadsınamaz rol göz önüne alındığında XX nci yüzyılın en stratejik yer altı zenginliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Her şeyden önce ulusların kaderini değiştirme özelliğine sahip bir enerji kaynağı olarak, uluslararası ilişkilerde hiç kuşkusuz birincil derecede öneme sahip bir yer tutmaktadır.

Petrolün tarihine baktığımızda ise, tarihçiler için birtakım özgün özellikler taşıdığını söylemek mümkündür. Şöyle ki, petrolün sistemli bir şekilde araştırılması ve işletilmesi için XIX ncu yüzyılın ortalarını beklemek gerekmiş ve Orta Doğu ülkeleri, her ne kadar ilk çağlardan beri nefti tanısalar bile, XX nci yüzyılın başından beri petrol üreten ABD, Rusya, Romanya ve Meksika'dan sonra petrol üretmeye başlamışlardır.¹

Stratejik Araştırmalar Dergisi Sayı: 2 EYLÜL 2003 Yıl: 1

* Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Öğretim Üyesi

¹ André Nouschi, *Luttés pétrolières au Proche Orient*, Paris, Ed. Flammarion, 1970, s. 11.

Petrol kavgasının Orta Doğu'daki gelişiminin irdelenebilmesi için, XIX ncu yüzyılın ortalarında Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası ilişkilerde sahip olduğu stratejik konumun ve demir yolu ulaşım projelerinin göz ardı edilmemesi gerekir. Şöyle ki, Doğu Akdeniz'deki tarihî, siyasî ve ekonomik çıkarları doğrultusunda İzmir'den başlayıp Hindistan'a ulaşacak bir demiryolu yapmak isteyen İngiltere ile bu ülkenin sömürge yollarına sekte vurmaya amaçlayan, dolayısıyla Berlin - Bağdat demir yolu projesi kanalıyla Orta Doğu'ya egemen olmak isteyen Almanya arasındaki derin rekabete sahne oluyordu Osmanlı toprakları...

1831 yılından itibaren Akdeniz'den Basra Körfezi'ne bir demiryolu döşenmesi düşüncesinin cazibesine kapılan ve 1856'da İzmir - Aydın demiryolu imtiyazını elde eden İngiltere'nin yanı sıra Fransız sermayesi, İzmir-Kasaba² demir yolunu kontrol ediyordu. 1888 yılına kadar Asya Türkiye'sindeki demir yolları ile ilgilenmeyen Almanya ise, II. Abdülhamid'in Boğaziçi'ni Basra Körfezi'ne bağlama rüyası çerçevesinde, bu tarihte, Haydarpaşa - İzmit hattının Ankara'ya kadar uzatılması önerisini kabul ederek ileride Bağdat'a kadar uzatılması şart koşulan imtiyazı elde ediyor ve İngiliz kapitalistlerine fark atıyordu.³

İngilizler, her ne kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransız etkisinin en yoğun olarak yaşandığı 1854 - 1870 döneminden sonra, 1883'te, imtiyazı daha önce bir Fransız'a verilmiş olan Mersin -Tarsus - Adana demir yolu işletmesinde üstünlüğü ele geçirmiş olsalar bile Almanların hızlı tırmanışını engelleyememişlerdir.⁴

Petrolün sahneye çıkışı, Almanlara Bağdat demir yolu imtiyazının verilmesiyle başlamıştır. Gerek Haydarpaşa - İzmit demir yolu hattının Ankara'ya uzatılması için 1889'da yapılan anlaşmada gerekse Konya - Bağdat - Basra hattının yapımı ile ilgili olarak 1903 yılında Anadolu Demiryolu Şirketi ile yapılan anlaşmada, "demiryolu hattının her iki yanında bulunan yirmişer kilometrelik alan içinde maden arama ve bulunacak madenleri işletme hakkının demiryolu şirketine verilmesi"ne ilişkin bir maddenin yer alması petrol sorununu gündeme getirecektir.⁵

Mezopotamya'yı ziyaret eden bir Alman teknisyen heyetinin yöreyi "petrol gölü" olarak nitelendirmesi ve daha önce Hazine-i Hassa'ya devrettiği İmparatorluk toprakları dâhilindeki Musul vilâyetinde önemli petrol yataklarının bulunması nedeniyle padişahın 7 Aralık 1903'te, 1890'da ilân

² Kasaba: Turgutlu'nun eski ismi.

³ Edward Mead Earle, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, çev. Kasım Yargıcı, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1972, s. 40 - 42, 189. İzmir - Kasaba demir yolu imtiyazını 1863'te İngilizler almış, bir sene sonra da inşaatına başlamışlardı. Hat, 1893 yılında Bandırma ve Afyon'a kadar uzatılmak şartıyla bir Fransız şirketine satılmıştır. Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara, TTK, 1994, s. 97.

⁴ Eleuthère Elefériadès, *Les Chemins de fer en Syrie et au Liban*, Beyrut, 1944, s. 16 - 18.

⁵ Mustafa Albayrak, "Osmanlı - Alman İlişkilerinin Gelişimi ve Bağdat Demiryolu'nun Yapımı," *OTAM*, No. 6 (1995), s. 14,19; Nouschi, s. 18.

ettiği fermanı teyit etmesi, petrol sorununun bir kez daha gündeme gelmesini beraberinde getiren gelişmelerdi. Şöyle ki, II. Abdülhamid, 6 Nisan 1890 tarihli fermanında Musul vilâyetindeki petrol arama ve işletme imtiyazını Hazine-i Hassa'ya devretmişti. Temmuz 1904'te, Hazine-i Hassa ile Anadolu - Bağdat Osmanlı Demiryolları Şirketi arasında yapılan sözleşme uyarınca, Anadolu - Bağdat Osmanlı Demiryolları Şirketi, padişahın Hazine-i Hassa'ya devrettiği Musul ve Bağdat vilâyetlerinde bir yıl boyunca petrol arama çalışmaları yapacaktı. Aynı sözleşmeye göre, bu çalışmalardan sonra, şirkete talep ettiği takdirde, Hazine-i Hassa'nın denetiminde ve onunla iş birliği yapması koşuluyla kırk yıl boyunca petrol madenlerini işletme imtiyazı verilecekti. Almanya, işte bu şekilde XX nci yüzyılın başında petrol arama ve işletme işine girmiş oluyordu.⁶

Bu arada, 1908 ilkbaharında İngiliz d'Arcy ekibi İran'da Mescid-i Süleyman'da önemli miktarda petrol buluyor ve 1909 Nisanında Anglo - Persian Oil Company kuruluyordu. İran, İngilizler ve Ruslar tarafından paylaşılmıştı. Hâlbuki petrolün varlığının bilindiği Mezopotamya ve özellikle Musul, Kerkük bölgesi gelecek vaat ediyordu, ancak bölgenin Osmanlı yönetiminde olması sebebiyle İstanbul'dan petrol imtiyazı elde etmek gerekiyordu. Osmanlı topraklarında hiçbir petrol imtiyazına sahip olmayan İngiltere, çözümlü malî yetersizlikler sebebiyle Mezopotamya'da kendisine tanınan olanakları değerlendiremeyen Almanya ile iş birliği yapmakta buluyor ve Ocak 1911'de Londra'da kurulmuş olan Turkish Petroleum Company Ltd. ye Temmuz 1912'de Almanlar da katılıyordu. Böylece şirket hisselerinin % 25'i Deutsche Bank'ın, % 20'si National Bank of Turkey'in, % 15'i Ernest Cassel'in, % 15'i Gulbenkian'ın, % 25'i ise Royal Dutch'ın oluyordu.⁷ 1914'te ise, İngiltere Hükûmetinin yardımı ve Sir E. Cassel ve Gulbenkian'ın çabalarıyla Anglo - Persian da Turkish Petroleum Co. ye hissedar oluyordu. Böylece Birinci Dünya Savaşı arifesinde Turkish Petroleum Co. şu hâle dönüşüyordu: Deutsche Bank (Anatolian Railway) % 25, Royal Dutch - Shell (Anglo - Saxon) % 25, Anglo - Persian Oil Co. % 50. Görüldüğü gibi Almanlar % 25, İngilizler ise % 75 paya sahip olurken Türkiye'nin payı ise sıfır oluyordu.⁸ Ancak 1914'ten önce Musul ve Bağdat'ta imtiyaz elde etmek için girişimlerde bulunan, Birinci Dünya Savaşı'nın başında, neredeyse istediklerini yarı yarıya elde edip faaliyete geçecek duruma gelen Turkish Petroleum Company'nin bu girişimleri savaşın patlak vermesiyle sonuçsuz kalmıştır.⁹

⁶ Nouschi, s. 18 - 19.

⁷ a.g.e., s. 25 - 27, 30 - 32; *Petro - Strateji*, İstanbul, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, 1996, s. 24.

⁸ Kemal Lokman, *Petrol Hakkında Bir Konferans*, Ankara, 1930, s. 51; Pierre Fontaine, *Petrolün Sırları*, çev. Erdoğan Alkan, s. 20.

⁹ Ministère des Affaires Etrangères (Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi. Bundan sonra, MAE), Série Relations Commerciales 1919 - 1940, Fas. 48, C. XL, Pétroles d'Asie, Fransa'nın ABD Büyükelçisi'nden Fransız Başbakanı ve Dışişleri Bakanı M. Poincaré'ye 23.4.1922 tarihli rapor, s. 181.

Birinci Dünya Savaşı'nın bütün şiddetiyle devam ettiği günlerde, İtilâf devletleri, aralarında Osmanlı Devleti'ni paylaşmaya yönelik birtakım gizli anlaşmalar yapmaya başlayacaklardı. 1915 yılının Mart ve Nisan aylarında Rusya ve İtalya'nın Anadolu'daki isteklerini yerine getiren İngiltere ve Fransa, bu kez Orta Doğu'da kendi emellerine kavuşmak için 1916 ilkbaharında aralarına Rusya'yı da alarak Sykes - Picot Anlaşması'nı imzalayacaklardı. Fransa, bu anlaşmayla Suriye ve hinterlandının yanı sıra Çukurova, Elâzığ, Sivas, Maraş, Antep ve Mardin'i elde edecek, ayrıca Halep, Şam ve Musul'u içine alan üçgende nüfuz bölgesi oluşturacaktı. İngiltere ise, Basra'dan Bağdat'a kadar tüm Güney Mezopotamya'yı ele geçirecek ve bunun dışında kalan bölgelerde nüfuz bölgesi kuracaktı.¹⁰

Bu gelişmelerin yanı sıra, 1917 yılında Fransa'nın karşı karşıya kaldığı petrol krizi, Fransız devlet adamlarını yeni çözüm arayışlarına yöneltecek ve bu çerçevede Fransızlar, Avrupa'da ortak bir petrol politikasının oluşturulması amacıyla Kasım 1918'den itibaren müttefikleri nezdinde girişimler başlatacaklardı. İngilizlerin de petrol alanındaki bu iş birliğine sıcak bakmaları sonucunda, Aralık 1918'de İngiltere Başbakanı Lloyd George ve Fransa Başbakanı Clémenceau bir araya gelecek ve hiç kimseye danışmadan 1916 tarihli Sykes - Picot Anlaşması'nda değişiklik yapmaya karar vereceklerdi. Bu değişikliğe göre, Fransa, Musul'u İngiltere'ye bırakacak, karşılığında ise, Deutsche Bank'ın Turkish Petroleum Company'deki % 25 hissesini devralacak, dolayısıyla Musul petrollerinden payını almış olacaktı. Bunun dışında, manda sistemi kurulduğu takdirde Şam, Halep, Beyrut ve İskenderun Fransız mandasıyla yönetilecekti.¹¹

İngiltere, yarı resmî nitelikteki bu görüşmenin dışında, Musul'u garanti altına almak için Mondros Mütarekesi'nin hemen ertesinde 8 Kasım 1918'de Musul'u, bunun yanı sıra yine Musul'a karşı koz olarak kullanmak amacıyla 1 Ocak 1919'da Antep'i, 22 Şubat 1919'da Maraş'ı, 24 Mart 1919'da ise, Urfa'yı işgal edecekti.¹² Sonuçta, 15 Eylül 1919'da Fransa ile İngiltere arasında imzalanan gizli sözleşme, sorunların çözümünü beraberinde getirecek ve İngilizler, bu sözleşme uyarınca, Mondros Mütarekesi'nden sonra işgal ettikleri ve Sykes - Picot Anlaşması'na göre Fransa'ya ait olan Antep, Urfa ve Maraş'tan çekilecek, karşılığında da Musul'a sahip olacaktır.¹³ Daha sonra, 24 Nisan 1920'de Fransa ile İngiltere arasında imzalanan San Remo Petrol Anlaşması ile Fransa, Kasım 1918'den beri

¹⁰ Yuluğ Tekin Kurat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması*, 2. baskı, Ankara, Turhan Kitabevi, 1986, s. 19. Rusya, İngiltere ve Fransa'nın bu isteklerini Trabzon, Erzurum, Bitlis, Muş, Siirt ve Türk - İran sınırını kapsayan bölgenin karşılığında kabul etmişti.

¹¹ Elisabeth Monroe, *Britains Moment in the Middle East 1914 - 1956*, London - Baltimore, 1963 s. 52 - 54.

¹² Utkan Kocatürk, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi 1918 - 1938*, 2. baskı, Ankara, TTK, 1988, s. 6, 15, 24, 29.

¹³ Laurence Evans, *United States Policy and the Partition of Turkey, 1914 - 1924*, Baltimore, The Johns Hopkins Press, 1965, s. 230.

istediği Almanların Turkish Petroleum Company'deki % 25 hissesini devralarak Musul petrolerinde söz sahibi olacaktır.¹⁴

Petrole ilgisi ancak 1917'li yıllarda başlayan Fransa'nın Turkish Petroleum Company'de dörtte bir payla Alman sermayesinin yerini almasını beraberinde getiren San Remo Petrol Anlaşması, Orta Doğu petroleriyle yakından ilgilenen ABD'nin pek de hoşuna gitmemiştir. Şöyle ki, dünyada XIX ncu yüzyılın ortalarından itibaren ticarî anlamda ilk petrol üretimini başlatan ABD, XX nci yüzyıl başlarına kadar Orta Doğu petroleriyle pek ilgilenmemiş, ancak 1908'de İngiliz d'Arcy ekibinin İran'da petrol bulması üzerine harekete geçmişti. Mezopotamya ve özellikle Musul - Kerkük yöresi ise, Amerikalı petrolcüler için son derece cazipti.¹⁵

Amerikalı kapitalistler, bu yöreyle 1908'li yıllardan itibaren ilgilenmeye başlamışlardı. Örneğin Colby Chester'in 1909'da Osmanlı yetkilileriyle ön sözleşmesini imzaladığı demir yolu projesi, Sivas'tan başlayarak Harput, Ergani, Diyarbakır'dan geçerek Musul, Kerkük ve Süleymaniye'ye uzanacak ve demir yolu hattının sağında ve solunda yer alan yirmişer kilometrelik alanda bilinen ya da sonradan bulunacak petrol dâhil tüm madenler imtiyaz sahibine bırakılacaktı. Ne var ki, bu proje, 1911'de Meclis-i Mebusan'da sonuçlanamamış ve onaylanması askıda kalmıştır.¹⁶

ABD, 1920 Nisanında imzalanan San Remo Petrol Anlaşması'nı öğrenir öğrenmez Mayıs 1920'de Büyükelçi Davis aracılığıyla Lord Curzon'a bir yazı göndererek anlaşmaya karşı tepkisini göstermiş ve Mezopotamya petroleri konusunda ABD aleyhine ayırım yapılmasına göz yumamayacağını bildirmiştir. ABD, bununla yetinmeyerek 28 TEMMUZ 1920'de İngiliz Hükûmetine, San Remo Anlaşması'nın "açık kapı" politikasına ters düştüğünü bildiren bir nota vermiştir. Açık kapı politikasının ihlâli dışında, ABD'de 1919'dan itibaren bazı petrol kuyularında verimin düşmesi, buna paralel olarak petrol fiyatlarının artması, mevcut petrol rezervlerinin tükenme noktasına gelmesi, ABD Hükûmetini petrol temini konusunda, yurt dışı kaynaklara iten nedenlerdi. Her ne kadar Lord Curzon, 9 Ağustos 1920'de, ABD'nin Mayıs ve Temmuz aylarında gönderdiği notalara yanıt vererek İngiltere'nin Amerikan vatandaşlarına karşı ayırım yapma niyetinde olmadığını, İngiltere'nin ABD karşısında üstünlük kurma gibi bir amacı olamayacağını, zira dünya petrol üretiminin yaklaşık % 70'ini elinde tutan ABD karşısında, İngiltere'nin payının sadece % 4,5 olduğunu hatırlatarak rahatlatmaya çalışsa bile bu yanıt Amerikan Hükûmetini tatmin etmemiştir.

¹⁴ MAE, Série Relations Commerciales 1919 - 1940, Fas. 48, C. XLIX, Berthelot ile Cadman arasında imzalanan 24 Nisan 1920 tarihli San Remo Petrol Anlaşması, s. 8 - 11.

¹⁵ *Petro - Strateji*, s. 24, 26.

¹⁶ Selim İkin, "Chester Demiryolu Projesi," *Türkiye İş Bankası Uluslararası Atatürk Sempozyumu: Bildiriler ve Tartışmalar*, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1984, s. 741- 743; Yahya Sezai Tezel, "Birinci Büyük Millet Meclisi Anti - Emperyalist miydi? Chester Ayrıcalığı," *AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. XXV, No. 4 (Aralık 1970), s. 290 - 291.

Üstüne üstlük, ABD'nin İngiliz Hükûmetine 20 Kasım 1920'de daha güçlü bir nota vererek protesto etmesine neden olmuştur.¹⁷

Mayıs 1920'den itibaren Washington Hükûmetinin Londra Hükûmeti ile özellikle Mezopotamya gibi manda yönetimi altındaki topraklarda, "ticarî muamele eşitliği"nin sağlanması amacıyla tartışma başlattığı, dolayısıyla San Remo Anlaşması'na karşı çıktığı bir dönemde, Orta Doğu'da siyasî durum son derece karışık. Bir yandan Irak'ta, İngiliz mandası altına girmesinden itibaren huzursuzluklar başlamış ve 1920 yılının yaz ve sonbaharında ayaklanmalar baş göstermiş, Sevr Antlaşması'nı reddeden Türkler ise, İngilizler tarafından desteklenen Yunanlara karşı giriştikleri büyük mücadeleden Eylül 1921 Sakarya Savaşı'nda ezici bir başarı sağlayarak çıkmıştı. Bunun dışında Fransızlar, Türklerle başlattıkları ve geliştirdikleri ilişkiler sonunda, Ekim 1921'de Ankara Anlaşması'nı imzalamıştı.¹⁸

İngiltere, Irak'ta ayaklanmaların devam ettiği dönemde, bir yandan Fransızların kendisine danışmadan Ankara ile siyasî ilişkilere girmesinin şokunu yaşarken diğer yandan Musul'u Türklere karşı nasıl savunacağına ve Mezopotamya'nın ayaklanmalar nedeniyle artan yönetim ve savunma giderlerini nasıl karşılayacağına hesabını yapıyordu. Üstüne üstlük bu hesapları, İngiliz ekonomisinin ciddi bir kriz içine düştüğü bir dönemde yapıyordu. Petrolün işletilebilmesi için, bölgede barışın ve petrol alanlarının güvenliğinin sağlanması kaçınılmazdı. Aslında İngiltere'de, Kasım 1920'den itibaren aralarında San Remo Petrol Anlaşması'nı imzalayan Sir John Cadman'ın da bulunduğu bazı uzmanlar tarafından İngiltere'nin Standard Oil'in Mezopotamya petrolerinin geliştirilmesine dâhil edilmesi yönünde bir politika izlemesi gerektiği görüşü savunulmaya başlamıştı. Mayıs 1921'de yine bu yönde görüşler devam etmiş, Ankara Hükûmetine karşı Musul'un savunulabilmesi için ABD'nin isteklerinin kabul edilmesi gerektiği yönünde düşünceler dile getirilmişti. Mezopotamya petroleri üzerinde, İngiliz - Amerikan çekişmesi sürerken Kasım 1921'de Standard Oil Company of New Jersey'in İran Meclisinden elli yıl süreyle İran'ın kuzeyinde beş vilâyette petrol arama ve işletme imtiyazı elde etmesi İngilizlerde şok etkisi yaratmıştı. Aralık 1921'de ise, gerek iç politikasında ve ulusal ekonomisinde gerek Irak'ta yaşadığı sorunlardan bunalan İngiliz Hükûmeti, ABD'nin Mezopotamya petrolerine yönelik artan baskısı da göz önüne alındığında, artık, Amerikalıların Mezopotamya petrolerinden pay almasına ilişkin görüşmelerin başlatılması eğilimine girmişti. 1922 yılının başlarında Londra, artık stratejisini saptamıştır: ABD petrol şirketlerinden oluşacak bir konsorsiyuma Turkish Petroleum Company'den pay verilecektir. Bu arada, Amerikan petrol firmaları aralarında bir konsorsiyum kuracak, bunun üzerine ABD Dışişleri Bakanlığı, İngiltere nezdinde nabız yoklamalarında bulunacak,

¹⁷ Hikmet Uluğbay, *İmparatorluktan Cumhuriyete Jeopolitik*, Ankara, Turkish Daily News Yayınları, 1995, s. 161 - 164.

¹⁸ Nouschi, s. 63 - 64.

gerek İngiliz Hükûmetinin gerek petrolcülerinin uzlaşmacı ve olumlu yaklaşımlarını gözleyecektir. Bu gelişmelerden sonra, Standard Oil Company of N. J.'in Başkanı Bedford, Amerikan petrol şirketlerinin kurduğu konsorsiyumun temsilcisi sıfatıyla Londra'ya giderek Turkish Petroleum Co. yöneticileri ile görüşmeleri başlatacak, bu temaslarda, Mezopotamya petrollerinin yanı sıra Rus İhtilâli'nden sonra Rusya'nın Kuzey İran'da bıraktığı ekonomik boşluğun Amerikan ve İngiliz şirketlerince doldurulması konusu ele alınacaktır.¹⁹

Mezopotamya petrollerinin yanı sıra İran petrolleriyle de yakından ilgilenenler, sadece İngilizler ve Amerikalılar değildi. Fransızlar da en az onlar kadar bu bölgelerin öneminin bilincinde olarak gelişmeleri yakından izliyorlardı; hatta Fransa'nın ABD Büyükelçisi, Fransız Başbakanı (aynı zamanda Dışişleri Bakanı) Poincaré'ye 23 Nisan 1922 tarihinde İran ve Mezopotamya'daki "yeni petrol alanları" ile ilgili olarak Vaschetto isimli bir uzmana hazırlanmış olduğu kapsamlı bir rapor gönderiyordu.²⁰ Bunun yanı sıra, Fransız Ticaret ve Sanayi Bakanlığı bünyesinde yer alan Benzin ve Petrol Müdürlüğüne hazırlanan ve 6 Haziran 1922 tarihinde Fransız Başbakanı'na gönderilen bir bilgi notunda, Fransız topraklarındaki petrol kaynaklarının yetersizliğinden söz edilerek Fransa'da ve Kuzey Afrika'daki Fransız sömürgelerinde yılda toplam 60.000 ton petrol üretilirken, yalnızca Fransa'nın yıllık petrol tüketiminin 1.200.000 ton olduğu, dolayısıyla Fransa'nın akaryakıt ve yağlayıcı madde ihtiyacı bakımından sürekli dışarıya bağımlı olacağı belirtilerek Fransa'nın izlemesi gereken petrol politikası vurgulanıyordu. Fransız Ticaret ve Sanayi Bakanlığı, Fransa'nın dünyanın hâlihazırda bilinen en büyük petrol rezervlerine, özellikle Güney Amerika, Kafkasya ve Yakın Doğu'da bulunan petrol rezervlerine yönelmesi gerektiğini belirtiyor, ayrıca Fransız Başbakanı'nın dikkatini, Rusya'daki İngiliz - Amerikan petrol rekabetine çekerek İngilizlerin yanı sıra, Standard Oil'in de bu ülkede petrol imtiyazı almaya çalıştığına işaret ediyordu.²¹

¹⁹ Uluğbay, s. 167 - 177. Rus Khostaria, 1916'da İran'ın kuzeyinde 70 yıllık bir petrol imtiyazı elde etmiş, ne var ki, Rus İhtilâli nedeniyle bu ülkedeki projelerinden vazgeçmek zorunda kalınca, Anglo - Persian Co. onun haklarını satın almış, ayrıca İngiliz Hükûmeti de İran Hükûmetine para yardımı yapmak ve personel sağlamak amacıyla Ağustos 1919'da İran ile bir anlaşma imzalamıştı. Önce Fransızlar, daha sonra Amerikalılar, aslında İran'daki konumlarını sağlamlaştırmak amacıyla İngilizlerin yaptıkları bu anlaşmaya itiraz etmişlerdi. Nouschi, s. 61 - 62. 1921'de ise, ABD şirketleri ile Anglo - Persian Co., İran'da imtiyaz elde etme yarışına girmiş ve sonuçta Standard Oil of N.J., İran Meclisinden beş kuzey ilini kapsayan bir imtiyaz elde etmiş, Şubat 1922'de Anglo - Persian ve Standard Oil, anlaşmaya vararak Kuzey İran imtiyazını birlikte kurdukları bir şirket aracılığıyla işletmeye başlamıştır. *Petro - Strateji*, s. 30.

²⁰ MAE, Série Relations Commerciales 1919 - 1940, Fas. 48, C. XL, Pétroles d'Asie 1921 - 1922, Fransa'nın ABD Büyükelçisi'nden Fransız Başbakanı Poincaré'ye 23.4.1922 tarihli rapor, s. 177 - 181.

²¹ MAE, Série B Relations Commerciales, C. CXXI, Politique pétrolifère de la France (1920 - 1922), Fransız Ticaret ve Sanayi Bakanlığında Başbakan ve Dışişleri Bakanı Poincaré'ye 6.6.1922 tarihli bilgi notu, s. 1 - 3.

Fransızlar, Standard Oil'in yalnızca Rusya'daki değil, Anadolu'daki faaliyetlerini de yakından izliyorlardı. Şöyle ki, Fransız Dışişleri Bakanlığına 4 Temmuz 1922 tarihli bir telgrafla "Standard Oil'in temsilcisi M. Joblin'in Ankara'da iş adamlarıyla görüşmeler yaptığı, ancak Ankara Hükûmetine hiçbir teklif götürmediği" yönünde bilgi gelmişti. Fransızlara göre, M. Joblin'in seyahatinin amacı, büyük bir olasılıkla, Anadolu'da petrol araştırması yapma izni ve çeşitli imtiyazlar almaktı. Ne var ki, M. Joblin'in Ankara Hükûmetinin yöneticileriyle görüşmeden kesin sonuç alması da mümkün değildi. Bunun yanı sıra, 7 Temmuz 1922 tarihli "Le Matin" gazetesinin haberine göre, Standard Oil temsilcileriyle Ankara Hükûmeti arasındaki görüşmeler sona ermiş, bu görüşmeler sayesinde Amerikan şirketi, Anadolu'da petrol imtiyazı elde etmişti. Fakat Fransızlara göre, bu haber doğru olmayabilir, gerek İngiliz kamuoyunda tepki oluşturmak gerek 20 Ekim 1921 tarihinde Türklerle Ankara Anlaşması'nı imzalayan Fransızları tahrik etmek amacıyla çıkarılmış olabilir. Bunun da ötesinde Fransızlar, Amerikalılara Anadolu'da petrol imtiyazı verilmesinin Türk - Fransız Anlaşması'nda yer alan özel koşullara aykırı olduğunu, bu anlaşmanın kendilerine sağlayacağı avantajları tehlikeye sokacağını iddia ediyorlardı.²²

Her ne kadar Fransızlar, Standard Oil'e Anadolu'da petrol imtiyazı verildiği yolundaki haberlere kuşkuyla baksalar da bu konuda ihtiyatı elden bırakmıyorlardı. Fransız Başbakanı ve Dışişleri Bakanı Poincaré, 25 Temmuz 1922'de Fransız Dış Ticaret Bürosu Müdürü'ne gönderdiği yazıda, yabancı çıkar topluluklarının Ankara Hükûmeti ile Türkiye'de iş almak için görüşmeler yaptığına, ancak şimdiye kadar hiçbir yabancı şirkete imtiyaz verilmediğine işaret ederek Türkiye ile ilgilenen Fransız şirketlerinin, Ankara Hükûmeti ile direkt temasa geçmelerinin son derece yararlı olacağı konusunda uyarılmalarını istiyordu.²³ Bu yazıdan kısa bir süre sonra, İstanbul'da görev yapan Fransız Yüksek Komiseri Pellé, Başbakan Poincaré'ye gönderdiği 17 Ağustos 1922 tarihli yazıda, Ulusal Maden Okulu eğitmenlerinden maden mühendisi M. Grandjean ile Dış Ticaret Müşaviri mühendis M. Auble'un uluslararası Fransız petrol şirketi Omnium International de Pétroles adına Anadolu'daki petrol alanlarını incelemek üzere Türkiye'ye geldiklerini, Ankara Hükûmeti tarafından son derece iyi

²² MAE, Série Relations Commerciales 1919 - 1940, Fas. 48, 12.07.1922 tarihli "Le pétrole en Turquie. Le voyage de M. Joblin (Standard Oil) à Angora" başlıklı bilgi notu, s. 192 - 193. Bu bilgi notunda, Standard Oil'e verilen imtiyazın Ankara Anlaşması'nın hangi özel hükümlerine aykırı olduğu belirtilmemiştir. Ancak, 20 Ekim 1921 tarihli anlaşmada, TBMM Hükûmeti, Pozantı ile Nusaybin arasındaki Bağdat demir yolu kesimine ilişkin imtiyazın (Adana'da yapılmış bulunan kollarla birlikte) bir Fransız grubuna verilmesini kabul ediyor, ek mektuplarda ise, Fransızlara Harşit vadisinde 99 yıl süreli bir demir, krom, gümüş madeni imtiyazı vaat ediyor, ayrıca Fransızların maden, demir yolu, limanlara ilişkin imtiyaz taleplerini, Türkiye ve Fransa'nın karşılıklı çıkarlarına uygun olmak şartıyla inceleyeceğini bildiriyor ve Ergani madenleri ile Adana'daki pamuk işletmesi konusunun inceleneceğini belirtiyordu. İsmail Soysal, *Tarihleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, C. I, Ankara, TTK, 1983, s. 51 - 60.

²³ MAE, Série Relations Commerciales 1919 - 1940, Turquie, C. CLXVII, Dos. No. 1, Carton 2342, Fransız Başbakanı'ndan Dış Ticaret Bürosu Müdürü'ne 25.7.1922 tarihli yazı.

karşılandıklarını ve kendilerine araştırma yapabilmeleri için her türlü kolaylığın sağlandığını bildiriyordu. M. Grandjean, Anadolu gezisinde, pek çok bölgede umut vaat eden zengin petrol alanlarının bulunduğunu bizzat saptamıştı. Fransız mühendis, henüz tanınmayan bu petrol alanlarında araştırma izni ve imtiyaz almak için başvuruda bulunduğu gibi, hisselerinin % 50'si Fransız sermayesine, % 10' u Osmanlı Hükûmetine, % 40' ı da serbest Osmanlı sermayesine ait olacak şirketlerin kurulması için girişimler başlatmıştı. M. Grandjean ve M. Auble'un Anadolu'da yaptıkları araştırmaların sonuçları şöyleydi:

-Erzincan Bölgesi: Pek çok ilginç noktanın bulunduğu bu bölgede, özellikle Evkaf İdaresine ait Pultk topraklarında toprağın yüzeyinde petrol fışkırmaktadır.

-Erzurum Bölgesi: Petrol, Hasankale'de termal kaynakların yakınında fışkırmaktadır.

-Van Gölü Bölgesi: İmtiyazı Mareşal Fuat Paşaya ait olan Kürzot'ta, 12 metre derinlikte önemli miktarda mazot bulunmaktadır.

-Siirt Bölgesi: Siirt'in yaklaşık 30 km. güneydoğusunda Botan Suyu (Çayı) yatağında petrol fışkırmaktadır.

-Şırnak Bölgesi: Yaklaşık 15 km²'lik bir alanda, çok iyi kalitede ziftli şist tabakası bulunmaktadır. M. Grandjean ve M. Auble, Mardin ve Siirt Mutasarrıfı'na bu bölge için imtiyaz talebi başvurusunda bulunmuşlardır.

-Cebel - Herbol Bölgesi: Biava'da, toprağın yüzeyinde petrol fışkırmaktadır. Herbol kazası yakınında, mazot bakımından çok zengin ziftli şist mevcuttur. Mardin ve Siirt Mutasarrıfı'na 310.000 hektarlık bir alan için imtiyaz başvurusu yapılmış ve bu talep TBMM Hükûmetine iletilmiştir.²⁴

Pellé, ayrıca, TBMM Hükûmetinin İstanbul temsilcisinin kendisine, "Hükûmetinin Fransız petrol endüstrisinin ciddî temsilcileriyle ilişkiye girmekten duyduğu mutluluğu ve bundan sonra da Fransız yurttaşlarıyla ilişkilerini sürdürmeyi arzu ettiğini" söylediğini Fransız Başbakanı'na bildiriyordu. Fransız Yüksek Komiseri ise, bu görüşmede, gerek İtalyan Hükûmetinin gerek Amerikan Hükûmetinin Anadolu petrollerini ele geçirme çabalarına dikkat çekmişti. Pellé'ye göre, henüz Anadolu'da hiçbir yabancı şirkete petrol imtiyazı verilmemişti. Fransız petrol endüstrisi için, artık, Anadolu'ya yerleşme zamanı gelmiştir²⁵...

M. Grandjean'ı, Anadolu'da jeolojik incelemeler yapmak üzere özel görevle Türkiye'ye gönderen Omnium International de Pétroles'ün yöneticisi, 21 Ağustos 1922 tarihinde Fransız Başbakanı ve Dışişleri Bakanı M. Poincaré'ye yazdığı yazıda, M. Grandjean'ın başında bulunduğu heyetin

²⁴ MAE, Série Relations Commerciales 1919 - 1940, Fas. 48, C. XL, İstanbul'daki Fransız Yüksek Komiseri Pellé'den Fransız Başbakanı'na 17.8.1922 tarihli yazı, s. 200 - 201.

²⁵ Aynı yazı, s. 201.

Ankara'da bir süre kalarak TBMM Hükûmeti ile görüştüğünü, daha sonra ya at sırtında ya da arabayla 3.000 km'den fazla bir yol kat ederek büyük çapta malzeme sıkıntısı çekmelerine karşın, özellikle Erzincan, Erzurum, Van Gölü, Cizre bölgelerinde petrol kaynaklarının jeolojik incelemesini yaptığını, Türk yetkililerden önemli bazı taleplerde bulunduğunu, bunların başında Cizre dolaylarında araştırma yapma izni almak olduğunu bildiriyor ve Anadolu'daki petrol alanlarında araştırma yapmak üzere kurmuş oldukları sendikanın da bu işin peşini bırakmamaya kararlı olduğunu hatırlatıyordu.²⁶

Amerikan ve Fransız petrol şirketleri arasında, Anadolu'da petrol imtiyazı alma yarışının sergilendiği 1922 yazında, Amerikalıların Mezopotamya petrolerinden pay alma mücadelesi de bütün hızıyla devam ediyordu. 26 Temmuz 1922 tarihinde Londra'da, Standard Oil temsilcileri ile Turkish Petroleum Co. temsilcileri arasında, Amerikalıların Mezopotamya petrolerinin işletilmesine katılmalarıyla ilgili bir toplantı yapıyor,²⁷ 31 Temmuz 1922 tarihinde de ABD, Fransa ve İngiltere temsilcilerinin katıldığı ikinci toplantı gerçekleştiriliyordu.²⁸ 1 Ağustos 1922 tarihinde yapılan üçüncü toplantıdan sonra, bu görüşmelere ara verilmiştir; zira ABD temsilcisi (aynı zamanda Standard Oil'in temsilcisi) müvekkilleriyle görüşmek üzere ülkesine dönmüştür.²⁹ Ancak Fransa, Standard Oil of New Jersey'in Mezopotamya petrolerini işletecek Turkish Petroleum Co.'den % 25'lik bir pay istemesine karşı çıkmaktadır. Çünkü Amerikalılara istedikleri oranda hisse verilmesi, diğer şirketlerin paylarının azalmasını beraberinde getirecekti ki, bu da Fransız Hükûmetinin, San Remo Anlaşması ile elde ettiği hakların zedelenmesi demektir. Şöyle ki, San Remo Anlaşması'na göre, Fransa'ya Turkish Petroleum Co.'den % 25 pay verilmiş, geri kalan hisselerin % 50'si İngiliz Hükûmeti denetimindeki Anglo - Persian'a, % 25'i ise Royal - Dutch hisselerini temsil eden Anglo - Saxon şirketine aitti. Fransa, San Remo'da, Musul bölgesindeki siyasi haklarından feragat ederek bu paya sahip olmuştu ve bu avantajı hiçbir şekilde kaybetmek istemiyordu. Bununla birlikte, Amerikan petrol şirketlerinin Turkish Petroleum Co.'de yer almasına karşı çıkmayan Fransa, hisselerinin azalması karşısında İngiliz Hükûmetinden zararını meşru yollardan karşılamasını beklemekteydi.³⁰ Bunun yanı sıra, Fransızların 1 Ağustos'ta Mezopotamya petroleri ile ilgili olarak İngilizler ve Standard Oil temsilcileriyle yaptıkları toplantıdan sonra,

²⁶ MAE, Série Relations Commerciales 1919 - 1940, Fas. 48, C. XL, Sendika adına Omnium International de Pétroles'ün yöneticisinden Fransız Dışişleri Bakanı'na 21.8.1922 tarihli yazı, s. 202 - 203.

²⁷ MAE, Série Relations Commerciales 1919 - 1940, Fas. 48, C. XLIX, s. 167 - 171.

²⁸ MAE, Série Relations Commerciales 1919 - 1940, Pétroles de Mésopotamie, Fas. 48, C. XLIX, s. 209.

²⁹ MAE, Série Relations Commerciales 1919 - 1940, Pétroles de Mésopotamie, Fas. XLVIII, C. 50, s. 2.

³⁰ MAE, Série Relations Commerciales 1919 - 1940, Fas. 48, C. XLIX, Fransız Dışişleri Bakanı'ndan Fransa'nın Washington Büyükelçisi'ne 28.7.1922 tarihli telgraf, s. 173 - 174.

önerileri şöyleydi: Her ne kadar, kendi payları Amerikalıların lehine azaltılsa dahi Turkish Petroleum Co.'deki "etkileri" azaltılmayacaktı.³¹

Mezopotamya petrolerinden pay alma mücadelesi veren Amerikalıların amaçlarına ulaşabilmek için, Turkish Petroleum Co.'den başka araçları da vardı. Bunlar, II. Abdülhamid'in varisleri ve Chester Projesi idi. Çünkü her ikisinin de Mezopotamya yöresinde çıkarları bulunuyordu.

Bilindiği üzere, II. Abdülhamid, 1888 yılında Bağdat Demir Yolu Projesi çerçevesinde Almanlara Haydarpaşa - Ankara hattının ilk bölümünün imtiyazının verilmesinden sonra, 1890'da yayımladığı fermanla Musul vilâyetindeki petrolerin arama ve işletme imtiyazlarını Hazine-i Hassa'ya kaydırmış, 1899 yılında ise, Bağdat vilâyetindeki petrol imtiyazlarını Hazine-i Hassa'ya bağlamıştı; zira Berlin - Bağdat demir yolunun yapımını üstlenen Almanya ağırlıklı "Anadolu Demiryolu Şirketi", 1888'de elde ettiği imtiyazla demir yolu hattının sağında ve solunda bulunan yirmişer kilometrelik alanda bulacakları madenleri çıkarma ve işletme hakkını elde etmişti. Ancak Hazine-i Hassa, 1904'te Bağdat ve Musul vilâyetlerindeki petrol imtiyazlarını bazı şartlarla "Anadolu - Bağdat Osmanlı Demiryolları Şirketi"ne devredecekti.³² 1908'de, İkinci Meşrutiyet'in ilânından sonra ise, II. Abdülhamid'in özel mal varlığındaki Musul ve Bağdat petrol alanları Maliye Nezaretine bağlanacaktı.³³ 1921 yılının başlarında, Abdülhamid'in otuz iki mirasçısının ortak olduğu "Hirsch Ltd." ve "Central Mining and Investment Company" kuruluyor ve bu şirketler adına Albay Edwards, Mart 1921'de İngiliz Dışişleri Bakanlığına başvurarak Mezopotamya petrolerinin II. Abdülhamid'in özel mülkü arasında olduğunu, İttihat ve Terakki Hükûmetinin bu imtiyazı devlet hazinesine aktaran kararının geçersiz olduğunu bildirip mirasçılardan hakkının tanınmasını talep ediyor, ayrıca bu petrol yataklarının müttefik devletler arasında paylaşılamayacağını savunuyordu. Ne var ki, İngiliz Dışişleri Bakanlığı mirasçılara ümit vermekten kaçınıncı, mirasçılar, bu kez ABD'yi devreye sokmaya çalışacaklardı.³⁴

1922 Temmuzuna gelindiğinde, Abdülhamid'in iki yüz küsur milyon dolar değer biçilen muazzam petrol ve maden arazilerinin işletmeye açılmasında, Amerikan sermayesinin önemli rol oynayacağı yolundaki haberler, Amerikan basınında yer alıyordu. Abdülhamid'in mülkiyetinde Mezopotamya, Arnavutluk, Yunanistan, Trablusgarp ve Trakya'da milyonlarca hektarlık verimli toprak bulunuyordu. Bunların içinde en

³¹ MAE, Série Relations Commerciales 1919 - 1940, Fas. 48, C. L, s. 2.

³² Nouschi, s. 17 - 19. 1904 yılında, Basra'ya kadar uzanacak demiryolunun yapım ve işletme imtiyazı, Deutsche Bank'ın kurduğu "Anadolu - Bağdat Osmanlı Demiryolları Şirketi"ne 99 yıl süreyle verilmişti. Eldem, s. 100.

³³ *Petro - Strateji*, s. 31.

³⁴ Uluğbay, s. 166 - 168. Selim İkin, Chester Projesi ile ilgili araştırmasında, Abdülhamid'in varislerinin oluşturduğu Ottoman Imperial Estate adlı bir şirketten söz ederek bu şirketin Musul ve Bağdat petrolerinin işletme hakkının kendisine ait olduğunu iddia ederek Şeyhülislâmdan bu konuda fetva aldığını, hatta İslâm hukukçularına araştırma yaptırdığını ve bazı Amerikan firmalarının bu şirketle temas hâlinde olduklarını bildirmektedir. İkin, s. 748.

zenginleri, kuşkusuz Mezopotamya'dakiler idi. Amerikan basınında yer alan haberlere göre, Abdülhamid'in mülkiyetindeki petrol alanlarının uluslararası bir konsorsiyum tarafından işletilmesi için, mirasçıları ile içinde İngiliz, Fransız, Amerikan sermayelerinin de bulunacağı uluslararası konsorsiyum arasında görüşmeler başlatılmıştı.³⁵

Mezopotamya petrolerinden pay almak konusunda, son derece kararlı ve azimli olan Amerikalıların 1922 yılında gündeminde olan bir başka konu da 1911'de rafa kaldırdıkları Chester Projesi idi. Amiral Colby M. Chester'in 1920 yılının başlarında projeyi canlandırmak amacıyla ABD'de gerek Dışişleri Bakanlığına gerek Deniz Kuvvetleri Bakanlığına yaptığı başvurular, yeterli ilgiyi görmemiş, ancak 1922 yılının başlarında İstanbul'daki Amerikan Ticarî Komiser Yardımcısı Gillespie'nin Ankara'ya TBMM Hükûmetinin Amerikan sermayesine bakış açısını öğrenmek amacıyla geldiği dönemde, Chester Projesi yeni bir aşamaya gelmişti. Amiral Colby Chester, 1922 yılının başlarında, aralarında Kanadalı Kennedy'nin de bulunduğu bazı iş adamlarını, bankerleri ve diğer iş kollarındaki girişimcileri proje konusunda ikna etmişti. Eylül 1922'de amiralin oğlu Arthur Chester ile Kennedy, Ankara'ya gelerek projeyi hükûmet yetkilileriyle görüşüp bir ön anlaşmaya vardılar. Anlaşmaya göre, Anadolu, Musul, Kerkük ve Süleymaniye yöresinde 4000 km'den fazla bir demir yolu şebekesi döşenecek, ayrıca üç liman yapılacaktı. Proje, demir yolu ve liman çevresinde bulunacak petrol de dâhil tüm madenlerin işletme imtiyazı ile finanse edilecekti. Görüldüğü gibi, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce bir demir yolu projesi olan Chester Projesi, savaştan sonra bir petrol imtiyazı projesine dönüşmüştü. Çünkü projenin başarısında, Musul petroleri önemli rol oynayacaktı.³⁶

Bu arada, "Mezopotamya petrolerinin işletilmesine Amerikalıların da katılmasıyla ilgili düzenlemelerin İngiliz ve Fransız hükûmetlerinin iş birliği ile tamamlanmak üzere olduğu, Amerikalıların Turkish Petroleum Co.'den ancak, İngiliz ve Fransız hisselerinin azaltılması sonucunda pay alabildikleri, Türklerin ise, büyük oranda Musul civarında bulunan petrol alanlarının aslında Türk topraklarında yer aldığını iddia ederek petrol imtiyazlarının TBMM Hükûmetinden alınması gerektiğini ilân ettikleri" yönündeki haberler, Amerikan basınında yer almaya başlamıştı. Fransızlar ise, 1922 Kasımının başlarında kendilerine ulaşan bu bilgileri, hiç de göz ardı etmiyorlardı.³⁷

Musul sorunu, 20 Kasım 1922 tarihinde toplanan Lozan Barış Konferansı'nda, Anglo - Sakson çevrelerin en çok ilgilendikleri konuların

³⁵ MAE, Série Relations Commerciales 1919 - 1940, Fas. 48, C. XL, Fransa'nın New York Başkonsolosu'ndan Fransız Dışişleri Bakanı'na New York, 3.7.1922 tarihli yazı, s. 187 - 188. Yazının ekinde yer alan İstanbul kaynaklı telgrafta, uluslararası konsorsiyumun 90 gün içinde kurulmasının öngörüldüğü bildiriliyordu.

³⁶ İkkin, s. 744 - 749.

³⁷ MAE, Série Relations Commerciales 1919 - 1940, Fas. 48, C. L, "On commence de la propagande" başlıklı, 9.11.1922 tarihli rapor, s. 84.

başında geliyordu. Lozan'da tartışılan Boğazlar, azınlık hakları gibi siyasî sorunlar ise, büyük ilgi odağı olan petrol sorununun sebep olduğu şiddetli kavgayı gizlemeye yönelik aldatıcı bir dış görünüştü. Aslında Amerikalılar, Turkish Petroleum Co.'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan önce elde ettiği hakları, hiçbir zaman tanımak istememiş, daha doğrusu bunların gerçekliğini kabul etmemişlerdi. Ancak İngilizler, Amerikalılarla uzlaşmalarının gerekli olduğunu anladıkları için, Turkish Petroleum Co.'den hisse almak isteyen Amerikalı sermayedarlarla Londra'da görüşmeler başlatmışlardı. Ne var ki, bu görüşmelerden henüz sonuç alınamamıştı. Bununla birlikte, Anglo - Persian Şirketi ile Standard Oil arasında uzlaşmanın sağlandığı da inkâr edilemezdi. Kuzey İran'da Standard Oil'e verilen petrol imtiyazını ortaklaşa kullanmak konusunda uzlaşan bu iki şirket, 9 Nisan 1922 tarihinde de Mezopotamya petroleri konusunda anlaşmışlardı.³⁸

Musul sorunu, Amerikalıların göz ardı edemedikleri Chester Projesi açısından da büyük önem taşıyordu. Chester grubu ile Ankara Hükûmeti, 1922 sonbaharında uzlaşmaya varmışlardı. "New York Herald", 23 Kasım 1922 tarihli sayısında, bu imtiyaza atıfta bulunarak Lozan'da Musul vilâyetinin Türklere geri verilmesinin kabul edilmesi durumunda, Chester imtiyazıyla demir yolunun iki yanında bulunan yirmişer kilometrelik alandaki madenleri işletme hakkına sahip olan Amerikalıların Musul'da da bu hakka sahip olacaklarını hatırlatıyordu. Her hâlükârda, kazançlı çıkan taraf ABD olacaktı. Lozan görüşmelerinden sonra, statükonun korunması durumunda; yani Musul'un İngiliz mandası altındaki Irak'a bırakılması durumunda, Turkish Petroleum Co.'ye ilişkin İngiliz - Amerikan uzlaşması devreye girecek, Musul'un Türkiye'ye iadesi durumunda ise, Chester Projesi çerçevesinde gerçekleşen Türk - Amerikan anlaşması uygulamaya konularak Mezopotamya petrolerinden Amerikalıların yararlanmasını sağlanacaktı.³⁹

³⁸ MAE, Série Relations Commerciales 1919 - 1940, Fas. 48, C. L, Fransız Dışişleri Bakanlığı Ticarî ve Siyasî İşler Müdürlüğü tarafından Mezopotamya petroleri hakkında hazırlanmış 24.11.1922 tarihli bilgi notu, s. 95. Turkish Petroleum Co.'nin Birinci Dünya Savaşı öncesi durumuyla ilgili olarak Amerikan basınında yer alan haberlere göre, Turkish Petroleum Co. 28.6.1914'te Osmanlı Maliye Nazırından imtiyaz almış, ancak nazırın resmî kararı, Parlâmentoya gönderildiğinde "Anayasa'ya göre Parlâmentonun onayından geçmeden hiçbir imtiyazın verilemeyeceği" gerekçesiyle protesto edilerek Parlâmento liderleri tarafından reddedilmişti. MAE, Série Relations Commerciales 1919 - 1940, Fas. 48, C. L, "On commence de la propagande" başlıklı, 9.11.1922 tarihli rapor, s. 85. 20 Eylül 1922'de, Fransa'nın Mezopotamya Konsolosu'nun Fransız Dışişleri Bakanı'na gönderdiği yazıda da gizli kaynaklardan alınan bilgilere dayanılarak 9 Nisan 1922'de, İngiliz ve Amerikalıların Mezopotamya petroleri konusunda iş birliği yapmak için bir memorandum hazırladıkları bildirilmiştir. MAE, Série Relations Commerciales, B - produits du sol, C. L, Pétroles de Mésopotamie, 20.9.1922 tarihli yazı, s. 63.

³⁹ MAE, Série Relations Commerciales 1919 - 1940, Fas. 48, C. L, Fransız Dışişleri Bakanlığı Ticarî ve Siyasî İşler Müdürlüğü tarafından Mezopotamya petroleri hakkında hazırlanmış 24.11.1922 tarihli bilgi notu, s. 96.

İngiltere'nin Musul sorununa Lozan'da takınacağı tavır hakkında çeşitli haberler bulunmakla birlikte, Fransa ve İtalya'nın desteğinden emin olarak Musul'da statükonun; yani mevcut durumun korunmasından yana olacağı söyleniyordu. Bunun yanı sıra, bu konuda Türklerin hoşgörülü davranacakları da söylentiler arasındaydı. Ancak daha sonra, gazete haberleri değişmiş, Musul konusunda Türklerin uzlaşmaz bir tavır takınacaklarından söz edilmeye başlanmıştı. Musul'daki petrol alanlarının değerinin farkında olan Türkler, bu bölgeyi topraklarına dâhil etmek için çabalarken İngilizlerin de Musul'un Irak topraklarında bırakılmasını sağlamaları, Musul petrollerini işletmeye talip olan Turkish Petroleum Co.'deki konumları ve çıkarları gereği idi. Çünkü Musul'un Türklere geri verilmesi durumunda, Turkish Petroleum'un elde ettiği hakların hiçbir hükmü kalmamış olacaktı. Bir başka çözüm ise, Turkish Petroleum Co.'deki Royal Dutch ve Fransız hisselerinin tasfiyesiydi. Şöyle ki, Musul'un Türklere geri verilmesiyle Turkish Petroleum Co., Musul petrollerindeki haklarından feragat etmiş olacak, böylelikle iki çıban başı tasfiye edilmiş olacaktı. Bunun sonucunda ise, İngilizler ve Amerikalılar, Ankara ile anlaşarak Musul petrollerini aralarında paylaşacaklardı. Ne var ki, Royal Dutch firmasının böyle bir politika karşısında, misilleme yapma olanakları vardı. Bunun dışında, tasfiye edilecek devletlerin temsilcileri, Lozan'da her türlü can sıkıcı olasılığa karşı kulislerde boş durmayacaklardı. Dolayısıyla, Amerikalıların ve İngilizlerin böyle bir tasfiye politikasına başvurmaları uzak bir olasılıktı. İşte Fransız Dışişleri Bakanlığı Ticarî ve Siyasî İşler Müdürlüğü tarafından 24 Kasım 1922'de, henüz Lozan Konferansı'nın yeni başladığı dönemde hazırlanan bu bilgi notuna göre, Lozan'dan gelen çelişkili bilgiler nedeniyle İngiliz ve Amerikalıların tavırlarından emin olamayan Fransızların bildikleri tek bir şey vardı, o da Mezopotamya petrolerindeki Fransız çıkarlarının zarar göreceği idi. Çünkü Amerikalılar, Turkish Petroleum Co.'den pay aldıkları takdirde Fransız hisseleri azalacak, Musul'un Türklere bırakılması durumunda ise, bu hisselerin hiçbir önemi kalmayacaktı.⁴⁰

Lozan görüşmeleri sırasında, İngiltere, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri arasındaki bu petrol kavgası hakkında Türk baştemsilcisi İsmet Paşa, 25 Kasım 1922 tarihinde Ankara'ya gönderdiği telgrafta şöyle diyordu: "İngiliz, Fransız ve Amerikalılar arasında petrolerin paylaşımı yapılmıyormuş. Sonra bize açacaklarmış." İsmet Paşa, 30 Kasım 1922 tarihli telgrafında ise, ikinci temsilci Dr. Rıza Nur'un İngiliz Dışişleri Müsteşarı ile yaptığı görüşmede, Türkiye'nin Musul petrollerinin işletilmesine sermayedar olarak dâhil edilmesini talep ettiğini, ayrıca Musul'u Türkiye'nin bir parçası olarak kabul ettiğimizi belirttiğini bildiriyordu. Bunun dışında İsmet Paşa, 2 Aralık 1922 tarihinde gönderdiği telgrafta, Turkish Petroleum Co.'nin Irak petroleri üzerindeki hakkının nereden doğduğunu soruyordu. Zira Lozan'daki Türk heyetinin elindeki dosyalarda, Almanların Musul petroleri için imtiyaz elde ettikleri yönünde hiçbir bilgi yoktu. Başbakan Rauf Bey ise, İsmet Paşaya 6 -

⁴⁰ Aynı bilgi notu, s. 96 - 97.

7 Aralıkta verdiği cevapta, Musul vilâyeti dâhilinde Almanlara petrol imtiyazı verildiğini bildiriyordu.⁴¹

Bu arada İsmet Paşa, Musul ve petrol konusunu, resmî müzakereler dışında da İngilizler ve diğer devletlerin temsilcileriyle görüşmeye devam etmiştir. Musul'u Türkiye sınırlarına dâhil etmekte kararlı olan ve Lord Curzon'un Londra'ya rapor ettiği gibi, "İngilizlerin Musul'u terk etmeleri konusunda ısrar etmeye devam eden ve onu almadan Ankara'ya asla dönmeyeceğini ifade eden" bir İsmet Paşa karşısında, Musul konusundaki tutumunu gittikçe katılaştıran bir Lord Curzon vardı; bu katı politikanın gerisinde ise, İngiliz Sömürgeler Bakanlığının 11 Aralık 1922 tarihli muhtırasında yer alan İngiliz petrol politikası yatıyordu. Bu muhtıradaki şöyle deniliyordu: "Musul Türkiye'ye geçecekse dahi, İngiltere'nin petrol haklarını güvence altına alacak düzenlemeler yapılmalıdır. Ancak bu durum tatminkâr bir çözüm değildir. Zira stratejik gereklilik petrol sahalarının İngiliz denetimi altındaki bölgelerde kalmasını gerektirir ..."⁴²

1922 yılında Chester projesini tekrar gündeme getiren Amerikan sermayesiyle Lozan öncesi ön anlaşmaya varan Türkiye, ne yazık ki, Lozan'da ABD'den beklediği desteği bulamamıştı. Dr. Rıza Nur'un Türkiye'nin petrol ayrıcalığı konusunda ABD'ye öncelik verme eğiliminde olduğunu bildirmesine ve açık kapı politikasına inandığını ifade etmesine karşın, ABD'nin Türkiye'nin Musul'a yönelik tezine destek vermeyişinin arkasında, büyük petrol şirketlerinin çıkarlarının olduğu söylenebilir. Hâlihazırda, Ankara Hükûmeti ile temasta bulunan Amerikan şirketi, petrol konusunda yerleşik olmayan Chester'e ait bir şirketti; hâlbuki Mezopotamya petrolerinin paylaşımı konusunda, İngilizler ile pazarlık masasına oturan şirket, dev Standard Oil Company idi. Dolayısıyla ABD, Musul konusunda Türkiye'ye destek olursa ve bu bölge Türkiye'ye iade edilirse, petrol imtiyazı yalnızca bu alanla sınırlı olacaktı. Oysaki, Musul Irak'a bırakıldığı takdirde Turkish Petroleum Co. tüm Mezopotamya petrolerini işletecekti. İşte, Amerikalılar, İngiliz şirketleri ile bu petrollerden pay alma pazarlığı yapıyorlardı. Sonuçta, Türk temsilcileri, Lozan'da Musul için savaşı dahi göze alan ödünsüz ve kararlı bir politika izlerken İngiltere, ABD ve Fransa arasında yapıştırıcı durumundaki petrol sorunu, bu devletlerin tek başlarına Türk tezine destek vermelerine engel oluyordu.⁴³

⁴¹ Uluğbay, s. 188 - 191. Birinci Dünya Savaşı öncesi Turkish Petroleum Co.'nin elde ettiği Mezopotamya petrolerini imtiyazının geçerliği konusunda, Amerikalıların da endişeleri vardı. MAE, Série Relations Commerciales 1919 - 1940, Fas. 48, C. XL, Fransa'nın ABD Büyükelçisi'nden Fransız Dışişleri Bakanı M. Poincaré'ye 23.4.1922 tarihli rapor, s. 182. Selim İkin'in araştırmasına göre ise, Haziran 1914'te Turkish Petroleum Co.'ye Musul ve Bağdat'ta petrol arama imtiyazının verilmesi kararlaştırılmış, ancak araya savaşın girmesi yüzünden anlaşma imzalanamamıştı. İkin, s. 748. Bu konuda ayrıca bk. Tezel, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. XXV, No. 4 (Aralık 1970), s. 293.

⁴² Uluğbay, s. 192 - 193.

⁴³ a.g.e., s. 195 -196, 203.

Fransız Dışişleri Bakanı, Lozan Konferansı sırasında Fransız delegesi Barrère'e gönderdiği mektupta şöyle yazıyordu: "... Amerikalıların Turkish Petroleum Co.'de hisse alacak olmaları karşısında İngiliz Hükûmetinden San Remo Anlaşması'nda bazı değişiklikler yapılmasını talep ettik ... bana öyle geliyor ki, İngiltere'nin Ankara'nın Musul konusundaki hak taleplerine boyun eğmeye niyeti yok. Bu nedenle Fransız Hükûmetinin, Musul konusunda İngiliz tezine destek vermeyi düşündüğü, karşılığında ise, haklarının sağlamaştırılmasını ya da Turkish Petroleum Co.'deki hisselerinin Amerikalılar lehine azaltılması durumunda İngilizler tarafından isteklerinin yerine getirilmesini talep edeceği izlenimini uyandırmamız uygun olacaktır."⁴⁴

Türlere Musul'u bırakmak istemeyen İngilizlere Mezopotamya petrolerindeki haklarının korunması karşılığında destek vermeyi düşünen Fransızlara göre, Türklerin Musul'u işgal etmeden elde etmesi mümkün değildi. Bu arada Fransızlar, Amerikalıların Musul sorunuyla fazla ilgilenmediklerini, ancak Türkiye'nin Musul'u alması durumunda Türk Hükûmeti ile aynen Mezopotamya petrolerinden pay almak için İngiliz Hükûmeti ile görüştükleri gibi görüşeceklerini ifade ettiklerini, raporlarında vurgulamaktan kaçınıyorlardı.⁴⁵ Lozan Konferansı'ndaki Fransız heyetinin başkanı Barrère ise, 6 Ocak 1923'te İsmet Paşaya Musul'un İngilizlere ait olduğunu ve kendilerinin de onlarla aynı görüşte olduklarını açıkça söyleyecekti. Görüldüğü gibi petrol çıkarları, Fransa'yı Lozan'da İngiltere'ye destek vermeye itmişti. Sonuç olarak Türkiye, Musul konusunda Fransa'dan da istediği desteği bulamamıştı.⁴⁶

Lozan Konferansı'nda, ilk kez 23 Ocak 1923 tarihinde iki uzun oturumda görüşülen Musul sorunu, özel görüşmelerde çözülememiş, bu yüzden genel toplantıda ele alınmıştı. Ancak, İsmet Paşanın Musul'un Türkiye sınırları içerisinde bırakılması yönündeki talebini desteklemek amacıyla sunduğu irkî, siyasî, tarihî, coğrafî, iktisadî ve askerî delilleri zayıf bulan, dolayısıyla İngiltere tarafından kabul edilemeyeceğini ileri süren İngiliz

⁴⁴ MAE, Série Relations Commerciales B - produits du sol, C. L, Pétroles de Mésopotamie (Ağustos - Aralık 1922), Fransız Dışişleri Bakanı'ndan Barrère'e mektup, s. 110 - 112. Amerikalıların Turkish Petroleum Co.'ye katılmak için 1922 Temmuzunda Londra'da İngilizlerle görüşme yaptıkları sırada, Fransa, hangi şartlarda bu ortaklıktaki hisselerinin azaltılmasına razı olabileceğini bildirmişti. Fransa'nın şartları şöyleydi: San Remo Anlaşması'nın X , XI , XII inci maddelerinin iptali ve özellikle petrol alanındaki girişimler konusunda açık kapı prensibinin İngiltere'nin daha önce ABD ile iş birliği yaptığı bölgelerde Fransa lehine genişletilmesi. MAE, Série Relations Commerciales B, C. L, Pétroles de Mésopotamie (Ağustos - Aralık 1922), Fransız Dışişleri Bakanı'na 13.12.1922 tarihli bilgi notu.

⁴⁵ MAE, Série Relations Commerciales B - produits du sol, C. L, Pétroles de Mésopotamie (Ağustos - Aralık 1922), Fransız Ticaret ve Sanayi Bakanlığı (Benzin ve Petrol Müdürlüğü) tarafından hazırlanan "La question turque n'est pas grave, au point de vue des USA" başlıklı , 20.11.1922 tarihli rapor, s.125 - 126.

⁴⁶ Uluğbay, s. 205.

başdelegesi Lord Curzon, Musul sorununun çözümünün Milletler Cemiyetinin hakemliğine bırakılmasını önermişti. Bu kez İsmet Paşa, Lord Curzon'un bu önerisini kabul etmemiş, fakat konferansı kesilmekten kurtarmak için, Türkiye ile İngiltere arasında bir yıl içinde bir ortak anlaşmayla çözümlenmek üzere sorunun konferans programından çıkarılmasını önermişti.⁴⁷ Sonuçta sorunun çözümü, Lozan Barış Antlaşması'nın 3 ncü maddesiyle 9 ay içinde bir sonuca ulaştırılmak koşuluyla Türkiye ile İngiltere arasındaki ikili görüşmelere bırakılmıştı. Ancak, Mayıs - Haziran 1924'te toplanan İstanbul Konferansı'nda, taraflar Lozan'daki tutumlarını değiştirmedikleri için, ikili görüşmelerden sonuç alınamadı ve sorun yine Lozan Antlaşması'na dayanılarak Milletler Cemiyetine havale edildi. Milletler Cemiyeti Konseyi ise, İngiltere'nin Milletler Cemiyetindeki üstün konumundan dolayı, 1925 Eylülünde hazırlanan komisyon raporu doğrultusunda Musul'un Irak'a bırakılmasına karar veriyordu. Haziran 1926'da da artık yeni bir savaş istemeyen ve içerideki sosyoekonomik sorunlarını çözmek isteyen Türkiye, İngiltere ile bir anlaşma imzalayarak bu kararı kabul ediyor, böylece Musul, İngiliz mandası altındaki Irak'a bırakılarak bugünkü Türkiye - Irak sınırı çiziliyordu.⁴⁸

1916 tarihli Sykes - Picot Antlaşması'nda Fransa'ya bırakılan, ancak 1918 yılının sonlarından itibaren İngilizlerin elde etmeye çalıştıkları Musul, 1926 yılında bu şekilde İngiliz denetimine geçerken, kaderinin henüz belirlenmediği Mart 1925'te Irak Hükûmeti, Turkish Petroleum Company'e ülkenin petrol, neft ve doğal gazlarını arama, çıkartma ve işletme imtiyazını veriyordu. Mayıs 1923'ten beri yarı resmî bir şekilde, Turkish Petroleum Co.'nin yönetim kurulu toplantılarına davet edilen, ancak henüz resmî bir şekilde bu ortaklığa katılmamış olan Amerikalılar ile sürdürülen görüşmeler ise, 1925 Nisanında yeni bir aşamaya gelmiş ve ABD Hükûmeti, Amerikalı topluluklarla Amerikalı olmayan topluluklar arasında yapılacak bir anlaşmanın "açık kapı" politikasına ters düşmeyeceğini açıklamıştı. Sonunda, Turkish Petroleum Co.'nin hissedarları ile Amerikan topluluklarının oluşturduğu Near East Development Corporation arasında, 1928 Temmuzunda bir anlaşma (group agreement) imzalanacaktı. Bu anlaşmaya göre, Mezopotamya petroleri imtiyazına sahip şirkete Anglo-Persian % 23,75, Royal Dutch Shell % 23,75, Compagnie Française des Pétroles %

⁴⁷ Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Plânlama Genel Müdürlüğü, *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: Lozan (1922 - 1923)*, Ankara, 1973, s. 30 - 34.

⁴⁸ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914 - 1980*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1983, s. 322 - 323. Bu anlaşmaya göre, Musul'un Irak'a bırakılmasına karşılık olarak Musul petrollerinin Irak'a kalan gelirinin % 10'u 25 yıl süreyle Türkiye'ye verilecekti. Ne var ki, çeşitli kaynaklarda Türkiye'nin 500.000 sterlin karşılığında % 10'luk royalty hakkından feragat ettiği bilgisi yer almaktadır. Ancak Hikmet Uluğbay tarafından Kesin Hesap Kanunları'ndaki tahsilat bilgilerinin incelenmesi sonucu, Musul petroleri için royalty hakkının Türkiye tarafından on sekiz yıl süreyle Irak'tan alındığı saptanmıştır. Uluğbay, s. 261.

23,75, Near East % 23,75 ve Gulbenkian % 5 payla hissedar oluyordu.⁴⁹ Görüldüğü gibi, Mezopotamya petroleri üzerinde Birinci Dünya Savaşı'ndan beri süren savaştan kazançlı çıkan taraf, Turkish Petroleum Company içinde yer alan Amerikan ve Avrupa sermayesi oluyordu.

Sonuç olarak, Lozan barış görüşmelerinin başladığı 1922 yılı, bir yandan İran ve Mezopotamya'daki diğer yandan Anadolu'daki petrol alanlarına gözünü dikmiş Avrupalı ve Amerikalı sermayedarlar arasında petrol yarışının en yoğun şekilde yaşandığı bir dönem olma özelliğini taşıyordu. Özellikle Mezopotamya petroleri, İngiltere, ABD, Fransa gibi emperyalist güçlerin iştahını kabartıyordu. Hem Turkish Petroleum Co. hem Chester Projesi hem de II. Abdülhamid'in mirasçıları kanalıyla Mezopotamya petrol alanlarında söz sahibi olmak isteyen ABD ile, içeride ekonomik dışarıda siyasal sorunlarını çözmek isteyen ve bu çerçevede 1922 yılının başlarından itibaren ABD'nin Mezopotamya petrolerinden pay almasına sıcak bakan, hatta bu konuda onunla anlaşan İngiltere'nin yanı sıra, İngiliz - Amerikan ittifakından bölgedeki petrol çıkarlarının zarar görmesi açısından endişelenen, bununla birlikte Mezopotamya petrolerini işletmeye talip Turkish Petroleum Co.'deki konumunu sağlamlaştırmak için gerek Lozan'da Musul konusunda İngiltere'yi desteklemekten çekinmeyen gerekse ABD'nin yeni bir ortak olarak Mezopotamya petrolerinden pay almasına karşı çıkmayan Fransa ...

Araştırmamızda, ağırlıklı olarak Fransız arşiv belgelerinin ışığında irdelemeye çalıştığımız bu petrol yarışının bir başka boyutu daha vardı: Gerek demir yolu projeleri ile gerek petrol ortaklıklarında yer alarak Mezopotamya petrolerinden pay almaya çalışan Amerikan şirketleri arasındaki rekabet. Yeni Türk Devleti ise, emperyalist güçler arasındaki bu uluslararası rekabet ortamında ulusal çıkarları doğrultusunda sınırlarını çizmek için amansız bir mücadele veriyordu. Her ne kadar Lozan Barış Konferansı'nda, Musul için emperyalist güçlere karşı verilen mücadeleden dünyanın önde gelen dev petrol şirketleri galip çıkmış olsalar bile Lozan'ın en büyük kazanımı, Anadolu'nun zengin ham madde kaynaklarındaki Türk egemenliğini tüm dünyaya kabul ettirmek olmuştur. Ne var ki, XIX ncu yüzyıldan itibaren sanayi devrimini gerçekleştirmiş emperyalist güçlerin dünyanın en zengin ham madde kaynaklarını paylaşmak için verdikleri savaş, günümüzde de bütün hızıyla devam etmektedir. İşte Birinci Dünya Savaşı'ndan günümüze dek güncelliğini koruyan Orta Doğu petrol alanlarının paylaşımı sorunu, bir yandan sürekli olarak bölgede ve dünyada barışı tehdit ederken diğer yandan Türkiye'nin ulusal petrol politikasını yeniden gözden geçirerek XIX ncu yüzyılın sonlarından beri yabancı petrol şirketlerinin de yakından ilgilendikleri Anadolu petrol alanlarının ivedilikle değerlendirilmesi konusunu, bir kez daha gündeme getirmektedir.

⁴⁹ Nouschi, s. 66 - 68. 1925 yılında 75 yıl süreyle Irak petrol yataklarını işletme imtiyazını elde eden Turkish Petroleum Company (Türk Petrol Şirketi)'nin adı, Şubat 1928'de Iraq Petroleum Company (Irak Petrol Şirketi) olarak değiştirilmiştir. Uluğbay, s. 253.

Abstract:

The beginning of the problematics on oil in the Middle Eastern politics coincides with the Baghdad railway project granted to the Germans. As Hazine-i Hassa (the Ottoman Sultans's Privy Funds) handed over the oil concessions in Mosul and Baghdad vilayets in 1904 to the company established by Deutsche Bank, the British aimed for oil concessions in Mesopotamia. To achieve this aim, they solved problem connected with oil by co-operating with Germany, which had increasingly been losing the advantages of benefiting from her oil concessions in Mesopotamia. The Germans, too, were participants -with the share of 25 per cent- in the the Turkish Petroleum Company (TPC) established in 1911.

On 24 April 1920, the Oil Agreement was signed at San Remo between Great Britain and France. According to this agreement, the German shares in the TPC were handed over to France. However, this agreement irritated the Americans, who were closely interested in the oil of the Middle East, especially that of Mosul-Kirkuk. Accordingly, the Americans reacted to the British reaffirming that they would not tolerate any discrimination against themselves concerning the Mesopotamian oil. On the other hand, Britain, suffering from serious difficulties on internal policy and national economy as well as her position in Iraq and the American pressures, favoured negotiating for the American participation in the TPC in the end of 1921.

While a mission including the French engineers came to Anatolia to investigate oil reserves in the country in the summer of 1922, the Standard Oil, a giant American oil company, too, sent a representative to Anatolia for oil concessions. The same summer, in July 1922, negotiations were began in London between the representatives of the TPC and the Standard Oil.

In brief, oil interests in the Middle East examined within the context of this study in the light of the French archival documents focuses attention on the international political dynamics and the economic forces between Britain, the USA and France in the Peace Conference at Lausanne convened in November 1922. In the final analysis, Mosul was not left to Turkey at Lausanne in view of the competing interests on both regional and international levels between the giant oil companies.

Key words: Turkish Petroleum Company, Standard Oil Company, USA, Great Britain, France, Mesopotamian Oil.

TÜRKİYE - ERMENİSTAN İLİŞKİLERİNİN HÂLİHAZIR DURUMU VE GELECEĞİ

Yard. Doç. Dr. Halûk SELVİ*

Özet:

Eski Sovyetler Birliği'nin etnik açıdan en homojen cumhuriyetlerden birisi olan Ermenistan, 25 Ağustos 1990 tarihinde bağımsızlığını ilân etti. Bu sırada, ülkenin ekonomik durumu çok kötü idi. Azerbaycan'a ait olan Dağlık Karabağ bölgesini işgal etmesi ve Rusya'nın iki ülke arasındaki problemlerden faydalanmak istemesi, Kafkasya'nın güvenliğini tehdit eden unsurlardandır. Ermenistan'ın 25 Ağustos 1990 tarihli bağımsızlık bildirgesinde, Türkiye Cumhuriyeti topraklarında hak iddia etmesi ve sözde 1915 soy kırımını uluslararası alanda tanıtmaya çalışacağını vaat etmesi, ayrıca Dağlık Karabağ bölgesini işgal altında tutması, Türkiye Cumhuriyeti ile ilişkilerinin seyrini tayin etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti, Ermenistan'ın taleplerine karşı sağduyulu bir yaklaşımla karşılık vermiş ve Ermenistan'dan bu iddialardan vazgeçerek Karabağ bölgesini boşaltmasını istemiştir. Fakat bugüne kadar bu istekler, Ermenistan tarafından gerçekleştirilmediği gibi, uluslararası alanda Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı propaganda faaliyetleri de hızlandırılmıştır. Bu şartlar altında, iki ülke arasındaki ilişkilerin olumlu bir şekilde seyri mümkün görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Ermenistan, Türkiye - Ermenistan ilişkileri, Ermenistan dış politikası, Karabağ.

Ermenistan, 25 Ağustos 1990 tarihinde bağımsızlığını ilân ederek 1991 yılında uluslararası topluluğa katıldı. 1992 yılında Birleşmiş Milletlere ve Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilâtına kabul edildi. İnsan hakları savunucularına göre, şu anda ülkede "Karabağ klanı" iktidardadır. Şimdiki Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan eski Dağlık Karabağ Başkanı, Ermenistan'ın İçişleri Bakanı Serge Sarkissian ise Dağlık Karabağ'ın Savunma Bakanı idi. Yerkrpah (Vazgen Sagsian tarafından kurulmuş, savaş yanlısı, Dağlık Karabağ kökenli, yarı askerî birlik) tarafından da desteklenen Cumhuriyetçiler ve Halkın Partisi gibi iki önde gelen partinin oluşturduğu birlik, bugün başkanın yol göstericisi durumundadır. Ermenistan Hükûmeti, Apostolik (Ermeni Kilisesinin resmî din görüşü) olmayan inanç sahiplerine karşı düşmanca bir tutum içindedir. Anayasa din özgürlüğünü tanımakla beraber, Ermeni Apostolik Kilisesi dışındaki dinlere mensup kimselerin özgürlüklerine kısıtlamalar getirilmiştir.¹

Ermenistan, etnik yapı olarak fazla çeşitlilik göstermeyen bir ülkedir. Eski Sovyetler Birliği'nin etnik açıdan en homojen cumhuriyetlerinden birisi idi. 1989'daki son nüfus sayımına göre, nüfusu yaklaşık 2.500.000 olup etnik azınlıklar bunun % 4,3'ünü oluşturuyordu. Bu sayıma göre, en fazla nüfusa

Stratejik Araştırmalar Dergisi Sayı: 2 EYLÜL 2003 Yıl:1

* Sakarya Üniversitesi Türk - Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Müdürü

¹ Human Rights Watch, *Armenia Human Rights Developments 2001*

(<http://www.hrw/europe/armenia>).

sahip olan topluluk Azerî Türkleri idi. Bugün, hem Dağlık Karabağ sorunu hem de ekonomik güçlüklerden dolayı ülkede Azerî Türkü bulunmamaktadır. Ermeni milliyetçiliğinden kaynaklanan tehditlerden dolayı, 185.000 Azerî Türkü Ermenistan'ı ve Karabağ bölgesini terk etmek zorunda kalmıştır.² Ermenistan'da 35.000 kadar da Kürt bulunmaktadır.³

Ermenistan, bağımsızlığını elde ettikten sonra ekonomik yönden çok kötü bir duruma düştü. Üretim hızla azaldı, yıllık enflasyon % 3730'a kadar çıktı, işsizlik % 3'ten % 10'a fırladı. Bugün Ermenistan'ın % 80'i fakir veya çok fakir durumdadır. Ülkenin bu durumu, yabancı şirketler için cazip bir ortam oluşturdu. Ermenistan hükümetleri ekonomik krizi aşabilmek için birçok reform gerçekleştirmek zorunda kaldılar ve hızlı bir özelleştirme hareketi başlattılar. ABD, Fransa ve diğer Avrupa Birliği ülkeleri Ermenistan ile birçok yatırım anlaşması yaptılar. Ermenistan'daki yabancı yatırımlar, 2000 yılının ilk yarısında % 122 artarak 107 milyon dolara ulaştı. 2001 yılında 400 milyon dolar olarak tahmin edilen yatırımların çoğu gerçekleşmedi. Bunun en önemli sebebi, Karabağ sorunundan dolayı bölgenin güvenlik açısından problemlili olması idi. Ermeni hükümetleri, Ermenistan'ın ekonomik sıkıntıları aşabilmesi ve yabancı yatırımlar açısından uygun bir bölge olması için Karabağ sorununun halledilmesi gerektiğinin bilincinde olmakla beraber, bu konuda gerekli düzenlemeleri yapmaktan kaçınıyorlardı.⁴ 10 Aralık 2002 tarihinde Dünya Ticaret Örgütüne üye olan Ermenistan, bu sayede ülkedeki yabancı yatırımların artmasını hedefledi. Fakat bu durumun üretim ve ihracat kapasitesi düşük olan Ermenistan ekonomisi için faydadan çok zarar getireceği de bir gerçektir.

Ermenistan, Karabağ bölgesini ele geçirmesinden bu yana, bu bölgenin güvenliğini sağlayabilmek için hızlı bir silâhlanma sürecine girdi. Rusya da ona bu desteği vermekten çekinmedi. Rusya, bölgedeki Ermeni - Azerî problemini körükleyerek her iki tarafa da silâh satmakta, askerî anlaşmalar yapmakta ve bölgede stratejik üstünlük kazanmaktadır. Rusya, 2001 yılının Mayıs ayında Türkiye sınırında Ermenistan ile birlikte ortak hava savunma tatbikatları yaptı, ayrıca Ermenistan topraklarına S - 300 V tipi füzeler yerleştirdi. Rus askerî yetkilileri, bu girişimleriyle ABD ve NATO üyeleri arasındaki teşebbüslere karşı Ermenistan, Belarus ve Kazakistan hava savunma güçlerinin Rusya ortak hava sistemi çerçevesinde, sınırlarını ortak savunmaya yönelik görevler ifa etmelerinin çok doğal olduğunu ifade

² Kerim Yıldız - Deborah Russo, *Azerbaycan-Ermenistan, İnsan Hakları, Etnik Azınlıklar ve Kürtler*, İstanbul, 2000, s. 93.

³ Bunların büyük bir kısmı PKK'ya destek vermektedir. 26 Mayıs 2001'de Erivan'da, hapiste bulunan Abdullah Öcalan'ın serbest bırakılması için bir gösteri düzenlemişlerdir. Bunların teşkilâtları, okulları mevcuttur ve Ermeni Hükümeti tarafından desteklenmektedir. Tigran Liloyan, ITAR/TASS News Agency, 31 Mayıs 2001.

⁴ Anahid M. Ugurluyan, "Armenia: Privatization and Foreign Direct Investment in a Climate of Political and Economic Instability", *Lolaya of Los Angeles Interational and Comparative Law Review*, C. XXIII, No: 3, Mayıs 2001, s. 428 - 432.

ettiler. Ermenistan Savunma Bakanı Sergi Sarkissian da, Rusya ile yapılan hava savunma iş birliği sayesinde ülkesinin güvenliğinin ciddi biçimde arttığını söyledi.⁵ Ermenistan 2003 yılının Ocak ayı zarfında Türkiye - Ermenistan sınırına yakın bir bölgede inşa edilen Metsamor Nükleer Santrali'ni yeniden faaliyete geçirdi.⁶ Rusya ve Ermenistan bu teşebbüsleri ile bölgede hâkim güç olmayı istemekte, özellikle Rusya eski gücüne kavuşmayı hedeflemektedir.⁷ Rusya, bu hedeflerini gerçekleştirmek için Azerbaycan'da da üsler kurmuş, 165 milyon dolara Kabele Üssü'nü Azerbaycan'dan kiralamıştır. Bu olay, Rus devlet adamları arasında büyük sevinç yaratmış, "Artık eskisi gibi Rusya'da söz sahibi olacağız, eski topraklarımızı kontrol edeceğiz." yorumları yapılmıştır. Ermenistan gazeteleri de bu olayı Türkiye'ye karşı bir zafer olarak ele almış, "Ermenistan ile Rusya Türkiye'nin önünü kesti, Kabele Üssü artık kontrolümüzde" gibi başlıklar atmışlardı.⁸

Bölgede bu şekilde silâhlanmaya devam eden Ermenistan'ın 25 Ağustos 1990 tarihli Bağımsızlık Bildirgesi'nin 11 nci maddesinde şu ibareler bulunmaktadır: "Ermenistan Cumhuriyeti, Osmanlı Türkiyesi'nde ve Batı Ermenistan'da (Doğu Anadolu) uygulanan 1915 soy kırımının uluslararası alanda tanıtılmasını bir görev sayar."⁹ Ermenistan Anayasası'nın 13 ncü maddesinin ikinci paragrafında, devlet armasında Ağrı Dağı'nın da bulunduğu bilinmektedir. Ayrıca Sovyetler Birliği'nin halefi olarak Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırı belirleyen Gümrü ve Kars Anlaşmaları'nın da yürürlükte olmadığını savunmaktadır.¹⁰

Bütün bu olumsuzluklara rağmen Türkiye, Ermenistan'ı 16 Aralık 1991 tarihinde tanıdı ve bu devleti ilk tanıyan devletlerden biri olarak Ermenistan'ın uluslararası toplulukla bütünleşmesini sağlayacak tüm girişimlere destek verdi. Ermenistan Hava Yollarının Erivan - İstanbul - Erivan güzergâhında sefer yapmasını, Ermenistan'a sefer yapan uluslararası hava yolu şirketlerine ait uçakların Türk hava sahasını kullanmasını sağlayarak ve son olarak vize işlemlerini uygulamaya başlayarak uluslararası ilişkilerini sürdürmek istemektedir.

Hâlen Ermenistan pazarlarında Türk mallarına rastlamak mümkündür. Fakat bu mamuller, daha çok Gürcistan aracılığıyla Ermenistan'a girmektedir. Bu durum, gayet tabiidir. Sınırlar resmî olarak açılırsa, bundan daha çok Ermenistan faydalanacaktır. Böylece Ermenistan ekonomisi güçlenecektir. Bu aşamadan sonra da Karabağ sorununda Azerbaycan'ın

⁵ *Türkiye* gazetesi, 05.05.2001.

⁶ <http://www.hri.org.news>. 10.10.2003.

⁷ Svante E. Cornell, "The Caucasus Under Renewed Russian Pressure: Realities on the Ground and Geopolitical Imperatives", *Caspian Brief*, 10 January 2001 (<http://cornellcaspien.com/pub>. 16.02.2003).

⁸ Hüseyin Adıgüzel, "Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı Seçimleri", *Orkun*, Sayı: 49, Mart 2002.

⁹ *Armenia At The Crossroad*; Edited by Gerard J. Libardian, M.A, USA, 1991, s.110.

¹⁰ <http://www.mfa.gov.tr/turkce/grupa/kafkasya>. 19.02.2003.

üstünlük sağlayacağı konusu inandırıcılığını kaybedecektir. Sınırların kapalı tutulması, Azerbaycan için gereklidir. Ermenistan biliyor ki, Karabağ problemi çözülmedikçe ve Azerbaycan'la ilişkiler normalleşmedikçe, Türkiye ile ilişkileri sürekli zayıf kalacaktır. Bu durum, Ermenistan ekonomisinin kötü bir durumda kalmasına ve anlaşma yollarına başvurmasına sebep olacaktır. Azerbaycan Dışişleri Bakanı Tefvik Zülfügarov da Türkiye'nin sınırları açmayarak doğru bir politika izlediğini ve bu konuda Azerbaycan'dan daha ilkeli bir politika yürütüldüğünü kabul etmektedir.¹¹

Ermenistan, bölgede takip ettiği politikalar yüzünden komşuları ile problemler yaşamaktadır. Bu politikalar yüzünden Ermenistan'ın Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan ile iyi ilişkileri bulunmamaktadır. Bu sebeple bölgedeki ticarî anlaşmaların dışında kalmaktadır. Ermenistan, en uzun sınırları bulunan Azerbaycan topraklarının beşte birini işgal altında tutmaktadır. Diğer sınır komşusu Türkiye'nin doğu illerinin kendisine ait olduğunu iddia etmekte, bununla bağlantılı olarak Ermeni diasporası ve diğer uluslararası örgütlerle birlikte sözde soy kırımını iddialarını batı parlâmentolarında yayararak baskı oluşturmaya çalışmaktadır. Son zamanlarda diğer komşusu Gürcistan'ın Ermenilerle sakin olan, sınırdaki Javakheti bölgesine özerklik verilmesi yönünde Ermenistan Meclisi karar almış, böylece Karadeniz'e çıkışta bir basamak oluşturma plânını uygulamaya geçirerek yeni bir Karabağ oluşturma plânını gündeme getirmiştir. Bu şartlar altında Ermenistan, Rusya ve İran ile ilişkilerini sıcak tutmaya gayret göstermiştir. Türk - Azerî - Gürcü ekonomik ve enerji iş birliğinin güçlenmesi de Ermenistan'ın bu tutumlarından kaynaklanmaktadır.¹²

Ermenistan'ın ilk Cumhurbaşkanı Levon Ter-Petrosyan, ülkesinin kapasitesi, siyasî ve ekonomik istikrarı için ihtiyaçları düşünüldüğünde gerçekçi bir politika izlemişti. Ter-Petrosyan, Karabağ sorununun çözümünde ve Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesinde önemli adımlar atmış, fakat muhalifleri ve kopuntu (diaspora) Ermenilerinin tutumları yüzünden istifa etmek zorunda kalmıştır. Ondan sonra cumhurbaşkanı olan ve Karabağlıların desteklediği Koçaryan'a göre, Ermenistan'ın ekonomik durumunun temel sebebi Karabağ sorunu değil, yönetim bozukluğu ve diaspora ile ilişkilerin yakın olmamasıdır. Ter-Petrosyan, Ermenistan'a ve Ermeni halkına normalliği getirmek isterken, sonradan gelenler Ermeni halkına onları aşan, önceden saptanmış bir rol atfettiler. Ermenistan'daki bütün tartışmaların temelinde, bu iki bakış açısı arasındaki mücadele yatmaktadır.¹³

¹¹ Şark gazetesi, 07.08.2002.

¹² Michael Bishku, "Turkey, Ethnicity and Oil in the Caucasus", *Journal of Third World Studies*, C. XVIII, No: 2, Fall 2001, s. 18 - 23.

¹³ Gerard J. Libardian, *Ermenilerin Devletleşme Sınavı, Bağımsızlıktan Bugüne Ermeni Siyasi Görüşü*, İstanbul, 2001, s. 33 - 34; Stephan H. Astourian, *From Ter-Petrosyan to Kocharian:*

Aslında Ermeniler arasındaki bu görüş ayrılığının temeli 1919'a kadar uzanmaktadır:

1917 yılının Ekim ayında Rusya'da meydana gelen Bolşevik İhtilâli, Kafkasya'da büyük boşluklar meydana getirmiş, burada yaşayan milletler kendi bağımsız devletlerini kurmak için harekete geçmişlerdi. Her millette olduğu gibi, Ermenilerde de kendi devletlerinin sınırlarını en geniş biçimde şekillendirme düşüncesi vardı. Bolşevik İhtilâli'nin ardından Doğu Anadolu'nun Ruslar tarafından boşaltılması, Osmanlı kuvvetlerinin hızlı bir şekilde Doğu Anadolu'yu tekrar ele geçirmesi, burada bulunan ve Ruslarla birlikte hareket eden Ermenilerin Kafkasya'ya kaçmaları sonucunu doğurdu. Bu Ermenilerin çoğu, bugünkü Ermenistan sınırlarının bulunduğu bölge içine yerleştiler.

30 Mayıs 1918'de ilân edilen Ermenistan Cumhuriyeti, Türkiye ile anlaşma yoluna giderken, Türkiye'den ve Rusya'dan gelen Ermeni çeteleri Karabağ ve Nahcivan bölgesinde faaliyet gösteriyorlardı. Birçok Erivan Ermenisi, Taşnak çetelerinin ve Türkiye'den gelen Ermenilerin kendi huzurlarını kaçırdıklarını düşünüyordu. Erivan Ermenileri, artık sükûnet ararken, aşırı milliyetçi Taşnak ve Hınçak Ermenileri bölgedeki Türklerin yok edilmesi gerektiğini, büyük Ermenistan'ın kurulması için her yola başvurulmasını istiyorlardı. Karabağ bölgesinin Azerbaycan'a bırakılması bu Ermenileri rahatsız etmiş, hedeflerine bir yenisini daha eklenmiştir. 5 Aralık 1920'de Ermenistan'da kurulan Sovyet idaresi ile bu hedefler bir tarafa bırakılmak zorunda kalınmış, ancak özellikle diaspora Ermenileri bu düşünceleri daima taze tutmuştur. Ermenistan, Sovyet idaresinden kurtulur kurtulmaz yine bu tartışmaların içine düşmüş, diaspora Ermenistan'da hâkim bir duruma geçerek tarihî hedefleri tekrar gündeme getirmiştir.

Bugün diaspora Ermenileri, Ermenistan'ı bir tarih ya da müze olarak görmekte, ülkenin içinde bulunduğu durumu anlayamamaktadır. Ermenistan'ın esas sorunu, hukukî bir devlet olarak halkının açlığını önlemek ve komşularıyla iyi ilişkiler kurmaktır. 1998 yılında iktidara gelen Koçaryan idaresi, Türkiye ile ticarî ve siyasî ilişkiler kurmak yönünde istekli görünmektedir. Koçaryan 2003 yılının Ocak ayında Moskova'ya yaptığı bir ziyarette, Rus Dışişleri Bakanlığı Diplomatik Akademisi tarafından verilen fahri doktorluk unvanını almış, burada yaptığı konuşmasında, Türkiye'nin Karabağ sorununu ileri sürerek Ermenistan'a ambargo uyguladığını söylemiş, Türkiye ile ilişkilerin düzelmesi için Türkiye'nin ön koşulsuz olarak görüşmelere başlamasını istemiştir. Karabağ'ın Azerbaycan'ın bir parçası olmadığını, bu problemin şu andaki durumdan başka hiçbir çözümü bulunmadığını ifade etmiştir.¹⁴

Leadership Change in Armenia, University of California, Berkeley, 2001; Kamer Kasım, "Basic Parameters of the Ter-Petrosyan to Kocharian Era", *Turkish Daily News*, 5 July 2002.

¹⁴ <http://www.armeniaemb.org./news. 20.02.2003>.

Ermenistan Dışışleri Bakanı Vartan Oskanyan ise, Paris'te 24 Ocak 2003 tarihinde Pro - Armenia Konferansı'nda yaptığı "21 nci Yüzyılda Ermenistan ve Ermeniler" konulu konuşmasında, Ermenistan'ın iyi ilişkiler kurmak istemesine rağmen, Türkiye'nin ileriye görmeyen katı siyaseti yüzünden yakınlaşmanın sağlanamadığını, 1915 soy kırımının bütün dünya Ermenilerini birleştirdiğini belirtmiştir.¹⁵ Ermenilerin çoğu, bugün Türkiye'nin batılı bir ülke olabilmesi ve Avrupa Birliğine girebilmesi için 1915 soy kırımını tanınmasının şart olduğunu belirtmektedir.¹⁶ Avrupa Birliği nezdinde çalışmalarda bulunan European Armenian Federation for Justice and Democracy (ANC) de Türkiye'yi saldırgan ve aşırı silâhlanmış bir ülke olarak Kafkasya ve Balkanlar'ın güvenliği açısından bir tehdit olarak göstermekte ve bu yönde propagandalar yürütmektedir.¹⁷

Ermenistan Hükümeti, bir taraftan uluslararası alanda anlaşmazlığın kaynağını Türkiye olarak gösterirken, diğer taraftan da Türkiye'yi bu yönde sıkıştırarak zor duruma düşürmeyi ve anlaşma masasına oturtmayı kendisine siyaset olarak seçmiştir. Fakat bu yolun bir çözümden çok problemleri daha karmaşık hâle getireceğini ve kendisi açısından zararlı olacağını görememiştir. Koçaryan idaresi, dış politika ilkelerini değiştirmese, gerekli adımları atarak Karabağ sorununu çözmezse ve Türkiye hakkındaki iddialarını uluslararası alanda işlemekten vazgeçmezse, Türkiye'nin mevcut bakış açısını değiştirmesi imkânsızdır. Şu anda, diyalog yolları kapalı görünmektedir. Ayrıca sivil inisiyatifin başlattığı diyalog teşebbüsleri de diaspora Ermenilerinin baskısı sonunda dağılmıştır.¹⁸

2003 yılının gerçekleri göz önünde bulundurulduğunda Ermenistan, komşuları aleyhine saldırgan ve işgalci tutumundan vazgeçerek, Karabağ sorununu tarafların uzlaşacağı bir şekilde çözüme kavuşturmak zorundadır. Ermenistan bunu yaptığı takdirde, Bakû - Ceyhan gibi önemli projeler içindeki yerini alacaktır. Böyle bir gelişme, bölge ülkelerinin ekonomisine de katkıda bulunacaktır. Bugün, hiç kimse gelecek yıllarda Kafkaslar'ın Asya'ya doğru büyük yollar inşa edeceğini tahmin etmemektedir. Fakat bölge, doğruya ve kuzeye doğru Türk trafiği ve ticareti için çok önemli bir yol olmaya devam edecektir. Bakû - Ceyhan boru hattı tam olarak hayata geçirildiğinde Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan arasındaki bağlar daha da güçlenecek, sadece Ermenistan her zaman olduğu gibi bu ilişkilerin dışında kalacaktır. Ermenistan, eğer eski anlaşmazlıkları unutup gelecekteki fırsatları değerlendirirse, bu bölgeye odaklanacak yeni liderler bulma şansı elde

¹⁵ <http://www.armeniaemb.org./news>. 20.02.2003.

¹⁶ Hannes Stein, "Turkey and Armenia", *Die Welt*, 12 December 2002.

(<http://www.myweb.tiscali.co.uk/craggite>)

¹⁷ <http://www.hairenik.com/armenianweekly> / November 2002.

¹⁸ Türk - Ermeni Barışma Komisyonunun çalışmaları hakkında bk. *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2 (Haziran, Temmuz, Ağustos 2001), Sayı: 3 (Eylül, Ekim, Kasım 2001), Sayı: 4 (Ocak, Şubat, Mart 2002).

edebilirse durumu değişebilir.¹⁹ Bugünlerde Ermenistan'da yapılan cumhurbaşkanlığı seçimleri, bu yönden önem arz etmektedir. İlk tur oylamalarda Koçaryan oyların % 49'unu alarak çoğunluğu sağlayamamış, seçimlerin ikinci turu 5 Mart 2003'te yapılmış ve Koçaryan yine cumhurbaşkanı seçilmiştir. Bu durum, mevcut siyasî anlayışın değişmeyeceğinin bir işareti olarak düşünülebilir.

Türkiye, Dağlık Karabağ sorunundan dolayı Azerbaycan - Ermenistan arasındaki ihtilâfta Ermenistan'ın izlediği tutum ve Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarının beşte birini işgal altında tutmasından dolayı, Ermenistan ile diplomatik ilişki tesis etmedi. Nasıl dünyadaki Ermeniler, Ermenistan ile ilgileniyorlarsa, Türkiye de Azerbaycan ile ilgilenecektir ve ilgilenmelidir. Türk - Ermeni ilişkilerinde sorun olan Karabağ, dış politikada şu problemleri gündeme getirmektedir:

1. Türkiye'nin demir ve kara yolu ile Ermenistan'a kapı açmasını engellemektedir.
2. Rusya'nın başta Ermenistan olmak üzere bütün Güney Kafkasya'yı ezmesine sebep olmaktadır.
3. NATO'nun Kafkasya'yı şemsiyesi altına almasını engellemektedir.
4. Kafkasya'da başta ulaşım ve enerji nakli olmak üzere ticarî iş birliğini engellemektedir.
5. Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan birliğine Ermenistan'ın katılmasını engellemektedir.

Bu şartlar altında Türkiye'ye yönelik bir soru akla gelmektedir: Türkiye Ermenistan'a karşı ılımlı bir siyaset mi, yoksa katı bir siyaset mi takip etmelidir? Türkiye birinci şıkkı Turgut Özal döneminde denedi. Fakat Erivan'ın Azerbaycan'a yönelik saldırgan politikası, uluslararası alanda takip ettiği siyaset, Turgut Özal'ı sertlik politikasına dönmeye sevk etti. Zira Ermenistan'ın Türkiye'den beklentileri çok yüksektir.

Sonuç olarak, bugün Türkiye ile Ermenistan arasında üç önemli problem bulunmaktadır:

1. Soy kırım iddiaları,
2. Karabağ sorunu,
3. Türkiye'nin toprak bütünlüğünün tanınması ve sınırların dokunulmazlığı.

Bu problemler çözülmedikçe, Türkiye - Ermenistan ilişkilerinin düzelmesi mümkün değildir. Avrupalı devletler, özellikle Fransa ve ABD de

¹⁹ Paul Henze, "Turkey's Caucasian Initiatives", *Orbis* (Philadelphia, Pa.) C. XLV, No: 1, Winter 2001, s. 91; Zeyno Baran, "The Caucasus: Ten Year After Independence", *Washington Quartely*, C. XXV, No: 1, Winter 2001, s. 233 - 234.

Kafkasya'da daha etkin hâle geçebilmek için Ermenistan'ın bölgede takip ettiği politikaları kullanmakta, Ermenilere yakın görünerek onların Türkiye hakkındaki isteklerini kabul etmektedir.²⁰ Türkiye'nin Ermenistan hakkında uygulayacağı en iyi politika, Ermenistan halkını diasporanın etkisinden kurtarmak, onlara yaklaşmak olacaktır. Bütün bunlar gerçekleşmediği takdirde, Türkiye - Ermenistan ilişkileri geçen on yılda olduğu gibi devam edecektir.

Abstract:

Armenia, one of the most homogeny republics of the former USSR at the point of ethnicity, declared its independence on 25 August 1990. In the meanwhile, the economic situation of the country was very bad. Armenia's invasion of Karabagh region that belongs to Azerbaijan and the desire of Russia to benefit from the problems between the two countries are some of the problems that threaten the security of the region. Armenia's territorial claims on some parts of Turkey and its promise to propagate the so-called Armenian Genocide of 1915 in the international arena in its Declaration of Independence of 25 August 1990 and finally its occupation of Karabag region determined the relations between Armenia and Turkey. The Turkish Republic responded Armenia's claims with the common sense and wanted from it to give up its claims and evacuate the Karabagh region. However, in addition to not realizing these so far, they have accelerated their propagations against the Turkish Republic in the international arena. Under these conditions it doesn't seem likely for the relations between the two countries to continue in a positive way.

Key words: Turkey, Armenia, The Relations Between Turkey and Armenia, The Armenian Foreign Policy, Karabagh.

²⁰ ABD Senatosu Tahsisler Alt Komisyonu, 2002 yılında Ermenistan'a 94 milyon dolarlık yardımı onaylarken, Türkiye'yi de Ermenistan'a uyguladığı ambargoyu "en azından kısmen" kaldırmaya çağırıştır. Ermeniler de Türkiye'nin uyguladığı tecrit politikasının ABD'nin terörizmle savaşına zarar verdiğini iddia etmişlerdir. (*Türkiye gazetesi*; 22.07.2002)

DIŞ BORÇLANMANIN EKONOMİK BAĞIMSIZLIĞA ETKİSİ: Türkiye'nin Dış Borçlarının Analizi ve Değerlendirilmesi

Yard. Doç. Dr. Mehmet BAŞAR*

Özet:

Geçtiğimiz dönemde yaşanan krizler, dış borç ve likidite yönetiminin özellikle gelişmekte olan ülkeler açısından önemini göstermiştir. Dış borçların önemli miktarlara ulaşması, kısa dönemli borçların toplam içerisinde ağırlıklı olması ve bununla birlikte dış borçların yeterince yönetilememesi, yaşanan krizlerin derinliğini arttıran unsurlar olarak görülmektedir. Özellikle ödemeler bilançosunda yer alan dış açıklar ve dış borçlar, hükümetlerin borçlanma kararlarını etkilediği gibi, aynı zamanda özel sektörün vereceği kararları da olumsuz olarak etkiler ve bu durum üretim seviyesinin ve yatırım gücünün azalmasına sebep olur.

Ekonomide faaliyet gösteren çeşitli kuruluşlar tarafından yapılan borçlanmalar, ülkenin risk priminin yükselmesine sebep olarak sonraki tüm borçlanmaların da faiz oranını yükseltir. Dış borç stokunun artması ise, borç alan ülke ekonomisini bir başka ülkeye ya da kredi kuruluşuna bağımlı hâle getirmektedir. Bu çalışmada, dış borçların ekonomik bağımsızlığa etkileri belirtilerek Türkiye'nin dış borç stoku, çeşitli ekonomik göstergeler yardımıyla analiz edilecektir.

Anahtar kelimeler: ekonomik bağımsızlık, dış borç, borçlanma, krizler.

Giriş

Üretim gücünün diğer bir anlatımla yatırımların artırılması, ancak sermaye birikiminin sağlanması ile mümkündür. Sermaye eksikliği içinde olan ülkeler, kalkınmanın finansmanını dış kaynak yaratma yoluyla sağlamaktadır. Kalkınma için gerekli olan dış kaynakların bir kısmı, bağış ve yardım şeklinde olmasına rağmen, büyük bir kısmı da borç şeklinde olmaktadır.¹

Borç şeklinde sağlanan kaynaklar, kullanıldığı dönem içinde faiz, dönem sonunda da ana para ödemesini gerektirir. Bu bakımdan hükümetler, borç yönetiminde kısa, orta ve uzun vadeli borçlar olmak üzere sınıflandırma yapmak ve her bir vade yapısına göre de borç yönetim stratejisi geliştirmek durumundadır.

Niteliği ve gerekçesi ne olursa olsun alınan krediler, dış borç stokunu artırmakta ve borç alan ülke ekonomisini bir başka ülkeye ya da kredi kuruluşuna bağımlı hâle getirmektedir. Bu çalışmada, dış borçların ekonomik bağımsızlığa etkilerinden bahsedilerek Türkiye'nin dış borç stokunun bir

Stratejik Araştırmalar Dergisi Sayı: 2 EYLÜL 2003 Yıl:1

* Anadolu Üniversitesi İİBF İşletme Bölümü Öğretim Üyesi

¹ Metin Erdem, "Türkiye'de Devlet Borçlanmasındaki Gelişmeler", *Prof. İsmail Türk'ün Anısına Armağan*, Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları No. 54, Ankara, 1996, s. 132.

analizi yapılmaya çalışılacaktır.

1. Dış Borçların Sınıflandırılması

Dış borçlar kavramı, oldukça geniş bir anlam ifade etmektedir. Dış borçlar, vadelerine göre, borçlunun niteliğine göre ve borçlanmanın amacına göre farklı şekillerde sınıflandırılabilir. Vade ve borçlanmanın amacı açısından yapılan sınıflandırmada, bir yıl içinde geri ödenmek durumunda olan kısa vadeli dış borçlar, genel olarak uluslararası ticarete ortaya çıkan ödeme güçlüklerinin giderilmesi amacıyla alınırken, 2 - 10 yıl içinde ödenmek durumunda olan orta ve uzun vadeli borçlar ise, kalkınma için gerekli olan sermaye ve yatırım mallarının yurt dışından ithal edilmesini sağlamak, rezervleri yönetmek, proje finansmanına katkı sağlamak, vadesi gelen dış borçların geri ödemelerini gerçekleştirmek ve ödemeler bilançosu açıklarını kapatmak amacıyla alınmaktadır. Borçlunun niteliğine göre baktığımızda ise, dış borçlar, gerek özel sektör gerek kamu sektörünün doğrudan ya da kamunun garantörlüğünü üstlenmiş olduğu borçlanmalar şeklinde sağlanabilmektedir.

Dış borçlar konusunda yapılan ve üzerinde önemle durulması gereken bir diğer sınıflandırma ise, doğrudan yükümlülükler ve koşullu yükümlülükler şeklindedir. Devlet bütçesinin veya kamu yatırımlarının finansmanı, doğrudan ve koşullu yükümlülükler aracılığı ile gerçekleştirilir. Ülkeden ülkeye ve bütçe sistemlerine bağlı olarak farklılık gösterse de kamunun taraf olmak suretiyle yaratmış olduğu dış borçlanmalar, doğrudan yükümlülükler içinde yer alırken, Hazine garantileri gibi bütçe dışı işlemlerle ortaya çıkan sözleşmeye bağlı yükümlülükler ise, koşullu yükümlülükler olarak adlandırılır. Nakit bazlı bütçe ve muhasebe sisteminin kullanıldığı devletlerde koşullu malî yükümlülükler, yaratıldıkları dönemde bütçe veya muhasebe hesaplarında yer almazlar ve bu yükümlülükleri yaratan sözleşmelerin merkezî hükümetlerin bütçesi üzerinde herhangi bir maliyeti yokmuş gibi değerlendirilirler. Bununla birlikte riskin gerçekleşmesi hâlinde, diğer bir anlatımla, borcu alan kurum ya da kuruluş borcu ödeme konusunda isteksiz ya da yetersiz olursa, yapılan nakdî ödemeler kamu hesaplarına yansır ve devletin toplam net değerini olumsuz yönde etkiler. Kamu borç stokunda görünmeyen ve kamu maliyesi üzerinde beklenmedik bir yük yaratabilecek nitelikte olan, kimi zaman bir krizi tetikleyen, kimi zaman da mevcut bir kriz ortamında sistemin malî sürdürülebilirliğini zorlaştıran ve ekonomik krizleri derinleştiren koşullu yükümlülükler² dış borç yönetimi açısından oldukça önemlidir.

²M. Coşkun Cangöz, "Kamu Malî Yönetiminde Bir Risk Kaynağı: Koşullu Yükümlülükler", *Türkiye Finans Eğitimi Sempozyumu*, Bandırma, Aralık 2001, s. 3 - 4.

a. Dış Borçlar ve Likidite Riskleri: Geçtiğimiz Krizler Işığında

Geçtiğimiz dönemde yaşanan krizler, dış borç ve likidite yönetiminin özellikle gelişmekte olan ülkeler açısından önemini göstermiştir. Dış borçların önemli miktarlara ulaşması, kısa dönemli borçların toplam borçlar içinde ağırlıklı olması ve bununla birlikte dış borçların yeterince yönetilememesi, yaşanan krizlerin derinliğini artıran unsurlar olarak görülmektedir.³ Kısa vadeli dış borç stoğu / Merkez Bankası (MB) rezervleri oranı, bu anlamda önemli bir göstergedir. Son yıllarda finansal krize sürüklenmiş olan Doğu Asya ülkelerine bakıldığında, bu oranın örneğin Meksika krizi öncesinde (Kasım 1994) % 260, Asya krizi öncesinde (Haziran 1997) Endonezya'da % 170, Tayland'da % 150, Filipinler'de % 90, Malezya'da % 60 olduğu görülecektir. Dolayısıyla, söz konusu oranın asgari % 60 sınırının uluslararası finans çevrelerinde "kritik" bir eşik olarak algılandığı söylenebilir. Türkiye'de ise, bu göstergenin ekonominin uluslararası sermaye hareketlerine tamamen denetimsiz olarak açılmış olduğu 1989 sonrası dönemde, % 100'ün altına hiç inmemiş olduğu görülecektir.⁴

Dış borçların yaratmış olduğu etkiler konusunda, dikkat edilmesi gereken konulardan birisi de uygun vade ve faiz oranları üzerinden alınmasının yanı sıra, alınan borçların kendini ödeyebilecek, döviz sağlayabilecek alanlara ayrılabilmesidir. Bilindiği gibi dış borçlar, ekonomide net tasarruf ve ihracat artışı sağlayabiliyorsa, ülke açısından bir sorun oluşturmazlar. Bir ekonominin uzun dönemde dış borç sorunuyla karşılaşmaması, ekonomik gelişiminin temel göstergesi, dış borçların gayrisafî millî hâsıla (GSMH) içindeki payının zaman içerisinde gösterdiği değişimlerdir.⁵

Asya krizinde de görüldüğü gibi, gelişmekte olan ülkelerde 1996 yılı sonundaki rakamlara göre, dış borçların GSMH'ye oranı % 35'lerdeydi. Tayland ve Endonezya'da bu rakam % 50'lere ulaşmıştı. Asya krizi, büyük tutarlara ulaşan bütçe açıklarının ve bununla birlikte yabancı para birimi üzerinden yapılan ve özellikle kısa vadeli borçlanmaların, ekonomik bağımsızlığı zayıflatan ve finansal krizleri derinleştiren önemli bir etken olduğunu açık bir biçimde ortaya koymuştur.

Bilindiği gibi, Asya krizinin temel tetikleyicisi, Tayland'da yaşanan gelişmelerdir. Belirtilen dönemde, faiz oranlarının gelişmiş ülkelere oranla daha yüksek olması ve sabit döviz kuru sisteminin uygulanması, uluslararası kısa vadeli sermaye akışını hızlandırmıştır. Örneğin Tayland'da, kısa

³ John Hawkins - Philip Turner, "Managing Foreign Debt And Liquidity Risks in Emerging Economies", *Bank For International Settlements Monetary And Economic Department Basel, Bis Policy Papers No. 8, Switzerland, September 2000, s. 7 - 8.*

⁴ Bağımsız Sosyal Bilimciler - İktisat Grubu, "Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı Üzerine Değerlendirmeler", <http://www.bagimsizsosyalbilimciler.org/iktisatg.htm>

⁵ Engin Can, "Dış Borçlanmanın Ekonomik Büyüme ve Kalkınma Üzerindeki Etkisi ve Türkiye'nin 1983 - 1995 / 1996 Dönemindeki Dış Borçlarının Değerlendirilmesi", *MÜ İİBF Dergisi Özel Sayı, Prof. Halil Nadaroğlu'na Armağan, C. XIV, Sayı: 1, 1998, s. 133.*

dönemli sermaye akımları, 1994 - 1996 yılları arasında ortalama olarak GSMH'nin % 7 - 10'u arasında iken, belirtilen dönemde uluslararası doğrudan yatırımlar GSMH'nin % 1'i kadardır. Bu rakamlar, ülkelerin kalkınmasında önemli bir rol oynayan doğrudan yabancı sermaye yatırımları yerine, kısa vadeli sermaye hareketlerinin bu ülkelere yöneldiğini göstermektedir. Kısa vadeli dış borç - MB rezervleri oranı, uluslararası iktisat yazınında bir ekonominin güvenilirliğinin en temel göstergelerinden birisi olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca söz konusu oranın büyüklüğü, uluslararası ülke deneyimlerinden yola çıkarak, bir finansal krizin en önemli öncüllerinden birisi olarak kabul edilmektedir.⁶

Kısa vadeli sermaye hareketlerine ilâve olarak finansal kurumların malî yapılarının bozulması ve spekülâtif baskılar, Tayland krizinin başlamasında önemli rol oynamış ve bununla birlikte makro ekonomik dengesizliğin giderilememesi, döviz kuru sisteminin çökmesine sebep olmuştur. Tayland'da başlayan para krizi, çok kısa bir süre içinde ilişkili olduğu tüm bölge ekonomilerine yansımıştır.⁷ Parasal bağımsızlık ve ekonomik krizler ile ilgili temel göstergelerden biri de bütçe açıklarıdır. Tayland ekonomisine bakıldığında, 1994 yılında % 5,6 olan bütçe açığı / GSMH oranı, 1995'te % 8, 1996 yılında ise % 7,9 olarak gerçekleşmiştir.

Son para krizlerinin özelliklerine bakıldığında, birçok benzerliğin olduğu görülecektir. 1980'li yıllardaki Lâtin Amerika borç krizi, 1994 - 1995 yılındaki Meksika para krizi, 1997 yılındaki Asya krizi ve 1998 yılında yaşanan Rusya krizi ile birlikte, 1980'li yıllardan itibaren Türkiye'de yaşanan finansal krizlerin ülke ekonomileri açısından sonuçlarının boyutları farklı olmakla beraber, genelde sebepleri büyük oranda benzerlik göstermektedir. Bu sebeplerin başında ise, yüksek orandaki bütçe açıkları, yapısal sorunlar ve dış borçların yönetilememesi gelmektedir.

Özellikle dış borçlar içinde kısa vadeli borçların payının yüksek olması, ulusal likiditeyi olumsuz etkilemekte ve ülkedeki diğer olumsuzluklarla birlikte, yaşanan likidite sorunları finansal krizlere, sonrasında da ekonomik krizlere dönüşmektedir.⁸ Yaşanan ekonomik krizler ise, ekonomik bağımsızlığı tehdit etmektedir.

b. Ulusal Likidite ve Parasal Bağımsızlık

Ulusal likidite, iki bileşenden oluşmaktadır. Bunlardan birincisi, para otoritelerinin sınırsız olarak elde edebilecekleri yerel para yoluyla sağlanan likidite, diğeri ise, elde edilmesinde ve değerinin belirlenmesinde birçok

⁶ Erinċ Yeldan, "İstikrar Kim İçin? Kriz İdaresi Üzerine Değerlendirmeler", *Birikim*, 2002, s. 5.

⁷ "The Crises and Policy Response: Malaysia National Economic Recovery Plan"; http://mir.com.my/lb/econ_plan/contents/chapter1/a_pg4.htm

⁸ Mehmet Başar - Metin Coşkun, "Gelişmekte Olan Ülkelerde Finansal Krizlere Yol Açan Faktörler (Asya Krizleri ve Türkiye'ye İlişkin Bir Değerlendirme)"; *Anadolu Üniversitesi İİBF Dergisi*, Yayın No.172, C. XVII, Haziran 2001, s.117 - 119.

kısıtlayıcı olan yabancı para üzerinden sağlanan likiditedir.⁹

Özellikle ödemeler bilânçosunda dış açıklar ve dış borçlar, yalnızca hükümetlerin borçlanma kararlarını değil, döviz kurlarını etkileyerek aynı zamanda özel sektörün de vereceği kararları olumsuz etkilemekte ve üretim gücünün azalmasına sebep olmaktadır.

Ulusal likidite yönetimindeki belirsizlik, uluslararası piyasalara sıfır risk marjinleriyle ulaşan gelişmiş ülkeler açısından sorun yaratmazken, gelişmekte olan ülkeler açısından farklı sonuçlar doğurabilmektedir. Bu sonuçlardan en önemlisi ekonomide yaşanan dışsallıklardır.

Ekonomide faaliyet gösteren çeşitli kuruluşlar tarafından yapılan borçlanmalar, ülkenin risk priminin yükselmesine yol açarak sonraki borçlanmaların faiz oranını yükseltir. Örneğin Tayland, Malezya, Endonezya ve diğer bazı gelişmekte olan ülkelerde hükümet borçlarının yanı sıra, bankalar tarafından alınan sendikasyon kredileri¹⁰ ya da özel sektörün gerçekleştirmiş olduğu diğer borçlanmalar, ülkelerin ödeme yeteneğini etkileyerek makro ekonomik koşulların değişmesine sebep olmuştur.¹¹

Yapılan dış borçlanmalar sonunda makro ekonomik koşulların kötüleşmesi ise, parasal bağımsızlığın ortadan yok olmasına sebep olmaktadır. Parasal bağımsızlık, “Merkez bankalarının herhangi bir endişe duymaksızın ya da uluslararası rezerv pozisyonuna bağlı kalmaksızın yabancı paralar karşısında yerel para biriminin değerini korumak ve ülke içi faiz oranlarını serbestçe belirleyebilme yeteneğini anlatmak amacıyla kullanılan bir kavramdır”.¹² Bu tanımdan yola çıkıldığında, dış borçlar, diğer bir anlatımla yabancı para birimi üzerinden var olan yükümlülükler, rezervlerde yabancı para birimlerinin hazır bulundurulmasını gerekli kılar. Merkez bankalarının dış borcu çevirecek yeterince rezervleri yoksa veya rezervler ödenmesi gereken yükümlülüklerin altında ise, bu durumda merkez bankalarının hareket yeteneği ortadan kalkar ve yerel para birimi, yabancı para birimi karşısında bağımsızlığını kaybeder.

⁹“Ulusal likidite kavramı”, sadece hükümetlerin ya da merkez bankalarının dışarıdan sağlamış olduğu borçlanmaları değil, bunun yanı sıra özel sektörün yaptığı borçlanmaları da kapsamaktadır.

¹⁰Sendikasyon kredileri, bir grup finansal kurumun ortak vade ve koşullarda özelliği olan bir borçluya fon sağlamaları şeklinde tanımlanmaktadır. Uluslararası borçlanmalarda önemli bir araç olan sendikasyon kredileri, gelişmiş ülkelerde ağırlıklı olarak proje finansmanında kullanılmakta iken, gelişmekte olan ülkelerde, proje finansmanının yanı sıra borç ödemelerinde, bankaların likidite yönetiminde ve ödemeler bilânçosu açıklarında kullanılmaktadır. Ülkemiz açısından değerlendirildiğinde, Hazine ve Merkez Bankasının yanı sıra Türkiye’de faaliyet gösteren ticaret bankalarının da geçtiğimiz dönemlerde bu araçtan önemli ölçüde yararlandıkları söylenebilir.

¹¹Hawkins - Turner, s. 9.

¹²Eduard Borensztein - Jeromin Zettelmeyer, “Monetary Independence in Emerging Markets: The Role of the Exchange-Rate Regime”, *Hoover Press : Currency DP5 HPALES0700 07-12-1* 12:39:13 rev 2, s. 58;

<http://www-hoover.stanford.edu/publications/books/fulltext/currency/57.pdf>

Gelişmekte olan ülkeler açısından dış borçların yaratmış olduğu dışsallıklardan biri de politik ve stratejik kayıpların ortaya çıkma olasılığıdır. Ülkeler açısından dış borç ilişkilerinde, politik çıkarlarla ekonomik çıkarların birbirinden ayrılması çok güçtür. Bazı durumlarda ekonomik, bazı durumlarda politik çıkarlar ağır basabilir. Bu anlamda dış borçların, veren ülkeler açısından politik bir baskı unsuru olarak kullanılabilceği söylenebilir. Bir devletin savaşa aynı safta katılmasını ya da tarafsız kalmasını sağlamak amacıyla verilen borçlar ya da yardımlar, politik baskılara örnek olarak gösterilebilir. Yine aynı şekilde bir ülkeyi siyasî ve ekonomik açıdan etki altında bulundurmamak, borçlar yoluyla bir başka ülkede askerî üsler elde etmek ya da ekonomik anlamda çeşitli ayrıcalıklar sağlamak, dış borçların politik yönünü oluşturur.¹³

2. Türkiye'nin Borç Yönetimi

Dış borçların iyi bir şekilde yönetilmesi, borç veren yabancı ülkeler karşısında güvenin artmasına ve kredi değerliliğinin yükselmesine yol açar. Bu anlamda, borç yönetiminin nitelikli olması gerekir. Ülkemiz açısından bir değerlendirme yapılacak olursa, Türkiye'nin köklü ve kalıcı bir borçlanma politikası olmamıştır. Bu durum, hem borçlanma politikasının yeterli bir yasal çerçeveye kavuşturulmamasından hem de buna bağlı olarak birbiri ile koordineli bir idarî yapının olmamasından kaynaklanmaktadır. Türkiye'nin borçlanma politikasında en önemli değişiklik 1986 yılında yapılmıştır. Borç yönetimi, 1986 yılı itibarıyla Hazine'nin Maliye Bakanlığından ayrılması ile birlikte ayrı bir yönetsel yapıya kavuşturulmuştur.¹⁴ Dış borçlanma konusunda tek bir yasal çerçevenin olmaması ve dış borçların yeterince izlenememesi ve yönetilememesi, gelecek nesillerin borç yükünü artırmaktadır. Bununla birlikte, ülkemizde, borçlarla ilgili olarak oluşturulan takip ve muhasebe sistemi, etkin işlemekte ve Hazine Müsteşarlığı zaman zaman hangi kuruluşun ne kadar kredi kullandığını takip edememektedir. Yine aynı şekilde iç kontrol sistemindeki zaafılar, borçlanma kayıtlarında hatalara sebep olmaktadır. Özellikle yurt dışından proje finansmanı sağlamak amacıyla alınan krediler ve diğer koşullu yükümlülüklerin takibinde sıkıntılar vardır. Borçların iyi yönetilememesi ve izlenememesi yüzünden mükerrer, fazla veya geç ödemeler söz konusu olmaktadır.¹⁵

a. Dış Borçların Analizi ve Değerlendirilmesi: 1996-2002 Dönemi

Türkiye ekonomisinin dış borçlarının analizinde çeşitli ekonomik göstergelerden yararlanılabilir.

Dış borçların analizinde, öncelikli olarak yıllar itibarıyla alınan dış borçların profiline bakılmalıdır. Aşağıda yer alan Tablo 1'de Türkiye'nin 1996

¹³Macit İnce, *Devlet Borçlanması*, 5. baskı, Seçkin Yayın Evi, Ankara, 1996, s. 91.

¹⁴Türkmen Derdiyok; "1980 Sonrası Borçlanma Politikaları", *XVI. Maliye Sempozyumu*, , Antalya, Mayıs 2001 s. 3 - 4.

¹⁵ A. Ömer Karamollaoğlu, "Sayıştay Tarafından Reddedilen Dış Borçlara İlişkin Hesaplar", *Türkiye'de 1980 Sonrası Mali Politikalar*, *XVI. Maliye Sempozyumu*, Antalya, Mayıs 2001, s. 206 - 207.

Tablo 1 incelendiğinde, Türkiye'nin dış borcu 1996 yılında 79,196 milyon Amerikan doları iken, 2002 yılının ilk 9 aylık döneminde 127,477 milyon Amerikan dolarına yükselmiştir. Anılan dönem içinde, dış borç stoku yaklaşık olarak % 61 oranında artmıştır. Dış borç stoku, özellikle 1998 (% 14,41) ve 2000 (% 16,23) yıllarında diğer yıllara oranla daha yüksek bir artış göstermiştir. 1998 yılı verilerine bakıldığında, kısa vadeli dış borç stokundaki artış dikkat çekicidir. Kısa vadeli dış borçlardaki değişim, 1997 yılında % 3,62 iken, 1998 yılında % 17,43'e yükselmiştir. Bu yükseliş, belirtilen dönemde, Türkiye'nin uluslararası piyasalarda kredi değerliliğinin düşmeye başladığının bir göstergesi olarak yorumlanabilir.

1998 yılındaki yükselişin bir diğer sebebi ise, belirtilen yıllarda hükümet borçlarına ilâve olarak Türkiye'de faaliyet gösteren ticaret bankalarının sendikasyon kredileri şeklinde uluslararası piyasalardan bir yıl vadeli olarak sürekli borçlanmalarıdır. Belirtilen yıllarda faiz - kur arbitrajı sebebiyle, ticaret bankaları yoğun bir biçimde sendikasyon kredileri kullanmış, almış oldukları bu kredileri TL'ye çevirmişlerdir. Kamu iç borçlanma ihtiyacının yüksek olması ve hazine bonolarına verilen cazip faizler, bankaların bu yolla spekülasyon yapmasına imkân sağlamış ve belirtilen dönemde borç stoku, kısa vadeli lehine değişme göstermiştir.

1999 yılına bakıldığında, dış borç stoku 1998 yılına göre % 6,82 artış göstermiştir. Oysa dış borçlar, 1998 yılında 1997 yılına göre % 14,41 artış göstermişti. Dış borçların artış hızındaki bu gerileme, uluslararası finans çevrelerinin Asya ülkelerinde ve Rusya'da yaşanan finansal krizlerin de olumsuz etkisiyle Türkiye'ye dış borçlanma konusunda daha ihtiyatlı yaklaşmalarının bir sonucu olabilir.

2000 yılına bakıldığında ise, dış borçlar bir önceki yıla göre % 16,23'lük bir artış göstermiştir. Aynı şekilde, belirtilen yıldaki borcun kompozisyonuna bakıldığında, kısa vadeli dış borçlarda bir önceki döneme göre % 23,47, buna karşılık orta ve uzun vadeli borçlarda % 14,15'lik bir artış olduğu görülecektir. 2000 yılındaki bu artış ise, Türkiye'nin ülke riski ve limitleri yüzünden ağırlıklı olarak kısa vadeli borçlanabildiği ve borcun borçla finanse edildiği şeklinde yorumlanabilir.

2001 ve 2002 yılının ilk çeyreğine bakıldığında, dış borçlarda önemli sayılabilecek mutlak bir azalmanın olduğu görülecektir. Bu azalmanın en önemli sebebi, Türkiye ekonomisinin içinde bulunduğu ekonomik kriz yüzünden borçlanma yeteneğinin ortadan kalkması ve yeni borçların alınamamasıdır. Belirtilen yıldaki azalmanın bir diğer nedeni ise, gelişmekte olan ülke borçluları açısından Uluslararası Ödemeler Bankasının (BIS) kısa vadeli borçlanmalardaki risk ağırlıklarını değiştirmesidir.

Dış borçlar konusunda önemli bir gösterge de dış borçların GSMH içindeki payıdır. Dış borçların GSMH içindeki payına bakıldığında, anılan oranın 1996 yılında % 43,05 iken, 2001 yılında % 77,72'ye yükseldiği görülecektir. Bu oranın zaman içinde hızlı bir biçimde yükselme eğiliminde olması, Türkiye ekonomisinin ne kadar dışa bağımlı bir ekonomi hâline geldiğinin bir göstergesi olarak yorumlanabilir.

Dış borçların analizinde kullanılacak göstergelerden bir diğeri, dış borçların ihracat gelirlerine oranıdır. Anılan oranın yükselmesi borçlu ülkeler açısından olumsuz, küçülmesi ise; olumlu bir gelişme olarak yorumlanabilir.

Tablo 2: Dış Borçların İhracata Oranı (%)

	11996	11997	11998	11999	22000	22001	2002-Q1	22002-Q2	22002-Q3
Toplam Dış Borç / İhracat (FOB) (%)	3340,99	3320,89	3357,42	3387,33	4430,93	3367,54	1.538,33	7786,77	5510,81
Toplam Dış Borç / İhracat (FOB) (1)	2244,08	2258,12	3308,8	3351,17	3377,97	3326,7	1.335,99	6682,18	4445,15

(1): Bavul ticareti hariç.

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı Dış Borç İstatistikleri, <http://www.hazine.gov.tr>

Tablo 2 incelendiğinde, dış borçların ihracat gelirlerine oranı, 1997 yılı hariç 2000 yılına kadar artış göstermiştir. 2001 yılında bu oran, % 430,93'ten %367,54'e düşmüştür. 2001 yılında bu oranın görece olarak düşmesine, dış borçlardaki mutlak azalmayla birlikte, kur ayarlamaları nedeniyle ihracattaki görece artışların sebep olduğu söylenebilir. 2002 yılında ise, bu oran, son 3 aylık dönemde % 510 olarak yeniden artış göstermiştir.

Dış borçların analizinde kullanılan bir diğer gösterge, dış borç servisinin toplam döviz gelirlerine olan oranıdır. Dış borçların ihracata oranı ile borç servis oranı birbirini destekleyici niteliktedir. Her iki oranın da zaman içinde yükselme eğilimi göstermesi, ülkeler açısından borç ödeme yeteneğinin azaldığının bir göstergesi olarak yorumlanmaktadır. Tablo 3'te yıllar itibarıyla borç servis oranının gelişimi gösterilmektedir.

Tablo 3: Borç Servis Oranının Gelişimi (%)

Dış Borç Servisi / İhracat ()	Dış Borç Servisi / İhracat	Dış Borç Servisi / Top. Döviz Gel. (1)	Dış Borç Servisi / Top. Döviz Gel.	
335,19	449,16	222,4	227,35	11996
338,04	447,29	221,24	223,84	11997
552,89	661,22	226,38	228,3	11998
662,46	668,89	334,63	336,52	11999
69,27	78,98	37,18	39,81	22000
669,84	778,57	443,36	446,57	22001
127,87	147,24	93,13	103	2002-Q1
93,05	107,32	64,7	71,29	2002-Q2
776,82	888,15	550,79	555,5	22002-Q3

() . Bavul ticareti hariç.

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı Dış Borç İstatistikleri, <http://www.hazine.gov.tr>

Dış borçların analizinde kullanılabilecek bir diğer gösterge de TCMB'de bulunan rezervlerdir. Rezervlerin zaman içinde yükselmesi, borç ödeme gücünün artması anlamına gelmektedir. Tablo 4'te, rezervlerle ilgili çeşitli oranlar gösterilmiştir.

Tablo 4: Rezervlere İlişkin Çeşitli Göstergeler (%)

	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002-Q1	2002-Q2	2002-Q3
TCMB Rezerv (Net)/ İthalât (FOB)	40,94	40,65	45,61	60,81	42,84	49,81	225,93	109,93	77,57
TCMB Rezervler (Net) / Kısa Vadeli Borç.	103,17	110,3	99,77	105,5	81,81	121,91	147,32	152,11	185,32
TCMB Rezervler (Net) / Top.Dış Borç	22,24	23,16	21,5	23,48	19,34	17,19	18,14	18,5	20,46

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı Dış Borç İstatistikleri, <http://www.hazine.gov.tr>

Merkez Bankası rezervlerinin zaman içinde artırılmaması ve bununla birlikte dış borçların payının artması, likidite yönetimi açısından zorluklar yaratabilecektir.

Tablo 4 incelendiğinde, MB rezervleri / toplam dış borç oranı 1996 yılında % 22,24 iken, 2001 yılında % 17,19'a düşmüştür. Bu oranın zaman içerisinde düşme eğilimi göstermesi, borç ödeme gücünün azalması anlamına gelmekte olup yukarıdaki diğer göstergeleri desteklemektedir. Yine Tablo 4'e bakıldığında, MB rezervleri / ithalât oranının da zaman içinde arttığı görülecektir. Bu oran, 1996 yılında % 40,94 iken, 2002 yılının son üç ayında % 77,57'ye yükselmiştir. Bu yükseliş, rezervlerin önemli bir bölümünün ithalât sebebiyle ortaya çıkan ödemelerde kullanıldığını göstermektedir.

3. Sonuç

Ülkelerin kalkınmasında sermaye birikiminin sağlanması gerekmektedir. Sermaye birikiminin sağlanması, gelişmekte olan ülkeler açısından daha da önemlidir. Sermaye eksiği içerisinde bulunan gelişmekte olan ülkeler, gerek üretim gücünün artırılması gerek kalkınma stratejilerinin bir parçası olarak dış borçlanma yolu ile bu açıklarını kapatmaya çalışırlar. Dış borçlanmanın ekonomi üzerindeki etkisi çift yönlüdür. Başlangıçta alınan borçlar, döviz girişi sağlamakta ve rezerv artışına sebep olmaktadır. Bununla birlikte, borçlar dönem içinde faiz ödemelerini, dönem sonunda da ana para ödemelerini gerektirir. Bu ödemeler ise, döviz çıkışına sebep olarak rezervleri azaltır. Dolayısıyla alınan borçların, hangi alanlara yatırıldıkları ve

bu alanların verimliliği oldukça önemlidir. Eğer alınan dış borçlar, millî gelir artışı yaratmayan alanlarda ya da borç geri ödemelerinde kullanılıyorsa, bu durumda ülke ekonomisi kalkınma hızını istenilen düzeyde gerçekleştiremeyerek dışa bağımlı hâle gelmeye başlar. Dışa bağımlı ekonomiler ise, stratejik kazançlar açısından kayıpta olan ekonomileridir.

Dış borçların kullanım alanlarıyla birlikte, bu borçların düzenli bir biçimde kayıtlarının tutularak iyi bir biçimde yönetilmesi gerekmektedir. Bu anlamda borç yönetiminden sorumlu kişi ve kuruluşların nitelikli olması gerekir.

Bu çalışmada, dış borçların ekonomik bağımsızlığa etkilerinden bahsedilerek Türkiye'nin dış borçları 1996 - 2002 yılları arasında analiz edilmeye çalışılmıştır. Yapılan analizde, inceleme dönemi içinde Türk ekonomisinin sürekli olarak dış borçlarının arttığı ve ülke ekonomisinin üretim gücünün zamanla azaldığı sonucuna varılmıştır. Bir diğer bulgu ise, dış borçların iyi yönetilememesi yüzünden ithalâtın arttığı ve ekonominin dışa bağımlı hâle geldiğidir.

KAYNAKLAR

BAŞAR, Mehmet - COŞKUN, Metin; "Gelişmekte Olan Ülkelerde Finansal Krizlere Yol Açan Faktörler (Asya Krizleri ve Türkiye'ye İlişkin Bir Değerlendirme)", *Anadolu Üniversitesi, İİBF Dergisi*, Yayın No.172, C. XVII, Haziran 2001.

BORENSZTEIN, Eduard - ZETTELMAYER Jeromin; "Monetary Independence in Emerging Markets: The Role of the Exchange-Rate Regime"; *Hoover Press : Currency DP5 HPALES0700 07-12-:1 12:39:13 rev 2*, <http://www-hoover.stanford.edu/publications/books/fulltext/currency/57.pdf>

CAN, Engin; "Dış Borçlanmanın Ekonomik Büyüme ve Kalkınma Üzerindeki Etkisi ve Türkiye'nin 1983-1995/1996 Dönemindeki Dış Borçlarının Değerlendirilmesi", *MÜ İİBF Dergisi Özel Sayı, Prof. Dr. Halil Nadaroğlu'na Armağan*, C. XIV, Sayı: 1, 1998.

CANGÖZ, M. Coşkun; "Kamu Malî Yönetiminde Bir Risk Kaynağı: Koşullu Yükümlülükler", *Türkiye Finans Eğitimi Sempozyumu*, Aralık 2001, Bandırma.

DERDİYOK, Türkmen; "1980 Sonrası Borçlanma Politikaları", *XVI. Maliye Sempozyumu*, Antalya, Mayıs 2001.

ERDEM, Metin; "Türkiye'de Devlet Borçlanmasındaki Gelişmeler", *Prof. Dr. İsmail TÜRK'ün Anısına Armağan*, Sermaye Piyasası Kurulu Yayın No. 54, Ankara, 1996.

HAWKINS, John - TURNER Philip; "Managing Foreign Debt And Liquidity Risks In Emerging Economies", *Bank For International Settlements Monetary And Economic Department Basel*, Bis Policy Papers No. 8, Switzerland, September 2000.

İNCE, Macit; *Devlet Borçlanması*, Beşinci Baskı, Seçkin Yayın Evi, Ankara, 1996.

KARAMOLLAOĞLU, A. Ömer; "Sayıştay Tarafından Reddedilen Dış Borçlara İlişkin Hesaplar", *Türkiye'de 1980 Sonrası Mali Politikalar, XVI ncı Maliye Sempozyumu*, Antalya, Mayıs 2001.

YELDAN, Erinç; "İstikrar Kim İçin? Kriz İdaresi Üzerine Değerlendirmeler", *Birikim*, 2002.

"The Crises and Policy Response: Malaysia National Economic Recovery Plan",
http://mir.com.my/lb/econ_plan/contents/chapter1/a_pg4.htm

Bağımsız Sosyal Bilimciler - İktisat Grubu; "Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı Üzerine Değerlendirmeler",
<http://www.bagimsizsosyalbilimciler.org/iktisatg.htm>

Abstract:

Recent crises demonstrated that, management of external debt and liquidity is important especially for developing countries. Rising amount of external debt and the high rate of short term borrowings in total debts and moreover the lack of managing external debt skills are the factors that deepen the crises which have occurred. Especially foreign deficits and external debts in the balance of payment have effect on government borrowing decisions while effecting the private sector decisions negatively. Furthermore this situation tends to decrease the production level and investment power of economy.

Borrowings by some entities in the economy tend to increase country risk premia and thus raise the interest rate charge to all borrowers. However, the increase of external debt causes the borrower country's economy to dependent on another country or lending entity. In this study, it is tried to define the effect of external debts to the economic independency and also discuss the external debt stock of Turkey with the help of some economic indicators.

Key words: Economic Independence, External Debt, Borrowing, Crises.

SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETLER BİRLİĞİ SONRASI TÜRKİYE İLE ORTA ASYA CUMHURİYETLERİ ARASINDAKİ İLİŞKİLER VE BU KONUDA ETKİLİ OLAN FAKTÖRLER

Yard. Doç. Dr. Ali Faik DEMİR*

Özet:

SSCB'nin dağılmasından sonra, Türkiye'nin önüne "Türk dünyası" diye adlandırılan yeni bir bölge çıkmıştır. Bu gelişme, Türk dış politikası açısından büyük bir açılım imkânı ve fırsatı olarak değerlendirilmiştir. Tarihî ilişkilerimizin bulunduğu bölge ülkeleriyle bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından ilişkiler hızla kurulmaya ve geliştirilmeye başlanmıştır. İkili ilişkilere öncelik verilmeyle birlikte, ortak bir yapılanmaya gitmek için de girişimlerde bulunulmuştur. Siyasal ilişkiler, bu dönemde öncelikli olmuş, bunu kültürel ilişkiler izlemiştir. Ekonomik konularda büyük hedefler konmuş, ancak hedeflenen noktalara ulaşılamamıştır. Orta Asya'daki Türk cumhuriyetleri ile ilişkilerin belirlenmesinde bölge ile ilgilenen uluslararası aktörlerin de rolü bulunmaktadır. Rusya, İran, Çin gibi bölgeye coğrafi yakınlığı olan devletler dışında, ABD ve AB gibi önemli aktörler de Orta Asya ile ilgilenmektedir. Bu ilginin ardında, özellikle enerji kaynakları ve petrol kaynakları yer almaktadır. "Yeni büyük oyun"da bölge devletleri ve uluslararası sistemin başat aktörleri ağırlıklarını hissettirmek istemektedir. Kısaca ifade etmek gerekirse, Türkiye'nin bölge ile ilişkilerinde birden çok ve birbirinden farklı değişkenin olduğu görülmektedir. İlişkilerin 1990'dan günümüze seyri bu perspektifte incelendiğinde, başarılı ve başarısız gibi bir yargıdan çok, genel bir değerlendime yapmak yerinde olacaktır.

Anahtar kelimeler: Türkistan, Türk dünyası, Türk modeli, yeni büyük oyun, petropolitik.

SSCB'nin dağılması, uluslararası ilişkiler açısından önemli dönüm noktalarından birini teşkil etmiştir. Bu tarihten sonra, dünya yeni denge arayışlarına yönelmiş ve geleceğe yönelik olarak farklı düşünceler ortaya atılmaya başlamıştır. Global ve bölgesel değişimler hızla gerçekleşmiştir. Bir yandan mikro milliyetçilik güçlenir ve devletler parçalanırken, diğer yandan bölgesel entegrasyon hareketleri ivme kazanmıştır. Güvenlik ve ekonomi konularında, yeni bakış açıları ortaya çıkmıştır. Çatışmalar ve iş birliği çabaları eş zamanlı olarak tartışılmıştır. İki kutuplu düzende önemini kaybeden jeopolitik yaklaşımlar,¹ bu yeni süreçte ağırlık kazanmış ve dünya coğrafyası elden geçirilmeye ve etki alanları oluşturulmaya başlanmıştır. Süper güçler kadar bölgesel güçler de önemlerini artırmıştır.

Türkiye, arayışların olduğu bu dönemde, dış politikası ile ilgili olarak yeni fırsatlarla karşı karşıya gelmiştir. Bu fırsatlardan biri de tarihî ve kültürel

Stratejik Araştırmalar Dergisi Sayı: 2 EYLÜL 2003 Yıl: 1

* Galatasaray Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi

¹ Jeopolitikle ilgili daha detaylı bilgi için bk: Suat İlhan, *Jeopolitik Duyarlılık*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989; Pierre Lorot, *Histoire de la géopolitique*, Paris, Economica, 1995; Immanuel Wallerstein, *Jeopolitik ve Jeokültür*, çev. Mustafa Özel, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998; Ali Faik Demir, "Jeopolitiğe Günümüzden Bir Bakış", *Uluslararası Politikada Yeni Alanlar Yeni Bakışlar*, drl. Faruk Sönmezoğlu, Der Yayınları, İstanbul, 1998, s. 287 - 306.

bağlarının olduğu Kafkasya ve Orta Asya cumhuriyetleri ile kurulacak ilişkiler olmuştur. Çalışmamız çerçevesinde, eski SSCB'den ayrılan Orta Asya'daki cumhuriyetler ile Türkiye arasındaki ilişkileri ve bu ilişkilerde rol oynayan unsurları değerlendirmeye çalışacağız.

Türkiye'nin Orta Asya ile ilişkilerindeki tarihsel bağın, bağımsızlık sonrası kurulan hayallerin, yaşanan gerçeklerin ve geçmişin bir değerlendirmesi, kuşkusuz bugün bölgeye daha sağlıklı ve akılcı bakabilmemizi sağlayacaktır. Böyle bir yaklaşımdan sonra, dış politika açısından hangi unsurların rol oynadığı ve Türkiye'nin bunlar için nasıl bir yaklaşım sergilediği veya sergilemesi gerektiği tartışılacaktır.

1. Türkiye'nin Orta Asya ile İlişkilerinin Temelleri ve Değerlendirilmesi

Türkiye ile Orta Asya arasındaki ilişkiler denildiğinde, ilk olarak kısa da olsa bölge ile tarihsel ve kültürel bağlara değinmek gerekmektedir. İkinci olarak SSCB sonrasında, özellikle bir Türk dünyası kurmak için atılan adımlar ve yapılan girişimler ele alınmalıdır. Üçüncü olarak ekonomik ilişkiler ve somut rakamlar tartışılmalıdır. Böyle bir tablo, bize Türkiye - Orta Asya ilişkileri açısından somut ve açık bir analiz zemini teşkil edecektir.

a. İlişkilerin Tarihsel ve Kültürel Temelleri

Orta Asya, tarih boyunca önemli görülmüş ve büyük güçlerin mücadele ettiği bir alan olmuştur. Bölgeye çeşitli isimler verilmiştir. Grekler ve Romalılar "Transoksiyana" ya da "Oksus Irmağı'nın ötesi" demiş, Araplar, iki nehir² arasındaki bölge anlamına gelen "Maveraünnehr"i kullanmıştır. XIV. yüzyılın Faslı yazarı İbni Battuta, "Türkistan" adını koymuştur. İngilizler, Kraliçe Elizabeth döneminde Tatar ülkesi yani "Tartary" derken, İngiliz yazar Rudyard Kipling, bölgeyi "Back of Beyond" (Ötelerin Ardı) olarak tanımlamıştır.³ Jean - Luc Racine, Orta Asya'nın jeopolitiğini "Semerkant Çemberi" adını verdiği bir şekilde açıklamaktadır. Bu anlayışa göre, hayalî bir çember, Orta Asya'nın jeopolitiğini açıklayacak şekilde bölgedeki çeşitli merkezlerden geçmektedir. Kuzeyde Kazakistan, kuzey yarı çemberinin esasını oluşturmaktadır. Tarih boyunca görülen Ruslar'ın bölgeye yayılmaları, işte bu kuzey yarı çemberinden başlamaktadır.⁴ Bölge ile ilişkilerde, tarihsel bağ son derece önemli bir yer tutmaktadır. Türkiye için Orta Asya, atalarının toprağı ve kökleri anlamına gelmektedir. Gerçekten "Türk" adı, ilk defa M.S. 542'de Göktürk birliğini göstermek için Çin yıllığında görülmüştür. Arap ve Bizanslı tarihçiler de aynı yüzyılda Göktürkler için bu ifadeyi kullanmışlardır.⁵ Bölgedeki ilk Türk devleti konusunda ise, farklı

² Amuderya ve Sirderya nehirleri.

³ Ahmed Raşid, *Orta Asya'nın Dirilişi*, çev. Osman Deniztekin, Cep Kitapları, İstanbul, 1996, s. 17.

⁴ Jean - Luc Racine, "Le cercle de Semercande: Géopolitique de l'Asie centrale", *Hérodote*, No: 84., s.10 - 14.

⁵ Kâmuran Gürün, *Türkler ve Türk Devletleri Tarihi*, C. I, Karacan Yayınları, 1981, s. 50, 51.

görüşler mevcuttur.⁶ Ancak bölgedeki Türk ağırlığı ve önemi konusunda, genel bir görüş birliği mevcuttur. Tarih boyunca da bu durum süregelmiştir.

Bölgede Türk devletlerinin varlığı ve politik olarak belirleyici konumları, kuşkusuz, Türk dilinin ve kültürünün ağırlığını oluşturmuştur. Türkçe, dünyadaki beş ana dil grubundan Ural - Altay dil ailesi grubunda yer alır. Ural - Altay dilleri içinde Altay kolu, Türkçe'nin yer aldığı gruptur. Türkçe de kendi içinde ikiye ayrılmaktadır. Bunlar, Anadolu Türkçesi ve Asya Türk lehçeleridir. "Asya Türk lehçeleri" denildiği zaman kastedilen şey, Kazaklar, Karakalpaklar, Kırgızlar, Türkmenler, Özbekler ve Uygurlar, bölgede Türkçe konuşan halklardır. Ancak, bunlar da kendi aralarında ayrılmaktadırlar. Kazaklar, Kırgızlar ve Karakalpaklar "Kıpçak" grubuna, Özbekler ve Uygurlar "Çağatay" grubuna, Türkiye Türkleri, Azerîler ve Türkmenler de "Oğuz" grubuna girmektedir.⁷

Dile bağlı olarak ortak bir kültür de söz konusudur. Bu konuda ilk karşımıza çıkan örnekler, destanlar olup ilk örneği "Yaratılış Destanı"dır.⁸ Türk diline ait ilk yazılı metinlerse, Göktürk döneminde yazılan "Orhon Abideleri"dir. Yusuf Has Hacib'in "Türkler'in Şehnâmesi" denen "Kutadgu Bilig" adlı eseri, Türk kültür tarihi açısından bir hazine niteliğindedir.⁹ Türk dilinin ilk sözlüğü, XI nci yüzyılda yaşayan Kâşgarlı Mahmud'un yazdığı "Dîvânu Lugâti't-Türk"tür. Bunların dışında Ahmed Yesevî, Mevlâna Celâleddin Rumî, Ali Şir Nevaî gibi büyük isimler ve eserleri, Türk kültürünün gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur.¹⁰

Ortak konulardan biri de din, yani İslâm'dır. Pagan inancın etkin olduğu bölgeye, IX ncu yüzyılla birlikte İslâmî etki girmeye başlamıştır. Bu konuda ilk önemli isim, Ahmed Yesevî'dir. Yesevî'nin XII nci yüzyılda kaleme aldığı "Dîvân-ı Hikmet" adlı eseri, bölgenin Müslümanlaşmasında büyük rol oynamıştır. Aynı dönemde, Necmettin Kübra'nın da İslâm'ın bu bölgede yayılmasında etkisi olmuştur.¹¹

Sovyet rejimi döneminde, İslâm'a karşı sert bir tutum içine girilmiş ve Müslümanlar zor bir dönem geçirmiş, daha sonra bir yumuşama görülmüş ve son dönemde yeniden gergin bir hava oluşmuştur. Resmî olarak İslâm, 1941'de kurumsallaşabilmiş ve 1941 - 1943 yılları arasında Stalin, SSCB

⁶ Farklı görüşlerle ilgili olarak bk. Svat Soucek, *A History of Inner Asia*, Cambridge University Press, 2000, Ahmed Raşid, a.g.e.

⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 1995, s. 81; "Asie centrale dix ans après les indépendances:quels nouveaux enjeux? Les exemples de Kazakhstan et d'Ouzbékistan", *Rapport de l'information du SRapport de l'information du Sénat*, www.senat.fr/rap/r00-320; Soucek, op. cit., s. 29.

⁸ Bunu, "Alp Er Tunga", "Şu", "Oğuz Kağan", "Bozkurt", "Ergenekon", "Türeyiş" ve "Göç" destanları izlemiştir. Ertuğrul Yaman, *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1998, s. 1 - 5.

⁹ Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1979.

¹⁰ Yaman, s. 31 - 75.

¹¹ Alexandre Benningsen, Chantal Lemerrier-Quellejeay, *Le soufi et le commissaire*, Paris, Seuil, 1986, s. 69 - 70.

içindeki Müslümanlara yönelik 4 müftülük kurmuştur. Orta Asya Müslümanlarının merkezi Taşkent olmuştur. Sıkı olan bu dönemin ve özellikle Kruşçev'in ardından Sovyetler, "İslâm Stratejisi" veya "Kremlin Plânı" olarak tanımlanan girişimle, Müslüman ülkelerin dostu ve bir Müslüman devlet olduğunu vurgulamış, buna yönelik politikalar oluşturmuştur. Ancak Afganistan krizinin ardından SSCB'nin Müslümanlara bakışı yeniden değişmiş ve ülke içinde sert bir tutum sergilenmiştir.¹²

Sünnî İslâm'ın ve Hanefî mezhebinin ağırlıklı olduğu bölge ile Türkiye arasında İslâm ve yaşantısı bakımından çok büyük bir benzerlik bulunmaktadır. Türkiye ile ilişkiler bakımından bu unsur son derece önemli olmuş ve SSCB sonrasında, Türk modeli içinde lâik Türk anlayışı ve buna bağlı olarak Diyânet İşleri anlayışı ön plâna çıkarılmıştır.

İşte, tüm bu unsurları içeren ortak bir Türk kültüründen bahsetmek mümkündür. Din, dil, edebiyat, ortak yaşam böylesine uzun bir süreçte önemli bir miras bırakmaktadır. Türk kültürü ile ilgili olarak Türkiye'de tarihten gelen ciddî araştırmalar ve çalışmalar mevcuttur. Ziya Gökalp, bunun öncülerinden olmuştur. Zeki Velidî Togan, tarihçi olmakla birlikte kültür konularına ağırlık vermiştir. Mümtaz Turhan, Türk kültürünün son yüzyıldaki deyimleri üzerine çalışmıştır. Bunların dışında, birçok değerli araştırmacının da eserleri bulunmaktadır. Cumhuriyet'in ilânının ardından 1924'te Türkiyat Enstitüsü, 1962'de Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü kurulmuştur. 1990'lara gelindiğinde birçok yeni üniversitede de Türkiyat Enstitüleri açılmıştır.¹³

b. Türkiye ile Bölge Arasındaki Siyasî İlişkiler

1) Siyasî İlişkilerin Başlaması ve Gelişmesi

SSCB'nin dağılmasının ardından araştırmacılar, Orta Asya'nın konumunun uluslararası ilişkilerde nasıl bir yer alacağını tartışmaya başlamışlardır. Söz konusu 5 cumhuriyet farklı güçteki, büyüklükteki ve önemdeki komşulara sahiptir. Kuzeyde "eski hegemon Rusya", güneyde "kaotik Afganistan", batıda "İslâm Cumhuriyeti İran" ile "lâik Türkiye" ve doğuda "global aktör Çin" bulunmaktadır.¹⁴

Orta Asya halklarının Gorbaçov'un dış politikada sınırlı özgürlük tanınması çerçevesinde Türkiye ile ilişkilerinde yeni bir açılım söz konusu

¹² Alexandre Benningsen, "Sovyet Müslümanları ve İslam Dünyası", *Stratejik Açidan Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar*, drl. S. Enders Wimbush, Yeni Forum Yayınları, Ankara, 1988, s. 303 - 324; Patrick Karam, *Le retour de l'islam dans l'ex-Empire Russe: Allah après Lénine*, Paris, Harmattan, 1996, s. 23; Nazif Shahrani, "Muslim Central Asia: Soviet development legacies and future challenges", *Central Asia and the Caucasus after the Soviet Union*, drl. Mohiaddin Mesbahi, University Press of Florida, Florida, 1994, s. 65.

¹³ Tuncer Baykara, *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s. 12 - 14.

¹⁴ Leonard A. Stone, "Research and Eurasia: Geopolitical Contours", *Perceptions*, C. VI, No: 1, May 2001, s. 140 - 145.

olmuştur.¹⁵ 1990'ın ikinci yarısından itibaren, bölge devletlerinin egemen olmaya başlamalarıyla Türkiye, ilgisini Moskova'dan bu yöne kaydırmıştır. İlişkilerdeki bu ilk dönemde Rusya, kuşkusuz belirleyici konumdadır ve taraflar birbirlerini tanımaya çalışmaktadır. Bu doğrultuda, Orta Asya'dan Türkiye'ye ziyaretler başlamıştır. Bu ziyaretler sırasında çeşitli anlaşmalar imzalanmıştır. Üst düzey ilk ziyareti, dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal, Karadeniz Ekonomik İş Birliği Projesi çerçevesinde Mart 1991'de Kazakistan'a yapmıştır. Daha sonra, bölge devletlerinin başkanları Türkiye'ye gelmiştir. İlk olarak Mayıs 1991'de Kırgızistan Başbakanı Ankara'yı ziyaret etmiş, ardından Tacikistan Devlet Başkanı Dünya Ekonomik Forumu toplantısı için İstanbul'a gelmiştir. Eylül 1991'de Nursultan Nazarbayev, Türkiye'ye gelmiş ve iş birliğine yönelik çeşitli anlaşmalar imzalanmıştır.¹⁶

Türkiye, bu ilk dönemde Moskova'yı dikkate alarak ve SSCB'ye önceliği vererek Orta Asya devletleriyle iyi ilişkiler kurmayı hedeflemiştir. Ancak bölge devletlerinin bağımsızlık ilânlarıyla dengeler yeniden değişmiştir. Bu ortamda bir Türk heyeti, 12 - 17 Eylül 1991 tarihleri arasında Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Kazakistan'ı ziyaret ederek Türkiye'nin bölgeye olan ilgisini göstermiş ve bu ülkelerin beklentilerini öğrenmiştir.¹⁷ 1991'in sonuna gelindiğinde, Türkiye artık, Moskova odaklı bölge politikasını terk etmiş ve Orta Asya'ya yönelik aktif tutum takınmaya başlamıştır.

Türkiye, bu yeni dönemde, Orta Asya devletlerini farklı bir bağlamda değerlendirmeye başlamıştır. Kazakistan, büyük petrol rezervlerine sahiptir; Özbekistan ise, büyük bir pazar konumundadır. Türkmenistan'ın önemli gaz kaynakları vardır. Küçük ve dağlık Kırgızistan'a ise, bölgenin İsviçresi denmektedir.¹⁸ İşte bu doğrultuda Türkiye, 16 Aralık 1991'de bölge devletlerini tanımış ve 1992 yılının ilk üç ayında diplomatik ilişkiler kurmuştur. Dış politikada atılım yapmak isteyen Ankara'nın Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, Avrupa Konseyi Genel Sekreteri Cathrine Lalumière ile bölgeye gitmiştir. 27 Nisan - 3 Mayıs 1992 tarihleri arasında dönemin Başbakanı Süleyman Demirel, Orta Asya'yı ziyaret etmiş, bir sene sonra Cumhurbaşkanı Turgut Özal, bölgedeki 4 cumhuriyete gitmiştir. 1993'e kadar olan dönemde, 140'tan fazla ikili anlaşma imzalanmıştır.¹⁹

¹⁵ Gorbaçov'un anlayışı ve yaklaşımları için bk. Mihail Gorbaçov, *Perestroika Ülkemiz ve Dünya için Yeni Düşünce*, çev. Kasım Yargıcı, Güneş Yayınları, İstanbul, 1988, s. 107 - 138.

¹⁶ Ertuğrul Özkök, "Nazarbayev: Yeltsin'e Dikkat", *Hürriyet*, 5 Ekim 1991.

¹⁷ Erol Mütercimler, *21.yy'ın Eşiğinde Uluslararası Sistem ve Türkiye - Türk Cumhuriyetleri İlişkileri Modeli*, İstanbul, 1999, s. 202 - 205; Mustafa Aydın, "Kafkasya ve Orta Asya'yla İlişkiler" *Türk Dış Politikası*, C. II, drl. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 376.

¹⁸ John Anderson, *Kyrgyzstan: Central Asia's island of democracy?*, Singapore, Hearwood Academic Publishers, 1999, s. 65.

¹⁹ *Keating's*, C. XXXIX, No: 4, April 1993.

2) Türk Dünyası Oluşturma Girişimleri

Başbakan Demirel, Şubat 1992'de Orta Asya'yı ziyareti öncesinde, SSCB'nin dağılmasıyla birlikte Adriyatik'ten Çin'e bir Türk dünyasının ortaya çıktığını belirtmiştir. Hikmet Çetin de bölgeden dönüşünde, Orta Asya cumhuriyetlerinin dış dünyaya açılmada Türkiye'nin tecrübelerinden yararlanmak istediklerini söylemiştir.²⁰

Demirel'in bölgeye gidişi, bu fikirlerin ışığı altında gerçekleşmiştir. Gezi sırasında, Turancı amaçlar olmadığına altı çizilmiştir. Ancak bölgeye milliyetçi lider Türkeş'in de Demirel ile birlikte gitmesiyle farklı politikaların olabileceği iddia edilmiştir. Türkeş, dönüşümlü başkanlığın olacağı bir Türkî Cumhuriyetler Yüksek Konseyi kurulmasını önermiştir.²¹ Bunun sonucunda 30 - 31 Ekim 1992 tarihinde Birinci Türk Cumhuriyetleri Zirvesi Ankara'da yapılmıştır. Bu zirveye; Türkiye, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan ve Azerbaycan devlet başkanları katılmıştır. Etnik kökeni farklı olan Tacikistan'ın Devlet Başkanı da davet edilmiş, ancak iç savaş yüzünden katılamamıştır. Özal'ın açılışta XXI nci yüzyılı Türk çağı ilân etmesi, liderleri biraz tedirgin etmiş, bundan dolayı özellikle Rus faktörünü dikkate almayı tercih etmişlerdir. Ayrıca Türkiye'nin ekonomik imkânlarının da tek başına bölgenin ihtiyaçlarını karşılamaya yetmeyeceğini anlamışlardır. Bölge liderleri, politik ve ekonomik tüm dengelerden yararlanmayı tercih etmişlerdir. Zirve sonunda yayımlanan Ankara Bildirgesi, somut hiçbir iş birliğini öngörmemiştir. Kısacası, zirveden beklenen sonuçlar alınamamıştır.²²

İkinci zirvenin çeşitli ertelemelerden sonra, Ocak 1994'te Bakû'de toplanması kararlaştırılmıştı; ancak yaşanan siyasî krizler, Özal'ın ölümü, Rusya'nın bu tür zirvelere karşı muhalefeti ve Elçibey'in "Turan birliği" gibi sözlerinden rahatsız olan Orta Asya liderlerinden Kazakistan ve Özbekistan'ın önerileriyle ertelenmiştir. Sonunda zirve, ciddî diplomatik çabalar sayesinde 18 - 19 Ekim 1994'te İstanbul'da toplanabilmiştir. Bu zirve sırasındaki uluslararası konjonktür, iki yıl öncekinden çok farklıdır. Zirveye hayaller değil, gerçek durum hâkim olmuş ve ihtiyatlı bir yaklaşım sergilenmiştir. Zirve sonucundaki İstanbul Bildirgesi'ne gelince, 6 ülkenin görüş ve düşünceleri yer almış, iş birliği alanları saptanmış ve bu zirvelerin kurumsallaşması kararlaştırılmıştır.²³

Daha sonraki zirvelere gelince, üçüncüsü 27 - 29 Ağustos 1995'te Bişkek'te, dördüncüsü 20 - 22 Ekim 1996'da Taşkent'te yapılmıştır. Bu

²⁰ Yasemin Çelik, *Contemporary Turkish Foreign Policy*, Westport, Praeger Publishers, 1999, s. 121; İdris Bal, *Turkey's relations with the West and the Turkic Peoples*, Aldershot Hampshire, Ashgate, 2000, s. 81.

²¹ Semih Vaner, "La Turquie et le sommet turc", *Le Rôle géostratégique de la Turquie*, Paris, 1995, s. 39 - 51.

²² Ertan Efeçil, "Türk-Rus ilişkileri: Bölgesel İşbirliği veya Stratejik Kazanç?", *21.yy'ın Eşiğinde Türk Dış Politikası*, dr. İ. Bal, Alfa Yayınları, 2001, s. 203; Aydın, s. 388.

²³ Şükrü Elekdâğ, "Türk Zirvesi", *Milliyet*, 23 Ekim 1994.

zirvede, alınan kararların uygulanmasını izlemek ve diğer destek hizmetlerini sağlamak amacıyla bir sekreteryaya kurulması kararlaştırılmıştır. 1998'de Astana'da toplanan beşinci zirvede Özbek lider Kerimov, bu zirvelerde politik ve güvenlikle ilgili konulara girilmemesini istemiştir. Aslında bu yaklaşım, bir anlamda ciddi bir sorunun habercisi olmuştur. Altıncı zirve, 2000'de Bakû'de yapılmıştır. Bu toplantıya da Özbekistan ve Türkmenistan liderleri katılmamıştır. Yedinci zirve ise, 26 - 28 Nisan 2001'de İstanbul'da gerçekleşmiştir.²⁴

c. Ekonomik Perspektiften Türkiye - Bölge İlişkileri

Türkiye'nin bölgeyle ekonomik ilişkileri, siyasi ilişkilerine paralel olarak iniş çıkışlı bir süreç yaşamıştır. 1990 - 1993 yılları arası, ilişkilerin başlangıç dönemi olup bir bahar havası ve geleceğe yönelik hayaller içinde geçmiştir. Bu dönemde Türkiye, 1980'den sonra uyguladığı ekonomik reformları ve buna bağlı tecrübelerini Orta Asya'ya aktarmayı plânlamıştır. Somut olarak yaptıklarına gelince, bölgede ticaret ve ekonomik müşavirlikler açılmış, ticarî ve ekonomik ilişkilerin yasal çerçevesini oluşturan "Ticaret ve Ekonomik İş Birliği Anlaşmaları", "Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşmaları" ve "Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşmaları" imzalanmıştır. Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA) ihdas edilmiştir. 1994 sonu itibarıyla Türkiye, Orta Asya cumhuriyetlerine 78.000.000 dolar insanî yardım yapmış, toplam 666.000.000 dolarlık Eximbank kredisi açmıştır. Türk iş adamları, bölgeye gitmiş ve yatırımlar hız kazanmıştır.²⁵ Kısacası Türkiye, sıkı ticarî ilişkiler ve dış yardımlarla bölgede ekonomik nüfuz sahibi olmak istemiştir.

Türkiye, böyle bir ekonomi politikası uygularken, 1993'ten sonra ilişkilerde farklı bir döneme girilmiştir. Sebeplerine gelince, ilk olarak bölge ülkelerinin dış ticaretlerinde her zaman ilk sırada yer almış olan Rusya yok sayılmıştır. Ayrıca, yine bölgede ekonomik açıdan Rus asıllıların büyük bir ağırlığının olduğu göz ardı edilmiştir. 1994 ekonomik krizi, Türkiye'yi çok zor bir durumda bırakmıştır. Orta Asya devletlerinin henüz kuruluş aşamasında olmasından dolayı, mevzuat açısından yaşanan problemler Türk yatırımcısını zor duruma sokmuştur. İlk aşamada ihraç edilen ürünlerin bazılarının kalitesiz olması, bölgede Türk malı hakkında olumsuz bir izlenim yaratmıştır. İşte, bu ve bunun gibi sebeplerden dolayı ilişkiler, 1994 sonrasında daha gerçekçi bir düzleme gelmiştir. Bölgeyle ilişkilere bakılacak olursa;

Türkiye ile Kazakistan arasındaki dış ticaret hacmi, istikrarlı bir artış göstermiştir. Bu miktar, 1992'deki 29,923 milyon dolardan 2000 yılında 465,076 milyon dolara çıkmıştır. Türk firmalarının Kazakistan'da büyük

²⁴ Gareth Winrow, "Turkey and Central Asia", *Central Asian Security: The New International Context*, editör: Roy Allison and Lena Jonson, Londres, RIIA, 2001., s. 202; Vaner, s. 39 - 51.

²⁵ M. Akdiş, "Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile Ekonomik, Sosyal, Kültürel İlişkiler-Bölgeye Yabancı İlgisi ve Beklentiler", *Dış Ticaret Dergisi*, Temmuz 1999, s. 7 - 9; *Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeleri İlişkileri Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Devlet Plânlama Teşkilâtı, Ankara, 2000, s. 87.

oranda beş sektörde yatırım yaptıkları görülmektedir. Bunun başını petrol çekmekte, daha sonra telekomünikasyon, eğitim, otel ve bankacılık gelmektedir. Türk Eximbank, bu ülkeye 240 milyon dolarlık kredi açmıştır.²⁶

Özbekistan ile ilişkilere gelince, dış ticaret hacmi 1992'deki 75,458 milyon dolardan 1999'da 146,500 milyon dolar seviyesine gelmiştir. İlişkilerdeki en üst noktaya 1997 yılında ulaşılmıştır. O yıl, dış ticaret miktarı 305,362 milyon dolara ulaşmıştır. Ancak daha sonraki yıllarda, ekonomik ve politik sebeplerden dolayı bu miktar ciddi oranda azalmıştır. Türk Eximbank, 1999 sonu itibarıyla Özbekistan'a 375 milyon dolarlık kredi açmış ve bunun 347 milyon dolarlık bölümü kullanılmıştır. Özbekistan'da Türk firmalarının yaptıkları yatırımların miktarı, 1999 yılında 700 milyon dolara ulaşmıştır. Bu ülke, Türk firmalarının Avrasya'da imalât sektöründe en fazla yatırım yaptıkları yerdir.²⁷

Türkiye'nin Türkmenistan ile dış ticareti, 1995 ile 1999 yılları arasında çok az bir değişim yaşamıştır. Dış ticaret hacmi, 168,1 milyondan 173,6 milyon dolara yükselmiştir. Bu miktar, çok büyük olmamakla birlikte, Orta Asya cumhuriyetleri içinde Türk girişimcilerin en etkin olduğu ülke Türkmenistan'dır. 1999 sonu itibarıyla Türkmenistan'daki Türk yatırımlarının toplam değeri 1,230 milyar dolardır. Bu yatırımların 970 milyon dolarlık kısmı tekstil sektöründe, kalanı ise, diğer sektörlerdeki. Türk Eximbank, Mart 2000 itibarıyla, Türkmenistan'a 163,26 milyon dolar tutarında kredi açmıştır.²⁸

Kırgızistan ile ekonomik ilişkilerimiz, 1992 yılında 3,2 milyon dolar iken, 2000 yılında 22,921 milyon dolara ulaşmıştır. Dış ticaretteki tepe noktaya 1997'de gelinmiş ve 57,1 milyon dolarlık ticaret yapılmıştır. 1998'deki Rus ekonomik krizinin ardından diğer bölge ülkeleriyle olduğu gibi, dış ticarete azalma eğilimi görülmüştür. Kırgızistan'daki Türk yatırımlarının toplam miktarı 2001 sayılarıyla 75 milyon dolardır. Türk Eximbank, Kırgızistan'a 1993 yılında 75 milyon dolarlık kredi açmış, daha sonra bu miktarı 48 milyon dolara indirmiştir.²⁹

Son olarak Türkiye ile bölgenin en fakir ülkesi ve Türk kökenli olmayan Tacikistan arasındaki ekonomik ilişkilere gelince, dış ticaret 1992 yılından 2001 yılına doğru ciddi bir artış göstererek, 8 milyon dolardan 29,2 milyon dolara ulaşmıştır. İlişkiler, yıllar içinde iniş çıkışlı bir seyir izlemiştir.

²⁶ Fatih Turan - Atakan Özdemir, "Türkiye - Türk Cumhuriyetleri ticarî ve ekonomik ilişkileri hakkında değerlendirme", *Dış Ticaret Dergisi*, Ocak 2002, s. 251; *Türkiye - Kazakistan Ekonomik İlişkileri*, DEİK, 2002.

²⁷ *Türkiye - Özbekistan Ekonomik İlişkileri*, DEİK, 2002; Turan - Özdemir, s. 251.

²⁸ *Türkiye - Türkmenistan Ekonomik İlişkileri*, DEİK, 2002; Turan - Özdemir, s. 251.

²⁹ Öner Kabasakal, "Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile Ekonomik ve Ticari İlişkileri", *Avrasya Etüdüleri*, No: 20, Yaz 2001, s. 54 - 55; Turan - Özdemir, s. 251.

Türk Eximbank, 1993'te 50 milyon dolarlık bir kredi açmıştır. 2000 yılında iki ülke arasında, borçların ertelenmesine yönelik bir anlaşma imzalanmıştır.³⁰

ç. Türkiye'nin Bölge ile Kültürel İlişkileri

Türkiye'nin bölgeye bakışında ve yine bölge devletlerinin Türkiye'ye bakışında, tarihî ve kültürel yakınlığın ne kadar önemli bir yer tuttuğu açıktır. Bu doğrultuda Türkiye, Orta Asya'daki "kardeşlerine" yönelik yoğun bir çalışmaya başlamıştır. İlk olarak bölgeyle ilişkileri eş güdülemek üzere, 27 Ocak 1992'de Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA)'nı kurmuştur. 1992 sonunda, yine çok önemli bir proje olarak "Ortak Tarih ve Edebiyat Programı" çalışmaları başlatılmıştır.³¹ 8 - 10 Mart 1993 tarihleri arasında, TİKA tarafından davet edilen altı Türk cumhuriyetinin Alfabe - İmlâ Konferansı temsilcileri, 34 harften oluşan bir alfabeyi önermişlerdir.³² Kültür Bakanlığı da, Temmuz 1993'te Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi (TÜRKSOY) projesini geliştirmiştir.

Türkiye, din konusunda Diyanet İşleri Başkanlığının denetiminde Orta Asya üzerinde etkili olmaya ve belirleyici bir konuma gelmeye çalışmaktadır. Diyanet İşleri, bölge devletlerinin model aldığı bir kurum olmuştur. Ortak İslâm anlayışı konusundaki ilk adımlar, Kasım 1993'te İstanbul'da bir araya gelen altı Orta Asya ve Kafkasya ülkesinin dinî temsilcilerinin toplanmasıyla atılmıştır. Bu konudaki ikinci toplantı, Ekim 1995'te Ankara'da yapılmış ve bu sefer Balkan ülkelerinden de dinî temsilciler katılmıştır. 19 devletin katıldığı bu şûraya, "Avrasya - İslam Şûrası" adı verilmiştir.³³

Eğitim alanı, Türkiye'nin ilişkilerde önem verdiği bir başka konudur. 2000 yılı verilerine göre, bölgede Türk devleti ve Türk vatandaşlarınca kurulup işletilen birçok okul ve dil kursu bulunmaktadır. Ayrıca, Türk sermayesiyle kurulmuş 10 üniversite ve 2 fakülte de bu kapsamda belirtilmelidir.³⁴ 1992'den 2000 yılına kadar Türk Cumhuriyetleri ile Türk ve akraba topluluklarından ülkemize öğrenim görmek için gelen öğrenci sayısı 12,167'dir. Bunun dışında, bölgeden gelen öğretmenler de 20 gün - 1 ay gibi süren kurslara katılmaktadırlar.³⁵

³⁰ <http://www.deik.org.tr/bultenler/tacik-aralik2001.pdf>,

³¹ *Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları Arasında Yapılan Anlaşmalar, İlişkiler ve Faaliyetler I*, İkinci Kitap, T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları Dairesi, Yayın No: I / 2, Ankara, 1993, s. 99 - 101.

³² a.g.e., s. 58 - 65; "10 Mart 1993 Tarihli Alfabe - İmlâ Konferansı Sonuç Bildirisi", *Tarihten Günümüze Türk - Rus İlişkileri*, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul, 1995, s. Ek j1, j2.

³³ Thierry Zarcone, "L'islam d'Asie centrale et le monde musulman Restructuration et interférences", *Hérodote*, No: 84; 1995, s. 64 - 65.

³⁴ Aydın, s. 384.

³⁵ Millî Eğitim Bakanlığının bölge ile ilişkilerindeki sayısal veriler için bk. *Sayısal Veriler Millî Eğitim Bakanlığı*, T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Araştırma Plânlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, Ankara, 1999, s. 153 - 157.

Türkiye, iletişim kanallarına yönelik olarak da faaliyetler de bulunmuş ve TRT-Avrasya kurularak 27 Nisan 1992'den itibaren bölgeye yayın yapmaya başlamıştır. TRT, ayrıca radyodan da bölgeye farklı dillerde yayını sürdürmektedir. Resmî düzeydeki bu politikaların dışında özel televizyonlar da bölgeye yayın yapmaktadır. Ayrıca, Orta Asya'ya gönderilen Türk gazeteleri de mevcuttur.

2. Türkiye'nin Orta Asya ile İlişkilerinde Rol Oynayan Unsurlar

Türkiye'nin bölgeyle ilişkilerinin çerçevesinin çizilmesinde farklı unsurlar yer almaktadır. Bunlardan ilki, bağımsızlık sonrası bölgede model arayışı ve "Türk modeli"nin tartışılması olmuştur. Türkiye'nin bölgeye bakışında diğer aktörler gibi, petrol ve doğal gaz, özellikle de bu kaynakların Türkiye üzerinden pazarlanması dış politikanın öncelikli konuları arasına girmiştir. Son olarak bölgeyle ilgilenen aktörlerin yaklaşımları ve stratejileri de Türkiye'nin izlemek zorunda olduğu konulardandır.

a. Türk Modeli ve Yaşanan Tartışmalar

Orta Asya devletlerinin ve bu devletlerle yakından ilgilenen uluslararası aktörlerin bağımsızlık sonrası tartıştıkları en önemli konulardan biri, nasıl bir model uygulanacağı konusu olmuştur. Orta Asya'nın kalkınması açısından, ekonomik büyüme, siyasal özgürlük ve sosyal adaleti sağlamaya yönelik model için İran ve Türkiye seçenekleri tartışılmıştır. Söz konusu dönemde, "Türk modeli"ni destekleyen çeşitli fikirler ortaya atılmıştır. Graham Fuller, 1990'da "Orta Asya'da ve Azerbaycan'da bir şekilde Türk halkları birliği ortaya çıkacaktır... Bu gelişmede Türkiye değerli bir rol oynayabilir..." demiştir.³⁶ ABD Başkanı George Bush ise, Türkiye'yi bölge için lâik ve demokratik bir model olarak göstermiştir. Türkiye'yi model gösterenlerden bir başkası ise, Avrupa Konseyi Genel Sekreteri Cathrine Lalumière'dir. Lalumière, Türkiye'nin Asya'da yeni bağımsızlıklarını kazanan devletler için geçerli bir kalkınma modeli oluşturduğunu belirtmiştir.³⁷

Batı güvenliği açısından da "Türk modeli" önemli görülmüş ve desteklenmiştir. Şubat 1992'de NATO Genel Sekreteri Manfred Wörner, İslâmî kökten dincilerin Müslüman cumhuriyetlerde güçlendiklerini ve bunun NATO çıkarlarına uymadığını açıklamış, NATO'nun Orta Asya'nın kalkınması için Türkiye'ye önem verdiklerini de eklemiştir.³⁸ ABD'li Zbigniew Brzezinski, "Avrasya'nın Balkanları" olarak nitelendirdiği Orta Asya ve Kafkasya'daki Türk - İran modeli mücadelesi ile ilgili olarak Türkiye'nin istikrarlı yapısının, Akdeniz'e kıyısı bulunmasının, Rusya'ya karşı bir dengeleyici olmasının, kökten dinci hareketlere karşı sert tutumunun ve batı

³⁶ Karam, s. 191.

³⁷ İdris Bal, *Turkey's relations with the West and the Turkic Peoples*, Aldershot Hampshire, Ashgate, 2000, s. 107.

³⁸ Raşid, s. 246.

ile ilişkilerinin öneminin altını çizmektedir.³⁹ Bununla birlikte, Türkiye’de modernist, milliyetçi ya da muhafazakâr etkilere göre de dengelerin ve ilişkilerin değişebileceğini vurgulamaktadır.⁴⁰

“Türk modeli” ile ilgili olarak Rusya’nın bakışına gelince, kuşkusuz, arka bahçesinde bir Türk dünyası oluşmasını arzulamamıştır. Rusya, kendi içinde bir geçiş süreci yaşarken, bölge devletlerinin de bunu yaşayacaklarını anlamıştır. batı ile ilişkileri geliştirmek için Türk modeli, İran’dan çok daha doğru olacaktır. Bu konuların en hararetle tartışıldığı 1992’de, Rusya’nın Bakû Büyükelçisi, Orta Asya’da pantürkizmin yayılamayacağını, çünkü bu devletlerin yeni efendiler değil, eşit partnerler aradığını dile getirmiştir.⁴¹ Görüldüğü gibi Rusya, Türkiye’yi bölgede bir tehlike olarak görmemekte ve kendilerine destek arayan bölge liderlerinin Türk modeline yaklaşımları ile korkulan pantürkist politikaları ayırmaktadır.

Bölge devletlerinin “Türk modeli”ne bakışları da kuşkusuz önemlidir. Örneğin Özbek lider Kerimov, Aralık 1991’de, Türkiye’yi hayranlıkla izlediğini ve Özbekistan’ın Türkiye’den öğrenecek çok şeyi olduğunu söylemiştir. Kırgız lider Akayev, Türkiye’yi, Türk cumhuriyetlerine kılavuzluk eden sabah yıldızına benzetmiştir.⁴² Kazakistan Devlet Başkanı Nazarbayev, Eylül 1991’deki bir konuşmasında, XXI nci yüzyılın Türklerin yüzyılı olacağını belirtmiş, *Washington Times*’a verdiği bir mülâkatta, Kazakların Türkiye’ye ve Müslüman devletlere yöneldiklerini açıklamıştır.⁴³ Türk modeli ve bölgede Türkiye’nin ağırlığıyla ilgili olarak Kazak akademisyen Almaz Estekov’un “Türkî dillerin temeli üzerinde kurulu tek bir kültür dünyası var. Ulus mertebesine çıkmış Türkiye de bu dünyanın başıdır. Kırım Tatarları ve Azeriler boyun ve omuzları; Kazaklar kalbi; göçebe gelenekleriyle Özbek ve Türkmenler de bacakları. Gövde parçalanmış ise de, eski kökler ve dilimiz hâlâ duruyor.”⁴⁴ şeklindeki değerlendirmesi ilginç bir bakış açısı oluşturmaktadır.

Peki, “Türk modeli”nin sahibi olan Türkiye bu konuya nasıl yaklaşmıştır? Dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal, Türk dünyasının kurulmasına ve bu devletler için Türkiye’nin bir model olmasına büyük önem vermiş ve dış politikada bu yönde girişimlerde bulunmuştur. Türkiye’nin bölge devletleri için neden bir model olmasının istendiği açıktır. Türkiye’nin bunu istemesinde ise, ekonomik ve politik açılım isteği bulunmaktadır. Türk dünyası, Türk dış politikası açısından ciddî bir açılım şansı oluşturmıştır.

³⁹ Zbigniew Brzezinski, *Le grand échiquier l’Amérique et le reste du monde*, Bayard Editions, Paris, 1997, s. 76.

⁴⁰ a.g.e., s. 174.

⁴¹ Arthur Sagadeev, “Great Power ideology and the muslim nations of the CIS”, *Central Asia and the Caucasus after the Soviet Union*, editör: Mohiaddin Mesbahi, University Press of Florida, Florida, 1994, s. 242.

⁴² Çelik, s. 121.

⁴³ İdris Bal, “Türk Cumhuriyetleri’nin Milletleşme Süreci ve İç ve Dış Politikaya Etkisi”, *Avrasya Etüdüleri*, No: 20, Yaz 2001, s. 24.

⁴⁴ Raşid, s. 246.

Türkiye'nin AB ve ABD ile ilişkilerinde bir ivme kazandırmıştır. Bölgesel güç olmak isteyen ve sınırlı imkânlarla sahip Türkiye için bu yeni durum, kaçırılmaması gereken bir fırsat yaratmıştır. Batı ile doğu arasında köprü olunduğunun altı çizilmiştir. Bu doğrultuda, bölgeye girmek isteyen uluslararası aktörler için Türkiye'nin anahtar konumu hatırlatılmıştır.

Ekonomik boyuta gelince, ciddi ekonomik sorunları olan Türkiye için böyle bir pazar kuşkusuz bir şanstır. Türk iş adamları hızla bölgeye yönelmiştir. Yabancı yatırımcılar ise, Türk iş adamları ile bölgeye girmeyi tercih etmiş ve Türkiye merkezli şirketler kurmuşlardır. Enerji kaynakları açısından zengin olan bölge ile doğal gaz ve petrol konusunda yoğun temaslara girilmiş ve bu kaynakların Türkiye kanalıyla batı pazarına ulaştırılması hedeflenmiştir.

Türk modeli, bugün ne durumdadır? Gerçekten bu durum konuşulmayan ve tartışılmayan konulardan biridir. 1991 sonunda ve 1992 başında hararetle tartışılan bu konu, bir iki sene içinde gündemden düşmüştür. Doğal olarak bunun çeşitli sebepleri vardır. Öncelikle Türkiye, bölge devletleri için lâik ve demokratik modellik işlevini yerine getirmiştir. Her ne kadar bölge devletlerinde bazı çatışmalar sürse de hedefleri lâik ve demokratik bir devlettir. Özellikle din konusunda Diyanet modeli bölgede benimsenmiş ve kökten dinci hareketlere karşı mücadele sürdürülmüştür. Ekonomik açıdan da Türkiye, serbest pazar ekonomisi için bölge devletlerine elinden gelen desteği vermiş ve tecrübelerini paylaşmıştır. Sosyal ve kültürel açıdan öncü konum korunmuş ve dil, din, edebiyat, tarih, folklor gibi konularda ortak çalışmalar yürütülmüştür.

Başarısızlık modelde değil, ikili ilişkiler ve bu ilişkilerden beklentilerde yaşanmıştır. Türkiye, model olduğunda bölgenin belirleyici gücü olabileceğini sanmıştır. Tarihsel bağın ve yakınlığın öncelik sağlayacağını ummuştur. Ancak başta ekonomik açıdan kısıtlı durumu, politik gücü, kendi içinde yaşadığı ekonomik ve politik sorunlar, beklentilerin veya hayallerin tam olarak gerçekleşmemesine sebep olmuştur.⁴⁵

b. Petropolitik

XX nci yüzyıl, Daniel Yergin'e göre, petrolün yüzyılı olmuş ve bu kaynağa sahip olmak için çeşitli mücadeleler yaşanmıştır.⁴⁶ Ancak kaynakların kıtlaştığı günümüzde, yeni arayışların yanında bu kaynak üzerine yaşanan mücadeleler daha da artmıştır. Dünyanın petrol ihtiyacının 2000 yılındaki günlük 76 milyon varilden 2010 yılında günlük 89 milyon varile ve 2020 yılında da 160 milyon varile ulaşacağı öngörülmektedir. İşte bu ortamda, Orta Asya'daki petrol ve doğal gaz yatakları tüm dünyanın ilgi odağı hâline gelmektedir. Hazar bölgesinin önümüzdeki yüzyılda

⁴⁵ Andrew Mango, "Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Arasındaki İlişkilere Batı'dan Bir Bakış", *Uluslararası GİRME Konferansları*, editör: Erol Manisalı, TİKA, 1993, s. 62 - 63; Vaner, s. 42.

⁴⁶ Daniel Yergin, *Petrol Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, çev. Kâmuran Tuncay, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1995, s. XII.

Ortadoğu'dan sonra dünyanın ikinci petrol ihracat eden bölgesi olacağı iddia edilmektedir. Bir araştırmaya göre, petrol rezervi / üretim hesabı yapılması hâlinde, Kazakistan'ın 30,8 yıllık, Azerbaycan'ın ise, 143 yıllık rezervi olduğu şeklinde bir sonuç bulunmaktadır. Yine bir araştırmaya göre, bölgede 150 - 200 milyar varillik bir petrol rezervi olduğu tahmin edilmektedir.⁴⁷

Dünya potansiyel ham petrol rezervlerinin % 10'una denk düşen bu büyük miktarın ekonomik değerinin en az 4 trilyon dolar olacağı hesaplanmaktadır. 15 ilâ 30 milyar varil düzeyinde belirlenen Hazar'daki ispatlanmış petrol rezervi, 22 milyar varillik ABD ve 17 milyar varillik Kuzey denizi rezervleri ile karşılaştırıldığında, petrol şirketlerinin bu bölge ile neden ilgilendikleri ortaya çıkmaktadır. Bölgedeki doğal gaz zenginliğine gelince, Hazar'daki muhtemel doğal gaz rezervlerinin yaklaşık 9 trilyon m³ kadar olabileceği tahmin edilmektedir. Bu kaynak açısından da zengin olan bölge, 8,5 trilyon m³'lük Kuzey Amerika'daki doğal gaz rezervleri ile boy ölçüşebilecek düzeydedir.⁴⁸

Türkiye için de bölgedeki petrol ve doğal gaz son derece önemlidir. Bu doğrultuda özellikle Bakû - Tiflis - Ceyhan (BTC) Petrol Boru Hattı konusu, son yılların en önemli sorunu hâlini almıştır. Büyük mücadelelerin ardından 29 Ekim 1998'de Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan ve Gürcistan devlet başkanları Ankara'da bir deklârasyon imzalamışlardır.⁴⁹ Aynı tarihte, Türkiye ile Türkmenistan arasında önemli bir doğal gaz anlaşması yapılmıştır.⁵⁰ Son olarak Eylül 2002'de BTC'nin temeli atılmış ve Türkiye petrol boru hatları konusunda önemli bir başarı sağlamıştır. Orta Asya ile ilişkilerde ön plânda olan ise, doğal gazdır. Ancak Türkiye ile Türkmenistan arasında doğal gazla ilgili geçiş ülkesi, fiyat belirlenmesi ve proje masrafları gibi bazı konularda pürüzler çıkmıştır. Türkiye, Türkmenistan'dan 16 milyar m³/yıl'lık bir ithalât plânlanmıştır. Bu miktar, Rusya'dan alınması plânlananla aynı miktardır. Mavi Akım ve Türkmen gazı, ekonomik ve dış politik olarak Türkiye'de tartışma konusu olmuştur.⁵¹

⁴⁷ *Energy Information Administration(EIA)*, www.eia.doe.gov

⁴⁸ Minas Analytis, "Le projet d'oléoduc Bourgas-Alexandropolis: un enjeu géostratégique ", *le courrier des pays de l'Est*, No: 411, Août 1996, s. 45 - 46; Ion Bremmer, "Oil Politics America and the Riches of the Caspian Basin", *World Policy Journal*, C. XV, No: 1, Spring 1998, s. 27; Cenk Pala - Emre Engür, "Kafkasya Petrolleri 21. Yüzyılın Eşiğinde Hazar Havzası ve Türkiye", *İktisat İşletme ve Finans*, Sayı: 152, Kasım 1998, s. 22 - 38.

⁴⁹ Bu deklârasyonunda, Trans - Hazar ve Trans - Kafkasya petrol ve boru hatları sistemini de içeren doğu - batı koridorunun gerçekleştirilmesinin Hazar denizi bölgesinde ve diğer ilgili ülkelerde çıkarılan hidrokarbon kaynaklarının dünya pazarlarına taşınması açısından büyük önem taşıyan bir proje olduğu kaydedilmiştir.

⁵⁰ "Türkiye Cumhuriyeti ve Türkmenistan Arasındaki Hazar - Geçişli Türkmenistan - Türkiye - Avrupa Gaz Boru Hattı Projesi'nin (HGB) İfası ve Türkmenistan'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne Doğal Gaz Satışına İlişkin Anlaşmanın Onaylanmasının Uygun Bulunduğu Hakkında Kanun", Kanun No: 4466, kabul tarihi: 3 Kasım 1999.

⁵¹ Gawdat Baghat, "Pipeline Diplomacy: The Geopolitics of the Caspian Sea Region", *International Studies Perspectives*, 2002, s. 310 - 327; Gareth Winrow, "Turkish National

c. “Yeni Büyük Oyun” ve Bölge ile İlgilenen Aktörlerin Politikaları

XIX ncu yüzyılda Rusya ile İngiltere arasında Orta Asya’da yaşanan rekabete, Rudyard Kipling “büyük oyun” adını vermiştir. Bu büyük oyun, SSCB döneminde ortadan kalkmış, ancak bağımsızlık sonrasında “yeni büyük oyun” olarak ve daha fazla aktör ile yeniden uluslararası ilişkiler sahnesine çıkmıştır. Özellikle enerji kaynakları ve yer altı zenginlikleriyle ön plâna çıkan bölgeyle başta eski patronu Rusya olmak üzere, bölgesel güçler Türkiye, İran, süper güç ABD, Avrupa Birliği, bölgeye komşu olan sessiz dev Çin, çok uluslu şirketler ve petrol yatırımcıları çok yakından ilgilenmektedirler. Bu aktörlerin ilgisi ve etkisi, Türkiye’nin Orta Asya ile ilişkileri açısından son derece hassas bir yer tutmaktadır. Türkiye, bölgedeki dengeleri iyi gözetmek ve olası değişimlere göre hazırlık yapmak zorundadır.

Orta Asya için en yaşamsal aktörlerden biri, kuşkusuz Rusya’dır. Ancak “eski parçası”, “yeni arka bahçesi” olan bölgedeki etkisi, çeşitli sebeplerden dolayı azalmıştır. Rusya’nın bu yeni dönemde bölgeye yönelik iki hedefi olmuştur. İlk olarak Orta Asya’nın BDT’ye⁵² entegre olmasını sağlamak, ikinci olarak bölgede yabancı güçlerin stratejik etki alanı kurmalarını engellemektir. Rusya, bağımsızlıklarının ilk yıllarında bölge ülkelerine karşı tutarlı bir dış politika geliştirememiştir. Moskova’nın edilgenliği, bölge liderlerini kaygılandıran jeopolitik bir boşluk yaratmıştır.⁵³

Yeltsin, Orta Asya’nın güvenliğinde daha güçlü bir rol oynanmasını savunmuş ve gerek bölgedeki iç çatışmaların sürmesini destekleyerek gerek BDT yardımıyla etkisini artırmaya çalışmıştır.⁵⁴ Halefi Putin, bölgeye yönelik politikaları daha da aktif hâle getirmiştir. “Yeni Çar” ya da “Modern Stalinizm”in mimarı olarak nitelendirilen Putin, başkanlığa gelir gelmez, Moskova’nın bölgenin doğal kaynaklarını ele geçirmeyi amaçlayanlarla daha sıkı rekabet edeceğini söyleyerek Orta Asya ile ilgilenenlere kararlı bir mesaj vermiştir.⁵⁵ Türkiye, bölgede Rus varlığını ve ağırlığını her zaman gözönünde bulundurmalı ve politikalarında Rusya’yı dışlayan veya Rusya ile sert rekabete yönelik hareketlerden kaçınmalıdır.

Interests”, *Energy in the Caspian Region*, editör: Yelena Kalyuzhnova - Amy Myers Jaffe, Palgrave, 2002.

⁵² BDT’nin geleceğiyle ilgili yapılan tartışmalar için bk. Anne de Tinguy, “La communauté des Etats indépendants a-t-elle encore un avenir?”, *défense nationale*, Août - Septembre 1999, s. 29 - 41.

⁵³ Lena Jonson, “Russia and Central Asia”, *Central Asian Security: The New International Context*, editör: Roy Allison and Lena Jonson, London, RIIA, 2001, s. 98; Raşid, s. 263 - 265.

⁵⁴ Jean Radvanyi, “Les relations Centre-régions sous Eltsine et les enjeux du fédéralisme”, *La revue internationale et stratégique*, No: 38, Été 2000, s. 86 - 93.

⁵⁵ *Le Monde*, 1 Avril 2000; *Milliyet*, 22 Nisan 2000.

Orta Asya ile yakından ilgilenen önemli bir aktör de günümüzün en belirleyici gücü ABD'dir. ABD, gerek devlet düzeyinde gerek çok uluslu şirketler aracılığıyla bölgedeki varlığını ve etkisini sürdürmek istemektedir. Amerikalı ünlü stratejist Brzezinski, ABD'nin bölgede tek belirleyici olmak için coğrafi uzaklığının önemli olduğunu, ancak buradaki varlığını sürdürmesi gerektiğini belirtmekte ve bunun bölge devletlerinin yaşamı için de gerekli olduğunu belirtmektedir. Ona göre, Avrasya'da dengenin kurulması ve sürdürülmesi, global Amerikan jeostratejisinin temel amacı olmalıdır.⁵⁶

ABD'li Henry Kissinger, bir bütün olarak Asya'yı ABD dış politikası açısından son derece önemli bulmaktadır. Kissinger, "ABD, Asya'da bir varlık sahibi olmalıdır ve ABD'nin jeopolitik hedefi Asya'nın düşman bir blok hâlinde bütünleşmesini engellemek olarak kalmalıdır."⁵⁷ demektedir. 11 Eylül olayları, ABD'nin bölgeye bakışında da köklü değişimlere yol açmış, özellikle terör yüzünden Rusya ve Çin'den sonra üçüncü büyük komşu hâline gelmiştir. Güvenlik ve askerî dengeler diğer konuların önüne geçmiştir. ABD için bölgeyle ilişkilerde Türkiye önemli bir anahtar konumundadır. Özellikle İran ile Türkiye rekabeti söz konusu olduğunda Türkiye ön plâna çıkmıştır. Türkiye açısından da Orta Asya ile iyi ilişkiler içindeki bir ABD, dış politika bakımından yerinde bir açılım olarak değerlendirilmektedir.

Orta Asya ile ilgilenen bir başka devlet de İran'dır. Bölgeyle coğrafi komşuluğu, etnik ve kültürel alanda önemli bir etkisi olan İran'ın Orta Asya'ya bakışında, 1980'lerin sonundan itibaren ekonomik unsurlar ağır basmıştır. Tahran yönetimi, ekonomik ilişkilerin gelişmesinin politik ve güvenliğe dair konular açısından da bir başlangıç olacağını düşünmüştür. Hazar'ın statüsü, yani petrol ve doğal gazın paylaşımı 90'lı yılların öncelikli sorunu olmuştur.⁵⁸

İran, hem Orta Asya hem de Kafkasya'ya sınırı olması sebebi ile Türkiye'ye göre biraz daha avantajlıdır. İran'ın bu bölgelerde uzun süreli hâkimiyetleri olmuştur ve Türkiye gibi tarihsel bağları bulunmaktadır. İslâm devleti anlayışı ve anti-Amerikan politikaları olan İran'ın İslâm devletleri arasında dayanışmaya önem veren bu modeli çok taraftar bulamamıştır. Doğal olarak iki farklı modelden Türk modelinin destek görmesi, İran ile kötü ilişkiler olduğu anlamına gelmemektedir. İran'ın bölge ile başarıyla geliştirdiği ekonomik, politik ve kültürel ilişkileri sürmektedir. Türkiye, her zaman bu bölgesel aktörü yakından izlemeli ve dikkatli politikalar uygulamalıdır.

Bölge ile 1.700 km'lik bir sınırı olan Çin için de Orta Asya çeşitli sebeplerle önemli bir yer tutmaktadır. Çin, sınır komşusu olan bölgedeki

⁵⁶ Brzezinski, s. 163 - 195.

⁵⁷ Henry Kissinger, *Amerika'nın Dış Politikaya İhtiyacı Var mı?*, çev. Tayfun Evyapan, METU Press, Ankara, 2002, s. 99.

⁵⁸ Patrick Karam, "L'Iran en asie centrale: realpolitique contre messianisme islamique", *Les Cahiers de l'Orient*, No: 41, 1996, s. 71 - 79; Edmund Herzig, "Iran and Central Asia", *Central Asian Security: The New International Context*, editör: Roy Allison and Lea Jonson, London, RIIA, 2001, s. 178.

istikrara ve güvenliğe çok önem vermektedir. Türk ve Müslüman ağırlıklı bölge, sınırları içinde bulunan çoğunluğunun Türk ve Müslüman olduğu Uygur Özerk Bölgesi için hassas bir konumdur. Petrol ve enerji kaynakları, diğer aktörler gibi Çin'in de ilgisini çekmektedir. Kazakistan'ın batısı ile Çin arasında 3.000 km'lik bir petrol boru hattı projesi bulunmaktadır. Bölgeyle ilişkilerinde en önemli aracı, Şangay Grubu olmaktadır. Bu yeni dönemde, Türkiye ile Çin arasında karşılıklı üst düzey ziyaretler yapılmış ve taraflarca ilişkilerin geliştirilmesi isteği dile getirilmiştir.⁵⁹

Son olarak, bölgeyle ilgilenen AB'ye değinmek yerinde olacaktır. AB, Orta Asya Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlık sürecinden itibaren köklü ve uzun vadeli politikalar üretmiştir. Bunlardan en önemlisi de TACIS'tir.⁶⁰ TACIS, AB'nin en önemli dış yardım programlarından biridir. 23 milyon km²'lik bir alanda, 285 milyonluk bir nüfusu hedeflemektedir. Amaç, SSCB'nin dağılmasının ardından zor bir dönemden geçen, bağımsız, demokratik bir yönetim ve pazar ekonomisine geçiş aşamasındaki komşu devletlere yardım etmektir. Program, 1992'de Orta Asya ve Transkafkasya'da değişik projelere teknik yardım yapmak ve böylece ekonomik kalkınmayı sağlamak amacı ile başlamıştır. 1996'da program, Bağımsız Devletler Topluluğu ve Moğolistan'ı kapsayacak şekilde resmî şeklini almış ve bu doğrultuda, ilk aşamada 1996 - 1999 arası bir süre öngörülmüştür.⁶¹

AB'nin Orta Asya cumhuriyetleri için stratejisinin esası, bölgesel istikrarın sağlanması, demokratik kurumların oluşturulması ve pazar ekonomisine geçilmesidir. 50 milyon kişilik bir pazar ve önemli enerji kaynağı olan bölgedeki istikrarsızlık, başta uyuşturucu ve terör eylemleri olmak üzere, AB ülkelerini tedirgin etmektedir. Ayrıca yukarıda da bahsedildiği gibi, birçok uluslararası aktörün ilgilendiği bu bölgede varlığını sürdürmek istemektedir.

Sonuç

1990 sonrasında Türkiye için Orta Asya ve Türk dünyası, geçmişe dayanan hayaller ve bugün yakalanan yeni fırsatlar gibi görünmüştü. Hayaller ve yakalanan fırsatlara yönelik çalışmalar yapıldı; ancak aradan epey bir zaman geçtikten sonra duruma bakıldığında sonuç için ne söylenebilirdi? Bu konuda kesin bir cevap vermek, kuşkusuz kolay değil. Kimileri, bugün gelinen noktayı büyük bir aşama olarak değerlendirebilir ve Türk dünyasının oluşumu ve Türkiye'nin Orta Asya ile ilişkilerini önemseyebilir. Bu yaklaşıma göre, Türkiye 10 yıllık bir sürede önceden

⁵⁹ Avery Goldstein, "The diplomatic face of China's Grand Strategy: A rising powers emerging choice", *The China Quarterly*, No: 168, December 2001, s. 836 - 843; Guangcheng Xing, "China and Central Asia", *Central Asian Security: The New International Context*, s. 156 - 161.

⁶⁰ Technical Assistance to the CIS (Commonwealth of Independent States).

⁶¹ "Council Regulation (EC, Euratom)", No: 1279 / 96, 25 June 1996, *Official Journal*, No: L 165, 4 - 7-1996; Ahmet Dörtbudak, "Türk Cumhuriyetleri AB İlişkileri", *Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri*, editör: Mim Kemal Öke, Alfa, İstanbul, 1999, s. 254.

ilişkisi doğrudan olmadığı bir bölgeye yönelik olarak gerek devlet düzeyinde gerek özel sektör düzeyinde girişimlerde bulunmuştur. Siyasî, ekonomik, kültürel ve sosyal alanda ciddî faaliyetler gerçekleştirilmiş ve bunlar sürdürülmektedir. İlişkileri geliştirmek için kurumlar, kuruluşlar meydana getirilmiş ve her düzeyde bunlara önem verildiği söylenmiştir. Ortada, somut olarak yapılmış ve yapılmakta olan değişik alanlarda çalışmalar vardır.

Bir başka açıdan bakılacak olursa, bugüne kadar yapılanlar için hayallerin çok gerisinde ve yetersizdir demek, mümkündür. Siyasî anlamda ilk başta hedeflendiği gibi, Türkiye bölgenin olmazsa olmaz bir aktörü olamamıştır. Ekonomik olarak hedeflenen rakamların çok gerisinde kalmıştır. Türk dünyası ortak pazarı ve güçlü bir birlikten söz etmek olanaksızdır. Sosyal ve kültürel ortaklıklarla ilgili çalışmalar yapılmış, ancak uygulanmasında problemler görülmüştür. Dil, edebiyat, tarih, din gibi konularda komisyonlar kurulmuş, çalışmalar yapılmış, ancak yürürlüğe konulamamıştır. En çok üzerinde durulan siyasal birlik ve Türk dünyası anlayışının da o kadar kolay olmadığı, ilk zirvelerle birlikte ortaya çıkmıştır. Başta Orta Asya cumhuriyetlerinin kendi aralarındaki sorunlar yüzünden birlik sağlanamamış, Türkiye de bu pürüzleri giderememiştir.

Genel olarak Türkiye ile Orta Asya Türk cumhuriyetleri arasındaki ilişki değerlendirildiğinde, bu konunun iki taraflı olmadığı görülmektedir. Bu ilişkide göz önünde bulundurulması gereken başka aktörler de mevcuttur. Jeopolitik konum bunların başında gelmektedir. Böylesi büyük bir coğrafi alan ve bu alana komşu büyük devletler belirleyici olabilmektedir. Ayrıca Orta Asya'nın zengin yer altı kaynakları "yeni büyük oyun"un başlamasına sebep olmuştur. Buna bağlı olarak bölge ile yakından ilgilenen birçok uluslararası aktör, bu ilişkileri etkilemektedir. Bu aktörlerin konumları ve etkileri ise, zaman içinde değişebilmektedir.

Türkiye'nin Orta Asya ile ilişkilerinin bütünü başarılı ve başarısız gibi kesin yargılarla değerlendirmek, çok yerinde bir yaklaşım olmayacaktır. Bunun yerine nelerin doğru ve zamanında yapıldığını, nelerin eksik kaldığını, nelerin bundan sonra yapılabileceğini araştırmak ve bu dönemden ders çıkartarak geleceğe yönelik Türk dış politikasının bölgesel hedefleri üzerinde konuşulmalıdır. Tarihe bakarak ve sadece kültürel yakınlığı göz önüne alarak, kısacası "Türklük" paydasıyla politika üretmekle sağlıklı sonuçlara ulaşılamayabilir. Türkiye, Orta Asya ile ilişkilerinde öncelikle bölge devletlerinin iç dinamiklerini, dış politikalarını, ekonomilerini ve Türkiye'ye bakışlarını kapsamlı bir şekilde değerlendirmelidir. Bölgede olası ittifaklar ve mücadeleler göz önüne alınarak dış politikada farklı plânlar oluşturulmalıdır. Ayrıca kısa, orta ve uzun vadeli projeler hazırlanarak aşama aşama ilerlenmelidir. Orta Asya politikalarının oluşturulmasında eş güdüme önem verilmeli ve böylece tutarsız, birbiri ile çelişen uygulamalar önlenmelidir.

Türkiye'nin Orta Asya ile ilişkileri gelişmekte ve Türk dünyası oluşturma çabaları yavaş da olsa sürmektedir. Bu oluşum ve ilişkilerde tabiatıyla inişler çıkışlar yaşayacaktır. Bölge devletlerinin özgürlüklerini yeni

kazanmaları ve yaşadıkları iç sorunlar göz önüne alındığında, kısa vadede kesin sonuçlar alınması kolay değildir. Hatta olumlu görülen gelişmelerin sürmesi bile böyle bir süreçte son derece hassas dengelere bağlıdır. Türkiye, politikalarını duygusal yaklaşımlar yerine reelpolitığe dayandırmalıdır. Uzun vadeli politikalar hedeflenmeli ve yılmadan, değişebilecek dengelere göre bu hedeflere ulaşacak yollar aranmalıdır.

Abstract:

In the preceding years of the collapse of the Soviet Union, Turkey came face to face with a new region called "Turkish World". This development is considered as an important possibility and an opportunity for an extension. The relations between Turkey and the regional countries with which Turkey has historical ties, is created and developed swiftly right after their independence. Apart from the bilateral relations, Turkey and regional countries attempted to create a common structure. During this period, the political relations are considered of first priority and followed by cultural relations. Certain grand objectives were set down but were not attained. Concerning the relations between Turkey and the regional countries, international actors interested in the region have also an important role. Both, the nearby countries like Russia, China, Iran and significant actors like USA and the EU, are interested in the CIS region. Behind this interest, mainly lie the petroleum and energy sources of the region. In the "New Big Game", the regional countries and the preponderant actors of the international system intend to have a strong influence. In short, in regard to the relations of Turkey with the regional countries, there seem to be various and different variables in charge. If one observes the state of affairs since 1990 from this perspective, instead of arriving to a judgment as successful or unsuccessful, it's more appropriate to make an overall evaluation.

Key words: Turkistan, Turkish World, Turkish Model, New Big Game, Petropolitics.

KAPİTALİZM, ULUS DEVLETLERİN OLUŞUMU VE SAVAŞ

Dr. Ertuğrul KIZILKAYA*

Özet:

Charles Tilly'nin belirttiği gibi, devletler savaşır ve savaşlar devletleri biçimlendirir. Savaşan devletler, anlaşmazlıklarını çözmek için paraya ihtiyaç duyar. Söz konusu parayı ise, halkından toplama kapasitesini genişleterek elde ederler. Devletin boyutları büyüdükçe bu kapasitenin daha da güçlendirilmesi gerekmektedir. Devlet, bu doğrultuda düzenli ordularını, bürokrasisini ve halkın zenginliğini artırmak suretiyle askerî gücünü korumak ister. Devletin güçlenmesi ise, ülke içindeki diğer güçlerin zayıflamasını beraberinde getirmektedir. Devletin bugüne kadar kendi gelirlerini artırma yönündeki çabaları, halkın da devletten beklentilerini artırmış ve sosyal harcamaların artması ile birlikte demokrasinin kurumsallaşması gibi gelişmeler yaşanmıştır. Günümüzde ise, küreselleşmenin karşı konulmaz bir iktisadî mantık ile yaygınlaştığı düşünülmektedir. Bu tür bir iktisadî determinizme sıcak bakmayan Niall Ferguson, ilk defa XVII nci yüzyılın sonu ile XVIII nci yüzyılın başlarında İngiltere'de ortaya çıkan bir gelişim sürecine dikkat çekmekte ve bunu "güç alanı" olarak tanımlamaktadır. İngiltere'nin yakın rakibi Fransa'yı geride bırakması ve bir imparatorluk hâline gelmesinde, tüm kaynaklarını savaşlar için seferber edebilmesi önemli rol oynamıştır. Temelde tüm batılı güçler, Amerika Birleşik Devletleri de dâhil olmak üzere, söz konusu güç alanını uygulamışlardır. Bu model ile ekonomi ve politika arasında çok daha sıkı bağlar kurulmakta ve bu şekilde ortaya çıkan karşılıklı etkileşim, kapitalizmin demokrasi ve uluslararasılaşmaya güç vermesini sağlamaktadır.

Anahtar kelimeler: savaş, devletlerin oluşumu, ulus devlet, kapitalizm, küreselleşme.

Devlet, belirli bir toprakta meşru fizikî güç kullanma tekelini elinde tuttuğunu iddia eden insan topluluğudur.

Max Weber

Giriş

Kapitalizm ile ilgili olarak en çok tartışılan konulardan biri, bu iktisadî sistemin nasıl ortaya çıkmış olduğudur. Bu çerçevede ortaya atılan görüşlerden bazıları, kapitalizmin temel bileşenlerinin tarihsel - kurumsal incelemesine dayanmaktadır. Kapitalizmin üç temel özelliği olan piyasa mekanizması, bireysel girişim ve özel mülkiyet kurumlarının tarihin akışı içinde nasıl bir yol izledikleri incelenerek kapitalizmin nitelikleri deşifre edilmeye çalışılmaktadır. Diğer yaklaşımlarda ise, şehirleşmenin, dinî inançlardaki değişimin veya bilimsel - teknolojik gelişmelerin etkileri ele alınmaktadır. Tüm bunların yanında, kapitalizmin uzun soluklu olmasını sağlayan uygun ortamı ulus devletlerin oluşturduğu da unutulmamalıdır. Her ne kadar bu politik yapılar, ilk bakışta insanlığın bambaşka arayışlarının ürünü gibi algılandıkları da ekonomik düzlemde yarattıkları düzen ile kapitalizmin serpilip gelişmesine imkân veren bir zeminin kalıcı olabildiğini sağlamışlardır. Bu yazının amacı, ulus devletlerin ortaya çıkışında savaşlar

Stratejik Araştırmalar Dergisi Sayı: 2 EYLÜL 2003 Yıl: 1

* İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İktisat Bölümü Öğretim Elemanı

ve bu savaşların ekonomik etkilerle devlet yapılarını biçimlendirmelerinin yanı sıra, günümüzde de süren bu eğilimlerin hangi gelişmelere gebe olabileceğini ele almaktır.

Savaşlar ve Ulus Devletlerin Oluşumu

Son yıllarda, içinde bulunduğumuz dönemin bir küreselleşme çağı olduğu ve tarihin diğer dönemlerinden çok farklı gelişmelere hazır olmamız gerektiği, sıkça dile getirilen görüşler olmuştur. Soğuk savaş sonrasındaki dönemde hız kazanan küreselleşme süreci, demokrasi ve insan haklarının yayıldığı iddiası, refah devletinin başarılabileceğine duyulan inanç gibi kavramlar, insanların zihninde savaşların geride kaldığı yanılgısını yaratmıştır. İktisat derslerinde anlatılan bir analizi kullanacak olursak, “silâh mı, tereyağı mı?” sorusuna, artık kesinlikle “tereyağı” cevabının verilebileceği düşünülmüştür. Ancak, tarihin gelişme çizgisinde, çok da kolayca değişmeyecek bazı eğilimler olduğunu, artık tespit etmemiz gerekmektedir. İçinde yaşadığımız ve kültürel anlamda kendimizi ait hissettiğimiz ulus devletlerin gelişme çizgilerinde savaş, savaşa hazırlanma ve ulusal kaynakları bu amaçlar doğrultusunda seferber etme gibi kavramların önemli yer tuttuğunu ve bu kapsamda ulus devletlerin hâlihazırda her ne kadar “savunma harcamaları” yapsalar dahi tarihî perspektiften bakıldığında, birer “savaşan devlet” olduklarını irdelememiz gerekmektedir.

Ancak, öncelikle yöntem hakkında bir vurgu yapmakta yarar vardır. Yazının başlığında yer alan üç kavram aslında tarihsel - kurumsal örnekler ile ifade edilebilen bir yapının farklı görünümleridir. Bu kapsamda incelenen yapının temel taşları arasında, herhangi bir deterministik açıklama aramak yanlış olacaktır. Bunun yerine, karşılıklı etkileşimden, bir arada yaşayan eğilimlerden bahsetmek yerinde olacaktır. Bir diğer önemli nokta, savaşların neden ortaya çıktığının sorgulanmamasıdır. Dinî, politik, kültürel ve hatta ekonomik sebeplerle başlayan savaşların ekonomik etkileri ele alınacaktır.

Ne iktisadî determinizm ne de politik veya askerî determinizm, bizi hâlihazırdaki analizimizde çok ileriye götürebilir. Yine de her üçünün birleşimi, modern dünyanın parametrelerini açıklamada olağanüstü güçlü bir açıklama sunmaktadır.¹ Aslında, savaşlar arasında da bir sınıflandırmaya gitmek gerekmektedir. Yerel savaşların etkileri nispeten daha az iken, dünya çapındaki savaşlar veya büyük güçlerin kendi aralarındaki savaşlar daha önemli ekonomik ve politik sonuçlar yaratır. İktisatçılar, genellikle savaşların ekonomiye getirdiği zararları önemsemektedirler. Ancak, ampirik (deneysel)

¹ Michael Mann, *States, War and Capitalism: Studies in Political Sociology*, Oxford, 1988, s. 120.

verilerin gösterdiği üzere, bazı savaşların bazı ülkelerin ekonomik anlamda gelişmesine yardımcı olduğu da doğrudur.²

Savaş ile devletler arasındaki ilişkiden yola çıkmak suretiyle, bu yapının nitelikleri ele alınabilir. Bu bağlamda, savaş üzerine en çok tanınan eserlerden birini yazan Carl von Clausewitz'in ifadeleri savaş, savaşa hazırlanma ve devlet ilişkilerini gözler önüne sermektedir :

“Görülüyor ki, savaş sanatındaki değişiklikler politikadaki değişikliklerin bir sonucudur; bu itibarla, askerlikle politikanın ayrı ayrı şeyler olduğunu kanıtlamak şöyle dursun, tam tersine birbirine sıkı sıkıya bağlı bulunduğu en sağlam bir kanıtını teşkil eder. O hâlde, bir kez daha tekrar edelim : Savaş politikanın bir aracıdır; ister istemez bu politikanın damgasını taşır; her şeyi politikanın terazisinde tartması gerekir. Savaşın yönetimi, ana hatları itibarıyla, politikanın eline kalem yerine kılıcı almıştır, fakat yine de kendi yasalarına göre düşünür.”³

Kapitalizmde devletin yerini tanımlamaya çalışan Immanuel Wallerstein, güçlü ya da zayıf her devletin dört ana işlevi olduğunu yazmaktadır. Bunlardan birincisi, belli bir coğrafi alan ile burada yaşayan insanlar üzerinde bir denetim kurmak; ikincisi, emek denetim biçimini yasallaştırmak; üçüncüsü, sermaye birikimini kolaylaştıracak vergi aygıtları oluşturmak ve sonuncusu ise, rakip devletlere karşı olduğu kadar, birikmiş sermayenin kendi ülkesinde yoğunlaşmasını teşvik edecek kudrette bir silâhli güç oluşturmaktır.⁴ Bu çerçeveden bakıldığında, başlangıcından itibaren modern devlet bir savaş devletidir. Bu yapı, yönetim ve vergilendirmesini, savaş masraflarını karşılamak için sürekli olarak genişletmekte ve bu olgu, aynı zamanda ülke içinde ve dışında meşru bir şiddet tekeli yaratılmasını da içermektedir. Nihai olarak sadece devletler savaşmakta, özel savaşlar, bu yeni düzende artık ne mümkün ne de meşru olabilmektedir. Bu noktada gündelik şiddetin, yani vatandaşların kendi aralarında görülen şiddetin azalması, savaş ve güvenliğin sağlanması doğrultusunda devletin rolünün artması ile doğrudan ilişkilidir.⁵

XVII nci yüzyılın sonları ile XVIII nci yüzyılın başlarında görülen ve malî devrim adı verilen gelişmenin arka plânında yer alan şey de işte bu sürecin sonucu olarak değerlendirilebilir. Bu tarihlerde birtakım Batı Avrupa devletleri, savaşların giderlerini karşılayabilmek için oldukça karmaşık bir

² Karen Rasler - William R. Thompson, “War and the Economic Growth of Major Powers”, *American Journal of Political Science*, C. 29, 1985, s. 532 - 534.

³ Carl von Clausewitz, *Savaş Üzerine*, İstanbul, 1976, s. 327.

⁴ Immanuel Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm*, İstanbul, 1992, s. 48 - 56.

⁵ Wolfgang Reinhard, “Introduction : Power Elites, State Servants, Ruling Classes and the Growth of State Power”, *Power Elites and State Building*, editör: Wolfgang Reinhard, New York, 1996, s. 9.

bankacılık ve kredi sistemi geliştirmiştir.⁶ Ancak, kapitalizmin yükselişi veya genellikle “Sanayi Devrimi” olarak adlandırılan olgu, yanlış bir biçimde, sadece üretimin artmasına ve üretim ilişkilerinin değişmesine vurgu yapmaktadır. Oysa benzer bir başka olgu, anılan dönemde sermaye birikimi ve yoğunlaşmanın da hızla artmakta olmasıdır. İşte, söz konusu bu gelişme, merkezîleşen ve “zor”u meşruiyet adı altında kendi denetimine alan ulus devletler için kolaylaştırıcı bir faktör olmuştur. Unutmamak gerekir ki, kapitalistler kâr peşinde koşarken sermayelerini sadece üretime değil, aynı zamanda borç arayan hükûmetlere de vermişlerdir.⁷ Dolayısıyla, ulus devletler bir yandan kolay borçlanabilmiş, diğer yandan da gelişen üretim ve yükselen kârları vergilendirebilmişlerdir. Bir başka ifade ile, Batı Avrupa devletleri, daha sonra finans - kapitale dönüşecek süreçlerde önemli rol oynamışlardır. Nihayetinde, Perry Anderson’un ifadesiyle, Avrupa’da gücün merkezîleşmesi ve ulus devletin ortaya çıkması, kapitalizmin gelişimini etkilemiş, bu süreci feodalizmin egemenliğinden ve toprak sahipliği iktidarından kurtarmıştır. Böylece egemenlik, merkezîleşmiş bir devlette yoğunlaşarak siyasî ve ekonomik alanların birbirinden ayrılmasını sağlamıştır.⁸ Ancak, bu ayrılık çok uzun sürmeyecek, bu kez kapitalizm ile ulus devlet arasında yeni iş birliği köprüleri kurulacaktır.

Charles Tilly: Avrupa Devletlerinin Oluşumu

2001 yılında Türkçe çevirisi yayımlanan *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu* adlı kitabında Charles Tilly, ulusal devletlerin unsurlarını örnek vermek gerekirse, kimsenin hazineleri, mahkemeleri veya merkezî yönetimi önceden tasarlamadığını yazmaktadır. Bunun yerine, söz konusu kurumların somut görevleri yerine getirmek, özellikle de silâhlı kuvvetleri yaratmak ve elde bulundurmak çabasının kasıtsız yan ürünleri olarak meydana geldiğini ileri sürmektedir.⁹ Bir başka ifade ile, savaş ve savaş hazırlıkları, yöneticilerin önemli kaynakları elinde tutanlardan savaş araçlarını (insan, silâh, iaşe veya bunları satın almak için gerekli olan para) almasını gerektirmektedir. Doğal olarak kaynak sahipleri, bunları baskı görmeden veya karşılığında bir bedel elde etmeden vermede gönülsüz davranacaklardır. Dolayısıyla bu süreç, bir devletin örgütlenmesini veya daha açık bir ifade ile yöneticilerin savaş için ihtiyaç duydukları kaynaklara ulaşma yöntemlerini ve bunların sahipleri ile oluşan ilişkileri belirlemiştir. Doğal olarak Charles Tilly, demokrasinin savaş ve savaşlara hazırlanmaktan dolayı ortaya çıktığını iddia edemeyeceğimizi vurgulamaktadır. Ancak şu da bir gerçektir ki, savaş için gerekli olan araçlar üzerindeki pazarlıklar, Avrupa’da yaşayan insanlara, merkezî gücün denetlenmesi gerektiğini

⁶ Paul Kennedy, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri: 1500'den 2000'e Ekonomik Değişme ve Askerî Çatışmalar*, Ankara, 1990, s. 91.

⁷ Charles Tilly, “Flows of Capital and Forms of Industry in Europe, 1500 - 1900”, *Theory and Society*, C. 12, No. 2, 1981, s. 133 - 134.

⁸ Ellen Meiksins Wood, *Kapitalizmin Kökeni : Geniş Bir Bakış*, Ankara, 2003, s. 179.

⁹ Charles Tilly, *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*, İstanbul, 2001, s. 58.

öğretmiştir.¹⁰ Tilly, Avrupa tarihinde “zor yoğun” bölgelerde (az sayıda şehir bulunan ve tarımın egemen olduğu, doğrudan “zor”un üretimde rol oynadığı bölgeler) oluşan devlet yapılanması ile “sermaye yoğun” bölgelerde (çok sayıda şehir bulunan ve ticaretin egemen olduğu, pazar ve pazar için üretimin egemen olduğu bölgeler) kurulan devlet örgütlenmelerinin birbirlerinden çok farklı olduğunu vurgulamaktadır.¹¹ Nitekim tarihsel gelişime bakıldığında, farklı çıkış noktalarından gelseler de Avrupa’da devletlerin birer ulus devlete dönüşmeleri söz konusu olmuştur. Ancak, bu süreçte Almanya, İngiltere veya Fransa başarılı örnekler iken, Habsburglar Devleti başarısız bir örnek olarak değerlendirilebilir.

Ulus devletlerin oluşumu, sadece yönetimin merkezleşmesini değil, ölümcül silâhların da sıradan insanların veya yerel güçlerin elinden alınarak devlete aktarılmasını içermektedir. XVII nci yüzyıldan itibaren devlet yöneticileri, kişilere ve rakiplerine karşı devlet lehine dengeyi değiştirmekte başarılı olmuşlardır. Yurttaşlar için silâh taşımayı suç ve pratikten yoksun hâle getirmiş, özel orduları hukuk dışına çıkarmış ve devletin silâhlı görevlilerinin silâhsız sivillere karşı koymasının normal görünmesini sağlamışlardır.¹²

Avrupa ulusal devletler ağını savaşlar örmüş ve savaş hazırlıkları bu sistemdeki devletlerin iç yapılarını biçimlendirmiştir. Teknoloji ve savaşlarda yaşanan değişimler, öne çıkan ülkeleri de değiştirmiştir. William H. McNeil, genel kabul gören teknolojik gelişmelerin savaşları biçimlendirdiği görüşünün aksine, savaş araçlarının üretiminin artmasının XIX ncu ve XX nci yüzyıldaki teknolojik gelişmeyi hızlandırdığını iddia etmektedir. McNeil’e göre, silâhlı kuvvetler ve onlarla iş birliği içinde olan silâh şirketleri, kendisinin tanımıyla, XX nci yüzyılı oluşturan “ikiz süreçler”in biçimlendiricileridir. Bu süreçler ise, savaşın sanayileşmesi ve ekonominin siyasallaşmasıdır.¹³ Ama sonunda, kendi ulusal kaynaklarından büyük ordular toplayıp besleyebilen devletler (Fransa, İngiltere ve Almanya), üstünlük sağlayan modelin en bilinen örnekleri olmuştur.¹⁴

Savaş ve savaşa hazırlanmanın ekonomik yapıya etkilerinin çok önemli boyutta olduğu açıktır. Örnek vermek gerekirse, kısa dönemde borç

¹⁰ Charles Tilly, “War and State Power”, *Middle East Report*, No. 171, 1991, s. 38.

¹¹ Charles Tilly, *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*, İstanbul, 2001, s. 61.

¹² a.g.e., s. 126. İngiltere’de Tudor döneminde, Fransa’da ise Richelleu döneminde, geniş çaplı bir süreç olarak yerel güçlerin silâhları alınmış, kaleleri yıkılmış ve kendi aralarındaki sorunların çözümünde silâh ve güce başvurmaları engellenmiştir. Böylece “zor” kullanmanın meşru adresi merkezî yönetimi elinde bulunduran monarklar olmuştur. XVIII nci yüzyılın son döneminden itibaren bu monarklar, daimî profesyonel silâhlı kuvvetler bulundurmıştır. Charles Tilly, “War Making and State Making as Organized Crime”, *Bringing the State Back*, editör: Peter Evans - Dietrich Rueschmeyer - Theda Skocpol, Cambridge, 1985, s. 174.

¹³ William H. McNeil, *The Pursuit of Power : Technology, Armed Force, and Society since AD 1000*, Chicago, 1982, s. 144 - 184.

¹⁴ Charles Tilly, *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*, İstanbul, 2001, s. 137.

bulabilen bir ülke, uzun dönemli vergi gelirlerinin ritminden bağımsızlaşır. Başka bir ifade ile, çabuk borçlanabilen bir devlet, düşmanlarından daha çabuk bir ordu oluşturabilir ve savaşı kazanma ihtimalini artırır. Burada vurgulanan çabuk borçlanma, bir çok değişkene bağlıdır. Bunlardan bazıları, uzun dönemde bu borçları ödeme gücü ve kabul edilen faiz oranlarıdır. Ama daha da önemlisi, bu işlemlere aracılık edecek kişilerin, yani kapitalistlerin varlığıdır. Bu kişiler, bir yandan borçlanmayı örgütler, bir yandan da borç verirler. Parasallaşma veya sermaye birikimi, savaş ve savaş hazırlıklarını kolaylaştıran bir imkân olmuştur.¹⁵ Dolayısıyla, sermaye yoğun bölgeler veya kapitalizmin yeşerdiği bölgeler, kısa dönemde kredi imkânlarını, uzun dönemde de vergileri artırıyor. Bu durum da kendi içindeki etkileşimi de dikkate alacak olursak, bu bölgeyi kontrol eden ulus devletin savaşçılığını artırmıştır.

Zengin ekonomik faaliyetin var olduğu, ancak devlet yapısının nispeten zayıf olduğu, sermaye yoğun yönetim tarzına örnek vermek gerekirse, Hollânda'ya bakılabilir. Yukarıda vurgulandığı gibi, Hollânda benzeri devletler, sermayenin imkânlarından yararlanmış, ancak merkezî devleti güçlendirmedikleri için rakipleri karşısında başarısız olmuştur :

“Ne var ki, askerî girişimcilik ve işgal edilen ya da müttefik eyalet ve prensliklerde yükselen katkılar, savaşı finanse etmenin tek yolu değildi. Bazı ülkeler, artırılan iç vergi ve borçlanmaya güvendiler. Bu durum, söz gelimi, Felemenk Cumhuriyeti için de geçerlidir. Felemenk, büyük iç isyanlara meydan vermeden ya da tekrarlanan veya süreklilik kazanan malî iflâs tehdidiyle yüz yüze gelmeden, iç vergileri savaş finansmanının başlıca kaynağı hâline getirmeyi başaran yegâne büyük gücü oluşturuyordu.”¹⁶

Uzun dönemde, savaşa hazırlanma ve savaşın yapılması, devletin örgütlenmesini sürekli olarak yeniden biçimlendirmiştir. Giderek büyüyen ordunun ihtiyaçlarının karşılanması ve hazırlık döneminde alınan borçların ödenmesi için, vergilendirme neredeyse tek kaynaktır. Ülkenin kendine özgü koşulları ise, vergilendirmenin türlerini ve kurulacak idarî yapıyı biçimlendirecektir. Kısaca bu etki, savaş zamanında şişmiş bir bütçenin savaş öncesi düzeyine dönemeyişi olarak ifade edilmektedir.¹⁷ Daha doğrusu, savaş araçları için kurulan devlet yapısı, zaman içinde farklı yükümlülüklerden de kaçınmamıştır. Savaş için gerekli kaynaklar, farklı toplumsal sınıfların elinde olduğu için, onların istekleri yeni yükümlülükler getirmiştir. Doğal olarak, savaş için gereken seferberliğe en çok katkı sağlayanların ulus devletin yönetiminde en çok söz sahibi olmaları şaşırtıcı değildir. Bir diğer gelişme, ortaya çıkan örgütlerin kendi lehlerine bir dizi talep ile ortaya çıkması ve devlet dışında kalan sınıfların giderek sayıları

¹⁵ a.g.e., s. 152 -153.

¹⁶ Ronald G. Asch, “Otuz Yıl Savaşları Dönemi: 1598 - 1648”, *Top, Tüfek ve Súngü: Yeniçağda Savaş Sanatı 1453 - 1815*, editör: Jeremy Black, İstanbul, 2003, s. 69.

¹⁷ Charles Tilly, *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*, İstanbul, 2001, s. 158.

artan bu örgütleri kendi ihtiyaçları için kullanmalarıdır. Tabii, bu üç eğilim bir araya geldiğinde, devlet giderek daha sivil bir yapıya kavuşmuştur.¹⁸ Sivilleşmenin bir diğer boyutunda, devlet, sermayedarlar ile ilişkileri düzenlemek ve halkın geri kalanı ile artan devlet faaliyetleri için gerekli kaynaklar hakkında pazarlık yapmak zorunda kalmıştır. Gelirler ve uyum sağlama arayışı çoğaldıkça, sivil örgütlenmeler artmış ve dolayısıyla amaçlar askerlikten giderek bağımsızlaşmıştır.

Devletin geçirdiği bu dönüşüm sırasında kapitalizmin gelişimine bakarsak, Avrupa’da tabandan tavana doğru ticaret ve imalat temelinde yükselen bölgesel bir hiyerarşi söz konusu olmuştur. Şehirlerin oluşturduğu bu ağ, sermayenin hiyerarşisini temsil etmiştir. Tavandan tabana doğru yönelen hiyerarşi ise, merkezî yönetimdi. Ancak söz konusu merkezîleşmiş yapı, vergilendirme ve savaş hazırlıkları için talepte bulunduğu, yaratılmasında katkısı bulunmayan ve tamamıyla denetim altına alamadığı kurumsallaşmış bir sermaye yapısı ile karşılaşmıştır. Tilly’ye göre, Roma İmparatorluğu sonrasında kıt’a çapında bir siyasî yapı kurulamayışının temelinde yatan sebeplerden biri bu olmuştur.¹⁹ Bunun yerine, XVI ncı yüzyıldan itibaren Avrupa’da görülen temel eğilimlerden biri, şehirlerin yoğun olduğu bölgelerde güçlü ulusal devletlerin kurulmasıdır. Nispeten yavaş işleyen bu süreçte, şehirler ile devletler arasında ve sermaye ile “zor”un kullanımı arasında önemli etkileşimler yaşanmıştır. (bk. Tablo 1)

Tablo 1 : Avrupa’da Şehirlerin ve Devletlerin Gelişimi

	1500	1800	1848	1890	1919	1980
Nüfusu 10.000’den fazla olan şehir sayısı	154	364	878	1709	3000 ?	5000 ?
Nüfusu 10.000’den fazla olan şehirlerde yaşayan toplam nüfus (milyon)	3,4	12,2	29,6	66,9	110 ?	500 ?
Bağımsız devlet sayısı	500 ?	150 ?	100	29	23	28
Devlet başına 10.000’den fazla nüfusu olan şehir sayısı	0,3 ?	2,4 ?	8,8	58,9	130 ?	178 ?

Kaynak: Charles Tilly, “Space for Capital, Space for States”, *Theory and Society*, C. 15, No. 1 - 2, 1986, s. 307.

¹⁸ a.g.e., s. 204 -205.

¹⁹ a.g.e., s. 222.

Dolayısıyla, Avrupa'da devlet oluşumunda farklı yollar izlenmiştir. Bunlardan "zor yoğun yönetim", fetihlerle kuruluş, haraç ile işleyiş ve kendi iktidar temelleri olan bölgesel yöneticiler aracılığıyla dolaylı yönetimi öngören ve tarıma dayalı fetihçi imparatorluklar biçiminde somutlaşan bir yönetim tarzıydı. "Sermaye yoğun yönetim" ise, ticarî hedeflere önem veren, büyük bürokrasinin bulunmadığı etkin devlet yapıları ve devlet örgütlenmesi içinde kendi ticarî oligarşilerinin doğrudan yer aldığı temsilî kurumların inşası biçiminde oluşan ve ticarete dayalı şehir imparatorlukları olarak tanımlanacak bir yönetim yapısı yaratmıştır. Ancak, üçüncü bir gelişim çizgisi olan "sermayeleşmiş zor yönetim"de sermayenin biriktiği yerler olan şehirler ve zor kullanımını merkezîleştirerek meşrulaştıran devletler, ortak bir noktada buluşarak iş birliğine gitmiş ve sonuçta bugün "ulus devlet" adını verdiğimiz politik - ekonomik yapı ortaya çıkmıştır.²⁰

Avrupa'nın denizcilik, politik ve askerî alanlarda hızlı gelişimi, 1415 ilâ 1770'li yıllar arasında Avrupalı fatihlerin, tacirlerin, misyonerler ve diğerlerinin deniz aşırı topraklarda hızla yayılmasını beraberinde getirmiştir.²¹ XIX ncu yüzyılın son döneminde iyice hızlanan sömürgeci yayılma ile hem ulusal endüstriye geniş pazarlar ve hammadde imkânları yaratılmış hem de askerlere yeni fetih imkânları sunan askerî harcamalar artmıştır.²² Ulus devletlerden oluşan Avrupa devletler sistemi, sömürgecilik, fetih ve nüfuz yoluyla kendi devletler sistemini dünyaya da yaymıştır. 1648 tarihli Westphalia Anlaşması'ndan itibaren savaşın sona erdirilmesinde ve diğer diplomatik konularda bir uzlaşma ortaya koyan devletler, yeni devletlerin örgütlenmelerinde ve topraklarında gittikçe artan derecede etki sahibi olmuşlardır. Bir başka ifade ile, Batı Avrupa'da ulus devletlerin egemenliklerini kabul ettirmesi ve kapitalizmin yükselişi, Avrupa'nın sömürgeci yayılması bağlamında da çeşitli etkiler yaratmıştır.

Niall Ferguson : Güç Alanı

Charles Tilly'nin açıklamasına benzer bir diğer yaklaşım, 2001 yılında *The Cash Nexus : Money and Power in the Modern World, 1700 - 2000* başlıklı kitabı ile Niall Ferguson tarafından sergilenmiştir. Yöntem olarak ulus

²⁰ Charles Tilly, "Space for Capital, Space for States", *Theory and Society*, C. 15, No. 1 - 2, 1986, s. 308. Başka bir bakış açısı ile 1750 sonrasında Avrupa'nın kuzeyinde yer alan, örneğin Londra ve Amsterdam gibi şehirlerin, Avrupa'nın güneyinde yer alan şehirlere göre hem nüfus artış hızı hem de reel ücret artış oranları itibarıyla öne geçtiği görülmektedir. Söz konusu gelişme, dünya ekonomik merkezinin Akdeniz'den İngiltere - Hollanda eksenine kaydığını da göstermektedir. Ulrich Blum - Leonard Dudley, "Religion and Economic Growth: was Weber right?", *Journal of Evolutionary Economics*, C. 11, 2001, s. 212 - 213.

²¹ Mark T. Berger, "The Nation - State and the Challenge of Global Capitalism", *Third World Quarterly*, C. 22, 2001, s. 893.

²² Michel Beaud, *Kapitalizmin Tarihi*, Ankara, 2003, s. 181.

devletlerin oluşumunda sıkça kullanılan iktisadî determinizm temelli yaklaşımları eleştiren Ferguson, “güç alanı” adını verdiği bir örgütlenmenin modern devletin yapılanmasının temelinde yattığını ileri sürmektedir. Buna göre savaş, hem siyasî kurumların gelişimini hem de malî değişimleri beraberinde getirmektedir. Tarihte ilk defa İngiltere’de görülen bu değişim bağlamında “güç alanı”, savaş için kaynakların seferber edilmesinde yeni bir örgütlenme yaratmak açısından önemlidir. Savaşı kazanmak için gerekli tüm araçların elde edilmesi amacıyla vergilendirme ve devlet borçlanması uygulamaları sıkça görülmeye başlanmıştır. XX nci yüzyılda görülen iki büyük dünya savaşı, toplumsal ve iktisadî anlamda başka dönemlerle karşılaştırılmayacak bir seferberliğe neden olmuştur.²³ Tilly de benzer bir biçimde rekabet, teknolojik değişim ve giderek daha güçlü savaşan devletlerin ortaya çıkması suretiyle savaş ve zor araçlarının yaratılmasının aşırı derecede pahalılaştığını vurgulamaktadır. Bu eğilim güçlendikçe, giderek daha az yönetici kendi kaynakları ile askerî araçlar yaratabilmiş, bunun yerine ise, daha fazla kısa dönemli borçlanma ve uzun dönemli vergilendirmeye başvurmak zorunda kalmıştır. Bu süreç, her yerde devlet örgütlenmesini yeniden biçimlendirmiştir.²⁴

Ferguson, bu dönüşümü açıklarken vergilendirmenin temsilî yönetime, devlet borçlanmalarının ise, merkez bankacılığına ivme kazandırdığını ileri sürmektedir. Ücretli resmî görevlilerden oluşan bürokrasi, profesyonel bir vergilendirme faaliyeti yürütürken, vergi ödeyenlerin nispi bir temsil hakkı kazandığı ve vergilendirmenin sınırlarının belirlendiği parlâmenter kurumlar ortaya çıkmıştır.²⁵ Diğer yandan devletler, anî bir nedenle ortaya çıkabilecek harcama artışlarını karşılayabilmek amacıyla ulusal borçlanmalara gitmişlerdir. Bu kapsamda, merkez bankacılığı bir yandan söz konusu borçların idarecisi olmuş, diğer yandan da kâğıt paranın tedavülünden elde edilen senyoraaj gelirlerinin toplanması işini üstlenmiştir.²⁶

Avrupa Ulus Devletleri : İngiltere, Fransa, Almanya

Görüldüğü gibi, Fransa ve İngiltere gibi bazı ülkelerde kitlesel ordu kurma ve besleme kapasitesine sahip oldukları için, ulusal devlet kurma yolu açılmış ve bu birkaç devlet bütün öteki devletler için savaşın ölçütlerini

²³ Jeremy Black, “Giriş”, *Dretnot, Tank ve Uçak : Modern Çağda Savaş Sanatı*, 1815 - 2000, editör: Jeremy Black, İstanbul, 2003, s. 24.

²⁴ Charles Tilly, *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*, İstanbul, 2001, s. 63.

²⁵ Michael Taylor, “Book Reviews : The Cash Nexus”, *Finance and Development*, C. 39, No. 3, 2002, s. 52.

²⁶ Deirdre McCloskey, “On the Money Trail”, *American Scholar*, C. 70, No. 2, 2001, s. 142; Jeff Zaleski et. al., “The Cash Nexus (Book Review)”, *Publishers Weekly*, Cl. 248, No. 7, s. 194; Dale Farris, “The Cash Nexus (Book Review)”, *Library Journal*, C. 126, No. 5, 2001, s. 92.

belirler hâle gelmiştir.²⁷ P. G. M. Dickson ve J. Sparlin, "War Finance, 1689 - 1714" (1975) başlıklı makalesinde, savaş vergisinin genel bir devlet maliyesi kalıbı yarattığını, bunun yalnızca küçük soylular ve köylülere göre büyük toprak sahiplerinin, bankacıların ve tüccarların güçlenmesinin görüldüğü İngiltere'de değil, Avrupa genelinde de sonuçları olduğunu ve 1715'ten sonra Avrupa'nın her yerinde devlet bürokrasilerinin bu sayede etkinlik alanlarını ve güçlerini yaygınlaştırdıklarını ileri sürmektedir.²⁸

Niall Ferguson'ın ilk defa İngiltere'de görüldüğünü iddia ettiği süreci, Colin Mooers'in ifadeleriyle de ortaya koyabiliriz :

"İngiliz devlet maliyesine savaş maliyesi egemendi. Ancak bütün bir yüzyıl zarfında devlet savaşın sonucu olarak bir kez bile iflâsla karşı karşıya gelmemiştir. Altı büyük savaşın yaşandığı 1700'den 1820'ye kadar olan dönemde, devletin savaşa yaptığı harcamalar asla ödeme gücünü aşmamıştır. Barış zamanında toplam harcamada en büyük artış asla % 50'yi aşmamıştır ve bu rakam önceki yüzyıllarda İngiliz savaş maliyesine damgasını vuran % 200 ilâ % 1000'lik artıştan çok daha düşüktür. XVII nci yüzyılda, savaş hâlinin son yıllarında, İngiltere'nin taraf olduğu her çatışmada, borç geri ödemelerinin sistematik bir biçimde askerî harcamaları geçmesi gerçekten dikkate değer bir durumdur. Ancak, yeni zenginlik kaynaklarını henüz sistematik bir biçimde oluşturmakta olan bir toplum, böyle bir görüntü sergileyebilirdi."²⁹

Eğer İngiliz Devleti, XVIII nci yüzyılda "sürekli savaşan bir devlet" hâline geldiyse, bunun sebebi kapitalizmin gösterdiği istisnaî canlılıkta aranmalıdır.³⁰ İngiliz Hükûmeti tarafından toplanan vergiler, esas itibarıyla askerî harcamaların karşılanmasında ve İmparatorluğu kurma ve savunma döneminde girişilen geçmiş savaşlar sırasında biriken devlet borçlarının faizlerinin ödenmesinde kullanılmıştır (Tablo 2).³¹ Bu da kapitalizmin hem üretim hem de finansal anlamda sahip olduğu dinamizmi daha da güçlendirmiştir.

²⁷ Charles Tilly, *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*, İstanbul, 2001, s. 372.

²⁸ Colin Mooers, *Burjuva Avrupa'nın Kuruluşu: Mutlakçılık, Devrim ve İngiltere, Fransa, Almanya'da Kapitalizmin Yükselişi*, Ankara, 2000, s. 195, dn. 35.

²⁹ a.g.e., s. 204.

³⁰ Mann, s. 108.

³¹ Patrick K. O'Brien, "The Imperial Component in the Decline of the British Economy before 1914", *The Rise and Decline of the Nation State*, Oxford, 1990, s. 34; Patrick K. O'Brien, "The Political Economy of British Taxation, 1600 - 1815", *Economic History Review*, C. 41, 1988, s. 1 - 32.

**Tablo 2 : 1695 - 1820 Arasında İngiltere'nin Devlet Harcamaları
(milyon sterlin)**

Yıllar	Askerî Harcamalar	Borç Geri Ödemeleri	Sivil Harcamalar	Toplam Harcamalar
1695	4,9	0,6	0,8	6,2
1700	1,3	1,3	0,7	3,2
1705	4,1	1,0	0,7	5,9
1710	7,2	1,8	0,9	9,8
1715	2,2	3,3	0,7	6,2
1720	2,3	2,8	1,0	6,0
1725	1,5	2,8	1,3	5,5
1730	2,4	2,3	0,9	5,6
1735	2,7	2,2	0,9	5,9
1740	3,2	2,1	0,8	6,2
1745	5,8	2,3	0,8	8,9
1750	3,0	3,2	1,0	7,2
1755	3,4	2,7	1,0	7,1
1760	13,5	3,4	1,2	18,0
1765	6,1	4,8	1,1	12,0
1770	3,9	4,8	1,2	10,5
1775	3,9	4,7	1,2	10,4
1780	14,9	6,0	1,3	22,6
1786	5,5	9,5	1,5	17,0
1790	5,2	9,4	1,7	16,8
1795	26,3	10,5	1,8	39,0
1801	31,7	16,8	2,1	51,0
1805	34,1	20,7	7,8	62,8
1810	48,3	24,2	8,8	81,5
1815	72,4	30,0	10,4	112,9
1820	16,7	31,1	9,8	57,5

Kaynak: Michael Mann, *States, War and Capitalism: Studies in Political Sociology*, Oxford, 1988, s. 107.

Ferguson'ın borçlanma ile merkez bankacılığı arasında kurduğu bağdan yola çıkarak İngiltere tarihine bakılabilir. İngiltere Merkez Bankasının 1694'te (önce bir savaş dönemi önlemi olarak) kurulması ve bundan kısa bir süre sonra da bir yandan devlet borçlarının düzene sokulması, öte yandan borsanın serpilip gelişmesi ve taşra bankalarının büyümesi, hem yönetimlerin hem iş adamlarının kullanımı için hazır olan para arzını artırmıştır. Kâğıt paranın çeşitli biçimlerde ve ağır bir enflasyon ve kredi kaybı olmaksızın artışı, metal para sıkıntısı çekilen bir çağda pek çok yarar sağlamıştır.³²

³² Kennedy, s. 95.

Larry Allen'in ifadeleri ile : "Merkez bankacılığının gelişiminde başka herhangi bir bankadan daha fazla payı olan İngiltere Bankası, Parlâmentodan kurulma iznini 1694'te aldı. Fransa'ya karşı hayli masraflı bir savaşın içinde olan İngiliz Parlâmentosu, İngiltere Bankasına Hükûmet adına borçlanma yetkisi verdi. Bu yolla % 8 faizle 1.200.000 sterlin toplamak umunduydu. Savaş zamanında kamu maliyesinde bir yenilik olarak tasarlanmış olan İngiltere Bankası, Fransız İhtilâli ve Napolyon Savaşları dönemlerinde çok değerli merkez bankacılığı deneyimleri edindi. Hükûmet, banka yöneticilerinin itirazlarına kulak asmayıp Bankaya savaşın finansal ihtiyaçlarını karşılaması için baskı yaptı. Ağır hükûmet borçlanması, Bankanın rezervlerinin tehlike arz edecek kadar düşük seviyelere inmesine sebep oldu ve 1797'de Banka, Parlâmentonun onayıyla banknotlarının değerli madene çevrilmesi uygulamasına son verdi. Parlâmento, Bankayı mevduat sahiplerinin akınına karşı korudu. İngiltere Bankası, banknotlarının çevrilgenliğini resmî olarak kaldıran 1797'deki Banka Kısıtlama Kanunu, geçici bir savaş zamanı uygulaması olarak düşünölmüştü. Ancak ilk başta tasarlananın aksine, bu uygulama sürekli olarak uzatılarak 24 yıl yürürlükte kaldı. İngiltere'de kâğıt paranın yaratacağı enflasyon tehlikesinin atlatılmasında iki etken katkıda bulundu. İlk olarak, Londra, gelişmiş bir sermaye piyasası merkeziydi ve uzun vadeli devlet borçlarını pazarlama gücüne sahipti. İkincisi, Parlâmento 1799'da tarihî bir adım atarak gelir vergisi koydu, böylece Hükûmetin savaş için harcama yapması kolaylaştı. Parlâmentonun vergi gelirlerini artırmadaki kararlılığı, uzun vadeli borçlanma imkânlarıyla birleştiğinde, İngiltere Bankası, Hükûmet harcamalarını karşılayabilmek için enflasyon yaratacak daha fazla banknot basma baskısını daha az hissediyordu."³³

Yukarıda vurgulandığı üzere, vergilendirme ve bunun denetlenmesi ihtiyacının geniş toplumsal etkileri de olmuştur. XVIII nci yüzyılda paralı askerlerden oluşan ordular yerine, düzenli ve ulusal kaynaklara dayanan ordular ve donanmalar kurulması, toplumların bazı önemli fikir akımlarına bakış açılarını da etkilemiştir. Bunlardan bazıları şunlardır : "halk egemenliği, vatandaşlık kavramının genişlemesi, temsilî kurumların güç kazanması, devletlerin dolaylı yönetimden doğrudan yönetime geçmesi, devletin savaş gazileri ve ailelerinden başlamak üzere sosyal sorumluluklarının ortaya çıkması, iyi tanımlanmış ulusal sınırların çizilmesi ve askerlik hizmetinin yaygın kabul görmesi". Tabii ki, bunlara vergi ödemenin beraberinde getirdiği "söz hakkı" da ilâve edilebilir. Nitekim, İngiltere'de savaş yılları olan 1792'den 1815'e kadar, sadece vergilendirme ve silâhlı kuvvetlerin gücü artmamış, aynı zamanda ulusal sorunlara duyulan kolektif ilgi ve Parlâmentoya yönelik başvurularda da artışlar görölmüştür.³⁴

³³ Larry Allen, *Keseden Bankaya Tezgâhtan Borsaya: Küresel Finans Sisteminin Öyküsü*, İstanbul, 2003, s. 108 - 110.

³⁴ Charles Tilly, "States and Nationalism in Europe, 1492 - 1992", *Theory and Society*, C. 23, No. 1, 1994, s. 139.

Ulus devletin bir diğ er örneğ i Fransa'yı ele aldığımızda, bazı önemli farklılıklar olduğunu tespit etmemiz gerekmektedir. Colin Mooers, XVIII nci yüzyıl Fransı s için değ erlendirmeler yaparken, hem ulus devlet (mutlakç ılığ ı) hem devletin savaşabilme gücü hem de kapitalizm (üretim ilişkileri yapısı) arasındaki ilişkilerin iç içe geçmişliğini şu cümlelerle vurgulamaktadır :

“Mutlakç ılığ ın can evini oluşturan siyasî birikim dinamiğ inin ana veçhesi, devletin savaşabilme gücünü elinde bulundurabilmesiydi. Şayet buna hanel gelirse, devletin dayandığı bütün bir üretim ilişkileri yapısı da ciddi bunalımlara sürüklenmekten kendini kurtaramazdı.”³⁵

Fransa, İngiltere'de ortaya çıkan eğ ilimlere ayak uyduramamıştır. Öncelikle Fransa'da iyi işleyen bir devlet maliyesi bulunmamaktadır. Fransız hükümdarının malî işlemleri Orta Çağ'dan başlayarak çeşitli araçlar eliyle yürütülmüştür. Bu gruplar, gelecek kazançtan pay karşılığ ında krallık gelirlerini toplamış ve Fransız Hükümetine borç vermiştir. Düzgün işleyen bir malî sistemin olmayışı ve sürekli borçlanmaya gidilmesi, Fransa'nın en yakın rakibine, yani İngiltere'ye göre geri kalmasına yol açmıştır. Fransa'da borçların iyi yönetilmesi ve ucuz kredi sağlanabilmesi için bir merkez bankası kurulması girişimleri de olmuştur. Ancak, mevcut sistemden çıkarı olanların engellemeleri bu tarz girişimlerin olgunlaşmasını engellemiştir. Özellikle Fransız İhtilâli sonrasında, Hazinesinin iyi işlemesi için yapılan idarî reformlar ve yeni rejimin durumu kavradığını gösteren düzeltmeler yapması, gelir toplayıcı bir bürokrasinin merkezî teşkilât içinde yerini sağlamlaştırması ile sonuçlanmıştır. Her ne kadar İngiltere'ye göre geri kalsa da büyük nüfusu, geniş tarım alanları, çok sayıda girişimcisi ve büyük bir orduyu besleyebilmesi ile Fransa, kesinlikle Avrupa'nın önde gelen ulus devletlerinden biri olmuştur.³⁶

Fransa'nın İngiltere'ye göre en önemli farklılığı ise, Fransız İhtilâli'nden kaynaklanmaktadır. Bu İhtilâl'in doğrudan bir sonucu olarak ve önceki dönemlerin aksine, tüm toplum ulusal yaşam mücadelesine katılmıştır. Üstelik ekonomik yapı da silâhlı kuvvetlerin ihtiyaçları doğrultusunda bir değ işime uğramıştır. Bu itibarla, İhtilâl'in ilkelerini korumaya çalışın Fransa'da “silâhlı ulus” kavramı ortaya çıkmıştır.³⁷

Almanya'nın bir ulus devlet olarak kurulma süreci ise, çok farklı gelişmiştir. Almanya'da hem devletin yapılanmasında hem de kapitalizmin gelişiminde, ordunun rolü belki de diğ er ülkelerden çok daha önemli olmuştur. Alf Ludtke'nin “devlet idaresinde askerî gücün yoğun biçimde kullanılması” olarak tanımladığı “kale (citadel) pratiğ i”, devletin malî işlevinin merkezî yanını oluşturmuştur. Ludtke, “The Role of State Violence in the

³⁵ Mooers, s. 83.

³⁶ Kennedy, s. 97 - 101.

³⁷ David Chandler, *Art of Warfare on Land*, London, 1974, s. 149.

Period of Transition to Industrial Capitalism: The Example of Prussia from 1815 to 1848 (1979)" başlıklı makalesinde, kapitalizmin ilerlemesi için gereken yolu ordunun üstün varlığının hazırladığını vurgulamaktadır.³⁸

Almanya'nın önce birliğini sağlaması ve daha sonra da ekonomik gelişmesini hızlandırması, önemli rakipleri olan İngiltere ve Fransa'ya göre çok farklı bir tarihsel rota izlemesine yol açmıştır. Geride kalmanın ve rakiplerine yetişmeye çalışmanın yarattığı etkiler, Almanya'da ordu da dâhil olmak üzere bürokrasinin gücünü artırmıştır. Bu bağlamda, Hegel'in devlet felsefesinin de etkisi ile devletin yüceltilmesi ve tüm toplumsal süreçlerin devletin emrine verilmesi, çok farklı bir ulus devletin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.³⁹ Tabii, yine Alman Devleti, savaşlar ve savaşa hazırlanmanın kapitalizm üzerindeki olumlu etkilerini yaşamıştır.⁴⁰ Savaşın finansmanında da devletin İngiltere ve Fransa benzeri yolları izlediği vurgulanmalıdır.⁴¹ İkinci Dünya Savaşı'na giderken Almanya'nın iktisat politikası, sadece finansal alan ile ilgili değildi. 1918 yenilgisinden önemli dersler çıkaran Almanya, gelecekte sadece ulusal ekonominin tamamen kontrolü ile savaşlarda zafere ulaşabileceğine inanmaktaydı.⁴²

Bu arada, Tilly'nin tanımlaması ile "zor yoğun" imparatorlukların örnekleri konumunda olan Osmanlı İmparatorluğu, Rusya veya Habsburglar Devleti, Batı Avrupa'da ortaya çıkan ulus devletleşme sürecine uyum sağlayamadıkları için gerileme sürecine girmiştir. Bu ülkelerin söz konusu döngüyü tersine çevirme şanslarının olup olmadığı ise, ancak bir başka araştırmanın konusu olabilecektir.

³⁸ Mooers, s. 165.

³⁹ Thorstein Veblen'e göre, Almanya'da, "zora dayanan savaş gücü anlamında devlet, diğer tüm çıkarların "devlet"in amaçlarına hizmet etmesi gerektiği gibi, toplumun birinci önceliğiydi. Bu politik - askerî çıkarın dışındaki çıkarlar, ancak bu birinci amaca hizmet ettiği ya da en azından engel olmadığı ölçüde iyi ve meşru olarak görülmekteydi. İktisat politikası, "devlet"in bir savaşçı güç olabilmesi için kaynakların çoğaltılması ve geliştirilmesi için sıkı bir biçimde uygulanıyordu." (Thorstein B. Veblen, *Imperial Germany and the Industrial Revolution*, New York, 1946, s. 211 - 212.)

⁴⁰ Werner Sombart'a göre, Almanya gibi "mükemmel bir askerî sisteme sahip olan ülkelerde, mevcudiyetlerini askerî talimlere borçlu olan kapitalist niteliklerin büyük gelişimi şaşırtıcı değildir." (Werner Sombart, *The Quintessence of Capitalism: A Study of the History and Psychology of the Modern Business Man*, New York, 1967, s. 283).

⁴¹ Sombart, Alman Devleti'nin finansmanı hakkında, "Askerî sebeplerin yanı sıra, kapitalizmin gelişiminde devletin finansmanının da önemine dikkat çekmek gerekmektedir. Modern zamanların prensleri ihtiyaçlarının karşılanmasında Yahudi finansörlerin hizmetlerinden yararlanmakta son derece becerikliydiler." ifadelerini kullanmıştır (a.g.e., s. 285).

⁴² Richard Overy, "An Economy Geared to War", *History Today*, C. 51, No. 11, 2001, s. 127 - 129. Ayrıca, "Savaşın ilk dönemlerinde, Alman askerî ve ekonomik stratejisi, finansal kaynaklar üzerinde çok büyük taleplerde bulunmuştu. 1914 - 1918 savaşında yapılan hataları önlemek için, hükümetin doğrudan makro ekonomik yapıyı etkilemesinin en önemli yollarından biri olan finansal stratejinin önemi hükümet çevrelerinde çok iyi anlaşılıyordu." (Richard Overy, *War and Economy in the Third Reich*, Oxford, 1994, s. 268).

Polanyi: Yüz Yıllık Barış

Savaşa hazırlanmanın ve savaşların bu derece önemli olmasına işaret etmemize rağmen, yine de bir soruyu cevaplandırmak gerekmektedir. Aslında bu soru şu şekilde ifade edilebilir: “Nasıl oluyor da sıkça savaşan devletler XIX ncu yüzyıldan itibaren giderek daha az savaşmaktadırlar?” Gerçekten de XIX ncu yüzyılın başından XX nci yüzyılın başına kadar geçen dönemde, büyük devletlerin kendi aralarında yarattıkları bir güç dengesi sistemi ile barışı sürdürdükleri görülmektedir. Söz konusu barışın yıkılması ise, ardı ardına iki büyük dünya savaşını beraberinde getirmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında kurulan ve “soğuk savaş” adı verilen dönem, yine küçük çaplı yerel savaşlara izin vermiş, ama gerçek dünya güçlerini doğrudan savaştırmamıştır. Karl Polanyi, burada bahsi geçen barış dönemini ilk defa 1944’te yayımlanan *Büyük Dönüşüm* adlı kitabında, “Yüz Yıllık Barış” olarak adlandırmaktadır. Polanyi, bu barışı sağlamak için savaş sebeplerinin önemsizleşmesi gerektiğini, ama bunu yapabilmek için yaşamın kaynağını da kontrol altına alma zorunluluğunu, bir başka ifade ile toplumsal temeli olan bir mekanizmanın siyaseti biçimlendirmesinin kaçınılmaz olduğunu ileri sürmektedir. Polanyi, anılan dönemde bu işlevi uluslararası finansın üstlendiğini vurgulamaktadır. Onun ifadesi ile:

“Uluslararası finansın büyük devletler üzerindeki etkisi, tutarlı bir biçimde, Avrupa barışını korumaya yöneliktir. Bu etkinin gücü de hükümetlerin çeşitli alanlarda ne dereceye kadar büyük finans çevrelerinin desteğine ihtiyaç duyduklarına bağlıydı. Sonuç olarak, Avrupa Konseyi topluluklarında barış çıkarının temsil edilmediği bir ana bile rastlanmadı. Eğer buna yatırımcılığın kök saldığı her ulusta gelişen barış çıkarını da eklersek, düzinelerce neredeyse seferberlik hâlinde devletin “silâhlanmaya dayanan barışı” gibi korkunç bir buluşun 1871’den 1914’e kadar Avrupa’nın üzerinde bir hayalet gibi dolaştığı hâlde, nasıl olup da yıkıcı bir savaş patlamasına dönüşmediğini görebiliriz.”⁴³

Polanyi’nin işaret ettiği gibi, XIX ncu yüzyılın “silâhlı ulus” kavramı, zaman içinde “savaşan ulus” kavramına dönüşmüş ve Avrupa’nın büyük ulusları, psikolojik ve askerî anlamda her an savaşa hazır olmaya çalışmış, bir başka ifade ile silâhlanma sürecine girmişlerdir. Polanyi, yüz yıllık barışın çöküşünü, uluslararası ekonomik sistemin çöküşüne bağlamaktadır. XX nci yüzyılın başından itibaren kapitalizmin gerilemesi, özellikle uluslararası altın standardının terk edilmesi ile tescil edilmiştir. Oysa, XIX ncu yüzyıl döviz piyasalarının istikrar çağı olmuştur. Altın standardının bu gösterişli döneminde, Londra ve Paris dünyanın bir numaralı finans merkezi olmak için kıyasıya rekabet etmiştir. Sadece Fransa’da 1848 ve 1870’te yaşanan geçici çalkantılar dışında, İngiliz sterlini ve Fransız frangının altın içerikleri ve kur

⁴³ Karl Polanyi, *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökeni*, İstanbul, 2000, s. 48 - 49.

değerleri yüz yıl boyunca sabit kalmıştır.⁴⁴ Ancak, bu istikrar döneminin ardından gelen ekonomik gerileme anlaşılacağı için, iki dünya savaşı ve yine dünya çapında bir büyük ekonomik kriz yaşanmıştır. Bu istikrarın bozulması sürecinde önde gelen ulus devletler, askerî harcamalarını giderek artırmışlar (Tablo 3) ve ancak İkinci Dünya Savaşı sonrasında, bir uluslararası para sisteminin kurulabilmesi yeni bir barış (soğuk savaş) dönemini yaratabilmişlerdir.⁴⁵

Tablo 3 : Başlıca Kapitalist Devletlerin Askerî Harcamalarının Devlet Harcamalarındaki Payı (%)

	1875	1908
İngiltere	38,6	48,6
Fransa	29,0	37,0
Almanya	28,5	28,3
ABD	33,5	56,9

Kaynak: Michel Beaud, *Kapitalizmin Tarihi*, Ankara, 2003, s. 181.

Bu noktaya kadar vurgulandığı gibi, savaş zamanında ekonomik seferberlik, kapitalist ekonomik yapı üzerinde önemli etkiler yaratır. 1913 tarihli *Krieg und Kapitalismus* adlı kitabında yazdıkları çerçevesinde, Werner Sombart'a göre, savaş olmadan ne ulus devletler ortaya çıkabilir ne de kitlesel tüketim mümkün olabilirdi. Ona göre, XVI ncı yüzyıldan itibaren ekonomik gelişmenin temelinde yatan budur. Ancak, tarihin akışında ortaya çıkan karşılıklı ekonomik bağımlılıklar ile uluslararası barışın sürekli olacağı inancı da dikkate değerdir. Uluslararasılaşma ve ekonomik bağımlılıkların barışı sağlayacağı düşüncesi, Norman Angell tarafından savunulduğu gibi savaşı önleyebilse idi, Birinci Dünya Savaşı yaşanmazdı. Angell, 1912'deki *The Great Illusion : A Study of the Relation of Military Power to National Advantage* başlıklı kitabında, her ne kadar bu görüşleri savunsa da unutmamak gerekir ki, eğer savaşı destekleyen ekonomik gerekçeler ön plâna çıkarsa, devletler savaşmaktan hiç de çekinmemektedir.⁴⁶ Bu bağlamda, "savaşçı" niteliğin ulus devletlerin genlerine kadar kök saldığı iddiası ortaya atılabilir.

ABD: Ulus Devletten Küresel Güce

Kapitalizmin yükselişi ile birlikte, dünya ekonomisinin merkezinin öncelikle İngiltere - Hollânda eksenine yerleştiğini belirtmiştik. İlerleyen yıllarda ise, ABD devasa doğal kaynakları ve üretim gücü ile dünyanın ekonomik liderliğini İngiltere'nin elinden almıştır. Tabii, ABD'nin ulus devletinin niteliklerinin incelenmesi siyaset bilimcilerin ilgi alanına

⁴⁴ Larry Allen, *Keseden Bankaya Tezgâhtan Borsaya: Küresel Finans Sisteminin Öyküsü*, İstanbul, 2003, s. 150 - 151.

⁴⁵ Polanyi, s. 55 - 57.

⁴⁶ Ralph Rotte, "Global Warfare, Economic Loss and the Outbreak of the Great War", *War in History*, C. 5, 1998, s. 482 - 486.

girmektedir. Ancak, ABD'nin dünya kapitalizminde yükselişinin özellikle finans kapital çerçevesinde anlamlı olduğunu da vurgulamak gerekmektedir. Bu ülkenin savaş ve savaşın finansmanı alanında yaptıkları ise, ABD'nin dünya çapında bir güce nasıl dönüştüğünü de ortaya koymaktadır. İktisadî açıdan bakıldığında, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında, ABD dolarının “anahtar para” konumuna gelmesi önemlidir. Bretton Woods sisteminin sona ermesi ile birlikte, ABD dolarının itibarı ABD'nin itibarı hâline gelmiştir. Bu da ABD'nin artık bir küresel güç olduğuna daha çok inandığının bir göstergesidir.

ABD sanayisinin İkinci Dünya Savaşı için seferber olması ile birlikte gayrisafî millî hâsılası da 1929 ekonomik krizi sonrasında, 1939 yılına kadar yaşadığı durgunluğu aşarak hızlı bir büyüme eğilimine girmiştir (Tablo 4).⁴⁷ Bir başka ifade ile ABD bu dönemde, kendisini güçten düşüren büyük depresyondan sonra, ilk defa devasa endüstriyel kapasitesini seferber etmiştir. Savaşın sona ermesiyle birlikte Amerika gibi bir sanayi devininin dünya devlet sisteminde egemen bir konuma gelmesi şaşırtıcı değildir.⁴⁸

Tablo 4 : 1929 - 1949 Yılları Arasında ABD GSMH'nin Seyri (1982 fiyatlarıyla, milyar dolar)

Yıllar	GSMH	Önceki Yıla Göre Değişim (%)
1929	709,6	
1933	498,5	
1939	716,6	
1940	772,9	7,8
1941	909,4	17,7
1942	1.080,3	18,8
1943	1.276,2	18,1
1944	1.380,6	8,2
1945	1.345,8	- 1,9
1946	1.096,9	- 19,0
1947	1.066,7	- 2,8
1948	1.108,7	3,9
1949	1.109,0	0,0

Kaynak: Donald L. Losman - Irene Kyriakopoulos - J. Dawson Ahalt, “The Economics of America's World War II Mobilization”, *The Big 'L': American Logistics in World War II*, editör: Alan Gropman, Washington, 1997, s. 152.

İkinci Dünya Savaşı sırasında, ABD ekonomisini savaş için seferber etme sürecinde, hükümetler piyasaya çok daha fazla müdahaleci bir tavır sergilemişlerdir. Bu öylesine büyük bir dönüşüm getirmiştir ki, 1939'da savaş

⁴⁷ Alan S. Milward, *War, Economy and Society, 1939 - 1945*, Berkeley, 1979, s. 64 - 65.

⁴⁸ Charles Tilly, *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*, İstanbul, 2001, s. 331.

için üretim GSMH'den % 2 pay alırken, 1943'te % 40'a kadar yükselmiştir. Üretim kapasitesini artırabilmek için çoğaltılan kamu yatırımları, enflasyonla mücadele amacıyla fiyat kontrolleri, ücret ve vergi politikaları, ABD ekonomisinde bambaşka bir dönem yaşanmasına neden olmuştur. Bu dönemi anlatmak için yapılan bir benzetmeyi hatırlarsak, "kaynakları yeniden dağıtmak için görünen elin yükselişi" yaşanmıştır.⁴⁹ İkinci Dünya Savaşı'nın bugünkü ABD ekonomik yapısının önemli yapı taşlarını şekillendirdiği de iddia edilmektedir.⁵⁰ Bunlar, sadece askerî ihtiyaçlar için seferberliği değil, aynı zamanda teknolojik gelişmeleri hızlandıran askerî - endüstriyel üretim yapısının da anlaşılması çerçevesinde önem taşımaktadır.

Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri adlı kitabın yazarı Paul Kennedy'nin aksine, Niall Ferguson, ABD gibi küresel hegemon güç olma yolunda olan bir devlet için en büyük tehlikenin aşırı askerî büyüme değil, yetersiz askerî büyüme olduğunu ve küresel güç mücadelesinde demokrasilerin korunmasının ancak bu şekilde olabileceğini iddia etmektedir.⁵¹ Nitekim, ABD de bu görüşü doğrularcasına dünya üzerindeki hiçbir ülke ile karşılaştırılmayacak boyutta bir askerî gücü hazır bulundurmaktadır (Tablo 5). Bazı örnekler vermek gerekirse, soğuk savaşın ABD'ye maliyeti 1946 - 1991 yılları arasında 15,9 trilyon dolar olmuştur. Başka bir ifade ile, bu dönemde yıllık ortalama askerî harcama 2002 yılı fiyatlarıyla 344,1 milyar dolardır.⁵² Ayrıca, 25.000 doların üzerindeki askerî sözleşmelerin toplam tutarı 133,2 milyar dolardır. İlk 15 büyük askerî sözleşmenin tutarı ise 56,2 milyar dolardır. Bu sözleşmelerde öngörülen tutarların harcandığı eyaletler ise, sırasıyla California (17,3 milyar dolar), Virginia (12,2 milyar dolar) ve Texas (8,7 milyar dolar)'tır. 2000 yılı itibarıyla silâhlı kuvvetlerde çalışan sivil insan gücü 687.064 kişidir.⁵³ Bu çerçevede, Tilly'nin ortaya attığı tezi destekler nitelikteki en önemli veri, ABD'nin geçmiş askerî harcamaları için ödediği faizlerin 2001 yılında 94,8; 2002 yılında 92,6 milyar dolar olarak gerçekleşmesidir. Dolayısıyla, Tilly'nin yaklaşımında vurgulanan unsurların Batı Avrupa'nın ulus devletleri gibi, ABD açısından da bugüne kadar geçerli olduğu ve gelecekte de ABD'nin ekonomik ve siyasal yapısını biçimlendirebileceği ileri sürülebilir.

⁴⁹ Donald L. Losman - Irene Kyriakopoulos - J. Dawson Ahalt, "The Economics of America's World War II Mobilization", *The Big 'L': American Logistics in World War II*, editör: Alan Gropman, Washington, 1997, s. 145 - 151.

⁵⁰ Harold G. Vatter, *The US Economy in World War II*, New York, 1985.

⁵¹ Carl L. Bankston, "The Cash Nexus", *Magill Book Reviews*, 05.01.2001.

⁵² Center for Defense Information, *Military Almanac: 2001 - 2002*, Washington, 2002, s. 35.

⁵³ a.g.e., s. 22; 31; 40.

Tablo 5 : ABD'nin Askerî ve Silâhlı Kuvvetler ile İlgili Harcamaları (milyar dolar)

	2001	2002
Savunma Bakanlığı		
Maaş ve ücret	72,1	81,2
Kullanım ve bakım masrafları	110,2	121,4
Silâh alımı	52,7	56,7
Silâh araştırma ve geliştirme	38,0	44,0
İnşaat	8,9	8,4
Diğer	3,1	1,3
Enerji Bakanlığı askerî harcamaları	13,4	14,3
Diğer	0,8	1,4
Yabancı ülkelere askerî yardımlar	7,1	7,1
Uluslararası barışı koruma	1,1	0,9
Uzay (askerî)	2,6	2,7
Emeklilik ikramiyeleri	34,2	35,3
Emekli maaşları	45,4	51,6
Geçmiş askerî harcamalar için ödenen faizler	94,8	92,6
Toplam	484,3	518,9

Kaynak: Center for Defense Information, Military Almanac: 2001 – 2001, Washigton, 2002, s. 34

Değerlendirme

Bu yazının bir sonucunu oluşturmak mümkün değildir. Eğer böyle bir girişimde bulunulursa, en başta kaçınılacağı söylenen bir determinizmin esiri olunacaktır. Tarihsel - kurumsal bir bakış açısı ile içinde yaşadığımız ulus devletlerin hem savaşlar hem de kapitalizm ile iç içe geçmişliğini vurgulamak amacıyla bambaşka yaklaşımlar da ortaya konulabilir. Ancak, geleceğe yönelik bir değerlendirme yapmanın spekülâtif boyutunda kaybolmak yerine, bazı önemli sorular çerçevesinde yeni yaklaşımlar geliştirmeye çalışmak daha yararlı olacaktır. Bu sorulardan bazıları şunlar olabilir :

1) Ulus devletlerin ortaya çıkışında yaşanan, yerel otoriteleri ve halkı silâhsızlandırma süreci, acaba gelecekte XXI nci yüzyıl küreselleşmesinin bir diğer boyutu olabilir mi?

2) Bu süreçte acaba ortaya büyük bir imparatorluk veya tek bir dünya devleti mi çıkacak? Yoksa, Avrupa'da olduğu gibi birkaç başarılı "küresel devlet" oluşarak geçici bir barış dönemi mi yaratacak?

3) Her imparatorluğun nihayetinde parçalanacağı doğru mudur? Bugüne kadar yıkılan imparatorlukların "zor yoğun" niteliği haiz oldukları, ancak, gelecekte kurulacak bir ABD imparatorluğunun "sermayeleşmiş zor" özelliğine sahip olduğu dikkate alındığında, bu öngörü gerçekleşebilir mi?

4) Eğer bu yeni bir süreç ise, bu süreçte yepyeni savaşlar ve bu savaşların finansmanından doğan siyasî kurumlar ortaya çıkacaksa, yeni düzenin ekonomik boyutu bu süreçten nasıl etkilenecektir?

5) Dünya siyasal sisteminin yapılanmasında ortaya çıkacak "küresel devletler", ulus devlet konumunda kalan ülkelerin savunma ihtiyaçlarını yüklenerek kendi askerî harcamalarının bir bölümünü bu ülkelere yükleyebilirler mi?

Bu sorulara verilecek cevaplar çerçevesinde, en azından şunu iddia edebiliriz ki, küreselleşme sadece iktisadî bir süreç değildir. Dolayısıyla bu süreçteki sorunlar, hâlihazırda gelişmekte olan ülkelerin yakınmaları veya gelişmiş ülkelerin statükocu davranışları ile bir çözüme ulaştırılamayacaktır. Üstelik, ulus devletlerin tarihsel - kurumsal gelişme dinamiklerini göz ardı eden bir idealizm ile günümüzdeki iktisadî ilişkilere ve uluslararası sorunlara bakmak da yanlış olacaktır.

KAYNAKLAR

ALLEN, Larry; *Keseden Bankaya Tezgâhtan Borsaya: Küresel Finans Sisteminin yks*, İstanbul, 2003.

ASCH, Ronald G.; "Otuz Yıl Savaşları Dönemi: 1598 - 1648", *Top, Tüfek ve Süngü: Yeniçağda Savaş Sanat 1453 - 1815*, editör: Jeremy Black, İstanbul, 2003.

BANKSTON, Carl L.; "The Cash Nexus", *Magill Book Reviews*, 05.01.2001.

BEAUD, Michel; *Kapitalizmin Tarihi*, Ankara, 2003.

BERGER, Mark T.; "The Nation - State and the Challenge of Global Capitalism", *Third World Quarterly*, C. 22, 200.

BLACK, Jeremy; "Giriş", *Dretnot, Tank ve Uçak: Modern ağda Savaş Sanatı, 1815 - 2000*, editör: Jeremy Black, İstanbul, 2003.

BLUM, Ulrich - DUDLEY, Leonard; "Religion and Economic Growth: was Weber right?", *Journal of Evolutionary Economics*, C. 11, 2001.

Center for Defense Information; *Military Almanac: 2001 - 2002*, Washington, 2002.

CHANDLER, David; *Art of Warfare on Land*, London, 1974.

CLAUSEWITZ, Carl von; *Savaş zerine*, İstanbul, 1976.

FARRIS, Dale; "The Cash Nexus (Book Review)", *Library Journal*, C. 126, No. 5, 2001.

KENNEDY, Paul; *Büyük Güçlerin Ykseliş ve kşleri: 1500'den 2000'e Ekonomik Değişme ve Askerî atışmalar*, Ankara, 1990.

LOSMAN, Donald L. - Kyriakopoulos, Irene - Ahalt, J. Dawson; "The Economics of America's World War II Mobilization", *The Big 'L': American Logistics in World War II*, editör: Alan Gropman, Washington, 1997.

MANN, Michael; *States, War and Capitalism: Studies in Political Sociology*, Oxford, 1988.

McCLOSKEY, Deirdre; "On the Money Trail", *American Scholar*, C. 70, No. 2, 2001.

McNEIL, William H.; *The Pursuit of Power: Technology, Armed Force, and Society since AD 1000*, Chicago, 1982.

MILWARD, Alan S.; *War, Economy and Society, 1939 - 1945*, Berkeley, 1979.

MOOERS, Colin; *Burjuva Avrupa'nın Kuruluşu: Mutlakçılık, Devrim ve İngiltere, Fransa, Almanya'da Kapitalizmin Yükselişi*, Ankara, 2000.

OVERY, Richard; "An Economy Geared to War", *History Today*, C. 51, No. 11, 2001.

_____; *War and Economy in the Third Reich*, Oxford, 1994.

O'BRIEN, Patrick K.; "The Imperial Component in the Decline of the British Economy before 1914", *The Rise and Decline of the Nation State*, Oxford, 1990.

_____; "The Political Economy of British Taxation, 1600 - 1815", *Economic History Review*, C. 41, 1988.

POLANYI, Karl; *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökeni*, İstanbul, 2000.

RASLER, Karen - Thompson, William R.; "War and the Economic Growth of Major Powers", *American Journal of Political Science*, C. 29, 1985.

REINHARD, Wolfgang; "Introduction: Power Elites, State Servants, Ruling Classes and the Growth of State Power", *Power Elites and State Building*, editör: Wolfgang Reinhard, New York, 1996.

ROTTE, Ralph; "Global Warfare, Economic Loss and the Outbreak of the Great War", *War in History*, C. 5, 1998.

SOMBART, Werner; *The Quintessence of Capitalism: A Study of the History and Psychology of the Modern Business Man*, New York, 1967.

TAYLOR, Michael; "Book Reviews: The Cash Nexus", *Finance and Development*, C. 39, No. 3, 2002.

TILLY, Charles; "Flows of Capital and Forms of Industry in Europe, 1500 - 1900", *Theory and Society*, C. 12, No. 2, 1981.

_____ ; "Space for Capital, Space for States", *Theory and Society*, C. 15, No. 1 - 2, 1986.

_____ ; "States and Nationalism in Europe, 1492 - 1992", *Theory and Society*, C. 23, No. 1, 1994.

_____ ; "War and State Power", *Middle East Report*, No. 171, 1991.

_____ ; "War Making and State Making as Organized Crime", *Bringing the State Back*, editör: Peter Evans - Dietrich Rueschmeyer, Theda Skocpol, Cambridge, 1985.

_____ ; *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*, İstanbul, 2001.

VATTER, Harold G.; *The US Economy in World War II*, New York, 1985.

VEBLEN, Thorstein B.; *Imperial Germany and the Industrial Revolution*, New York, 1946.

WALLERSTEIN, Immanuel; *Tarihsel Kapitalizm*, İstanbul, 1992.

WOOD, Ellen Meiksins; *Kapitalizmin Kökeni: Geniş Bir Bakış*, Ankara, 2003.

ZALESKI, Jeff et. al.; "The Cash Nexus (Book Review)", *Publishers Weekly*, C. 248, No. 7, 2001.

Abstract:

As Charles Tilly pointed out, states make war and war makes states. War making states require money to fund their conflicts. They acquire this money through developing extractive capacity. The need to develop further extractive capacity leads to conflict, war, and an increase in the size of the state. The state eventually develops the capacity to raise its own standing armies, and develops a standing bureaucracy, ever more interested in the activity of its citizens, in order to support those armies. The increased power of the state parallels the decreased power of private actors within the state. Eventually, the compromises necessary for increasing extractive capacity force the state to engage in other pursuits, such as social spending and mass democracy. Nowadays, a powerful strand of contemporary opinion regards globalization as being driven by an unstoppable economic logic. Opposing to this kind of economic determinism, Niall Ferguson counterpoises his own model of the "square of power," first developed in Great Britain during the late seventeenth and early eighteenth centuries. Its efficiency in mobilizing resources for war was behind Great Britain's triumph over rival European powers like France and powered the growth of empire. Subsequently, all the Western powers, including the United States, adopted the square of power. This model postulates a much richer and more complex relationship between economics and politics than the simple, unidirectional causation implied in the proposition that capitalism gives rise to democracy and internationalism.

Key words: War Making, State Making, Nation States, Capitalism, Globalisation.

TÜRKİYE - BULGARİSTAN İLİŞKİLERİNİN BULGARİSTAN'DAKİ TÜRKLER AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Ayşe KAYAPINAR*

Özet:

1990'lı yıllarda gelişen yeni jeopolitik ortam, özellikle Balkan ülkelerindeki değişiklikler, Türkiye'yi de yakından ilgilendirerek yeni bir dış politika geliştirmesine yol açmıştır. Bu çalışmanın amacı, son yıllarda Türkiye ve Bulgaristan arasında gelişen ilişkileri gözden geçirip Bulgaristan'da yaşayan Türkler açısından değerlendirmektir. Konu, üç başlık altında incelenmektedir. Bunlar, "1989'a kadar Bulgaristan Türklerinin Tarihçesi", "1989 - 2002 Tarihleri Arasında Bulgaristan Türklerinin Durumu", "Türkiye - Bulgaristan İlişkileri ve Bulgaristan Türklerinin Durumuna Etkisi".

1989 yılından bu yana, Bulgaristan ve Türkiye arasındaki ilişkiler yoğunluk kazanmıştır. Bu ilişkiler, sadece Türk azınlığın durumu ile sınırlı kalmamış; askerî, ekonomik, kültürel ve siyasî bakımdan da iş birliğine gidilmiştir. Türk azınlığın Avrupa Birliği üyeliğine hazırlanan Bulgaristan ile Türkiye arasında "dostluk köprüsü" oluşturması, ileriye dönük ikili ilişkilerin gelişmesi bakımından önemlidir.

Anahtar kelimeler: Bulgaristan, Türkiye, azınlık, Balkanlar, göç.

1990'lı yıllarda soğuk savaş döneminin sona ermesi, Sovyetler Birliği'nin çözülmesi ve Yugoslavya'daki çatışmalar, kendini yeni bir jeopolitik ortamda bulan Türkiye'nin dış politikasında yepyeni bir sayfa açmıştır. Özellikle Balkan ülkelerindeki değişiklikler, Türkiye'yi yakından ilgilendirmiş ve bu bağlamda yeni bir dış politika çizilmesini gerektirmiştir. Bu durum, en yakın komşusu olan Bulgaristan ile de alakalıdır. Balkan ülkeleri arasında en fazla Türk nüfusuna sahip olan ülke Bulgaristan'dır. Dolayısıyla, yeni Türk dış politikasının çizilmesinde bu durum önemli rol oynamıştır. Kaldı ki, Bulgaristan'ın kurulduğu 1878 yılından bu yana, bu iki ülke arasındaki ilişkilerin merkezinde, yoğunlukla Bulgaristan'da yaşayan Türkler ve bunların Türkiye'ye göç ettirilmesi yer almıştır.

Bu çalışmanın amacı, 1989'dan sonra Türkiye ve Bulgaristan arasında gelişen ilişkileri gözden geçirerek Bulgaristan'da yaşayan Türkler açısından değerlendirmesini yapmaktır. Konu dâhilinde, Bulgaristan Türklerinin 1989'dan önceki tarihçesinden kısaca söz ederek son 10 - 13 yıldaki durumuna değineceğiz. Yine son dönemdeki Türkiye - Bulgaristan ilişkilerinin gelişmesi ve bunun Bulgaristan Türklerinin hayatına nasıl yansıdığı üzerinde ayrıntılı olarak duracağız. 1989'dan önceki Türkiye - Bulgaristan ilişkilerine ayrıntılı olmasa da yeri geldiğinde değinilecektir.

Stratejik Araştırmalar Dergisi Sayı: 2 EYLÜL 2003 Yıl: 1

* Paris, École des Hautes Etudes en Sciences Sociales'de doktora programı öğrencisi

1. 1989'a Kadar Bulgaristan Türklerinin Tarihçesi

Bulgaristan Türkleri, 1989'a kadar Türkiye - Bulgaristan ilişkilerinde hem belirleyici hem de bu ilişkilerden doğrudan doğruya etkilenen unsur olmuştur. Bu bakımdan Türk azınlığın Bulgaristan'daki tarihçesinden kısaca söz etmek gerekir.

Aynı coğrafi ortamı paylaşan çeşitli etnik gruplar bakımından "orijin" (köken) ve yaşadıkları mekânda "kadimlik" (eskilik) kavramları önem kazanmaktadır. Özellikle "orijin" sorunu, dünyanın çeşitli bölgelerinde siyasî ve tarihî olayların farklı yorumlanmasına ve katı milliyetçi görüşlerin beslenmesine yol açmıştır. Son zamanlarda Balkanlar'da yaşanan olaylar, buna dair pek çok örnek sunmuştur. Bulgaristan Türklerinin menşei konusu, 1989'dan önce bu ülkede yaşananlarla yakından ilgilidir.

Bulgar toplumunda, bu konuya dair yaygın olan iki görüş mevcuttur: Birinci görüşe göre, Bulgaristan'daki Türk azınlığın bir kısmı, XIV ncü yüzyılın sonundan itibaren Bulgar Çarlığı'nın Osmanlılar tarafından fethedilmesiyle bölgeye yoğun olarak Anadolu'dan gelen Türklerin ahfadıdır; diğer kısmı ise, Osmanlıların zorla Müslümanlaştırdığı Hristiyan Bulgarların torunlarıdır. İkinci görüş ise, Bulgaristan'da yaşayan Türklerin tamamen Osmanlıların zorla Müslümanlaştırdığı Hristiyan Bulgarların torunları oldukları ve Bulgaristan toprakları üzerinde Anadolu menşeli herhangi bir kolonizasyonun söz konusu olamayacağını ileri sürmektedir. Sağlam ilmî temellere dayanmayan söz konusu bu iki görüş (ilk görüşün birinci kısmı hariç), etnik çatışmalara her zaman ön ayak olabilecek niteliktedir.¹ Her iki görüş, Bulgaristan'daki Türklerin menşei sorununa ırkî değil, dinî açıdan yaklaşmaktadır. Irkî olarak soruna yaklaştığımızda ve tarihin derinliklerine indiğimizde, Bulgarların Türk menşeli olduklarını, çağlar boyunca Bulgaristan topraklarının Osmanlılardan önce pek çok Türk boyuna yurtluk ettiğini görürüz. Hatta Osmanlılar, Balkanlar'daki ilerleyişleri sırasında, Hristiyanlaşmış Kuman Türklerinden olan Bulgar soyluları ile karşılaşmışlardır. Son Bulgar çarları sülâlesi olan Şişman sülâlesi, Kuman menşelidir.² Dolayısıyla, soruna ırkî bakımdan yaklaşmak söz konusu değildir. Sorunun kaynaklandığı nokta "din"; yani "Hristiyan" olan birilerinin "Müslüman" olmasıdır. Bu duruma dramatik çizgiler katmak için de Müslümanlaşmanın zorla yapıldığı iddiası ortaya atılmaktadır. Ne yazık ki, Bulgaristan'da bazı ilmî çevreler, günümüzde de bu görüşlere hizmet

¹ Assia Stantcheva, " 'Le modèle ethnique bulgare' ou la coexistence intercommunautaire apaisée", *Synthèse de la Fondation Robert Schuman*, n. 32, www.robert-schuman.org/synth32.htm

² L. Rásonyi, "Kuman Özel Adları", *Türk Kültürü Araştırmaları*, 3 - 6 (1966 - 1969), s. 71 - 144; İ. Bojilov, *Familiyata na Asenevtsi (1186 - 1460)*, *Genealogya i prosopografya*, Sofya, 1994; P. Diaconu, *Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siècles*, Bükreş, 1978, s. 118; V. Stoyanov, "Bulgar Tarihinde Kumanlar (XI - XIV. yüzyıllar)", çev. Z. Zafer, *Türkler*, editör: H. C. Güzel - K. Çiçek - S. Koca, C. II, Ankara, 2002, s. 798 - 809. Ayrıca bk. Ayşe Kayapınar, "Kumanlar ve İkinci Bulgar Devleti (1187 - 1370)", *Türkler*, editör: H. C. Güzel - K. Çiçek - S. Koca, C. II, Ankara, 2002, s. 810 - 819.

etmektedir. Oysa, Bulgaristan Türklerinin menşei sorununa, ATATÜRK'ün "Ne mutlu Türküm diyene!" özdeyişi yer bırakmamaktadır. Zaten Bulgaristan Türklerinin Türkçe konuşmaları, dededen toruna korunan bir gelenekle Türk - Müslüman isimlerini taşımaları, İslâmiyet'e ve geleneklerine bağlılıkları, adları Türkçe olan yerleşim birimlerinde yaşamaları,³ Türk menşeli oldukları konusunda tereddüt bırakmamaktadır.

Mekânda "kadimlik" kavramı ise, Bulgaristan'daki etnik unsurlar bakımından tartışmalıdır. Çünkü Balkanlar, özellikle Bulgaristan toprakları, V nci yüzyıldan itibaren Türklerin yurt olarak tuttıkları mekân olmuştur.⁴ Bulgar isminin menşei bile Türkçe "bulgamak", yani "karışmak" fiili ile açıklanmaktadır.⁵

Türkiye'de ve Türkiye dışında Osmanlı kolonizasyonu üzerine yapılan tarih araştırmaları, Müslüman Türklerin Bulgaristan'daki menşeiine ışık tutması bakımından çok önemlidir. Ayrıca bu araştırmalar, Balkanlar'da Müslüman nüfusun sayıca artmasında, Osmanlı iskân siyasetinin rolünü ortaya koymaları bakımından da önem taşımaktadır.⁶ Çünkü Bulgaristan'ın

³ Türkçe yer adları konusunda, Vidin (Kuzeybatı Bulgaristan) ve Silistre'nin Varna kazası (Kuzeydoğu Bulgaristan) olmak üzere iki bölgeden örnek vermek istiyoruz. XV nci ve XVI ncı yüzyıllarda Vidin bölgesinde, şehir ve kasaba merkezleri dışındaki (Bugünkü Bulgaristan'da bulunanlar Vidin, Lom ve Belogradçik'tir.) yerlerde Türk - Müslüman yerleşimi oldukça sınırlı ve yer adları tamamen Slav kökenlidir. XIX ncu yüzyılda, bölgede Türkçe isimler taşıyan köyler artmış olmasına rağmen, yine de sayıları 10 - 15 köyü geçmemektedir. bk. *Carte de la Bulgarie*, çizen: A. Krivochiev, Viyana, 1892; *Carte générale du royaume de Serbie*, 1893, pl. III, VI, VIa. *Bulgarien mit Ostrumelien und Turk Thrakien*, çizen: T. Bannwarth, Berlin, 1903. Bugün Bulgaristan'da Türk - Müslüman azınlığın belki de en az bulunduğu bölge, yine Vidin bölgesidir. Silistre bölgesi, özellikle bugünkü Hacıoğlu Pazarı (Dobriç) civarını kapsayan XVI ncı yüzyıldaki Varna kazası ise, zıt bir görünüm sergilemektedir. XVI ncı yüzyılda, burada Slav isimli köyler yok denecek kadar azdır. Ayrıca, bölgedeki az sayıdaki Hristiyan köyünün adları da Türkçedir. Bu durum, Gagavuz Türklerinin varlığı ile açıklanabilir. Bunun haricinde bütün Türk - Müslüman köylerinin adları Türkçedir. Bugün bölgeye baktığımızda, 1989 yılında Türkiye'ye yapılan yoğun göçün ardından bile Türklerin en yoğun yaşadığı bölgelerden biri olduğunu görürüz. bk. Ayşe Doğan, *1597 Tarihli Silistre Mufassal Defterine Göre Varna Kazası*, AÜ Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Yayınlanmamış Lisans Tezi, Ankara 1996. Konusu, XV nci ve XVI ncı yüzyılda Vidin bölgesinin tarihi olan "XV.-XVI. Yüzyılda Vidin Sancağı" adlı doktora tez çalışması da devam etmektedir.

⁴H. İnalçık, "Türkler ve Balkanlar", *Balkanlar*, İstanbul 1993, s. 9 - 11; Ayşe Kayapınar, "Tuna Bulgar Devleti (679 - 1018)", *Türkler*, editör: H. C. Güzel - K. Çiçek - S. Koca, C. II, Ankara 2002, s. 630 - 640.

⁵ Kayapınar, s. 630 - 632.

⁶ Osmanlı kaynaklarına dayalı olarak Türklerin Anadolu'dan Balkanlar'a geçip yerleşmeleri konusunda Türk tarihçileri Ö. L. Barkan ile T. Gökbilgin'in çalışmaları çok önemlidir. Ö. L. Barkan, "Osmanlı Tarihinde Rumeli'nin İskânı İçin Yapılan Sürgünler Meselesi", *Cumhuriyet Halk Partisi Konferanslar Serisi*, 16, 1940, s. 55 - 72; _____, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler. II. Kolonizatör Türk Dervişleri", *Vakıflar Dergisi*, C II, 1942, s. 279 - 365; _____, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân Metodu Olarak Sürgünler", *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XI / 1 - 4, 1949 - 1950, s. 524 - 570+1 harita; C. XIII / 1 - 4, s. 56 - 78; C. XV / 1 - 4, 1953 - 54, s. 209 - 237; M. T. Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan*, İstanbul, 1957. Osmanlı döneminde Rumeli'deki Türk kolonizasyonu günümüz Türk tarihçilerinin de dikkatini çekmektedir.

ve genellikle Balkanlar'ın İslâmlaşması ve Türkleşmesi, Osmanlı kolonizasyonundan ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iç göç hareketlerinden bağımsız düşünülemez.⁷ Osmanlıların "istimalet"; yani hoşgörü ve koruma politikasının Balkanlar'ın Türkleşme ve İslâmlaşma sürecindeki önemine⁸ Bulgar tarih yazımında pek yer verilmemiştir. Başka bir deyişle, Osmanlı Devleti'nin İslâm hukukunun öngördüğü esaslar doğrultusunda, gayri müslimlere⁹ "zimmi" statüsü çerçevesinde din ve ibadet özgürlüğü tanınması ve onların can ve mal güvenliğini sağlamayı taahhüt etmesi vurgulanmamaktadır.¹⁰ Çünkü Osmanlıların takip ettiği hoşgörü politikasını tanımları, Bulgarların 1878'den beri tekrarlaya geldikleri "Osmanlıların Balkanlar'da zorla Hristiyan tebaayı İslâmlaştırdığı ve Türkleştirdiği" teorilerini yalanlamaları anlamına gelmektedir. Diğer yönden İslâmlaşmanın yoğun olarak görüldüğü XVII nci yüzyılda Hristiyan tebaayı Müslüman olmaya iten sebepler, dünya tarihçiliğinde henüz yeterince aydınlatılmamıştır. Bu yüzden sadece Bulgaristan'da değil, diğer Balkan ülkelerinde de Müslümanların kökeni konusu, politik amaçlarla gerek ülke bazında gerek ülkelerarası ikili ilişkilerde suiistimal edilmektedir. Bulgaristan bakımından vurgulamamız gereken bir diğer nokta da Bulgarların ülkelerindeki Türkleri, menşe itibarıyla "zorla yapılan İslâmlaşma" sürecinin ürünü olarak görmeleri, siyasî manada her zaman gerek Türk azınlık

Bulgaristan'daki Türk iskânı bakımından Y. Halaçoğlu, F. Emecen ve İ. Şahin'in çalışmaları önemlidir. bk. Y. Halaçoğlu, "XVI. Yüzyılda Sosyal, Ekonomik ve Demografik Bakımdan Balkanlarda Bazı Osmanlı Şehirleri", *Belleten*, C. LIII / 207 - 208, 1989, s. 637 - 679; F. Emecen, "Turkish Settlements in Rumelia / Bulgaria in the XVth and XVIth centuries: Town and Village Population", *International Journal of Turkish Studies*, C. IV / 2, 1990, s. 23 - 40; _____, "XVI. Asırda Balkanlar'ın Kuzeydoğu Kesiminde İskân Tipleri ve Özellikleri Hakkında Bazı Notlar", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri*, Ankara, 1990, 543 - 550; İ. Şahin, "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Sofya - Filibe - Eski Zağara ve Tatar Pazarı'nın Nüfus ve İskân Durumu", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 48, 1987, s. 249 - 256. Yabancı araştırmacılar arasında Bulgaristan'daki Osmanlı kolonizasyonu ve mirası ile ilgili olarak önemli eserler veren Hollandalı tarihçi M. Kiel'dir. bk. M. Kiel, *Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period*, Maastricht, 1985; _____, "Urban Development in Bulgaria in the Turkish Period: the Place of Turkish Architecture in the Process", *International Journal of Turkish Studies*, C. IV / 2, 1989, s. 79 - 129; _____, "Remarks on the administration of the poll tax (cizye) in the Ottoman Balkans and the value of poll tax registers (cizye defterleri) for demographic research", *Etudes balkaniques*, C. XXVI / 4, 1990, s. 70 - 104; _____, "La diffusion de l'islam dans les campagnes bulgares à l'époque ottomane (XVe-XIXe s.): colonisation et conversion", *Révue du Monde Musulman et de la Méditerranée*, 66, 1992, s. 39 - 53.

⁷ A. Jelyazkova, "Islamization in the Balkans as an Historiographical Problem: The Southeast - European Perspective", *The Ottoman and the Balkans. A Discussion of Historiography*, editör: F. Adanır - S. Faroqhi, Brill - Leiden - Boston - Köln, 2002, s. 225.

⁸ İnalçık, s. 16.

⁹ Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayrimüslimlerin durumu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Y. Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları*, Ankara, 2001.

¹⁰ İnalçık, s. 16

açısından gerek Türkiye'nin dış politikası açısından sıkıntılar yaratabilecek bir husustur.¹¹

Osmanlı - Rus Savaşı'ndan sonra, 1878 yılında Berlin Anlaşması ile kuzeyde bağımsız bir Bulgar Prensiği kurulmuştur. Burada yaşayan Türklerin bir kısmı, özellikle toprak sahipleri ve Osmanlı idaresinin yerel temsilcileri, Bulgaristan'daki yerlerini ve yurtlarını bırakarak Osmanlı İmparatorluğu'nun elinde kalan topraklara göç etmişlerdir. 1885'te Bulgarlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun elinde kalan Şarkî Rumeli Vilâyeti'ni Bulgar Prensiği'ne ilhak etmiştir. Bu tarihten itibaren Bulgaristan'da Türklerin yoğun olarak yaşadığı iki bölge oluşmuştur: Biri Dobruca ve Deliorman bölgelerini içine alan Kuzeydoğu Bulgaristan, diğeri de Rodop Dağlık bölgesini kapsayan Güneydoğu Bulgaristan'dır.¹² Yeni kurulan bir ülkenin idarecileri olarak her türlü Osmanlı mirasından uzaklaşmak isteyen Bulgar hükümetleri için, ülkedeki Türk - Müslüman varlığı rahatsız edicidir. Bununla birlikte, 1944 yılında ülkede komünizm rejimi kurulana kadar, Bulgar makamları Türk azınlığa karşı nispeten ılımlı bir politika izlemişlerdir.¹³ Yine de Birinci Dünya Savaşı, 1923 ve 1934'te Bulgaristan'daki hükümet darbeleri ve Türkiye'de ATATÜRK önderliğinde gerçekleştirilen reformlar, 1930 - 1940 yılları arasında Bulgar milliyetçiliğinin ivme kazanmasına yol açmıştır. Türkiye'deki yeniliklerden uzak kalan ve kendi içine kapanan Bulgaristan'daki Türk azınlık, ekonomik, kültürel ve sosyal açılardan durgunluk dönemi geçirmiştir.¹⁴ Türkiye - Bulgaristan arasında yapılan göç anlaşmaları, bir

¹¹ Bulgaristan'ın en objektif tarihçilerinden biri olarak gösterilen Maria Todorova ise, bu görüşün tam tersini savunur. Ona göre, "İslâmlaştırma tezinin, kolonizasyon tezinden daha iyi temellendirilebileceği gerçeği, Balkanlar'ın farklı kesimlerinde dönem dönem izlenmiş olan Müslüman karşıtı ya da Türk karşıtı girişimleri kesinlikle desteklemez. Bu, özellikle Bulgaristan'da 1980'lerde girilen isim değiştirme hareketi için geçerlidir. Müslümanlaştırılmış Bulgarlara tekrar ulusal kimliklerini kazandırmak amacıyla girilen bu harekette, bu insanların kendilerine ilişkin bakışları ve kavrayışları tümüyle göz ardı edilmişti. Buna karşılık kolonizasyon tezi, Balkanlar'daki Müslüman varlığı için tek açıklama olsaydı bile doğrudan bir etnik bağ iddiası öne süren bu tez, dönem dönem Türkiye'deki farklı siyasal çevrelerin benimsediği fazla hararetli, hatta saldırgan siyaseti meşrulaştırmaz". Maria Todorova, "Balkanlar'daki Osmanlı Mirası" editör: L. Carl Brown, *İmparatorluk Mirası: Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası*, İstanbul, 2000, s. 99.

¹² 1878'ten sonraki Bulgaristan hakkında bk. B. Lory, *Le sort de l'héritage ottoman en Bulgarie. L'exemple des villes bulgares, 1878 - 1900*, İstanbul, 1985. Türk azınlığın durumu hakkında bk. Ö. Turan, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878 - 1908)*, Ankara, 1998.

¹³ Bu dönem için bk. A. Eminov, *Turkish and Other Muslim Minorities in Bulgaria*, Londra, 1997; V. Stoyanov, *Turskoto naseleniye v Bilgariya mejdu polüsitate na etniçeskata politika*, Sofya, 1998; Nadège Ragaru, "Islam et la coexistence intercommunautaire en Bulgarie post - communiste", *Le nouvel Islam balkanique. Les musulmans, acteurs du poste - communisme*, 1990 - 2000, editör: X. Bougarel - Nathalie Clayer, Paris 2001, s. 242, 243.

¹⁴ Bununla ilgili bk. V. S. Ahmed, "Bulgaristan Türklerinin Siyasî ve Kültürel Tarihine Dair Genel Bir Çerçeve", *Türkler*, editör: H. C. Güzel- K. Çiçek - S. Koca, C. XX, Ankara, 2002, s. 385 - 393; H. Memişoğlu, "Bulgaristan Türklerinin Sosyo - Kültürel Yapısı", *Türkler*, editör: H. C. Güzel- K. Çiçek - S. Koca, C. XX, Ankara, 2002, s. 361 - 370; M. Günay, "Osmanlı Sonrası Bulgaristan Topuluğunun Dinî Hayatı", *Türkler*, editör: H. C. Güzel- K. Çiçek - S. Koca, C. XX, Ankara, 2002, s. 408 - 412.

kurtuluş yolu olarak hem azınlığın temsilcileri için hem ülkedeki etnik homojenliği sağlamak isteyen Bulgar makamları için emniyet supabı görevi görmektedir.¹⁵

1944 yılında komünist iktidarın kurulması ile milliyetçi emellere ve etnik farklılığa ilâveten Türk azınlığın durumunu belirleyen üçüncü bir unsur olarak Türkiye ile Bulgaristan arasındaki ideolojik çatışma eklenecektir. Komünistler iktidara gelir gelmez, kendilerinden önceki “burjuva” dönemi ile tüm bağı koparmak istediklerini her vesile ile vurgulamışlardır. Bu ilk dönemde, yeni rejimin temsilcileri, Türklerin kültürel durumunu “iyileştirme çabaları” göstermişlerdir.¹⁶ İhtilâl ideallerine inanmış ve komünist ideolojiyi komşu ülke Türkiye’de yayabilecek lâik bir Türk eliti yaratma amacı gütmeye başlamışlardır. Sosyal ve ekonomik gerilemenin sebebi ve sosyalist modernleşmeye engel olarak görülen İslâm dinine komünist iktidar savaş açmıştı. 1940’lı yıllarda vakıflar kamulaştırılmış ve medreseler kapatılmıştı. 1952 yılında ise, devlet okullarında dinî eğitim yasaklanmıştı. Ancak Türk azınlık dinine, geleneğine ve göreneklerine bağlı kalarak komünist iktidarı hayal kırıklığına uğratıp şaşırtmıştır. Hatta Bulgaristan’daki Müslümanlar, bütün uğraşlara rağmen “kolektifleştirme” hareketlerine sıcak bakmamıştır.¹⁷ Bunun sonucunda, komünizmin ilk yıllarında “ulusların eşit bir şekilde geliştirilmesi” fikri, katı bir Ortodoks nüve (çekirdek) etrafında tek Bulgar ulusu yaratma düşüncesine yerini bırakmıştır.¹⁸

1950 - 1951 yıllarında, Bulgaristan’daki komünizm döneminin ilk büyük göçü yaşanmıştır.¹⁹ Bu göç sonunda 150.000 civarında Türk, Bulgaristan’daki yerlerini ve yurtlarını terk ederek bir daha geri dönmek üzere Türkiye’ye göç etmiştir.²⁰ Ancak asıl sarsıntı, Nisan 1956’daki Komünist Partinin genel kurul toplantısından (Aprilski plenum), yani Todor Jivkov’un parti üzerindeki nüfuzunu güçlendirdiği tarihten sonra yaşanacaktır. Bundan böyle, İslâm ve Türk karşıtı söylemler azınlıklara karşı

¹⁵ Rağaru, s. 242, 243. 1944’ten önce Bulgaristan’dan Türkiye’ye yapılan göçler hakkında bk. B. Şimşir, *Bulgaristan Türkleri (1878 - 1985)*, Ankara, 1986, s. 212 - 230.

¹⁶ Komünizm döneminde Bulgaristan’daki Türklerin durumu ile ilgili olarak bk. W. Höpken, “Modernisierung und Nationalismus: Sozialgeschichtliche Aspekte der bulgarischen Minderheitspolitik gegenüber den Türken”, *Nationalitätenprobleme in Südosteuropa*, yyl. Roland Schönfeld, Münih - Oldenburg, 1987, s. 255 - 280; _____, “Emigration und Integration von Bulgarien - Türken seit dem Zweiten Weltkrieg”, *Minderheitsfragen in Südosteuropa*, Münih - Oldenburg, 1992, s. 359 - 375; _____, “From Religious Identity to Ethnic Mobilisation : The Turks of Bulgaria before, under and since Communism”, *Muslim Identity and the Balkan States*, yyl. H. Poulton - Suha Taji-Farouki, Londra - Hurst, 1997, s. 55 - 81.

¹⁷ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Memişoğlu, s. 365 - 367.

¹⁸ Rağaru, s. 243 - 244.

¹⁹ Aslında bu göç, Kore Savaşı’na katılan ve NATO’ya üye olan Türkiye’yi cezalandırmak amacıyla Türk ekonomisini felce uğratmak isteyen Stalin’in emri ile başlatılmıştır. Kemal H. Karpat, “Introduction: Bulgaria’s Methods of Nation Building and the Turkish Minority”, *The Turks of Bulgaria: The History, Culture and Political Fate of a Minority*, yyl. K. Karpat, İstanbul, 1990, s.1 - 22.

²⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Şimşir, s. 212 - 230.

güdülen asimilasyon politikası doğrultusunda kullanılacaktır.²¹ Bu tarihten itibaren sistematik bir şekilde Türk azınlığa uygulanan asimilasyon politikası, Aralık 1984 - Mart 1985 tarihleri arasında gerçekleştirilen zorla isim değiştirme kampanyası ile doruk noktasına ulaşacaktır. Bu kampanya çerçevesinde Türkler, “özüne döndürülme sürecine -vızroditetelen protses”; yani “zorla Bulgarlaştırılma süreci”ne tâbi tutulacaktır.²² Ülkedeki Türk ve Müslüman varlığını yok etmek için basit ve etkili bir yöntem, ama nereye kadar ?

Bütün yerel ve üst düzey elemanlarını harekete geçiren Bulgar Hükûmeti, Bulgarlaştırma politikasını Rodop bölgesinden başlatarak Deliorman bölgesine doğru ilerletmiş, böylece asimile etme faaliyetlerini güneyden kuzeye doğru yaymış, karşı gelenleri de hapsedmekten ve öldürmekten geri kalmamıştır.²³ Türk gazetelerinin yayımlanmasına ve Bulgar Radyosundaki Türkçe yayınlara son verilmesinden sonra, Türkçenin konuşma dili olarak kullanılması da yasaklanmıştır. Artık, Bulgaristan’da Türk kimliğini oluşturan bütün öğeler, gelenek ve görenekler yasaktı.²⁴

Bulgar makamlarının ülkede yaşanan olayları, resmî olarak dış dünyaya yansıtırken kullandıkları ifadeler oldukça ilginçtir. Onlara göre, 1968’de yapılan Türkiye - Bulgaristan Göç Anlaşması’na istinaden 1978 yılına kadar yapılan göçlerle Bulgaristan’da Türk kalmamıştı. Kalanlar ise, “zorla Müslümanlaştırılmış ve Türkleştirilmiş” Bulgarlar olup “orijinlerine” dönmekte idiler. İşte bu iddialar doğrultusunda, Sofya Hükûmeti herhangi bir göç anlaşması teklifini kabul etmeyecekti.²⁵

Bulgaristan’da vuku bulan bu olaylar, Türkler arasında teşkilatlanmalara yol açmıştır. Daha sonra Hak ve Özgürlükler Hareketinin (HÖH) Başkanı olacak Ahmet Doğan ve bu teşkilâtların pek çok üyesi tutuklanmıştır. 1989’un Mayıs ayının ortasında, Kuzey Bulgaristan’da açlık grevleri ve yürüyüşler düzenlenmiştir. Türkler, kültürel haklarının, ibadet özgürlüklerinin, adlarının geri verilmesini ve Türkçe konuşma yasağının kaldırılmasını istemektedir. Olaylar, Kuzeydoğu Bulgaristan’dan güneye, Hasköy bölgesine sıçramıştır. Bu tür hadiseler karşısında güçsüz kalan Bulgar makamları, bütün kuvvetlerini harekete geçirmiş ve yürüyüşlerin elebaşılarını ülkeden kovarak Yugoslavya, Avusturya, Romanya, Macaristan

²¹ A. Eminov, “Bulgaristan’daki Türkler (1945 - 1983)”, çev. Mine Çankaya, *Türkler*, editör: H.C. Güzel - K. Çiçek - S. Koca, C. XX, Ankara, 2002, s. 380 - 382.

²² 1984 - 1985’te Türklerin Bulgarlaştırılma sürecine tâbi tutulmasına dair ayrıntılar için bk. H. Poulton, *The Balkans. Minorities and State in Conflict*, Londra - Hurst, 1991, s. 129 - 151; Jens Reuter, “Die Entnationalisierung der Türken in Bulgarien”, *Südosteuropa*, C. XXXIV, S. 3 - 4, 1985, s. 169 - 177.

²³ Amnesty International’ın verdiği bilgiye göre çıkan olaylarda ölenlerin sayısı 100, Helsinki Watch’a göre 300 - 1500, Bulgar resmî makamlarına göre 7 kişidir. bk. Rağaru, s. 244 / n. 5. B. Şimşir’e göre ise bu sayı, 800 ile 2.500 kişi arasındadır. Şimşir, s. 340.

²⁴ Rağaru, s. 244 - 245; Günay, s. 413; Eminov, s. 377 - 383.

²⁵ Rağaru, s. 245. 1989’dan önce 1969 - 1978 yılları arasında, Bulgaristan’dan Türkiye’ye yakın akraba göçü yapılmıştır. bk. Şimşir, s. 314 - 338.

gibi ülkelere göndermiştir. Türkiye'den ve dünya kamuoyundan gelen tepkiler ile ülkedeki azınlığın hareketlenmesi üzerine Bulgaristan, sınırlarını açıp Türklerin göç etmelerine izin vermek durumunda kalmıştır.²⁶ Böylece, 29 Mayıs 1989'da Bulgar Televizyonu aracılığıyla Todor Jivkov, "Bulgar Müslümanlarından" arzu edenlerin Türkiye'ye gidebileceğini bildirmiş ve Türkiye'ye sınırlarını açması konusunda çağrıda bulunmuştur.²⁷ Neticede İkinci Dünya Savaşı'ndan itibaren dünya tarihinde, ilk kez bu kadar büyük bir göç yaşanmış, 320.000 kadar Bulgaristan Türkü²⁸ ana vatanlarına; yani Türkiye'ye yerleşmiş, böylece Türk - Bulgar ilişkilerinde yeni bir dönem başlamıştır.

2. 1989 - 2002 Tarihleri Arasında Bulgaristan Türklerinin Durumu

29 Aralık 1989'da Todor Jivkov rejiminin yıkılışının ardından, Bulgar milliyetçilerinin Türk azınlığa karşı tepkisi dinmemiştir. Hükûmetin Türk azınlığın ve diğer Müslümanların haklarını geri verme kararını protesto etmek için, Güney Bulgaristan'ın Kırcaali şehrinde Ulusal Çıkarları Savunma Komitesi kurulmuştur. Bu komite ve komiteyi destekleyen Bulgar milliyetçileri, Müslümanlara adlarının geri iade edilmesine ve azınlıkların bulunduğu bölgelerdeki okullarda "Türkçe"nin ders olarak okutulması kararına karşı çıkmakta idiler. Milliyetçilere göre, Bulgaristan'da azınlıklara yer yoktu. Onlara göre, azınlıklar ya asimile olacaklar ya da göç edeceklerdi. Radikal Milliyetçi Parti, açıkça isteklerini dile getirmekte idi. Türkler Bulgaristan'dan kovulacak ve yerine Moldova'dan Bulgarlar getirilecekti.²⁹ Birkaç gün içinde, milliyetçi söylemler ve yürüyüşler Bulgaristan'ın diğer bölgelerine de sıçradı. Sofya, Filibe (Plovdiv), Hasköy (Haskovo), Plevne (Pleven), Şumnu (Şumen), Rusçuk (Ruse), Eski Cuma (Tirgovişte) ve İslimiye (Sliven) gibi şehirlerde yürüyüşler düzenlenmekte idi. Milliyetçilere göre, Müslümanların haklarının geri verilmesi, mutlaka "kültürel özerklik isteklerine" yol açacaktı ki, bu da "Bulgar kültürel yapısını" zedeleyecekti. Bulgar milliyetçilerinin diğer endişeleri de Türkiye'nin Bulgaristan'ı işgal edip "Türk ve Türk olmayanlar" olmak üzere ikiye ayırması; yani "ikinci bir Kıbrıs" yaratması idi. Ayrıca, doğum oranı yüksek olan Türklerin kısa sürede çoğalıp Bulgaristan'ı Türkleştireceğinden ve Müslümanlaştıracağından endişe ediliyordu.³⁰

8 - 12 Ocak 1990'da Sofya'da bir konferans toplandı. Bu toplantıda, ülkedeki azınlıklar sorunu masaya yatırıldı. Konferansın sonunda her iki tarafı memnun edecek bir bildirge yayımlandı. Buna göre, Müslümanlar kendi adlarını geri alabilecek, ibadetlerini serbestçe icra edebilecek,

²⁶ Ö. E. Lüttem, *Türk - Bulgar İlişkileri, 1983 - 1989*, C. I, ASAM, Ankara, 2000, s. 173 - 572.

²⁷ Ragaru, s. 246 - 247.

²⁸ Türkiye'ye 1989 yılının yazında göç eden Bulgaristan Türklerinin sayısı ile ilgili olarak çeşitli çalışmalarda farklı rakamlar verilmektedir. bk. Ragaru, s. 247 / n. 12. Genelde 300.000 kişinin üzerinde bir rakam gösterilmektedir.

²⁹ Eminov, *Turkish and Other Muslim Minorities in Bulgaria*, Londra, 1997, s. 19.

³⁰ a.g.e., s. 20.

geleneklerini yaşayabilecek ve Türkçeyi günlük hayatta kullanma hakkına sahip olacaktır. Ancak, diğer taraftan da Bulgaristan sınırları dâhilinde tek resmî dilin Bulgarca olduğu ilân edilmekte idi. Dolayısıyla 6 Mart 1990'da Parlâmento, Bulgar Vatandaşlarının İsim Kanunu'nu kabul ederek Türklerin, Türk - Müslüman adlarını geri almalarını sağlamıştır. Bu arada, Türklerin Türkçe gazete çıkartma, dinî eğitim veren okullar açma ve Türkçe dersler koydurma girişimleri, Bulgar milliyetçilerini yeniden harekete geçirmiştir. Bulgar medyası da bu aşırı milliyetçi faaliyetleri destekleyerek Türk karşıtı hikâyeler uydurup okuyucularına sunmakta idi. Bulgar Sosyalist Partisi (BSP), bu hikâyelerden bir çoğunu seçim kampanyalarında kullanmıştır.³¹ BSP, özellikle 1991'deki erken seçim kampanyasında, daha önceki dönemde Türk karşıtı söylemlerden kaçınırken bu kez taktik değiştirip propaganda faaliyetlerinde Türk düşmanlığına yer vermiş, Temmuz 1991'de kabul edilen Bulgaristan Anayasası'nın 11 nci maddesine dayanarak HÖH'nin etnik ve dinî temellere dayalı bir parti olduğu için kapatılmasını istemiştir.³² Fakat seçmenlerin çoğunluğu bu tür söylemlere soğuk bakmış, BSP'nin rakibi Demokratik Güçler Birliği (DGB), seçimleri kazanan parti olmuştur. 1992 - 1994 yılları arasında, BSP yine iktidara geldi ise de bu kez Türk karşıtı söylemleri geri plâna itip Jelyu Jeleu üzerindeki etkisini kullanarak siyasî ve ekonomik gücüne yeniden kavuşmaya çalışmıştır.³³ Milliyetçi söylemler, DGB'de de görülmektedir. Örneğin, 1992 yılında yapılan nüfus sayımı sırasında, Pomakların oturduğu Yakuruda ve Nevrokop (Gotse Delçev) bölgesinin sakinleri, kendilerinin Türk ve ana dillerinin de Türkçe olduğunu beyan etmişlerdir. Bulgar medyası ve siyasî partiler, bu durumdan faydalanarak karşı kampanya başlatmış ve HÖH'yi Pomakların³⁴ oturduğu bölgeleri "zorla Türkleştirme" çabasında olmakla suçlamıştır. Neticede, bölgede incelemeler yapmak üzere hem BSP hem de DGB taraftarlarından oluşan bir komisyon tertip edilmiş ve bu komisyonun raporu üzerine Parlâmentoda 240 milletvekilinden 160'ının oyu ile Yakuruda ve Nevrokop (Gotse Delçev) bölgelerindeki sayım sonuçlarının iptali kabul edilmiştir.³⁵

Bulgarların Türkler ile ülkedeki diğer azınlıklar hakkındaki görüşlerini yoklamak için 1992 yılında yapılan bir anketin sonuçlarına göre, Bulgarların % 51,1'i Türkleri ülke güvenliği bakımından tehlike olarak görüyor, % 83,3'ü Türklerin dinî bakımdan fanatik olduklarını düşünüyor, % 36,5'i daha fazla Türk'ün Türkiye'ye göç etmesi için gereken her şey yapılmalı diyor,³⁶ %

³¹ a.g.e., s. 21 - 22.

³² Ayrıntı için bk. Kjell Engelbrekt, "Mouvement for Rights and Freedom to Compete in Elections", *Report on Eastern Europe*, C. I, S. 4, 1991, s. 1 - 5.

³³ Ragaru, s. 259 - 260.

³⁴ Oysa, "Aziz Ioan Predteça" adlı Gelişme ve Hristiyanlık Hareketi'nin Lideri Boyan Saraev gibi bazı Ortodoks din adamları, Pomak gençleri arasında propaganda yapıp "doğru yola" davet ediyor; yani Hristiyanlaştırmaya çalışıyordu. Kırcaali, Krumovgrad (Koşukavak) ve Orta Rodoplarda 20.000 Müslüman'ın Hristiyan olduğu söylenmekteydi. N. Ragaru'nun da belirttiği gibi bu sayının doğruluğunu tespit etmek oldukça güçtür. bk. Ragaru, s. 277 / n. 64.

³⁵ a.g.m., s. 260.

³⁶ Eminov, s. 22.

35,2'si ad değiştirme sürecinin Bulgar ulusunun birliğini sağlanması açısından gerekli olduğunu düşünüyor, % 56,2'si "Türkleştirilmiş Bulgarların torunlarına Bulgar bilincini yeniden kazanmaları konusunda yardım edilmesi" gerektiğini düşünüyor ve % 60'ı da bu konuda uygulanan yöntemin tartışmalı olabileceğini, fakat gayenin doğru olduğunu savunuyordu. Ancak belirtmeliyiz ki, bu anket, Bulgaristan'da komünizm sonrası dönemin ilk yıllarında yapılmıştır. Bu dönemde, pek çok değişikliğin nelere yol açabileceği bilinmediği için toplumun çeşitli unsurları arasında gerginlik ortaya çıkmıştır.³⁷ şu ana kadarki duruma bakılırsa, 1989'dan sonra bu ülkede yaşanan "geçiş döneminde", diğer Balkan ülkelerinden farklı olarak sivil savaşa yol açacak mahiyette etnik sorunlar yaşanmamıştır.

1991 yılındaki DGB Hkmeti, HH'nin desteği ile kurulmuştur. Ancak kısa süre sonra, iki partinin temsilcileri arasında anlaşmazlık çıkmış, Bulgaristan'da bir krizin baş göstermesi zerine Türkiye'ye g yeniden başlamıştır. HH'nin seçmen oranı, 1991 seçimlerine nazaran 1994 yılında dşmştr.³⁸ Kurulduğu 1990 yılından beri, HH'nin en başarısız olduğu seçim 1994 yılında yapılan seçimdir.

Bütün bunlara rağmen, kurulduğu tarihten itibaren HH'nin gelişimini değerlendirecek olursak, vurgulamamız gereken en önemli gelişme, Bulgaristan'ın siyasî hayatında kendisini kabul ettirmiş olmasıdır.³⁹ Resmî olarak 4 Ocak 1990 yılında Ahmet Doğan'ın liderliğinde kurulan bu Parti, giderek artan bir hızla Bulgaristan'ın kaderini tayin edecek konuma gelmiştir. Kuruluşundan sonra yapılan ilk seçimde, 400 sandalyelik Bulgar Parlâmentosuna HH'den 23 milletvekili girmiştir. 13 Kasım 1991 tarihinde yapılan erken seçim sonuçlarına göre, sandalye sayısı 240'a düşürülen Bulgar Parlâmentosuna HH'den 24, 17 Haziran 2001 tarihinde yapılan seçim sonuçlarına göre ise, 21 milletvekili girmiştir.⁴⁰

Aşağıdaki tabloda, HH'nin Bulgaristan Parlmentosunda yıllara göre kazandığı milletvekilliği sayısı görülmektedir.

Haziran	1990	23 milletvekili
Kasım	1991	24 milletvekili
Aralık	1994	15 milletvekili
Nisan	1997	19 milletvekili
Haziran	2001	21 milletvekili ⁴¹

³⁷ Rağaru, s. 255.

³⁸ a.g.m., s. 262 - 263.

³⁹ Ahmet Doğan'ın bu konudaki rolü ile ilgili olarak bk. V. Chukov, "Bulgar - Post - Totaliter Liberalizmin Türk Bayraktarları: Haklar ve zgrlkler Hareketi", *Türkler*, editör: H.C. Güzel - K. iek - S. Koca, C. XX, Ankara, 2002, s. 401 - 406.

⁴⁰ Bulgaristan Parlmentosunda, Kasım 1991 seçimlerinden itibaren toplam 240 sandalye mevcuttur. Bu tarihten önce, sandalye sayısı 400'dr.

⁴¹ 1990, 1991, 1994 seçimleri için bk. *L'Europe centrale et orientale*, Paris 1991, 1993, 1994; 1997'de yapılan seçimler hakkında bk. *Dirjaven vestnik*, n. 34, 1997, s. 11. Bulgaristan'da yapılan en son seçimler (Haziran 2001 seçimleri) ile ilgili olarak bk. *La France en Bulgarie*, 39^e *Assemble nationale*, <http://www.ambafrance-bg.org/pays.html>.

Kasım 1991 ile Haziran 2001 seçimlerinde (her iki seçimde Parlâmentodaki sandalye sayısı 240'tır.) elde edilen sandalye sayısına baktığımızda, sayıca bir düşüşün olduğunu hemen görebiliriz; ancak son yapılan seçimlerde, Bulgaristan tarihinde ilk kez görülen ve Türkler açısından çok önemli olan bir gelişme söz konusudur. Bulgaristan'ın kurulduğu 1878 yılından itibaren, hükûmet ortağı sıfatıyla Türkler ilk defa bakan olarak ülke yönetiminde görev almıştır. HÖH'den Ünal Lütfi, 4 Pârlamento Başkan Yardımcısı'ndan biridir. Tarım ve Orman Bakanlığı görevine Mehmet Dikme getirilmiştir. Nejdet Mollov da Devlet Bakanı olarak Simeon Saxe - Cobourg - Gotha'nın kabinesinde görevlendirilmiştir. Türklerin tarım ve ormancılık sektöründe yoğun olarak çalıştığını düşünürsek, Tarım ve Orman Bakanlığının HÖH'ye verilmesinin önemi anlaşılacaktır. Bugün Bulgaristan'daki Türkler, bu Parti sayesinde siyasî açıdan en faal azınlığı oluşturmaktadır.

Mart 2001'de yapılan nüfus sayımının resmî sonuçlarına göre, Bulgar vatandaşı Türklerin sayısı 757.781 kişidir.⁴² Dolayısıyla, toplam olarak 7.973.673 kişilik bir nüfusa sahip olan bu ülkedeki Türklerin oranı % 9,5'tir.⁴³ 4 Aralık 1992'deki nüfus sayımının sonuçlarına kıyasla Türk nüfusunda 42.276 kişilik bir düşüş söz konusudur. Bu düşüş, "diğer" olarak adlandırdığımız kesimin nüfusundaki artışla açıklanabilir; çünkü bu gruba sayım sırasında etnik menşeyini belirtmeyenler de dâhil edilmiştir. Bu durumun sebebi, 1992'den sonra Türkiye'ye yapılan göçün devam etmesi de olabilir. Aşağıdaki tabloda da görüleceği üzere, Türkler, komşumuz Bulgaristan toplumunda sayıca en önemli azınlık konumundadır.

4 Aralık 1992 nüfus sayımı sonuçları			Mart 2001 nüfus sayımı sonuçları	
Toplam	8.487.317		7.973.673	
Bulgar	7.271.185	% 85,7	6.660.682	% 83,6
Türk	800.052	% 9,5	757.781	% 9,5
Çingene	313.396	% 3,4	365.797	% 4,6
Diğer	102.684	% 1,3	189.413	% 2,3

Siyasî ve demografik açıdan Türklerin Bulgaristan'da en önemli azınlığı oluşturması, kesinlikle azınlığın her türlü sorununun çözüldüğü anlamına gelmemektedir. Bulgaristan'daki Türk azınlığın önündeki en önemli sorunlardan biri, kültürel gelişmeyi sağlayacak eğitim sorunudur. Orta öğretim düzeyinde karışık nüfusa sahip bölgelerde, "Türkçe" seçmeli ders

⁴² Komünizm döneminde yapılan sayımlardan sadece 1965 yılında yapılan sayımın sonuçları resmî olarak açıklanmıştır. Daha sonraki sayımların verileri gizlenmiştir. Buna göre, 1965'te Bulgaristan'daki Türklerin sayısı 746.755'tir. Bunun için bk. Poulton, s. 119.

⁴³ Stantcheva, n. 32.

olarak konulmuş, ancak öğretmen eksikliği sorunu ile karşılaşmıştır. Çünkü Sofya Üniversitesindeki Türkoloji Bölümünün çok az sayıda öğrenci (1989'dan önce kontejanı iki kişiden ibaretti.) alması, Türk dili ve edebiyatına vâkıf çok az kişinin yetişmesine yol açmıştır. Dolayısıyla, 1991 yılında "Türkçe" seçmeli ders olarak konulduğunda, öğretmen sıkıntısı hemen baş göstermiştir. Aynı sorun Şumnu, Rusçuk ve Mestanlı'daki (Momçilgrad) imam - hatip liselerinde, hatta Sofya'da 1994 yılında kurulan Yüksek İslâm Enstitüsünde yaşanmıştır. Bu okullarda, hem iyi derecede Türkçe bilen hem ilâhiyat mezunu olan elemanlara ihtiyaç duyulmuştur. Bulgaristan'da yaşayan Türk azınlık, bir yandan komünizm rejiminin mirası olan ağır bürokrasiyi yenme mücadelesi verirken diğer yandan iyi yetişmiş, eğitim ve öğretimde etkili olabilecek kimselere gereksinim duymuştur. Türkiye Diyanet Vakfı'nın Bulgaristan Müslümanlarına yaptığı nakdî yardım 1991 - 1992 yılları arasında 300.000, 1993 - 1994 yılları arasında 450.000, 1995 - 1997 yılları arasında 100.000 Amerikan dolarının üzerindedir. Bunun dışında, Türkiye'den pek çok gönüllü kuruluş da Bulgaristan'daki soydaşlarımızın eğitim ve dinî ihtiyaçlarının karşılanması için yardımda bulunmuştur.⁴⁴

Bir taraftan Sofya Üniversitesinin Türkoloji Bölümünün öğrenci kontenjanı artırılmış, diğer taraftan Şumnu ve Kırcaali Üniversitelerinde beş yıllık bir eğitimle öğretmen yetiştiren Türk Pedagoji Enstitüleri açılmıştır.⁴⁵ Yine söz konusu "İslâmî" eğitim veren kurumlara eleman yetiştirmek üzere, Türkiye'ye ve bazı Arap ülkelerine burslu öğrenciler gönderilmiştir. Burada, bir noktaya parmak basmamız gerekiyor. "Bulgaristan'daki Müslümanlar" adı altında Türkler, Pomaklar ve Müslüman Çingeneler anlaşılmaktadır. Türk asıllı öğrenciler Türkiye'ye gönderilirken Pomak asıllılar, dinî eğitim almak üzere Arap ülkelerine gönderilmektedir. Bu öğrenciler Bulgaristan'a döndüklerinde, farklı yerlerde yetişen ve din bakımından farklı görüşlere sahip iki grup oluşmaktadır ki, bu da Bulgarlar tarafından bilinçli olarak desteklenmekte olup Pomaklarla Türkler arasında bir tür sürtüşmeye yol açmaktadır. Hatta Bulgar medyası, Arap ülkelerinden gelen konferansçıları destekler mahiyette reklâm yapmakta ve bu sürtüşmenin artması için çaba harcamaktadır.⁴⁶ Bulgaristan Müslümanlarının Başmüftüsü olan kişiler de bu noktada önemli rol oynamaktadır. Örneğin, BSP'nin adayı olan Nedim Gencev,⁴⁷ Arap dünyası ile ilişkilere önem vermiştir. HÖH adayı olan Fikri SALİ ise, Türkiye ile ilişkileri geliştirme taraftardır. 1997'de seçilen Mustafa Aliş Hacı ise, yine Arap ülkelerine yönelmiştir⁴⁸. Bir diğer problem de HÖH

⁴⁴ Ö. Turan, "Balkan Türklerinin Dinî Meseleleri", *Yeni Türkiye*, S. 16, Temmuz - Ağustos 1997, s. 1747.

⁴⁵ Ö. Turan; "Bulgaristan'da Totaliter - Komünizm Rejiminin Yıkılmasından Sonra Çıkan Türkçe Gazeteler", *Yeni Türkiye*, S. 3, Mart - Nisan 1995, s. 299 - 300.

⁴⁶ Rağaru, s. 270.

⁴⁷ Nedim Gencev, daha sonra HÖH'yi bölmek amacıyla BSP ve DGB'den destek alarak Demokratik Adalet Partisini (DAP) kurmuş, ancak girişimlerinde başarılı olamamıştır. HÖH'yi bölme girişimleri için bk. Chukov, s. 403.

⁴⁸ Rağaru, s. 270.

tarafından burslu olarak Türkiye'ye gönderilen öğrencilerin Bulgaristan'a döndüklerinde, istihdam edilirken güçlüklerle karşılaşmalarındır.

Bulgaristan Türklerinin ana dilleri bakımından kendilerini geliştirmeleri konusuna gelince, şöyle bir durum ortaya çıkmaktadır. Bulgar Radyosunda haftalık birkaç saatlik yayınlar yetersiz gelmektedir. Bulgaristan Devlet Televizyonu, Ekim 2000'den itibaren ilk defa olmak üzere günde 10 dakika Türkçe yayın yapmaya başlamıştır.⁴⁹ Uydu aracılığı ile ulaşılan Türk televizyon kanallarının yayınları hem Türkçeyi öğretmeleri hem de Türkiye hakkında bilgi vermeleri bakımından çok önemlidir. Ayrıca, Bulgaristan Türklerinin hem Bulgarca hem Türkçe olarak takip edebilecekleri gazete ve dergiler de bulunmaktadır. 1990'dan beri Bulgaristan Müslümanları Başmüftülüğünün aylık olarak çıkarttığı Türkçe ve Bulgarca yayımlanan "Müslümani/Müslümanlar" gazetesi,⁵⁰ 1991 yılının Şubat ayında HÖH'nin yayın organı Türkçe ve Bulgarca olmak üzere iki dilde yayımlanan "Prava i svobodi/ Hak ve Özgürlükler" gazetesi, Türkiye'deki "Zaman" gazetesinin haftalık olarak Bulgaristan'da çıkan nüshası ve hem Türkçe hem Bulgarca yayımlanan "Zaman" ile "Umut" dergisi bunlardan birkaçıdır.⁵¹ Ayrıca, "Cır cır" (Türkçe ve Bulgarca), "Balon ve Filiz" (Türkçe) gibi çocuk dergileri ile "Güven" (Türkçe ve Bulgarca çıkmakta olup Komünizm döneminde çıkan "Yeni Işık" gazetesinin devamı niteliğindedir.), "Kaynak" gibi süreli yayınlar da çıkmaktadır.⁵² Bunların yanı sıra, 2001 - 2002 öğretim yılında Türk çocuklarının okullarda Türkçe ders görebilmeleri kararlaştırılmıştır.⁵³

Bulgaristan'da 1989'dan sonra yaşanan ekonomik krizden en çok etkilenenler Türkler, Pomaklar ve Çingenerler olmuştur. Devlet işletmelerinin kapatılarak komünizm öncesindeki sahiplerine geri verilmesi, tarımsal alanların özelleştirilmesi ve ihracat alanlarının daralması, bu azınlıklar arasında işsizliğin yaygınlaşmasına ve fakirleşmeye yol açmıştır. Türkler, işsiz kalma korkusuyla hem az ücretli hem de az eğitim gerektiren işleri tercih etmelerine rağmen, iş bulma ve işlerini koruma konusunda ayrımcılığa maruz kalmışlardır. Bulgaristan'daki Türkler, iş bulma konusunda eğitim bakımından dezavantajlı konumdadır. Bu durum, diğer Müslüman azınlıklar için de geçerlidir. Çünkü yeni düzende iş bulmak, üniversite düzeyinde eğitim ve dil bilmeyi gerektirmektedir. Bundan dolayı, Türkler kırsal kesimde çalışmak ve yaşamak durumundadır. Sonuç itibarıyla soydaşlarımız, daha

⁴⁹ Ö. Turan, "XX. Yüzyılda Türk Toplulukları", *Türkler*, editör: H. C. Güzel - K. Çiçek - S. Koca, C. XX, Ankara, 2002, s. 339.

⁵⁰ Ragaru, s. 269.

⁵¹ a.g.m., s. 269.

⁵² Ö. Turan, "Bulgaristan'da Totaliter - Komünizm Rejiminin Yıkılmasından Sonra Çıkan Türkçe Gazeteler", *Yeni Türkiye*, S. 3, Mart - Nisan 1995, s. 299.

⁵³ Türkiye Cumhuriyeti, Bulgaristan'da okutulan Türkçe dersler için 40.000 kitap bağışlamıştır. Beşinci ve sekizinci sınıflar arasındaki öğrenciler, bu kitaplardan Türkçe olarak Dünya ve Türk Klâsiklerini okuyacaklardır. bk. *Turkish Daily News*, 19 Ocak 2001, s. 4; Ö. Turan, "XX. Yüzyılda Türk Toplulukları", *Türkler*, editör: H. C. Güzel - K. Çiçek - S. Koca, C. XX, Ankara, 2002, s. 339, 358 / n. 44.

kaliteli eğitim ve sağlık hizmetinden yararlanamamakta ve şehir hayatından giderek uzak kalmaktadır.⁵⁴ Bu da Bulgaristan Türklerinin Türkiye’de ve Bulgaristan vatandaşlarına vizesiz dolaşım hakkı tanınmasından sonra Avrupa ülkelerinde iş aramalarına yol açmıştır. Özellikle, 1993 - 1996 yılları arasında Türkiye’ye ekonomik sebeplerden dolayı göç artmıştır. Haziran 2001’den sonra, HÖH, Bulgar Hükümetinin koalisyon ortağı olarak azınlıkların ekonomik haklarını korumaya ve Türklerin durumunu iyileştirmeye yönelmiştir.⁵⁵ Türk işletmecilerin Bulgaristan’daki yatırımları da Bulgaristan Türkleri arasındaki işsizlik oranının azalmasına yardımcı olmuştur.

Şüphesiz, komünizm sonrası dönemde, Bulgaristan’da yaşayan Türkler açısından çok önemli gelişmeler olmuştur. Ancak Türk unsurunun Bulgaristan’da yaşamaya devam etmesi, kendini geliştirmesi için özellikle eğitim alanında yapılabilecek pek çok şeyin olduğuna inanıyoruz. Sofya’da ana okulu seviyesinden başlayıp üniversite düzeyine kadar eğitim veren bir kurum kurulabilir.⁵⁶ Türklerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerin merkezi durumunda olan kasabalarda, Türkçe yazılmış olan kitaplardan oluşan kitaplıklar ve kütüphaneler oluşturulabilir. Ayrıca, Bulgaristan’daki Türklerin ekonomik olarak güçlenmelerine ve refah düzeylerini yükseltecek yatırımların daha da artırılmasına önem verilmelidir. Bütün bunlar, Bulgaristan’daki Türk azınlığın ana vatanla bağıını güçlendirmesi yolunda yapılacak önemli çalışmalardır.

3. Türkiye - Bulgaristan İlişkileri ve Bulgaristan Türklerinin Durumuna Etkisi

1989 yılından önce, Bulgaristan ile Türkiye arasında yapılan resmî ziyaretler ve kurulan ilişkiler, genelde göç anlaşmalarının imzalanmasına yol açmakta idi. Örneğin, 1968’de Todor Jivkov’un Türkiye’yi ziyaret etmesi ile iki ülke arasında “iyi dostluk ve komşuluk dönemi” başlamıştı. Bu ziyaret sırasında, yakın akraba göçüne (1969 - 1978) yol açan bir göç anlaşması imzalanmıştır. Türkiye’de dostluk havası eserken, arka plânda Bulgaristan, Türk azınlık üzerindeki baskıyı artırıyordu. Pomakların adları, aslında böyle bir dönemde; yani 1972 - 1974 yılları arasında değiştirilmiştir.⁵⁷ 1981 - 1983 yılında, devlet başkanları düzeyindeki karşılıklı ziyaretler sırasında, Türkçe konuşan Müslüman Çingenelerin adları zorla değiştirilmiştir. Ardından Arnavut, Tatar ve Alevî gibi Türk - Müslüman gruplar da aynı süreçten geçirilmiştir. Nihayetinde, yine “komşunun gözleri” hâlen bağlı iken büyük

⁵⁴ D. Erdinç, “Bulgaristan’da Değişim Sürecinde Türk Azınlığının Ekonomik Durumu”, *Türkler*, editör: H. C. Güzel - K. Çiçek - S. Koca, C. XX, Ankara, 2002, s. 394, 396, 397.

⁵⁵ Erdinç, s. 399.

⁵⁶ Bulgaristan’da Amerikan, Fransız, Yunan ve İngiliz yüksek okulları (üniversiteleri) bulunmasına rağmen, Türkiye tarafından kurulmuş bir yüksek okul ya da üniversite yoktur. bk. *Turkish Daily News*, 16 Kasım 1998.

⁵⁷ Şimşir, s. 212 - 230.

Türk kitlelerine saldırılmıştır.⁵⁸ 1984 - 1985'ten önce, Bulgaristan'ın politikası, büyük komşu Türkiye ile iyi geçinmek ve bu politikanın ardına gizlenerek ülkedeki "Türk" kavramını önce sistematik göçlerle, daha sonra ad değiştirme kampanyası ile yok etmekte.

1989 yılının sonunda Bulgaristan'da gerçekleşen rejim değişikliği, Türkiye için çok önemli sonuçlar doğurmuştur. Son 10 - 13 yılda Bulgaristan ve Türkiye arasındaki ilişkiler, tarih boyunca hiçbir zaman olmadığı kadar yoğunluk kazanmıştır. Ayrıca söz konusu ilişkiler, sadece Türk azınlığın durumu ile sınırlı kalmamış, askerî, ekonomik, kültürel ve siyasî iş birliğine gidilmiştir.

Kanaatimizce, 1989 - 2003 yılları arasındaki Türkiye - Bulgaristan ilişkilerini Türk azınlık açısından değerlendirecek olursak, kesin olmamakla birlikte genel hatlarıyla şu şekilde dönemlere ayırabiliriz:

1. 1989 sonu - 1991: Türkiye ve Bulgaristan ilişkilerinin gelişmeye başlaması,
2. 1991 - 1994: Siyasî, askerî ve ekonomik alanda iş birliğinin artması,
3. 1994 - 1997: Bulgaristan'da ağır kriz döneminin yaşandığı, özelleştirmenin geciktiği ve Türk sermayesinin Bulgaristan'a girmede tereddütlü davranması,
4. 1997 - 2001: Türk azınlık ve soydaşlar açısından ilk dönemde ortaya çıkan sorunların çözüme kavuşturulması,
5. 2001 - 2003: Türk azınlığın önünde yeni perspektiflerin oluşturulması.

1989 yılının sonundan itibaren başlayan Türk - Bulgar ilişkilerinin ilk döneminde, Türkiye'ye göç eden soydaşların ve Bulgaristan'da yaşamaya devam eden Türklerin birtakım haklarının korunması konusunda ikili görüşmeler yapılmıştır. Bununla beraber, her ne kadar Bulgaristan ve Türkiye birbirlerine ihtiyatla yaklaşıyorlar da pek çok alanda ilişkileri düzeltecek ve iş birliği yapılacak konular gündeme gelmiştir. Başka bir ifadeyle, son dönemde ikili ilişkilerde gözlenen olumlu gelişmelerin tohumları bu dönemde atılmıştır.

1984 - 1989 yılları arasında, Bulgaristan'daki Türklere Todor Jivkov rejiminin uyguladığı baskılar ve Mayıs 1989'dan sonra başlatılan büyük göç dolayısıyla Türkiye - Bulgaristan ilişkileri donmuştur. 1989 yılının sonundan itibaren Jivkov rejiminin yıkılması ile Bulgaristan'ın demokratikleşme sürecine girmesi ve Bulgarların Türk azınlığa karşı tavrının nispeten değişmesi üzerine, Türkiye ve Bulgaristan arasındaki ilişkiler iyileşmiştir.⁵⁹

⁵⁸ a.g.e., s. 352 - 353.

⁵⁹ Şule Kut, "Turkish Policy Toward the Balkans", *Turkey's New World*, Washington, 2000, s. 77.

Bulgaristan Türklerine uygulanan asimilasyon kampanyasına son verilmesi, Bulgaristan'daki rejim değişikliği ve 1990'da BSP'nin "zorla Bulgarlaştırma kampanyasını" kınaması, Türk kamuoyu tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Ankara, Bulgar vatandaşlarının "her şeyden Todor Jivkov rejiminin sorumlu olduğu" düşüncesine katılarak iki ülke arasındaki ilişkiler için yeni bir sayfa açmaya hazır olduğunu beyan etmiştir. Aynı zamanda, Aralık 1989 ile Ekim 1991 yılları arasında kurulan temaslarda, düne kadar asimilasyon politikasını yürütmüş olan Komünist Partinin varisi ve ülkeyi idare eden BSP temsilcileri ile muhatap olmada Türkiye'nin çekingen davrandığı gözlemlenmiştir. Bulgar Hükümeti ise, daha çok Türkiye ile ekonomik ilişkiler geliştirme çabasıdadır. İşte bu amaçla, Bulgaristan Başbakanı Andrey Lukanov, Eylül 1990'da Türkiye'ye gelmiştir.⁶⁰ Bunun dışında, 1990 yılı boyunca iki ülke arasındaki ilişkiler, daha çok göçmenlerin yerleştirilmesi ve özlük haklarının sağlanması, Bulgaristan'da kalan Türk azınlığın haklarının korunması çerçevesinde dönmüştür.⁶¹

İki ülke arasındaki ilişkilerdeki hissedilir değişim, Ekim 1991'de Bulgaristan'da DGB'nin iktidara gelmesi ile olmuştur. Türk azınlığın kurduğu HÖH'nin 1991 yılında yapılan seçimlerdeki başarısı ve yeni hükümetin kurulmasındaki rolü, Türkiye - Bulgaristan ilişkilerinin olumlu yönde gelişmesinde rol oynamıştır.⁶² Komünizm sonrasındaki ilk Bulgaristan Cumhurbaşkanı olan Jelyu Jeleu'nun (1 Ağustos 1990'da seçilmiştir.) Türkiye'ye yaklaşımı ve olumlu tavırları da ikili ilişkilerin gelişiminde önemli rol oynamıştır. DGB Hükümeti ile Türkiye arasında askerî alanda iş birliği konusunda çok önemli adımlar atılmıştır. Bu iş birliğinin temelinde karşılıklı güven ve güvenliğin temini vardı. 1992'de Dostluk, İşbirliği ve Güvenlik Anlaşması ile Türkiye ve Bulgaristan, ortak sınırlarındaki askerî güçlerini karşılıklı olarak çekmiştir. Böylece, XX nci yüzyılın 1990'lı yıllarına kadar Bulgarlar, Türkiye'ye karşı kapıldıkları "korku sendromu"ndan yavaş yavaş silkinmişlerdir. Ayrıca Türkiye, Bulgaristan'ın NATO'ya üyeliğini desteklemiştir.⁶³

Askerî alanın dışında ticaret, ulaşım, narkotik trafiği ile mücadele gibi pek çok konu, iki ülke temsilcileri arasında görüşmeye açılmıştır.⁶⁴ 1990 yılında Bulgaristan enerji sıkıntısı çekerken, Türkiye'den 50.000 ton petrol gönderilmiştir.⁶⁵ Türkiye, Bulgaristan'a birçok kez temel gıda yardımında

⁶⁰ Sylvie Gagloff, "La politique balkanique de la Turquie et le poids du passé ottoman", *Le nouvel Islam balkanique. Les musulmans, acteurs du poste-communisme*, 1990 - 2000, editör: X. Bougarel - Nathalie Clayer, Paris, 2001, s. 325.

⁶¹ Kut, s. 77; Gagloff, s. 325.

⁶² D. Bates, "The Ethnic Turks and the Bulgarian Elections", *Turkish Review of Balkan Studies*, Annual 1, 1993, s. 193 - 203; Nurcan Özgür, *Etnik Sorunların Çözümünde Etnik Paktı*, İstanbul, 1999.

⁶³ Kut, s. 77.

⁶⁴ Ersan Pakelgil, "Commercial and economic relations between the republics of Bulgaria and Turkey", *Turkish Daily News*, 3 Mart 1997.

⁶⁵ D. Perry, "New Directions for Bulgarian-Turkish Relations", *RFE/RL*, C. I, S. 41, 16 Ekim 1992, s. 37.

bulunmuştur. 1993'te iki ülke arasındaki ihracat ve ithalât 330 milyon dolar iken, 1995'te 580 milyon dolara ulaşmıştır.⁶⁶

Artık, bir bütün olarak Türkiye - Bulgaristan ilişkileri hızla normale dönmekteydi. Askerî alandaki iş birliği somut ve etkili sonuçlar vermiştir. Her iki ülkenin askerî güçleri sınırlardan çekilmiş, karşılıklı güvenlik tedbirleri alınmıştır. Ayrıca, her iki ordunun yetkilileri de sürekli iletişim hâindedir.⁶⁷ Askerî alandaki iş birliği, sınırdaki gerginliğin kalkmasına ve iki ülke arasında gerçek diyalogun başlatılmasına yol açmıştır. Fakat, bütün bunlara rağmen Bulgaristan, Türkiye'ye ihtiyatla yaklaşmaktadır. Bundan dolayı, bütün gerekli anlaşmalar 1991 - 1992 yıllarında imzalanmış olmasına rağmen, sınırdaki mayın temizliği Ekim 1998'de başlamış ve Mart 1992'de imzalanan Askerî Formasyon Anlaşması, Bulgar Parlâmentosu tarafından Temmuz 1997'de onaylanmıştır. Bulgaristan, Türkiye ile ilişkilerini geliştirirken aynı zamanda Yunanistan ile de arasını bozmamaya dikkat etmiştir. Bulgaristan'ın bu ihtiyatlı adımları, bölgesel çatışmalarda sürekli kaybeden ülke konumunda olmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla, bütün komşuları ile iyi dostluk ilişkilerini koruma çabasıdır.⁶⁸ Aslında, Türkiye de Bulgaristan'a ihtiyatla yaklaşmaktadır; çünkü 13 yıl önce Türk azınlığa yapılanlar hâlen hafızalardadır.

Aralık 1994'te yapılan seçimlerle iktidara yeniden gelen BSP'nin izlediği Yunanistan ve Rusya ile yakınlaşma politikası, Türkiye ile Bulgaristan ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiştir. Oysa, 1994 yılı boyunca ekonomi ve ticaret alanında iki ülke arasındaki ilişkileri ilgilendiren pek çok anlaşma yapılmıştı.⁶⁹ Seçimlerden birkaç gün sonra, Sofya'da bir Kürt Kültür Merkezi açılmıştır.⁷⁰ Şubat 1995'te Bulgar Hükûmeti, Türk azınlığı temsil eden HÖH üyelerinin Burgaz'da Türk istihbaratı için çalışıklarına dair bir rapor yayımlamıştır.⁷¹ Kasım 1995'te ise, Türk diplomatları, yerel seçim kampanyasına müdahale etmekle suçlanıyorlardı.⁷² Ancak Bulgaristan'ın Yunanistan ve Rusya ile ilişkileri, umulduğu kadar iyi gitmemektedir. Burgaz - Edirne boru hattının ve Kozluduj nükleer santralının yönetimi, Yunanistan'ın Bulgaristan'la olan sınırı üzerinde yeni kapılar açmak istememesi gibi konular, Rusya ve Yunanistan ile ilişkilerini gerginleştirmektedir.

1996 yılındaki Kardak krizi sırasında, Bulgar Hükûmeti resmen Yunanistan'ı desteklemiş, ancak Rusya ve Yunanistan'ın Boğazlar'dan geçiş konusunda yeni bir yönetmeliğin hazırlanması isteklerine ortak olmamıştır.⁷³ Diğer taraftan Bulgaristan'da yaşanan ekonomik krizin artması ve özelleştirmenin gecikmesi, Türk sermayesinin Rusya'ya ve Orta Asya'ya

⁶⁶ *Bulgaristan. Ülke Profili Mevzuat ve Türk Girişimcileri*, İstanbul, 1998.

⁶⁷ Gagloff, s. 326.

⁶⁸ a.g.m., s. 327.

⁶⁹ *Turkish Daily News*, 3 Mart 1997.

⁷⁰ Nurcan Özgür, "1989 Sonrası Türkiye - Bulgaristan İlişkileri", *Türk Dış Politikası Analizi*, yyl. F. Sönmezoğlu, İstanbul, 1998, s. 374 - 377.

⁷¹ *Bulgarian Telegraph Agency - BTA*, 28 Şubat 1995.

⁷² *Bulgarian Telegraph Agency - BTA*, 17 Kasım 1995.

⁷³ Gagloff, s. 328.

kaymasına sebep olmuştur. Bu dönemde, ekonomik krizden en fazla etkilenmiş olan Türk azınlık arasında işsizlik oranı artmıştır. Bu dönemde de -vize alma sıkıntılarına rağmen- Bulgaristan'daki ekonomik sıkıntılardan dolayı Türkiye'ye göçler devam etmiştir. Bu durumu, HÖH lideri Ahmet Doğan şöyle değerlendirmiştir: "Jivkov döneminde Türk azınlığa baskı açık olarak yapılmakta idi. Şu anda baskı, üstü kapalı olarak yapılıyor. Devlet (Bulgaristan), Türk azınlığın yaşadığı bölgelere yatırım yapmıyor. Bu, bir ekonomik ve psikolojik baskıdır". Ayrıca Doğan, Türkiye'nin Bulgaristan'da yaptığı yatırımların yeterli olmadığını ileri sürerek Türk iş adamlarına bu konuda çağrıda bulunmuştur.⁷⁴

Türk iş adamlarının Bulgaristan'daki yatırımlarının gecikmesi, HÖH'ye 1994 seçimlerinde oy kaybettirmiştir. Kurulduğu tarihten itibaren HÖH, seçmenine dört konuda söz vermişti: Bunlar, Türk adlarını geri almak, okullarda Türkçe'nin okutulmasını ve Türk iş adamlarının Bulgaristan'da Türklerin yaşadığı bölgelere yatırım yapmasını sağlamak, vize rejimini hafifletmekti. İlk iki konuda başarılı olan HÖH, üçüncü ve dördüncü konuda sözünü yerine getirememiş ve sandıkta cezalandırılmıştı. Aslında sorun, Türk iş adamlarının yatırımlarını Türklerin yoğun olarak yaşadığı bölgelere çekememektir.⁷⁵

1997 sonrası dönemde, Türkiye - Bulgaristan ilişkileri sadece iki ülke arasında değil, Bulgaristan'daki Türkler açısından da önemli gelişmelere yol açmıştır. Aralık 1997'de Türkiye Başbakanı Mesut Yılmaz'ın iki günlük Sofya ziyareti, iki ülke arasındaki ilişkilere yeni bir boyut kazandırmıştır. 19 yıl aradan sonra, ilk defa bir Türk Başbakanı Bulgaristan'ı ziyaret etmekte idi. Yılmaz'ın bu ziyareti sırasında, Mutludere (Rezovska) nehri ağzındaki suların paylaşımı ve Karadeniz'deki suların kullanım sınırları belirlenmiştir. Her ne kadar, 1990'lı yıllardan beri Türk iş adamları Bulgaristan'daki yatırımlara ilgi gösterdiyse de Aralık 1997'ye kadar yeterince yatırım yapılmamıştır. Türk Ticaret Odasına Bulgaristan'da faaliyet gösterdiğine dair 1.752 şirket bildirimde bulunmasına rağmen, çoğunu "fiktif", yani "hayalî" firmalar teşkil etmektedir.⁷⁶

1998'de yapılan Türkiye ve Bulgaristan arasındaki Ticaret Anlaşması ile iki ülke arasındaki ticaretin gelişmesi sağlanmış, Türk şirketlerinin Bulgaristan'daki yatırımları artmıştır. Özellikle, özelleştirme sırasında Türk iş adamlarının satın aldığı oteller ve servis sektörü, Türk azınlığın istihdamı için yeni alanların açılmasına vesile olmuştur.⁷⁷ Bugün 1.640 Türk firması, mobilyadan otelciliğe pek çok sektörde Bulgaristan'da faaliyet göstermektedir. 1997'de Türk şirketlerinin Bulgaristan'daki yatırımları 14 milyon dolar iken 1998'de 70 milyon dolara çıkmıştır.⁷⁸ İki Türk bankası, Ziraat Bankası (Temmuz 1998) ve Demirbank (Mart 1999), Bulgaristan'da

⁷⁴ *Turkish Daily News*, 16 Kasım 1998.

⁷⁵ *Turkish Daily News*, 16 Kasım 1998.

⁷⁶ *Hürriyet*, 6 Aralık 1997.

⁷⁷ Erdinç, s. 394.

⁷⁸ *Anadolu Ajansı*, 6 Kasım 1998.

şube açmıştır. Türkiye, Bulgaristan'a yaptığı yatırımlar bakımından yabancı sermaye ile karşılaştırıldığında, 1998'deki verilere göre sekizinci sıradadır.⁷⁹

Temmuz 1997'de Bulgaristan Cumhurbaşkanı'nın Türkiye'yi ziyareti sırasında savunma, çevre ve turizm ile ilgili konularda yeni anlaşmalar imzalanmıştır. Peter Stoyanov'un Türk azınlığa karşı 1980'li yıllarda yürütülen asimilasyon kampanyasından dolayı özür dilemesi, Türkiye'de büyük yankı uyandırmıştır. Kasım 1998'de Bulgar Başbakanı İvan Kostov'un Türkiye'yi ziyareti sırasında, 1989'da Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç edip yerleşenlerin sosyal hakları konusunda da bir anlaşma imzalanmıştır. Dolayısıyla, ilk dönemde Türk azınlık ve soydaşlarla ilgili iki ülke arasında başlatılan temaslar, yavaş yavaş meyvelerini vermeye başlamıştır.

2001 - 2003 yılları arasındaki dönemde, Bulgaristan'daki Türkleri ilgilendiren yeni olumlu gelişmeler söz konusudur. Öncelikle Türkler, Bulgar Hükûmetinde koalisyon ortağı olarak yer almıştır. Avrupa Birliği ülkeleri sınırları içinde Bulgar vatandaşlarına vizesiz dolaşım hakkı tanınmasından dolayı, Türkiye de Bulgar vatandaşlarına vize uygulamamayı kabul etmiştir. Bu durum, Bulgaristan'daki Türk azınlığı da ilgilendirmektedir. Bulgaristan'ın birkaç yıl içinde Avrupa Birliğine üye olması söz konusudur.⁸⁰ Bulgaristan'ın Avrupa Birliğine girmesi durumunda, Türk azınlığın hareketliliği, iş bulma ve kendini geliştirme imkânları artmış olacaktır. Ahmet Doğan'ın belirttiği gibi, Bulgaristan'ın Avrupa Birliğine girmesi, Türklerin azınlık olarak Avrupa Parlâmentosuna girmesi demektir. Bu da Avrupa Birliği içinde Türk taraftarı bir lobinin oluşmasını sağlayacaktır.⁸¹

Son olarak, etnik sorunların çözümünde "Bulgar modelinden" söz etmek istiyoruz. Bulgaristan'da, eski Yugoslavya topraklarındaki gibi savaşa sebep olacak kadar etnik sorunların yaşanmaması, dünya siyaset bilimcileri arasında etnik sorunların çözümünde gelişen "Bulgar modelinden" söz edilmesine sebep olmuştur. Bulgaristan'da bu tür çatışmalar olmaması, sosyal ve ekonomik yapılarıdaki farklılıklara bağlanmaktadır. Çünkü kendisine komşu olan eski Yugoslavya topluluklarından farklı olarak Bulgaristan'ın sınıfa değil, tarıma dayalı bir toplumsal yapıya sahip olması; yani burada tarımsal yapıların daha kuvvetli oluşundan söz edilmektedir. Bundan dolayı, Bulgaristan'daki toplumun az hareketli olmasının ve bireylerinin birbirinden kopuk olarak yaşamasının "Bulgar modeline" sebep olduğu öne sürülmektedir. Diğer taraftan, halk arasında etnik açıdan ciddi anlamda çatışmaların olmaması, başka bir sebep olarak görülmektedir.⁸² Ancak, burada, Türkiye'nin rolünü de vurgulamak gerekir. Çünkü Türkiye'nin yakınlığı hem Bulgarların aşırılığa kaçmalarını engellemiş hem de Bulgaristan'daki Türklerin öz güven kazanmalarını ve kendilerini güvende hissetmelerini sağlamıştır.

⁷⁹ Erdinç, s. 400.

⁸⁰ Bulgaristan, 2004 yılında NATO'ya ve 2007'de Avrupa Birliğine katılmayı amaçlamaktadır. Southeast European Times, 18.11.02, www.balkantimes.com.

⁸¹ *Turkish Daily News*, 16 Kasım 1998.

⁸² E. Barouh, "Etat - Nation et Démocratie multi - ethnique. Le tâtonnements du modèle bulgare", *Monde diplomatique*, Mayıs 2001, s. 15; Stantcheva, n. 32.

Aslında, 1989 sonundan itibaren günümüze kadar Türk - Bulgar ilişkilerini Bulgaristan'da yaşayan Türkler açısından değerlendirecek olursak, şöyle bir manzara ortaya çıkmaktadır. Bulgaristan'daki Türkler, 1989'daki dönemde olduğu gibi, bu ilişkilerde belirleyici olan ve onlardan etkilenen unsurdur. Yukarıda anlatıldığı gibi, özellikle "yabancı düşmanı (ksenofobi) komünizmin"⁸³ arta kalan elemanlarını bünyesinde barındıran BSP'nin iktidara gelmesi, Türk azınlığın yeniden bir takım baskılara maruz kalması ve Türkiye ile ilişkilerin bozulması anlamına gelmektedir. Diğer partilerin kurdukları hükümetler ise, Türkiye ile dostluk ilişkilerini geliştirmek ve tüm hızla Bulgaristan'ı Avrupa yolunda ilerletmek düşüncesindedir. Fakat Bulgaristan'da bütün partiler, -HÖH dışında- demokratik söylemler ardına gizlenerek "dil ve kültür bakımından birleşmiş tek ulus yaratma" düşüncesindedir.⁸⁴

Başka bir açıdan baktığımızda, Türkiye'nin de Bulgaristan'la iyi ilişkiler içinde olma girişimleri, hem Bulgaristan'da yaşayan Türkler hem de Türkiye'ye 1989'da göç etmiş olan soydaşlar bakımından önem taşımaktadır. Çünkü Bulgarların Türk azınlığa karşı tavırlarının değişmesi, Türkiye'ye karşı tavırlarının değişmesi anlamına gelmektedir. Bulgaristan'ın Türkiye'ye tavır alması, Türk azınlığa karşı baskıyı artırması demektir. Sonuçta, Türkiye'ye yerleşmiş; ancak Bulgaristan'da yaşayan akrabaları olan soydaşlar, ilişkilerin kötüye gitmesi durumunda manevî olarak belki de en fazla etkilenen kitledir. Türkiye'nin Bulgaristan'da Türklerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde ekonomi ve eğitim alanlarında yatırım yapması, soydaşlarımızın ana vatanla olan bağlarının kuvvetlenmesini sağlayacaktır. Türk azınlığın Avrupa Birliği üyeliğine hazırlanan Bulgaristan ile Türkiye arasında "dostluk köprüsü" oluşturmasının ileriye dönük ikili ilişkilerin gelişmesi bakımından da önemini vurgulamak gerekir.

Abstract:

The state of new geopolitics, which has developed since 1989, has developed a new foreign policy, which is closely of Turkish interest, especially in the Balkans region. Among the states in the Balkans Bulgaria, which has the largest Turkish population, is very important from Turkish policy perspective. The purpose of this article is to highlight the Turkish-Bulgarian relationship, which has improved over recent years, and to make an evaluation about it in terms of the Turkish minority in Bulgaria. The subject is examined under the three headlines: "The History of the Turks in Bulgaria until 1989", "The Situation of the Turks in Bulgaria Between 1989 and 2002", "Turkish-Bulgarian Relationship and its Impacts on the Status of the Turkish Minority in Bulgaria". The relationships between Turkey and Bulgaria have become more intensive since 1989. These relationships involve not only the Turkish minority but also military, economic, political and cultural cooperation. The Turkish minority in Bulgaria, which is preparing to be a member of the European Union, creates a bridge of friendship between Turkey and Bulgaria, and is important in regard to the development of bilateral relationships in the future.

Key words: Bulgaria, Turkey, Minority, The Balkans, Immigration.

⁸³ Victor Yves - Ghebali, *La diplomatie de la détente. La CSCE, d'Helsinki à Vienne (1973 - 1989)*, Bruxelles - Bruylant, 1989, s. 444.

⁸⁴ Maria Todorova, *Language in the Construction of Ethnicity and Nationalism: The Case of Bulgaria*, Berkeley, 1992, s. 40; Eminov; s. 18.

EGE DENİZİ KİT'A SAHANLIĞI UYUŞMAZLIĞI'NA ÇÖZÜM ÖNERİSİ : “ORTAK ARAMA VE İŞLETME”

Dz. P. Yb. Sami DOĞRU*

Özet:

Türkiye ile Yunanistan arasında Ege denizine ilişkin sorunların temelinde, iki devlet arasında 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Barış Antlaşması ile tesis edilen “Lozan dengesi”ni Yunanistan’ın sürekli bozma girişimleri yatmaktadır.

Bu sorunların başında yer alan kıt'a sahanlığı uyuşmazlığı, ortaya çıktığı 1973 yılından bu yana Türkiye ve Yunanistan’ı iki defa savaşın eşiğine getirmiştir. Sorunun özüne ilişkin olarak tarafların tezleri birbirinden oldukça farklılık arz etmektedir. Bu nedenle, iki tarafı da tatmin edecek bir çözüm bulmak pek de kolay görünmemektedir.

Ancak, iki devlet arasında 1999 yılında başlatılan diyalog çerçevesinde tesis edilen iş birliği alanlarının genişletilmesinin sorunların çözülmesi için tarafları birbirine yakınlştıracağı ve anlamlı görüşmelerin başlamasına neden olabileceği düşünülmektedir. Bu bağlamda, kıt'a sahanlığı uyuşmazlığının temelinde yatan Ege denizindeki yer altı kaynaklarının Türkiye ve Yunanistan tarafından ortak aranması ve işletilmesi, bu kaynakların sorun olma niteliğini ortadan kaldıracak ve böylece uyuşmazlığın çözümüne önemli katkısı olacaktır.

Anahtar kelimeler: Ege denizi, kıt'a sahanlığı, uluslararası hukuk, eşitlik, kısıtlama.

Giriş

Yunanistan, 1830 yılında bağımsız bir devlet olarak doğmasından bu yana, başlangıçta Osmanlı İmparatorluğu sonra da Türkiye Cumhuriyeti ile hep bir mücadele içinde olmuş, topraklarını sürekli Türkiye aleyhine genişletmiştir. Nihayet, Kurtuluş Savaşı'nda da aynı mücadele yaşanmış ve Lozan Barış Antlaşması ile Türkiye ve Yunanistan arasında barışın kalıcı olmasına yönelik bir Lozan dengesi kurulmuştur.¹ Fakat tesis edilen bu denge içinde, o dönemde daha uluslararası hukukun gündemine yeni girmeye başlayan kıt'a sahanlığı ile diğer deniz yetki alanlarına ilişkin deniz sınırı belirlenmesi yoluna gidilmemiştir.² Bu da Yunanistan’ın Lozan Barış

Stratejik Araştırmalar Dergisi Sayı: 2 EYLÜL 2003 Yılı: 1

* Dz. Er Eğt. A. K.ıığı 1nci Tb. Komutanı, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku doktora programı öğrencisi

¹ 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Barış Antlaşması ile tesis edilen Lozan dengesinin Ege denizine ilişkin temel öğeleri şunlardır: 1. Ege denizinde Yunanistan'a bırakılan Ege adalarının askerden arındırılmış statüye kavuşturulması, 2. Ege denizinde ve hava sahasında üçer millik kara suları ve hava sahasına sahip olunarak Ege'nin büyük ölçüde uluslararası alan olarak kalması. Hüseyin Pazarcı, *Doğu Ege Adalarının Askerden Arındırılmış Statüsü*, Ankara, 1992, s. 9.

² Türkiye ile Yunanistan arasındaki mevcut deniz sınırı, son derece dar iki bölgeyle sınırlıdır. Bunlardan ilki, kuzeyde Meriç nehri mansabında başlayan iki devletin kara suları arasındaki yan sınırdır. Diğer ise, güneyde Meis adası ile Anadolu sahilleri arasındaki kara sularının karşılıklı sınırdır. Ali Kurumahmut, *Ege'de Temel Sorun, Egemenliği Tartışmalı Adalar*, Ankara, 1998, s. 110 - 116.

Antlaşması'nın hemen sonrasında başlattığı tek taraflı uygulamalarıyla³ iki devlet arasında Ege denizine ilişkin bir dizi sorunun⁴ ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu sorunların başında da "kıt'a sahanlığı sorunu" gelmektedir.

Türkiye ile Yunanistan arasında, Ege denizine ilişkin Yunanistan'ın yayılmacı politikasından kaynaklanan bu sorunlar zaman içinde giderek artmış, ancak bugüne kadar hiçbiri çözülememiştir. Bu durum, köklü tarihî ve kültürel bağları olan iki devleti, bir yandan Ege denizinin çok değerli kaynaklarını kullanmaktan mahrum bırakmakta, diğer yandan da zaman zaman çatışma riskiyle karşı karşıya getirmektedir.

Bu çalışmada, Yunanistan'ın mevcut politikası yüzünden yakın ve orta vadede çözülme ihtimali görülmeyen Ege denizi kıt'a sahanlığı sorununun temelinde yatan Ege denizinin toprak altında bulunan kaynaklarının iki devlet tarafından "ortak aranması ve işletilmesi" ile bir sorun olmaktan çıkarılabileceği düşüncesi ön plânda tutulmuştur. Bunun için, önce kısaca kıt'a sahanlığının jeolojik ve hukukî manada tanımı yapılmış, sonra Ege denizi kıt'a sahanlığı sorununun ortaya çıkışı ile bu soruna ilişkin tarafların pozisyonları özetlenmiştir. Çalışmada ayrıca, uluslararası hukuka göre hakkaniyete uygun bir sınırlandırmanın nasıl olması gerektiği konusunda da bir model ortaya konmaya çalışılmıştır.

1. Kıt'a Sahanlığı

a. Jeolojik Kıt'a Sahanlığı

Uluslararası hukuka XX nci yüzyıl başlarında giren kıt'a sahanlığı kavramı,⁵ esas itibarıyla coğrafyacılar ve jeologlar tarafından eskiden beri bilinmekte ve tanımlanmaktaydı.⁶ Yapılan araştırmalar, deniz dibinin sahilden itibaren açık denize doğru uzanırken ortalama olarak 135 - 200 metreye kadar yavaş yavaş derinleştiğini, bu derinlikten sonra birden keskin bir yamaç hâlini alarak büyük derinliklere ulaştığını göstermiştir.⁷

³ Yunanistan, 1931 yılında hava sahasının sınırlarını 3 milden 10 mile çıkarmış, 1936 yılında kara sularını 3 milden 6 mile çıkarmış, 1950'li yılların başında FIR (Flight Information Region); yani "Uçuş Malûmat Bölgesi" adı verilen hava denetim çizgisinin Ege üzerinde Türk - Yunan kara sularının çakıştığı çizgiden geçmesini sağlayarak bu çizgiyi egemenlik sınırı gibi kabul ettirmeye çalışmış, silâhsızlandırılmış statüdeki Ege adalarını silâhlandırmaya başlamıştır. Bütün bunlarla da yetinmeyen Yunanistan, şimdi kara sularının sınırını 12 mile genişletme hakkını, uygun bir zamanda ve ulusal stratejisi çerçevesinde kullanacağını açıklamıştır.

⁴ Türkiye ile Yunanistan arasında Ege denizine ilişkin birbiriyle ilişkili bu sorunlar şunlardır: Kara suları sorunu, kıt'a sahanlığı sorunu, hava sahası sorunları, gayriaskerî statüdeki adaların silâhlandırılması sorunu, Ege'de egemenliği uluslararası antlaşmalarla Yunanistan'a devredilmemiş ada, adacık ve kayalıklar (coğrafi formasyonlar) sorunu.

⁵ L. Seha Meray, *Devletler Hukukuna Giriş*, C.I, Ankara, 1960, s. 488.

⁶ Harp Akademileri, *Denizde Silâhlı Çatışma Hukuku*, İstanbul, Harp Akademileri Basım Evi, 1999, s. 23.

⁷ Meray, s. 488; Sevin Toluner, *Milletlerarası Hukuk Dersleri*, 4. baskı, İstanbul, 1996, s. 196.

Şekil 1 ve 2'de⁸ de görüleceği gibi, yer kabuğu, birbirinden seviye bakımından bariz şekilde ayrılan iki plâtfomdan meydana gelmiştir. Bunlar, kara kütlelerinin en büyük kısmını meydana getiren "kıt'a plâtfomu" ile denizlerin en büyük kısmını oluşturan "okyanus plâtfomu"dur. Seviyeleri arasında ortalama 4000 metre fark olan bu iki temel yer kabuğu parçası arasında, içinde kıt'a sahanlığının da bulunduğu "kıt'a kenarı" yer almaktadır. İşte, bu iki kütle arasındaki geçişi oluşturan deniz altı morfolojik ünitelerinden "kıt'a kenarı"; deniz seviyesi üstündeki "kıyı düzlüğü" (kıyı ovaları), "kıt'a sahanlığı" (kıt'a şelfi), "kıt'a yamacı" (kıt'a şevi), "kıt'a yamacı eteği" (kıt'a yükselimi) kısımlarından meydana gelir.⁹

Komşu karanın deniz altında uzanışı gibi görünen, karaların kenarında, kıyıdan açığa doğru eğimin belli şekilde arttığı yere kadar uzanan, az eğimli sığ denizlere sahip sahaya jeolojik anlamda "kıt'a sahanlığı" (kıt'a şelfi)¹⁰ denilmektedir.¹¹ Bu eğim değişikliği, her yerde aynı derinlikte meydana gelmez. Fakat, çoğunlukla kıt'a sahanlığının dış kenarına 90 - 135 metre derinlikte erişilir. Aynı şekilde, 400 - 600 metre derinliklerde kıt'a sahanlığı kenarları da tespit edilmiştir. Ancak Uluslararası Terim Komisyonu, kıt'a sahanlığı kenarı için 100 metre derinliği uygun bulmaktadır.¹²

b. Hukukî Kıt'a Sahanlığı

Kıt'a sahanlığı kavramının uluslararası hukukun konularından biri olması, bilhassa deniz dibi kaynaklarından yararlanma imkânının ortaya çıkmasından sonra söz konusu olmuştur. Bu bağlamda, hukukî bir kavram olarak kıt'a sahanlığı, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Başkanı Harry S. Truman'ın 28 Eylül 1945 tarihli bildirisini ile ortaya atılmıştır.¹³

⁸ bk. ek 1.

⁹ Sırrı Erinç - Talip Yücel, *Ege Denizi, Türkiye ile Komşu Ege Adaları*, 2. baskı, Ankara, 1988, s. 30. Cengiz Karaköse, "Ege'deki Deniz Sorunlarında Türk ve Yunan Görüşleri: Jeolojik Açından", *Ege'de Deniz Sorunları Semineri*, Ankara, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi yayını, 1986, s. 53 - 57.

¹⁰ Buradaki "kıt'a sahanlığı" (kıt'a şelfi) tabiri, ileride belirtilecek olan hukukî manada "kıt'a sahanlığı" ile karıştırılmamalıdır. jeolojik manadaki kıt'a sahanlığı, hukukî manadaki kıt'a sahanlığının sadece bir bölümünü oluşturmaktadır.

¹¹ Hamit İnandık, *Deniz ve Kıyı Coğrafyası*, İstanbul, İÜ Coğrafya Enstitüsü yayını, 1971, s. 83. Sırrı Erinç, *Jeomorfoloji*, C.II, 2. baskı, İstanbul, İÜ Coğrafya Enstitüsü yayını, s. 375. Hüseyin Pazarcı, "Kıt'a Sahanlığı Kavramı ve Ege Kıt'a Sahanlığı Sorunu", *Prof. Dr. Aziz Köklü'ye Armağan*, Ankara, 1984, s. 395.

¹² İnandık, s. 83 .

¹³ Bu bildiri ile özet olarak; tabii kaynakların korunması ve bunlardan faydalanılması maksadıyla, ABD kıyılarına bitişik olan ve açık deniz altında yer alan kıt'a sahanlığını oluşturan deniz yatağı ve toprak altında yetkilerin ABD Hükûmetine ait olduğu, komşu devletlerle bu alanın sınırlandırılmasının "hakkaniyete" göre yapılacağı, kıt'a sahanlığı üzerinde yer alan açık deniz rejiminde herhangi bir değişiklik olmayacağı ilân edilmektedir. Truman'ın bildirisinde sözünü etmediği temel sorunlardan olan bir kıyı devletinin kıt'a sahanlığı alanının nereye kadar uzanacağı konusundaki belirsizlik ise, bu bildiriye ilişkin olarak ABD Hükûmetince yapılan basın bildiriyle açıklığa kavuşturulmuştur. Buna göre, kıt'a sahanlığı, deniz yatağının 100 kulaç (yaklaşık 200 m) derinliğine kadar olan bölgeyi kapsayabilecektir. Meray, s. 489. Bu konuda

Daha sonra, bu konu ile ilgili uluslararası hukuk kuralları, 1958 Cenevre Deniz Hukuku Sözleşmeleri ile ilk defa kodifiye edilmiştir. Bu sözleşmeler kapsamında yapılan anlaşmalardan biri olan 1958 Cenevre Kıt'a Sahanlığı Sözleşmesi'nde "kıt'a sahanlığı", kıyıya bitişik fakat kara suları sahasının dışında 200 metre derinliğe kadar olan su altı alanlarının deniz yatağını ve toprak altını veya o derinliğin ötesinde, üstteki suların derinliğinin zikredilen alanların doğal kaynaklarını işletmeye imkân tanıdığı yere kadar uzanan yerler olarak tanımlanmıştır.¹⁴

Kıt'a sahanlığının sınırlandırılması ise, Sözleşme'nin 6 ncı maddesi ile düzenlenmiştir. Bu hüküm uyarınca, kıta sahanlığının sınırı kural olarak tarafların "anlaşmasıyla" saptanacaktır. Bu konuda bir anlaşmaya varılamazsa ve "özel durumlar" farklı bir sınırın saptanmasını haklı kılmıyorsa, kıt'a sahanlığı sınırlandırması "eşit uzaklık" ilkesine göre yapılacaktır. Sözleşme'nin sınırlandırmaya ilişkin bu hükümlerinde öne çıkan önemli husus, tarafların kıt'a sahanlığının sınırını, öncelikle "anlaşma" ile belirlemeleri gerektiğidir. Bunun için de tarafların anlaşmaya varmak üzere görüşmeleri gerekmektedir.¹⁵

1958 Cenevre Kıt'a Sahanlığı Sözleşmesi'nde kıt'a sahanlığının dış sınırının saptanmasında, "200 metre derinlik" ölçütünün yanında "işletilebilme" ölçütünün de kabulü, deniz yatağı ve bu yatağın altının doğal kaynakları üzerinde aşırı iddialara neden olmuş, kıt'a sahanlığının dış sınırı konusunda büyük tartışmalara yol açmıştır. Bu sorunlara Üçüncü Deniz Hukuku Konferansı'nda¹⁶ çözüm getirilmeye çalışılmıştır. Bu Konferans sonunda kabul edilen "1982 Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi"

ayrıca bk. Sertaç H. Başeren, "Kıt'a Sahanlığı: Doğal Uzantı ve Mesafe İlkesi İlişkileri", *Dış Politika Dergisi*, C.VI, S.1, 1995, s. 53.

¹⁴ bk. 1958 Cenevre Kıt'a Sahanlığı Sözleşmesi mad. 1. Aslan Gündüz, *Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Teşkilâtlar Hakkında Temel Belgeler*, 2. baskı, İstanbul, 1994, s. 268.

¹⁵ Uluslararası Adalet Divanı (UAD)'nın Kuzey Denizi Kıt'a Sahanlığı Davaları'na ilişkin kararında şu ifade dikkat çekmektedir: Taraflar, anlaşma sağlanmadığı takdirde otomatik olarak uygulanacak belirli bir yöntemin ön şartı olarak değil, bir anlaşmaya varmak üzere görüşmeleri sürdürmek, görüşmelerin anlamlı olmasını sağlayacak bir tutum içinde bulunmak yükümlülüğü altındadır. Tarafların karşılıklı olarak tutumlarında ısrar etmeleri ise, bu yükümlülükleri ile bağdaşmaz. *Nord Sea Continental Shelf Cases* (Federal Republic of Germany / Denmark, Federal Republic of Germany / Netherlands), International Court of Justice, Report of Judgments, Advisory Opinions and Orders, Judgment of 20 February 1969, s. 47 - 48 (Bundan sonra "I.C.J., Reports, 1969" olarak anılacaktır.).

¹⁶ Tarihe Üçüncü Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Konferansı (III ncü BMDHK) olarak geçen bu konferans, çalışmalarına ilk toplantısı usule ilişkin olmak üzere, 3 Aralık 1973 tarihinde New York'ta başlamıştır. Öze ilişkin çalışmalara, 20 Haziran 1974 tarihinde Karakas'ta başlayan Konferans, çeşitli aralıklarla bazı yıllarda bir, bazı yıllarda iki dönem olmak üzere, toplam 11 dönem çalışarak "1982 Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi (III. BMDHS)" metnini hazırlamıştır. 30 Nisan 1982 tarihinde konferansa katılanların oyuna sunulan bu Sözleşme, 17 çekimser ve 4 karşı oya (Türkiye, ABD, Venezuela, İsrail) karşılık 130 olumlu oyla kabul edilmiştir. 06 - 10 Aralık 1982 tarihlerinde Montego Bay'da (Jamaika) düzenlenen bir törenle Sözleşme, 119 devlet tarafından imzalanmıştır. Türkiye, bu Sözleşme'yi imzalamamıştır. Aydoğan Özman, *Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi*, İstanbul, 1984, s. 6.

(III ncü BMDHS)", kıt'a sahanlığının tarifini değiştirmiştir. Deniz hukuku ile ilgili bütün konuları düzenleyen ve şimdiye kadar yapılanların içinde en teferruatlı nitelikte olan bu Sözleşme,¹⁷ kıt'a sahanlığının¹⁸ bir ülkenin "doğal uzantısı" olduğunu belirttikten sonra, ilke olarak kıt'a kenarının uç noktasına kadar devam edeceğini kabul etmiştir. Bu durumda kıt'a sahanlığı kavramı, hukukî yönden jeolojik anlamdaki kıt'a sahanlığı ile kıt'a yamacı ve kıt'a yamacı eteğinin tümünü içermektedir. Yine Sözleşme'nin anılan maddesine göre, kıt'a uzantısının 200 milden dar olduğu kıyılarda, kara sularının ölçülmeye başlandığı esas hattan itibaren, 200 mil genişlikteki deniz alanlarının deniz yatağı ve toprak altı da kıt'a sahanlığıdır. Bu ifade, hukuksal anlamda kıt'a sahanlığı kavramının kıt'a kenarının yeterli genişlikte olmadığı durumlarda, okyanus tabanının bir bölümünü de içerebileceğini göstermektedir. Böylece, kıt'a sahanlığı üzerinde hak tesis etmeyi, "doğal uzantı" esasına dayandıran ilke, bu alanda değişikliğe uğramıştır. Kıt'a uzantısının kara sularının ölçülmeye başlandığı esas hattan itibaren 200 milden fazla genişlikte olduğu durumlarda da kıt'a uzantısı üzerindeki kıt'a sahanlığı talepleri sınırlandırılmıştır. Bu durumda kıt'a sahanlığı, kara sularının ölçülmeye başlandığı esas hatlardan itibaren her durumda 350 mili aşamayacaktır.

III ncü BMDHS de kıt'a sahanlığının sınırlandırılması konusunda, 1958 Cenevre Kıt'a Sahanlığı Sözleşmesi yönünde bir hüküm ihtiva etmektedir. Sözleşme'nin 83 ncü maddesine göre,¹⁹ kıt'a sahanlığının sınırlandırılması, kıyıdaş devletler tarafından uluslararası hukuka uygun olarak hakkaniyet²⁰ çerçevesinde bir sonuca varılacak şekilde "anlaşma" yoluyla gerçekleştirilecektir. Bu hükümde, sınırlandırmaya ilişkin ilkelerden çok, gerçekleştirilmesi istenen sonuca önem atfedilmiştir.

Kıt'a sahanlığı ile ilgili kuralların oluşmasında, bu uluslararası sözleşmeler yanında, bazı "mahkeme" ve "hakem kararları"nın da önemli

¹⁷ Özman, s. 37 - 38.

¹⁸ bk. ek 2.

¹⁹ Özman, s. 41.

²⁰ Pazarıcı'nın "hakça ilkeler", Toluner'in "nısfet" olarak adlandırdığı hakkaniyet, hukukun içinde ve uygulanan hukuk kurallarının yetersizlikleri ile boşluklarını, bu hukuk düzeni iç mantığı çerçevesinde gidermeye çalışan, adalet ve iyi niyet duygularının uygulanan hukukta açığa vurulmuş kurallarını belirtmekte olan bir kavramdır. Hakkaniyete uygunluk, uygulanan hukukun bir ögesi olup mahkemelere hukuk dışı verilerin de dikkate alınması suretiyle karar verme yetkisini tanımaktadır. Burada karıştırılmaması gereken husus, bu anlamdaki "hakkaniyetin", hukukun toplumsal yetersizlikleri görülen durumlarda, bu durumun giderilmesi ve adaletin sağlanması için uygulanan hukuk kuralları dışında yer alan toplumsal kurallar ve değer yargılarına da başvurulmasını gerektiren, tarafların açık izni olmadan uygulanmayan "ex aequa et bono"dan farklı olduğudur. Sınırlandırmada hakkaniyet işlevi, coğrafyayı değiştirmek, doğanın ortaya koyduğu eşitsizliği gidermek değildir. Bir ilkenin hakkaniyete uygunluğu, hakkaniyete uygun bir sonucun gerçekleştirilmiş olmasından kaynaklanır. Bu yüzden hakkaniyete uygunluk soyut olarak değerlendirilemez. Belirli bir durumda hakkaniyete uygunluk, o durumun özel hâl ve şartlarına bağlıdır. Toluner, s. 218 - 219; Hüseyin Pazarıcı, *Uluslararası Hukuk Dersleri*, K. I, 6. baskı, Ankara, 1997, s. 235; _____, *Uluslararası Hukuk Dersleri*, K. II, 4. baskı., Ankara, 1996, s. 353 - 354.

rolü olmuştur. Devletlerin ülkelerini çevreleyen denizlerle ilgili sorunlarını karşılıklı görüşmelerle çözdükleri, ancak bazı durumlarda teknik ya da hukukî ayrıntıların bir karara bağlanabilmesi için Uluslararası Adalet Divanı (UAD)'na ya da hakeme müracaat ettikleri görülmektedir. Yukarıda sözü edilen sözleşmelerde olduğu gibi, kıt'a sahanlığı ile ilgili mahkeme kararlarında da "hakkaniyet" ve "doğal uzantı" ilkelerinin ön plâna çıktığı, "hakkaniyet" ilkesinin gerçekleştirilebilmesi için coğrafi yapının özellikleri ile diğer faktörlerin de göz önüne alındığı görülmektedir. Ancak, UAD'nin Libya - Malta Kararı'nda²¹ "doğal uzantı"nın sınırlandırmadaki etkisini azaltıcı hükümlere yer verildiği görülmektedir.²²

2. Ege Denizi Kıt'a Sahanlığı Uyuşmazlığı

a. Uyuşmazlığın Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

Türk - Yunan ilişkilerinde Ege denizine ilişkin uyuşmazlıkların başında yer alan "Ege denizi kıt'a sahanlığı uyuşmazlığı", esas itibarıyla Yunanistan'ın 1973 yılında Taşoz adası açıklarındaki işletilebilir geniş petrol yataklarına ulaşması ile ortaya çıkmıştır.²³ Bu dönemde, bütün dünyada ortaya çıkan petrol krizi ve bu yüzden yükselen petrol fiyatları, iki devletin dikkatlerini Ege denizinin potansiyel zengin petrol yataklarına çekmiş, bu bölgede yapılacak araştırmaları cazip hâle getirmiştir.

Yunanistan'ın özellikle Kuzey Ege'de yoğunlaştırdığı bu faaliyetlerine Türkiye, 18 Ekim 1973 tarihinde Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığına (TPAO) Ege denizinin Türk kara suları dışında 27 adet petrol arama ruhsatı vererek karşılık vermiştir.²⁴ Ortaya çıkan bu sorun, karşılıklı nota teatilerine sebep olmuş, Türkiye ve Yunanistan'ı günümüze kadar biri 1973, diğeri de 1987 yılında olmak üzere iki defa savaşın eşiğine getirmiştir.²⁵

²¹ Libya ile Malta arasındaki kıt'a sahanlığının sınırlandırılmasına ilişkin bu uyuşmazlık UAD tarafından 3 Haziran 1985 tarihinde karara bağlanmıştır.

²² *Case Concerning the Continental Shelf* (Libyan Arab Jamahiriya / Malta), International Court of Justice, Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders, Judgment of 3 June 1985, s. 10.

²³ Angelos M. Syrigos; *The Status of the Aegean Sea According to International Law*, Sakkoulas / Bruylant, 1998, s. 93.

²⁴ bk. *Resmî Gazete*, 1 Kasım 1973, Sayı: 14699.

²⁵ 1982 sonbaharında Andreas Papandreu iktidara gelir gelmez, önce iki devlet arasındaki müzakereleri kestiğini açıklamış, ardından da Şubat 1982 tarihinde çok uluslu firmalarından oluşan bir konsorsiyuma (Kuzey Ege Petrol Şirketi [NAPC]) petrol arama ruhsatı vermiştir. Türkiye'nin bunun Bern Anlaşması'na aykırı olduğunu belirtmesi üzerine, Yunanistan bu faaliyetlerine iki yıl ara vermiş, ancak 1984 yılında tekrar başlatmıştır. Türkiye'nin başlangıçta sözlü uyarısına, 15 Mayıs 1986 ve 12 Temmuz 1986 tarihlerinde de yazılı notalarına cevap vermeyen Yunanistan, nihayet 9 Eylül 1986 tarihli cevabî notasıyla Bern Anlaşması'nın geçerliliğinin kalmadığını ve araştırmaları sürdüreceğini belirtmiştir. Bunun üzerine Türkiye, 13 Ekim 1986 tarihinde Atina'ya üçüncü notayı vererek, tekrar yükümlülüklerini hatırlatmıştır. Ancak Türkiye, iki devlet arasında tekrar bir kriz çıkmaması ve gerginlik yaratılmaması için, Yunanistan'a verdiği bu notaları gizli tutmuş ve uluslararası kamuoyuna duyurmamıştır. Bu durum, Yunanistan'ı daha da cesaretlendirmiş, sismik araştırmaların tamamlanmasından sonra "sondaj" çalışmalarına gireceği dahi açıklanmıştır. Nilüfer Yalçın, "Petrol Sorunu Nasıl Gelişti", *Milliyet*, 27 Mart 1987, s. 13; Mehmet Ali Birand, "Yunanistan ile Son Hesaplaşma Yaklaşıyor",

Ortaya çıkan bu soruna ilişkin iki devlet arasında bugüne kadar gerek üst düzeyde gerekse de teknik seviyede çeşitli görüşmeler²⁶ yapılmış, Bildiriler²⁷ yayımlanmış, Anlaşmalar²⁸ imzalanmıştır. Hatta Yunanistan, 10 Ağustos 1976 tarihinde, bir yandan bölgede barış ve güvenliğin tehlikeye sokulmuş bulunduğu gerekçesiyle BM Güvenlik Konseyi'ni olağanüstü toplantıya çağırması,²⁹ diğer yandan da Ege denizi kıt'a sahanlığına ilişkin

Milliyet, 27 Mart 1987, s. 9. Türkiye'nin uyarılarına rağmen Yunanistan'ın olumsuz tavrını sürdürmesi üzerine (*Milliyet*, 1 Mart 1987, s.1.) Türkiye, Yunanistan'ın uluslararası hukuka aykırı tutumundan, önce BM Güvenlik Konseyini (Semih Günver, "Ege Maçında 'Time Out' ", *Milliyet*, 29 Mart 1987, s. 14.), sonra NATO ve AET üyesi devletleri haberdar etmiş (*Milliyet*, 24 Mart 1987, 1, 19.), MGK'nin 25 Mart 1987 tarihinde yaptığı toplantısında alınan "Ege'deki emrivakilere karşı çıkılmalıdır" kararı, Bakanlar Kurulunca benimsenerek (bk. 26 Mart 1987 tarihli *Resmî Gazete* ve 25 Mart 1987 tarih ve 87 / 11596 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı, *Milliyet*, 27 Mart 1987, s.1.) Yunanistan'ın kara suları dışında araştırma yapmaya başlaması hâlinde, Türkiye'nin de karşılık vermesi kabul edilmiş, eski adıyla "Hora" yeni adıyla "Sismik I", Ege'ye açılmak üzere Tuzla'dan ayrılmıştır (*Milliyet*, 27 Mart 1987, s. 1.). Gerginliğin artmasına paralel olarak iki devletin silâhli kuvvetleri alarm tedbirlerini yürürlüğe koymuş, Yunan Hükûmeti, Sismik I'nin Yunan kıt'a sahanlığında araştırmaya başlaması hâlinde engelleneceğini, Türk Hükûmeti de Sismik I'nin 28 Mart 1987 tarihinde saat 05.00'te Ege'nin uluslararası sularında olacağını, geminin faaliyetlerinin engellenmesi hâlinde aynen karşılık verileceğini açıklamıştır (*Milliyet*, 28 Mart 1987, s.1.). Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Sami Doğru, *Uluslararası Hukukta Kıt'a Sahanlığı ve Ege Denizi Kıt'a Sahanlığı Uyuşmazlığı*, Ankara, Ankara Üniversitesi Basım Evi, 2003, s. 69 - 97.

²⁶ Bakanlar düzeyinde ilk toplantı, 17 - 19 Mayıs 1975 tarihlerinde Roma'da gerçekleşmiştir. *Aegean Sea Continental Shelf Case* (Greece v. Turkey); International Court of Justice, Pleadings, Oral Arguments, Documents, La Haye, 1980, s. 33 (Bundan sonra "Aegean Sea Continental Shelf Case" olarak anılacaktır.). Dışişleri bakanlarının başkanlığındaki heyetler arasında yapılan bu toplantıda, Yunanistan, iki devletin UAD'ye birlikte başvuruda bulunmasını öngören bir "tahkimname" taslağı sunmuş, ancak Türk heyeti, bu taslağı henüz tartışmaya hazır olmadığını ve soruna "görüşmelerle" çözüm aranmasının ilk aşama olduğunu, fakat bunun henüz denenmediğini belirtmiştir. Beklenen sonucun elde edilemediği bu toplantı sonunda, 19 Mayıs 1975 tarihinde bir ortak açıklama yapılarak sorunun Divan'a götürülmesine ilişkin "tahkimname" üzerinde ön görüşmeler yapıldığı ve bu amaçla teknik heyetlerin erken bir tarihte yeniden toplanmalarının kararlaştırıldığı belirtilmiştir. Toluner, s. 249, dipnot 135; Hüseyin Pazarıcı, "Kıt'a Sahanlığı Kavramı ve Ege Kıt'a Sahanlığı Sorunu", *Prof. Dr. Aziz Köklü'ye Armağan*, Ankara, 1984, s. 407.

²⁷ 31 Mayıs 1975 tarihinde Brüksel'de yapılan NATO zirvesi dolayısıyla bir araya gelen Türk ve Yunan Başbakanları, görüşmeler sonrasında mutabık kaldıkları "Brüksel Bildirisi"ni açıklamışlardır. *Aegean Sea Continental Shelf Case*, s. 33. Brüksel Ortak Bildirisi, ilerleyen dönemlerde iki devlet arasında farklı yorumlanmış, bu bağlamda Bildiri'nin hukukî niteliği ve içeriği, taraflar arasında tartışma konusu olmuştur.

²⁸ Türk ve Yunan Dışişleri Bakanları, 2 - 11 Kasım 1976 tarihleri arasında Bern'de görüşmelerde bulunmuş, bu görüşmeler sonrasında 11 Kasım 1976 tarihinde bir usul anlaşması imzalamışlardır. Bütünü ile tarafların görüşmeler sırasında uyacakları ilkeleri saptayan on maddeden oluşan ve "Bern Anlaşması" olarak anılan bu anlaşmayla her iki taraf, kıt'a sahanlığının sınırlandırılmasında "karşılıklı rızalara" dayanarak oluşturulacak bir anlaşmanın sağlanabilmesi için samimi, ayrıntılı ve güven içinde bir yaklaşım izlemeyi, yapılacak olan görüşmelerin içeriğinden dolayı gizli tutulmasını kararlaştırmıştır. Taraflar, bu Anlaşma ile aynı zamanda Ege kıt'a sahanlığını ilgilendiren herhangi bir teşebbüs veya hareketten sakınmayı da taahhüt etmişlerdir. *Aegean Sea Continental Shelf Case*, s. 280.

²⁹ Pazarıcı, s. 356; Toluner, s. 249.

hukuki sorunu çözmesi için tek taraflı olarak UAD'ye resmen başvurmuştur.³⁰ Ancak bu girişimlerinden beklediği sonucu alamamıştır.³¹ Türkiye, sorunun çözümünün BM Antlaşması'nın "uyuşmazlıkların barış yoluyla çözülmesi" hakkındaki 33 ncü maddesinde³² de öngörüldüğü gibi "görüşmeler" yoluyla bulunması taraftardır.³³ Buna karşılık Yunanistan ise, sorunun çözüm yolunun uluslararası yargıdan geçtiği görüşünde ısrar etmektedir.

b. Tarafların Tezleri

İki devlet arasında meydana gelen bu gelişmeler çerçevesinde, taraflar, karşılıklı olarak birbirlerinin tutumlarını öğrenmişlerdir. Bu

³⁰ *Aegean Sea Continental Shelf Case*, s. 3 - 11; Yüksel İnan, *Uluslararası Adalet Divanı'nın Yargı Yetkisi*, Ankara, 1982, s. 82.

³¹ Güvenlik Konseyi, 24 Ağustos 1976 tarih ve 395 sayılı kararında Türkiye ve Yunanistan'a aralarındaki uyuşmazlığı BM ilkelerine uygun yöntemleri dikkate alarak doğrudan görüşmelerle çözmeleri tavsiyesinde bulunmuştur. *Resolution and Decisions of the Security Council 1976*, Security Council Official Records: Thirty - First Year, United Nations, s. 15 - 16. Karara ilişkin olarak uluslararası basında yer alan haber ve makalelerde, Güvenlik Konseyinin karşılıklı görüşmeyi başlıca yöntem olarak benimsemesi olumlu karşılanmıştır. Andrew Wilson, "The Aegean Dispute", *Adelphi Papers*, No. 155, The International Institute for Strategic Studies, London, 1979, s. 9. Divan ise, Yunanistan'ın Türkiye'nin Ege denizindeki araştırma faaliyetlerinin durdurulmasına ilişkin "ihtiyatî tedbir" talebini, 11 Eylül 1976 tarihli kararı ile reddetmiş, "kıt'a sahanlığının sınırlandırılması"na ilişkin talebini ise, kendini yargılama yetkisine sahip görmediğinden 19 Aralık 1978 tarihli kararı ile Atina'nın iddialarını yetersiz ve gereksiz göyerek reddetmiştir. *Aegean Sea Continental Shelf Case* (Greece v. Turkey), Jurisdiction of the Court, Judgment, 19 December 1978, s. 42. (Bundan sonra, "Aegean Sea Continental Shelf Case, Judgment, 1978" olarak anılacaktır.)

³² BM Antlaşması mad. 33.

1. Uzaması milletler arası barış ve güvenliğin muhafazasını tehdit edebilecek mahiyette bir uyuşmazlıkta taraf olanlar, bu uyuşmazlığın çözülmesini her şeyden önce görüşme, soruşturma, uzlaşma, tahkim ve yargı yollarıyla veya bölge teşkil veya anlaşmalarına başvurarak ya da kendi seçecekleri başka barış yollarıyla aramalıdır.

2. Güvenlik Meclisi gerekli görürse, tarafları aralarındaki uyuşmazlığı bu gibi yollarla çözmeye davet eder. Gündüz, s. 33.

³³ Türkiye'nin bu tutumu çeşitli değerlendirmelere yol açmaktadır. Bunlarda biri -belki de en önemlisi- Türkiye'nin yargı yoluna gitmekten kaçınmasının konuya ilişkin tezlerinin zayıf olduğu yönündeki iddialardır. Ancak, bu iddialar doğru değildir. Mevcut yargı kararlarına bakıldığında, Türkiye'nin tezini destekleyen hususlar da vardır. Yunanistan, 1976 yılında Divan'a tüm Ege denizinin sınırlandırılmasını götürmemiş, sadece Anadolu kıyısı ile yakınındaki Yunan adalarının kıt'a sahanlığının saptanması sorununu götürmüştür. Hâlbuki, sınırlandırılacak olan alan, bir bütün olarak ele alınmadığı sürece "hakkaniyete" uygun çözüme varılamayacağı açıkça ortadadır. Bu sebeple iki devletin oturup en azından bu noktada anlaşmaya varmaları gerekmektedir. Türkiye'nin sürekli olarak "önce görüşmelerin yapılması gerektiği"ni söylemesi bundan dolayıdır. Öte yandan, Yunanistan'ın mahkemeye götürülecek kıt'a sahanlığı davası aleyhine sonuçlansa bile, kaybedeceği fazla bir şey yoktur. Çünkü, hâlen 6 mil olan kara suları genişliğini 12 mile çıkarmakla aynı sonuca ulaşabileceğini bilmektedir. Son olarak belirtmemiz gereken husus da uluslararası alanda uyuşmazlıkların çözümünde mahkemeye başvurmanın olağan bir davranış olmadığıdır. Bu kadar hayatî bir konuda mahkemeye gitmek demek, mahkemenin kararına uymak yükümlülüğünü kabul etmek demektir. Bu konuda ayrıca bk. Sevin Toluner, *AET'nin Gümrük Sınırları ve Ege Sorunu*, Prof. Dr. Sevin Toluner Tarafından Hazırlanan Rapor ve Tartışmalar, Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Münasebetler Enstitüsü, İstanbul, 1982, s. 64.

çerçeve, Türkiye'nin tezi "doğal uzantı" ilkesine dayanarak³⁴ iki devletin ana kıt'aları arasında bir sınırlandırma yapılması ve belirlenecek bu çizginin doğusunda kalan adalara kıt'a sahanlığı verilmeden yalnızca kara suları tanınmasıdır. Yunanistan'ın tezi ise, en doğudaki Yunan adaları ile Türkiye ana kıt'ası arasında "eşit uzaklık" ilkesine göre bir sınırlandırmanın gerçekleştirilmesidir.³⁵

c. Varsayımsal Bir Sınırlandırma

Yunanistan'ın hukuka aykırı tutumundan kaynaklanan bu sorunun çözümünü, yine uygulanan uluslararası hukukun kurallarında aramak gerekmektedir. Buna göre, "yarı kapalı deniz"³⁶ olan Ege denizinin³⁷ kıt'a sahanlığı sınırlandırmasının ancak yine iki devlet arasında yapılacak, Ege denizinin bütün "ilgili durumlarını"³⁸ dikkate alacak ve "hakkaniyete" uygun bir sonuca ulaşacak bir anlaşma ile mümkün olabileceği düşünülmektedir. Ege denizi kıt'a sahanlığının sınırlandırılmasında, makul olan bir sonuca ulaşılabilmesinin uluslararası hukukun temel ilke olarak kabul ettiği "hakkaniyet ilkeleri"nin uygulanmasına bağlı olduğu görülmektedir. Bu amaca ulaşmak için tek değil, çeşitli ilke ve usullere başvurulabilir. Burada önemli olan, sınırlandırmada uygulanacak ilke ve usuller değil, "hakkaniyete" uygun bir sonuca ulaşılmasıdır. Bunun için sorunun mantıklı tek çözüm yolu, BM Antlaşması'nın 33 ncü maddesinde de belirtildiği üzere, uluslararası barış ve güvenliği, adaleti tehlikeye sokmayacak şekilde anlamlı müzakerelerin başlatılmasıyla bulunabilecektir. Ancak, Ege denizinde

³⁴ Ege denizi için "jeoloji ve jeomorfoloji", Türkiye'nin "doğal uzantı" tezi bakımından önem taşısa da UAD'nin Libya - Malta Kararı'ndan sonra, bu tezi çok da öne çıkarmadan, ama göz ardı da etmeden Ege'nin diğer özelliklerine dayanarak, hakkaniyete uygun çözüm yoluna götürecek hususların ön plâna çıkarılması gerekmektedir.

³⁵ Hüseyin Pazarcı, "Kıt'a Sahanlığı Kavramı ve Ege Kıt'a Sahanlığı Sorunu", *Prof. Dr. Aziz Köklü'ye Armağan*, Ankara, 1984, s. 406.

³⁶ III ncü BMDHS, madde 122 - tarif .

Bu sözleşmenin amaçları bakımından "kapalı veya yarı kapalı deniz", iki veya daha fazla devlet tarafından etrafı çevrilmiş ve başka bir denize veya okyanusa dar bir çıkışla bağlanan ya da tamamen veya esas itibarıyla iki veya fazla sayıdaki kıyı devletinin kara suları ve münhasır ekonomik bölgesinden oluşan bir körfez, havza, veya deniz manasına gelir. Gündüz, s. 330.

³⁷ III ncü BMDHS, madde 122'de belirtilen kriterler çerçevesinde, Ege denizi yarı kapalı bir denizdir. Yunanistan ve Türkiye tarafından çevrili olduğu için "iki veya daha çok devlet tarafından çevrili olma ölçütü" gerçekleşmektedir. Ege'yi diğer denizlere bağlayan birden çok geçit olmasına rağmen, Ege, büyük bir bölümü ile Türkiye ve Yunanistan'ın kara sularından oluştuğu için, "bütünüyle veya büyük bir bölümü ile, iki veya daha çok devletin karasularından ve münhasır ekonomik bölgelerinden oluşma" ölçütüne de uymaktadır. Ege denizinin yarı kapalı deniz olduğu, bu sebeple burada bölgenin niteliğine uygun olarak özel kuralların uygulanmasının gerektiği görüşü, Türkiye ile Yunanistan arasında mevcut olan sorunlarda, diğer hukuksal gerçekler yanında, önemli bir hukuksal gerekçe oluşturmaktadır. Şule Güneş, *Kapalı ve Yarı Kapalı Denizlerin Hukuksal Rejimi*, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1990, s. 69.

³⁸ İlgili durumlar şunlardır: Jeolojik öğeler, coğrafi öğeler, bölgede saptanmış başka sınırların varlığı, devletlerin hayatı çıkarları, sınırlandırılacak ülkenin hukuksal statüsü, bölgede ortak petrol yatağı varlığı, tarihsel hakların varlığı. Hüseyin Pazarcı, *Uluslararası Hukuk Dersleri*, K. II, 4.baskı., Ankara, 1996, s. 354 - 355.

yapılacak bir kıt'a sahanlığı sınırlandırmasına ilişkin başlatılacak müzakereden evvel tarafların öncelikle üzerinde anlaşması gereken hususlar bulunmaktadır. Bunlardan ilki ve en önemlisi kara suları genişliği, diğeri de sınırlandırılacak alanın belirlenmesidir.

Bilindiği gibi, günümüzde Ege denizi kara suları rejimi, 6 millik kara suları genişliği uygulamasına dayanmaktadır. Ancak, Yunanistan'ın kara suları genişliğini III ncü BMDHS madde 3'e³⁹ dayanarak 12 mile çıkarması durumunda,⁴⁰ Ege denizi kıt'a sahanlığının sınırlandırılmasının ne şekilde yapıldığının hiçbir önemi kalmayacak ve Ege denizinin çok büyük bir kıt'a sahanlığı alanı, doğrudan Yunan egemenliği altına girmiş olacaktır. Bundan dolayı, kıt'a sahanlığı sınırlandırması müzakerelerine başlamadan önce, Ege denizinde 6 mil olan kara suları rejiminin Yunanistan tarafından kabul edilmesi gerekmektedir.

Yunanistan ile Türkiye arasında sınırlandırılacak bölgeye ilişkin de bir anlaşmazlık mevcuttur. Öteden beri Yunanistan, Ege denizinde sınırlandırılacak bölgeyi Doğu Ege adaları ile Anadolu sahilleri arasındaki bölge olarak tanımlamaktadır. Bu bakımdan Ege'de hakkaniyete uygun bir çözüme varılabilmesi için, sınırlandırılacak bölge tüm Ege denizi olarak tanımlanmalıdır.

Kıt'a sahanlığının sınırlandırılmasına ilişkin Yunanistan ile yapılacak müzakerelerin başında, bu iki husus sağlandıktan sonra esasa ilişkin görüşmelere başlanması en doğru yol olacaktır. Bu çerçevede uluslararası hukukun mevcut durumu, hakkaniyet ilkeleri esasında, Ege denizi kıt'a sahanlığının varsayımlara dayalı sınırlandırmasını tahmin etmeye imkân vermese de coğrafi değerlendirmeler, böyle bir sınırlandırmanın belirli özellikleri konusunda bazı genellemelere izin verir durumdadır.

Ege denizi kıt'a sahanlığının sınırlandırılmasında, hakkaniyete uygun sonuca ulaşmak için dikkate alınacak "coğrafi özellikler" olarak kıyıların genel yapısı, bunların birbirlerine göre konumları ile uzunlukları ve bunlar arasında bulunan, özellikle ters tarafta; yani Türkiye'nin doğal uzantısı

³⁹ III ncü BMDHS madde 3 - kara sularının genişliği.

Her devletin kara sularının genişliğini, bu Sözleşme'ye uygun şekilde belirlenen esas hatlardan itibaren on iki deniz milini aşmayan bir sınıra kadar tespit etme hakkı vardır. Aslan, s. 291.

⁴⁰ Yunanistan, III ncü BMDHS'nin 3 ncü maddesinde öngörülen kara sularına ilişkin 12 mil genişlik esasının Örf ve Adet Hukuku'nun bir hükmü olduğunu iddia etmekte ve kara suları genişliğini 12 mil olarak belirlemenin kıyı devletinin takdir yetkisine girdiğini savunmaktadır. Nitekim Yunanistan, III ncü BMDHS'nin 1 Haziran 1995 tarihinde Yunan Parlamentosunda kabul edilmesini müteakip bu Sözleşme'den kaynaklanan kara sularını 12 mile genişletme hakkını, uygun bir zamanda ve ulusal stratejisi çerçevesinde kullanacağını açıklamıştır. Buna karşılık olarak Türkiye, 1970'lerin ikinci yarısından itibaren, Yunanistan'ın Ege denizinde kara sularını 6 milin üzerine çıkarma isteğini hayafî hak ve çıkarlarına tecavüz olarak görmüş ve bunu "casus belli" (savaş sebebi) sayacağını ilân etmiştir. Türkiye, bu politikasını hiçbir zaman değiştirmeyerek ve Ege'de bu yönde yarattığı caydırıcılığa devamlılık kazandırarak, "Yunanistan'ın şartların lehine olduğunu değerlendirdiği bir zamanda, kara sularını 6 milin üzerine genişletme politikasını" engellemiştir.

üzerinde bulunan Yunan adaları göze çarpmaktadır. Özellikle, yarı kapalı deniz olan Ege'de belirleyici özelliğe sahip kıyıların ve adaların ilişkisi, Ege denizinin bütünlüğü içerisinde değerlendirilmelidir.

Burada dikkate alınması gereken diğer bir konu da tarafların sahip olacağı kıt'a sahanlıkları ile kıyı uzunlukları arasındaki orantıdır. Ancak bu, matematiksel bir orantıdan ziyade herhangi bir sınırlandırmanın hakkaniyete uygunluğunu sağlayacak bir ilke olacaktır.⁴¹

Ege'de yapılacak kıt'a sahanlığı sınırlandırmasına etkisi olabilecek yukarıda belirtilen "coğrafi ölçütlerin" dışında, çok sayıda "ilgili durum" da mevcuttur.⁴² Bunların içinde, hem uygulanan uluslararası hukuka göre hem de Ege'nin kendi özellikleri kapsamında "güvenlik" göz ardı edilemeyecektir.⁴³ Ege'de güvenlik kaygısı, her devletin kendi bölgesindeki ve sahillerinin karşısındaki bölgelerin kontrolünü sağlamaya imkân verdiği için önemlidir. Ege'nin tarihi, Türk - Yunan ilişkilerinin geçmişi, çeşitli anlaşma / antlaşmalar⁴⁴ ve coğrafi yapı, "güvenliği" ön plâna çıkarmaktadır. Ancak, bu etkinin çok da fazla olmayacağı belirtilmektedir.⁴⁵

Kendisi de yarı kapalı bir deniz olan Akdeniz'in parçası durumunda olan ve yarı kapalı nitelikteki Ege denizi, bu bağlamda değerlendirildiğinde; içinde çoğunluğu Yunanistan egemenliğinde ve Anadolu kıyılarına yakın bulunan binlerce ada, adacık ve kayalıkları, sığ ve 200 mili aşmayan genişliği ile kıt'a sahanlığı sınırlandırmasında kendine özgü (unique) bir durum arz eder.⁴⁶

Buna göre, Ege denizi kıt'a sahanlığının Türkiye ile Yunanistan'ın ana kara ülkelerinin sahilleri esas alınarak "eşit uzaklık" ilkesinin uygulanması yoluyla sınırlandırılması ve böylece saptanacak ortay hatta, Anadolu'nun doğal uzantısının üzerinde bulunan Yunan adalarının durumu ile yukarıda belirtilen diğer "ilgili durumlar" gözetilerek ve bunlar tartılarak, Yunanistan lehine bazı değişiklikler yapılması, hakkaniyete uygun bir sınırlandırılma

⁴¹ Donald E. Karl, "The Delimitation of the Aegean Continental Shelf: Equitable Principles and the Problem of Islands", *The Aegean Issues: Problem and Prospects*, Foreign Policy Institute, Ankara, 1989, s. 158 - 166.

⁴² bk. dip not 38.

⁴³ Ege denizi için "jeoloji" ve "jeomorfoloji", Türkiye'nin "doğal uzantı" tezi bakımından önem taşısa da UAD'nin Libya - Malta Kararı'ndan sonra, bu tezi çok da öne çıkarmadan, ama göz ardı da etmeden Ege'nin diğer özelliklerine dayanarak "hakkaniyet"e uygun çözüm yoluna götürecek hususların ön plâna çıkarılması gerekmektedir. Bu anlamda esasen, Türkiye'nin tezlerini destekler mahiyetteki demografik ve sosyoekonomik yapının da son yargı kararları (İngiltere - Fransa Tahkimi ile Malta - Libya Kararı) çerçevesinde göz ardı edilebileceği anlaşılmaktadır. En azından Türkiye, bölgedeki ekonomik rezervlerin kendisi için hayatî önemini ispatlamalıdır.

⁴⁴ Bilindiği gibi, Türkiye'nin güvenliği sebebiyle Doğu Ege adaları, Lozan Barış Anlaşması ve 10 Şubat 1947 tarihli Paris Barış Anlaşması ile silâhsızlandırılmış statü altına alınmıştır.

⁴⁵ Karl, s. 167.

⁴⁶ Esen Arpat, "Elements of An Equitable Solution of the Aegean Continental Delimitation Issue", *The Aegean Sea 200, Proceeding of the International Symposium on the Aegean Sea*, 2000, s. 99.

olarak değerlendirilebilir. Ege denizinin jeolojik ve jeomorfolojik yapısına da uygun olacak böyle bir sınırlandırma, esasen uluslararası hukukçular tarafından bazı küçük farklılıklarla da olsa, öteden beri dile getirilmektedir. Bunlardan Tullio Scovazzi bir makalesinde,⁴⁷ aynı zamanda Avrupa ve Asya'nın da jeolojik ve jeomorfolojik sınırını oluşturduğunu söylediği "Ege oluşu"nu esas alan bir sınırdan bahsetmektedir.⁴⁸ Donald E. Karl⁴⁹ ile John M. Van Dyke'in⁵⁰ Ege'yi coğrafi özelliklerine göre üç sektöre ayırarak belirledikleri sınır çizgileri,⁵¹ adalar ve diğer ilgili durumlar dikkate alınarak bu ortay hatta Yunanistan lehine yapılan düzeltmeler sonucunda ortaya çıkmıştır.

Uygulanan uluslararası hukukun analizleri sonucu ortaya çıkarılan ve esasen Türkiye'nin 1974 yılında Kıbrıs Barış Harekâtı esnasında Ege'de yaşanan gerginlik nedeniyle ilân ettiği 714 sayılı NOTAM⁵² ile belirlenen hattın kıt'a sahanlığındaki iz düşümü⁵³ ile de paralellik arz eden bütün bu varsayımsal sınırlandırmalar, tüm "ilgili durumlar" dikkate alınarak hakkaniyet ilkeleri çerçevesinde yapılacak "hakkaniyete uygun" bir Ege denizi kıt'a sahanlığı sınırlandırmasının nasıl olması gerektiği konusunda bir fikir vermektedir.

3. Ortak Arama ve İşletme

Kıt'a sahanlığının sınırlandırılmasına ilişkin Yunanistan ile Türkiye arasında çok büyük görüş farklılıklarının bulunması, devletlerin tezlerinde karşılıklı makul tavizlerini engelleyecek iç kamuoyu baskısı altında bulunmaları, sorunun kısa vadede yukarıda belirtilen esaslar çerçevesinde bir "sınırlandırma anlaşması" ile çözülmesi yönündeki beklentileri yok etmektedir. Bu yüzden, 2004 yılı sonunda AB ile tam üyelik müzakerelerini başlatmayı hedefleyen Türkiye'nin kıt'a sahanlığını ulusal çıkarları aleyhine

⁴⁷ Tullio Scovazzi, "Maritime Limits and Boundaries in the Aegean; Some Maps with Legal Commentaries", *The Aegean Issues: Problems - Legal and Political Matrix*, Foreign Policy Institute, 1995, Ankara, s. 92.

⁴⁸ bk. ek 3.

⁴⁹ Karl, s. 155.

⁵⁰ John M. Van Dyke, "Maritime Delimitation in the Aegean Sea", *The Aegean Sea 200, Proceeding of the International Symposium on the Aegean Sea*, 2000, s. 165.

⁵¹ bk. ek 4.

⁵² Türkiye, 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı esnasında, Ege ve Akdeniz'de Yunanistan'ın Türkiye'ye yönelik olası bir tecavüzünde meydana gelecek hava harekâtından sivil uçakların etkilenmemesi için, anılan denizlerin üzerindeki belirli hava sahalarını kapsayan bölgeleri 20 Temmuz 1974 tarihinde 682 sayılı NOTAM ile "tehlikeli saha" ilân etmiştir. Birinci Kıbrıs Barış Harekâtı'nın sona ermesi ile tehlikeli saha duyuru NOTAM'ı 1 Ağustos 1974 tarihinde aynı usulle yürürlükten kaldırılmıştır. Fakat Türkiye, bu defa 6 Ağustos 1974 tarihinde, Yunanistan'ın Türkiye'ye yönelik olası bir tecavüzünde ilk olarak kullanacağı hava gücünü yeteri kadar önceden tespit etmek maksadıyla, iki devlet kıt'a ülkelerini ortlayan hattı, hava savunma rapor hattı olarak belirleyerek bu hattın doğusuna geçecek uçakların Türk hava kontrol ünitelerine bilgi vermelerini içeren 714 sayılı NOTAM'ı ilân etmiştir. Bu NOTAM da 19 Şubat 1980 tarihinde yürürlükten kaldırılmıştır. Wilson, s. 6.

⁵³ bk. ek 5.

olmayacak bir şekilde sorun olmaktan çıkarması gerekmektedir. Bu da yukarıda belirtildiği şekilde, nihaî çözüme yönelik bir “sınırlandırma anlaşması” ile olamayacaksa, ancak iki tarafı da tatmin edecek bir ara çözüm ile mümkün olabilecektir. Bu kapsamda, 1999 yılından bu yana başlatılan diyalog ruhuna da uygun olarak iki devlet arasında, “Ege denizi kıt’a sahanlığında muhtemel rezervleri ‘ortak arama / işletme’ anlaşması” yapılarak⁵⁴ bölgedeki ekonomik kaynakların aranması ve işletilmesi için bir iş birliğinin yapılması, uyuşmazlığın çözümü konusunda da iki devleti yakınlaştıracak ve aralarındaki güvensizliği ortadan kaldıracaktır. Böylece, kıt’a sahanlığı sorununun temelinde var olan Ege denizinin yer altında bulunduğu tahmin edilen hidrokarbon rezervlerinin bu niteliği ortadan kalkacaktır.

Hukukî bir dayanağı da olan böyle bir iş birliğinin esasen ekolojik ve yer altı kaynaklarının işletilme doğasından kaynaklanan zorunluluğu da mevcuttur.⁵⁵ Ege denizi kıt’a sahanlığında bulunan yer altı kaynaklarının işletilmesinde öngörülen bu iş birliğinin hukukî dayanağı, III ncü BMDHS’nin 74 ve 83 ncü maddelerinin 3 ncü fıkraları⁵⁶ ile UAD’nin 1969 tarihli kararıdır.⁵⁷ Bu hükümlere göre ilgili devletler, nihaî anlaşmayı engellemeyecek, anlayış ve iş birliği içinde geçici düzenlemeler yapabilecektir. Böylece, bu geçici düzenlemeyle de kıt’a sahanlığını sorun hâline getiren “hidrokarbon kaynakları”nın müşterek işletilmesi, iki devlet arasında bir iş birliğinin doğmasına vesile olacaktır.

Diğer taraftan, Ege denizi kıt’a sahanlığının sınırlandırmasının yapılması da aslında nihaî bir çözüm olmayacaktır. Çünkü, hidrokarbon rezervleri ulusal sınır tanımamakta, ya aynı jeolojik yapı içinde buldukları için bu sınırın bir anlamı kalmamakta; yani aynı rezervi iki taraf da işletme durumunda kalabilmekte ya da bu rezervler, sınırlar belirlendikten sonra bile yer değiştirebilmektedir. Sınırlandırmanın başarılı olduğu durumlarda dahi sınırlar arası kaynakları oransal olarak çıkarabilmek için bir çeşit uzun vadeli iş birliği ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, bir kültürel ve turizm merkezi

⁵⁴ Esasen Türkiye ile Yunanistan arasındaki bu soruna ilişkin 1975 yılından bu yana çeşitli tarihlerde yapılan görüşmelerde, “ortak işletme” teklifi, Türkiye tarafından ilk defa 17 - 19 Mart 1975 tarihlerinde Roma’da yapılan toplantıda dile getirilmiştir. *Milliyet*, 27 Mayıs 1977. s.1.

⁵⁵ Nicholas P. Katsepointes, “Prospects for Joint Resource Development: The Case of the Aegean Sea”, *The Aegean Sea After the Cold War*, International Political Economy Series, 2000, s. 168 - 170.

⁵⁶ III ncü BMDHS madde 74 / 3 ve 83 / 3.

“... Anlaşmaya varılıncaya kadar, ilgili devletler, pratik bir nitelik taşıyan geçici düzenlemeler yapmak ve bu geçici dönem boyunca nihaî anlaşmaya varılmasını tehlikeye sokmamak veya onu engellemek için bir anlayış ve iş birliği ruhu içinde her çabayı sarf edeceklerdir. Bu düzenlemeler, nihaî sınırlandırmaya halel getirmeyecektir.”. Gündüz, s. 316, 320.

⁵⁷ UAD’nin 1969 tarihli Kuzey Denizi Davası’nda da bu konuya değinilmiş ve Divan, kıt’a sahanlığının sınırlandırılmasında “rezervlerin birliği”nin göz önüne alınması gereken faktör olduğunu vurgulayarak tarafların çakışan bölgelerin sınırlandırılmasında anlaşamamaları hâlinde, bu bölgelerden “müşterek faydalanma anlaşmaları” yapmak suretiyle sorunun çözülmesi gerektiği görüşünde olduğunu belirtmiştir. *I.C.J., Reports*, 1969; 52, s. 97 - 99.

olan Ege denizinde, tek başlarına Yunanistan ve Türkiye'nin yapacağı hidrokarbon çıkarma faaliyetleri sonunda kaçınılmaz olarak çevre kirliliği ortaya çıkacaktır. Bu kirlilikle mücadelenin de iki devletin iş birliğini gerektirdiği açıkça ortadadır.

Bütün bunların yanında, sınırlandırmadaki hakkaniyete aykırı bir sonucun rezervlerin işletilmesi esnasında ortaya çıkabilecek gerginliğe diğer uyumsuzlıklardan kaynaklanacak askerî müdahale ihtimallerinin getireceği risk de eklenince, hidrokarbon rezervlerinin ticarî işletmesi engellenebilecektir.

Yukarıda belirtilen sebeplere dayanılarak Ege denizi kıt'a sahanlığında bulunan yer altı kaynaklarının Türkiye ve Yunanistan tarafından müşterek olarak araştırılması ve işletilmesi, iki devlet arasındaki yakınlaşmayı artıracak, bu ilişkinin tarafları memnun etmesi durumunda, siyasî seviyede daha kapsamlı iş birliği imkânı doğacaktır. Böylece, iki devlet arasında sürekli kriz sebebi olan Ege denizi, iki devlet arasında her alanda (turizm, kültür ve endüstri) ortak çalışmalara sahne olacaktır. Artık menfaat çatışmasına yol açan hidrokarbon kaynaklarının bu özelliği ortadan kalkacağı için kıt'a sahanlığı bir sorun olmaktan çıkacak, hatta sınırlandırılmasına bile gerek kalmayacaktır. Kıt'a sahanlığının sorun olmaktan çıkması ile birbirleriyle ilişkili diğer Ege sorunlarının da görüşmelerle çözülmesinin yolu açılacak ve Ege denizi bir "barış denizi" olacaktır.⁵⁸

KAYNAKLAR

1. Yargı Kararları ve Diğer Belgeler :

Aegean Sea Continental Shelf Case (Greece v. Turkey), International Court of Justice, Pleadings, Oral Arguments, La Haye, 1980.

Aegean Sea Continental Shelf Case (Greece v. Turkey), Jurisdiction of the Court, 19 December 1978.

Case Concerning the Continental Shelf (Libyan Arab Jamahiriya / Malta), International Court of Justice, Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders, Judgment of 3 June 1985.

Resulation and Decisions of the Security Council 1976, Security Council Official Records: Thirty - First Year, United Nations, New York, 1977.

⁵⁸ Doğru, s. 121 - 123.

2. Antlaşmalar, Kararlar, Resmî Yazılar:

24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Barış Antlaşması.

10 Şubat 1947 tarihli Paris İtalyan Barış Antlaşması.

Bakanlar Kurulu Kararı, "Petrol Arama Ruhsatı", 7 / 7217, *Resmî Gazete*, 14699, 1 Kasım 1987.

Bakanlar Kurulu Kararı, "Petrol Arama Ruhsatı", 87 / 11596, *Resmî Gazete*, 19412, 25 Mart 1987.

Presidency Conclusions, Helsinki European Council, 10 and 11 December 1999.

Resmî Gazete, 14699, 1 Kasım 1973.

Resmî Gazete, 19412, 26 Mart 1987.

3. Gazeteler:

Milliyet, 27 Mayıs 1977.

Milliyet, 1, 24, 27 - 28 Mart 1987.

4. Kitaplar:

DOĞRU, Sami; *Uluslararası Hukukta Kıt'a Sahaneliği ve Ege Denizi Kıt'a Sahaneliği Uyuşmazlığı*, Ankara, Ankara Üniversitesi Basım Evi, 2003

ERİNÇ, Sırrı - YÜCEL, Talip; *Ege Denizi, Türkiye ile Komşu Ege Adaları*, 2. baskı, Ankara, 1988.

ERİNÇ, Sırrı; *Jeomorfoloji*, C. II, 2. baskı, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları, No. 23, İstanbul.

GÜNDÜZ, Aslan; *Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Teşkilâtlar Hakkında Temel Belgeler*, Gözden Geçirilmiş 2. baskı, İstanbul, 1994.

GÜNEŞ, Şule; *Kapalı ve Yarı Kapalı Denizlerin Hukuksal Rejimi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1990.

HARP AKADEMİLERİ; *Denizde Silâhlı Çatışma Hukuku*, İstanbul, 1999.

International Hydrographic Organisation; *A Manuel on Technical Aspects of the United Nations Convention on the Law of the Sea - 1982*, Monaco, 1993.

İNAN, Yüksel; *Uluslararası Adalet Divanının Yargı Yetkisi*, Ankara, 1982.

İNANDIK, Hamit; *Deniz ve Kıyı Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları, 1971.

KURUMAHMUT, Ali; *Ege'de Temel Sorun*, Ankara, 1999.

MERAY, L. Seha; *Devletler Hukukuna Giriş*, C. I, Ankara, 1960.

KATSEPONTES, Nicholas P.; "Prospects for Joint Resource Development : The Case of the Aegean Sea", *The Aegean Sea After the Cold War*, International Political Economy Series, 2000.

ÖZMAN, Aydoğan; *Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi*, İstanbul, 1984.

PAZARCI, Hüseyin; *Doğu Ege Adaları'nın Askerden Arındırılmış Statüsü*, 2. baskı, Ankara, 1992.

_____ ; *Uluslararası Hukuk Dersleri*, Kitap II, 4. baskı, Ankara, 1996.

_____ ; *Uluslararası Hukuk Dersleri*, Kitap I, 6. baskı, Ankara, 1997.

SYRIGOS, Angelos M.; *The Status of the Aegean Sea According to International Law*, Sakkoulas / Bruylant, 1998.

TOLUNER, Sevin; *AET'nin Gümrük Sınırları ve Ege Sorunu*, Prof. Sevin Toluner Tarafından Hazırlanan Rapor ve Tartışmalar, Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Münasebetler Enstitüsü, No.15, İstanbul, 1982.

_____ ; *Milletlerarası Hukuk Dersleri*, 4. baskı, İstanbul, 1996.

WILSON, Andrew; *The Aegean Dispute*, Adelphi Papers No. 155, International Institute for Strategic Studies, London, 1979.

5. Makaleler:

ARPAT, Esen; "Elements of An Equitable Solution of the Aegean Continental Delimitation Issue", *The Aegean Sea 200, Proceeding of the International Symposium on the Aegean Sea*, Bodrum, 2000.

BAŞEREN, Sertaç H.; “Kıta Sahaneliği: Doğal Uzantı ve Mesafe İlkesi İlişkileri”, *Dış Politika Dergisi*, C.VI, S.1, 1995.

BİRAND, Mehmet A.; “Yunanistan ile Son Hesaplaşma Yaklaşıyor”, *Milliyet*, 27 Mart 1987.

DYKE, John M.Van; “Maritime Delimitation in the Aegean Sea”, *The Aegean Sea 2000, Proceeding of the International Symposium on the Aegean Sea*, Bodrum, 2000.

FELDMAN, Mark B.; “International Maritime Boundary Delimitation : Law and Practice From the Gulf of Maine to the Aegean Sea”, *The Aegean Issues: Problems - Legal and Political Matrix*, Foreign Policy Institute, Ankara, 1995.

GÜNVER, Semih; “Ege Maçında Time Out”, *Milliyet*, 29 Mart 1987.

KARAKÖSE, Cengiz; “Ege’deki Deniz Sorunlarında Türk ve Yunan Görüşleri: Jeolojik Açıdan”, *Ege’de Deniz Sorunları Semineri - Ankara*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları: 552, Ankara, 1986.

KARL, Donald E.; “The Delimitation of the Aegean Continental Shelf : Equitable Principles and the Problem of Islands”, *The Aegean Issues: Problem and Prospects*, Foreign Policy Institute, Ankara, 1989.

PAZARCI, Hüseyin; “Kıta Sahaneliği Kavramı ve Ege Kıta Sahaneliği Sorunu”, *Prof. Aziz Köklüye Armağan*, Ankara, 1984.

SCOVAZZI, Tullio; “Maritime Limits and Boundaries in the Aegean, Some Maps with Legal Commentaries”, *Aegean Issues: Problems-Legal and Political Matrix*, Foreign Policy Institute, Ankara, 1995.

YALÇIN, Nilüfer; “Petrol Sorunu Nasıl Gelişti”, *Milliyet*, 27 Mart 1987.

Abstract:

The base of the dispute between the Turkey and Greece related with Aegean Sea stands on the Greece’s permanent infringement attempts of “the Lozan Balance” which established on the Lozan Peace Treaty on July 24, 1923.

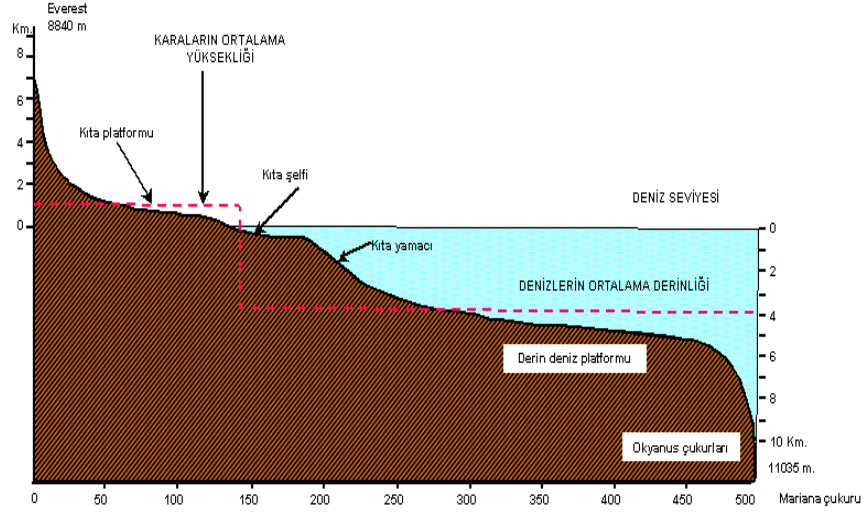
The Continental Shelf dispute, is at the head of these problems, made Turkey and Greece came across the war since appeared in 1973. The theses of both sides indicate quite difference about the essence of the problem. For this reason, it does not seem easy to find a solution which will satisfy both sides.

But, it is thought that the extending of the collaboration areas that established in the frame of the dialogue started in the year of 1999 between the two states will get closer the sides to solve the problems and cause to start significant negotiations. In that context, the collaboration for the searching and the processing of the Aegean Sea’s underground resources which lie as the main problem of the Continental Shelf disagreement will eliminate the problematic status of these resources and will have an important contribution to the solution of this dispute.

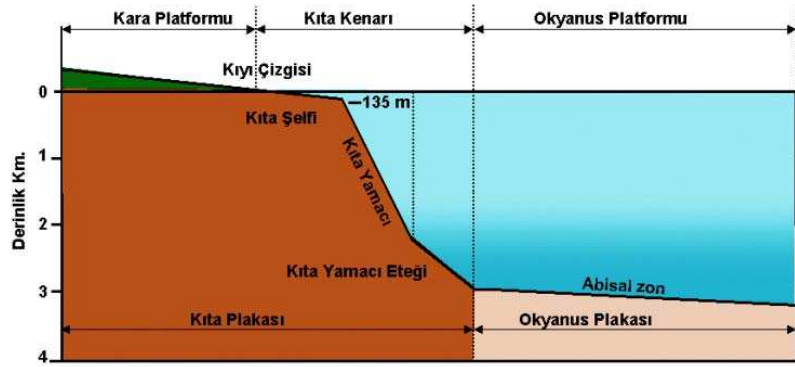
Key words: Aegean Sea, Continental Shelf, International Law, Equity, Delimitation.

EKLER

Şekil 1: Dünyanın Hipsografik Eğrisi¹

Şekil 2: Yerkağınun Şematik Hipsografik Eğrisi²

¹ Erol, s. 47.

² Erinç-Yücel, s. 8.

SON ELLİ YILLIK SÜREÇ İÇİNDE KIBRIS MESELESİ VE AVRUPA BİRLİĞİ

Bnb. Ulvi KESER*

Özet:

Tarih boyunca dünya siyaseti açısından önemini koruyan Kıbrıs adası, şimdi de Avrupa Birliği üyeliği yolunda sadece Kıbrıslı Türkler ve Rumlar için değil, Türkiye, Yunanistan ve batı ülkeleri için de çok yönlü ve uluslararası bir sorun olarak ortaya çıkıyor.

Anahtar kelimeler: Kıbrıs, AB, Denктаş.

Kıbrıs adası, Akdeniz'deki konumu itibarıyla tarihin her döneminde çatışmaların odağında yer almış ve bu özelliğini bugüne kadar devam ettirmiş bir bölgedir. Türkiye'ye bu kadar yakın olan bu ada, aslında coğrafi, kültürel, tarihî ve sosyal açıdan da Türkiye'den farklı değildir. "Şehadet parmağı İskenderun körfezini gösteren bir eldir."¹ denilen Kıbrıs için Winston Churchill'in fikirleri de farklı değildir.²

"Bu toplumun Yunanistan'ın bir parçası olduğu fikrinin esası nedir? Yunanistan ile ada arasında ne tarihî ne de coğrafi bir bağ vardır. Adanın tarih boyunca herhangi bir dönemde Yunanistan'a bağlandığını gösteren hiçbir bilgi yoktur. Geniş bir hayal gücüyle düşünülse bile coğrafi açıdan Kıbrıs Yunanistan'ın bir parçası olamaz. Adada yaşayan insanlar, Yunanlı değildir. Onları Yunan geleneklerine bağlayan tek şey dildir."

İngiltere Başbakanı Lloyd da yaptığı bir konuşmada, "Coğrafi olarak Anadolu yarımadasının bir uzantısı olan Kıbrıs adası tarihin hiçbir döneminde Yunanistan'ın malı olmamıştır" der.³ Akdeniz'in ortasında Cebelitarık, Süveyş kanalı ve Ege denizi ile dünyaya açılma imkânı veren Kıbrıs'ın Türkiye ve dünya devletleri açısından stratejik önemi çok büyüktür. Türkiye'nin güney emniyeti açısından hayati önem taşıyan Kıbrıs, düşman eline geçtiği takdirde "vatanın karnına saplanmış bir hançer gibi"⁴ olacaktır. "Akdeniz'in medenî çevresinde her zaman sevilmiş, fakat hiç sevmemiş fettan bir kız olan"⁵, Orta Doğu'nun anahtarı, bir atlama taşı ve önemli bir üs

Stratejik Araştırmalar Dergisi Sayı: 2 EYLÜL 2003 Yıl: 1

* Maltepe Askerî Lisesi.

¹ Cevat Gürsoy, "Coğrafya Bakımından Kıbrıs ve Türkiye", *Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi Türk Heyeti Tebliğleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1971, s. 41.

² Kıbrıs Türk Kültür Derneği, *The Historical Background of Cyprus and The Turkish Republic Of Northern Cyprus*, Ulus Offset, Lefkoşa, 1975, s. 2; _____, *Kıbrıs'ın Tarihi Gelişimi ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti*, Lefkoşa, 1984, s. 2; Nasim Zia, *Kıbrıs'ın İngiltere'ye Geçiş ve Adada Kurulan İngiliz İdaresi*, Ankara, 1975, s. 119.

³ a.g.e., s. 2.

⁴ Hasan Ali Yücel, *Kıbrıs Mektupları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1957, s. 111.

⁵ a.g.e., s. 7.

olan Kıbrıs'tan eski İngiliz Başbakanlarından Disraeli de "Batı Asya'nın anahtarı" olarak bahseder.⁶

Akdeniz'de her dönemde stratejik önemini koruyan Kıbrıs adasının Türk dış politikasında uluslararası bir sorun olarak ortaya çıkması, ilk defa Yunanistan'ın Kıbrıs konusunu Birleşmiş Milletlere götürmesiyle söz konusu olur.⁷ Büyük Yunanistan hayalini gerçekleştirebilmek gayesiyle Yunanistan ve Kıbrıslı Rumlar tarafından uygulanan Megali İdea⁸ çerçevesinde Kıbrıs'ta uygulamaya konulan şey, "Enosis"⁹ düşüncesidir. Bunun karşılığında "Biz

⁶ Atilla Atan, "Yeni Bir Türk Devletinin Doğuşu - Kıbrıs", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 14, Ankara, Nisan 1986, s. 57. Ayrıca bk. Huriye Sevay Öznacar, "Batırılmayan Ada Kıbrıs", *Kıbrıs Mektubu* dergisi, C. IX, No. 7, Kasım 1996, Ankara, s. 23.

⁷ Nazım Güvenç, *Kıbrıs Sorunu Yunanistan ve Türkiye*, İstanbul, 1984, s. 47; Halûk Bayülken, *Cyprus Question And The United Nations*, Ankara, 1983, s. 5; Achille Emilianides, *Histoire de Chypre*, Paris, 1963, s. 111; Sevin Toluner, *Kıbrıs Uyuşmazlığı ve Milletlerarası Hukuk*, İstanbul, 1977, s. 55; Şükrü Torun, *Kıbrıs'ın Politik Durumu*, Paris Üniversitesi Hukuk Fakültesi Doktora Tezi, İstanbul, 1956, s. 137.

⁸ Yunanlıların bağımsızlıklarını kazanmak üzere Osmanlı Devleti'ne karşı giriştikleri mücadele döneminde kullanılan bir slogandır. Yunanlıların Enosis ülküsü de Megali İdea'nın bir parçasıdır. Ancak Megali İdea, Yunanistan'ı bağımsızlığa kavuşturmanın çok ötesinde, Antik Yunanistan'ı diriltmek ve Bizans İmparatorluğu'nu yeniden kurmak düşünceleriyle Anadolu'nun büyük bir kesimini ele geçirmeyi plânlayan yayılcı bir politika olarak ortaya çıkar. Çünkü Yunan varlığının anlamı, Yunanistan'ı tüm Yunan ırkını bir sınır içinde toplayacak, birleşik, ulusal bir devletin çekirdeği hâline gelmeye zorlar. Herkes kendisini Bizans İmparatorluğu'nu yeniden canlandırma hayaline kaptırmıştır. 1844 yılında Yunan yarımadasında bir Yunan devleti kurulduktan sonra bile Megali İdea fikri şöyle anlatılır; "Yunanistan Krallığı, Yunanistan değildir. Yunanistan'ın sadece bir parçası, en küçük, en yoksul parçasıdır. Yunanlılar sadece Krallık içinde oturanlar değildir; aynı zamanda Yanya'da ya da Selânik'te, Serez'de ya da Edirne'de, İstanbul ya da Trabzon'da, Girit ya da Sisam adasında Yunan tarihine ya da Yunan ırkına bağlı başka yerlerde oturanlar da Yunanlıdır. Bağımsızlık kahramanları yalnızca bu krallığın evlâtları değildirler. Onlar, Haimos'ton, Tainaron'a, Trabzon'dan Kilikya'ya bütün Yunan dünyasının eyaletlerinin evlâtlarıdır. Helenizm'in iki büyük merkezi vardır: Atina ve Konstantinapolis. Atina, ancak Krallığın başkentidir. Konstantinapolis esas başkent, hayallerimizdeki kent, bütün Helenlerin neşe ve umut kaynağıdır." (Salâhi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1973, s. 30; Pierre Oberling, *The Road to Bellapais*, New York, 1982, s. 11).

⁹ Enosis ifadesi, 1930'lu yıllardan bu yana "Kıbrıs'ın Yunanistan'a bağlanmasıyla" eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Kelime, aslında toprak açısından "bir ülkeye katılma, bağlanma" manasındadır ve Kıbrıs'la ilgili değil, genel bir mana taşımaktadır. Yunanlıların daha önce Girit için Enosis'ten bahsettiği hatırlanacak olursa, Kıbrıs'ta Enosis mücadelesinin kazanılması durumunda başka yerler için de Enosis ifadesi gelebilecektir. Aslında Enosis fikri, Yunanlıların Megali İdea dedikleri büyük ülkünün bir parçasıdır ve Osmanlı Devleti'ne karşı Yunanlıların bağımsızlıklarını kazanmak için başlattıkları mücadelenin başında kullanılmış bir ifade olmasına rağmen bu, Bizans İmparatorluğu'nu tekrar diriltmek ve Osmanlı İmparatorluğu'na ait toprakların bir bölümünü ele geçirme fikrinden başka bir şey değildir. Çünkü "Enosis deyip geçmeyelim. Enosis, Türk vatanının bütünlüğüne yöneltilmiş bir davadır. İzmir, bunun için işgal edilmişti. Yunan orduları, Anadolu'ya Enosis davasını tahakkuk ettirmek için saldırmışlardı. Bugün Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhakı bu davanın bir sonucu olacak değildir. İmroz, Bozcaada derken başımıza daha ne gâileler çıkabilecektir. Kıbrıs Türkü, 1878'den bu yana Enosis'e karşı mücadelesini yürütürken bu duygularla, bu inançla hareket etmiştir." Etniki Eteryâ'da da Megali İdea şu sırayla ifade edilir: 1. Yunan ulusunun tam bağımsızlığının sağlanması, 2. Teselya, Epir, Selânik ve Batı Trakya'nın Yunanistan'a katılması, 3. Ege adalarının Yunanistan'a katılması, 4. On İki Ada'nın Yunanistan'a katılması, 5. Girit adasının Yunanistan'a katılması, 6. Batı

burada var olmak, yaşamak istedikçe bu adada huzur hiç olmayacak”¹⁰ diyen Kıbrıslı Türklerin tepkilerinde ise, özellikle 1950’lerde “Kıbrıs Türktür, Türk kalacaktır.” sloganı etkili olurken yaklaşık 10 yıl sonra karşımıza “Ya Taksim, Ya Ölüm” sloganı çıkar. 1 Nisan 1955 tarihinde Grivas¹¹ komutasında kurulan EOKA¹² teşkilâtının adayı tam bir kan gölüne çevirmesiyle başlayan süreç, Türkiye, İngiltere ve Yunanistan’ın garantörlüğünde 16 Ağustos 1960’ta kurulan Kıbrıs Cumhuriyeti döneminde de bütün şiddetiyle devam eder ve Kıbrıslı Türkleri, tarihe “Kanlı Noel” olarak geçen 21 Aralık 1963¹³ saldırılarıyla karşı karşıya bırakır. Grivas komutasındaki EOKA teşkilâtının adadaki İngilizlere ve Kıbrıslı Türklere karşı giriştikleri silâhli eylemler, ilk etapta 1959 yılına kadar devam eder ve neredeyse Yunanistan ile Türkiye’yi bir savaşın eşiğine getirerek bölge barışını tehdit eden bir hâl alır. Hemen ardından İngiltere, Yunanistan ve Türkiye’nin garantörlüğünde imzalanan Londra - Zürih Anlaşmaları, Kıbrıslı

Anadolu’nun Yunanistan’a katılması, 7. Pontus Rum Devleti’nin kurulması, 8. Kıbrıs’ın Yunanistan’a katılması, 9. İmroz ve Bozcaada’nın Yunanistan’a katılması, 10. İstanbul’un ele geçirilmesi. (Güvenç, s. 60; Rauf R. Denktaş, *12’ye 5 Kala*, Ankara, 29 Ekim 1966, s. 15; Mustafa Ş. Konuk, “Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’nin Doğuşu”, *Kıbrıs’ın Tek Meşru Devleti; Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti*, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 1984, s. 11.

¹⁰ H. Tahsin Ulus, “Birleşmiş Milletler Plânı ile Kıbrıs Nereye Gidiyor?”, *Volkan* gazetesi, Lefkoşa, 3 Aralık 2002.

¹¹ Megali İdea doğrultusunda Kıbrıs’ı Yunanistan’a bağlamak amacıyla kurulan EOKA terör örgütünün lideri Yorgos Theodoros Grivas, emekli bir Yunan Yarbayıdır. Kıbrıs’ta işlediği cinayetler sonrasında, Yunan Genelkurmayı tarafından Korgeneral rütbesiyle ödüllendirilen ordusuz bir general olan ve formalite icabı, sadece dokuz günlük bir hizmetten sonra Yunan Kralı tarafından Üstün Cesaret ve Üstün Hizmet madalyalarıyla taltif edilen Grivas, Anadolu’nun Yunanlılarca işgal edildiği dönemde Yunan ordusunda teğmen olarak görev yapmış, gerilla savaşını çok iyi bilen ateşli bir Yunan milliyetçisidir. 10 Mart 1959 tarihinde yaptığı bir konuşmada, İngiltere Muhafazakâr Parti milletvekili John Hall, Grivas’ı şöyle anlatır; “Korkakça düzenlenmiş pek çok vahşi cinayetin işlenmesinde son derece başarılı ancak Enosis ve Kıbrıs’ın Yunanistan’a bağlanması konusunda tamamıyla başarısız olmuş ismarlama bir suikastçi.” (W. Byford Jones, *Grivas And The Story of EOKA*, Londra, 1964, s. 13; Bayülken, s. 7; Charles Foley, *The Memoirs of General Grivas*, Suffolk, 1964, s. 3; Oberling, s. 40).

¹² 1919 - 1922 yıllarında Anadolu’daki Yunan işgal ordusunda edindiği gerilla savaşı taktiklerini Kıbrıs’ı kan gölüne çevirmek için uygulama alanı bulan Grivas’ın kurduğu Ethniki Organosis Kibriyon Agoniston (Kıbrıslı Savaşçıların Ulusal Birliği), Yunanistan Hükümetinin Makarios ve Grivas’a onay vermesiyle eylemlerine başlamış, öncelikle askerler ve polisler üzerindeki suikast girişimleri, sivil halk ve özellikle de Türkler üzerinde kendisini göstermiştir. EOKA tedhiş örgütünün ilk faaliyetleri, Makarios’tan öncelikle sadece sabotaj faaliyetleriyle sınırlı kalacak şekilde onay almasına rağmen, zaman içinde bunun pek de mümkün olmadığı görülmüş, önce sabotajlar ve suikastlerle devam eden kanlı eylemler, gündelik bir şekil alarak masum insanların da katledilmesiyle devam edip gitmiştir.

¹³ Kıbrıslı Türkleri topluca katletmeye yönelik olarak hazırlanan ve 21 Aralık 1963 günü uygulamaya geçilen Akritas Plânı’nda ana gaye şudur: 1. Türklere haklarını vermemek, 2. Kıbrıs Türk yetkililerinin dış dünya ile bağlantılarını kesmek, 3. Türkiye’yi Kıbrıs’a karşı taarruza ve tecavüze hazır, Kıbrıs Rumlarını haksızlığa ve istilâya uğramış olarak göstermek, 4. Enosis hedefini gizleyen propaganda faaliyetlerine hız vermek, 5. Kıbrıs Türk toplumunu siyasî çekişmelerle içten parçalamak, 6. Kıbrıs Türklerinin Türkiye’ye olan bağlarını ve inançlarını zayıflatmak, 7. Ekonomik ambargo uygulayarak Kıbrıslı Türklerin kalkınmasını engellemek, 8. Tedhiş, terör ve baskı ile Kıbrıslı Türkleri yıldırıp adadan uzaklaştırmak, 9. Uygun ortam hâsıl olunca Enosis’i ilân etmek. (Konuk, s. 15.)

Rumların ve Türklerin siyasî eşitliğine dayalı, bağımsız ve bağlantısız Kıbrıs Cumhuriyeti'ni ortaya çıkarsa da maalesef bu da Rum - Yunan ikilisinin Türk insanına karşı duydukları bitmek bilmez fanatik Türk düşmanlığı yüzünden uzun süreli bir durum ortaya koymayacaktır. Öyleki, Rumların adanın bağımsızlığını, Kıbrıslı Türklerin eşit kurucu ortaklığını, egemenliği eşit paylaşmasını, ana vatan Türkiye'nin garantörlüğünü ve 950 kişilik Kıbrıs Türk Kuvvetleri Alayı'nın fiilen adada bulunmasını içine sindirememesi ve şüphesiz en önemlisi Enosis hayalinden vazgeçmemeleri, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sadece üç yıl sonra çökmesine sebep olur.¹⁴ Bunun hemen ardından Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, 4 Mart 1964 tarihli oturumunda¹⁵ aldığı bir kararla adaya bir barış gücü gönderilmesine karar verir.¹⁶ Kıbrıslı Türklerin Rum saldırılarına karşı mücadeleleri, 1974 yılına kadar devam eder ve Kıbrıs 15 Temmuz 1974 tarihinde Nikos Sampson'un gerçekleştirdiği darbe girişimiyle sarsılır. Yunanistan ve Kıbrıslı Rumlar, Kıbrıs adasını Helenizm'in bir parçası olarak değerlendirirken, Türkiye doğal olarak uluslararası anlaşmaların kendisine verdiği hakları ve ulusal menfaatlerini göz önüne bulundurarak adadaki her iki toplumun eşit haklara sahip olduğunu ve adada yaşayan Kıbrıslı Türklerin mal ve can güvenliklerini korumakla yükümlü olduğunu ifade etmektedir. 20 Temmuz 1974 tarihinde, Türkiye'nin 1960 tarihli Garantörlük Anlaşması'nda belirtilen meşru müdafaa hakkına dayanarak giriştiği harekât sonrasında ada fiilen ikiye ayrılır.¹⁷ Bu dönemde, Türkiye'nin adada kalıcı barışı sağlamak, istikrarı korumak ve adada yaşayan Türk toplumunun haklarını garanti altına almak için giriştiği uluslararası teşebbüslerin başarısızlıkla sonuçlanması ve Yunanistan'ın hiçbir çözüm önerisine yanaşmayarak Türkiye'yi adada işgalci güç olarak görmesi sonrasında, önce 13 Şubat 1975 tarihinde Kıbrıs Türk Federe Devleti, daha sonra 15 Kasım 1983 tarihinde de Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ilân edilir. Ne var ki, Türkiye'nin gerçekleştirdiği bu haklı müdahaleyi işgal gibi gören Yunanlı politikacılara cevap yine Yunanistan'dan gelir. Yunanistan Yüksek Mahkemesinin 21 Mart 1979 tarih ve 2658 / 79 sayılı kararıyla "Temmuz 1974'te Kıbrıs Anayasası'nı çiğneyen asi Yunan subayları tarafından Kıbrıs Cumhurbaşkanı Makarios'un devrilerek yerine Nikos Sampson'un getirilmesi üzerine Türkiye'nin gerçekleştirdiği askerî

¹⁴ Dönemin KKTC Başbakanı Hakkı Atun'un 25 Şubat 1994 tarihinde Birleşmiş Milletler Türk Derneği tarafından Girne'de düzenlenen "Kıbrıs Sorunu ve BM" konulu toplantıda yaptığı konuşma.

¹⁵ Ahmet C. Gazioğlu, *Two Equal And Sovereign Peoples*, Nicosia, 1997, s. 129.

¹⁶ Kıbrıs'ta Birleşmiş Milletler Barış Gücü (United Nations Forces in Cyprus [UNFICYP]), 2003 yılı itibarıyla adada görevine devam etmektedir ve BM tarihinin en uzun süreli Barış Gücü görevi olma özelliğini korumaktadır. Ancak söz konusu Barış Gücü, Kıbrıslı Türklerin ifade ettikleri gibi "UN'cu turistler" olarak adada görev yaparak maalesef 20 Temmuz 1974 tarihine kadar adada masum Türk kanının dökülmesini engelleyecek hiçbir faaliyet içinde bulunmamışlardır.

¹⁷ Esasında bu dönemde, Türkiye'nin garantör devlet olarak ve uluslararası anlaşma ve hukuka uygun bir şekilde İngiltere'ye yaptığı bu müdahalenin beraber yapılması yönündeki önerisi, İngiliz Hükûmeti tarafından reddedilmekle kalmamış, İngiliz Hükûmeti adada bulunan askerî üslerine Vulcan tipi avcı savaş uçaklarıyla beraber ayrıca Hintli paralı askerlerden oluşan Gurkha birliklerini de göndermiştir.

müdahale yasal haktır.” denilerek bu durum onanır.¹⁸ Bugüne kadar Türkiye haricinde hiçbir devlet tarafından tanınmayan KKTC’de ekonomik, siyasî, kültürel ambargo¹⁹ ve kısıtlamalar başta olmak üzere, pek çok konuda Yunanistan’ın çabaları ve etkisiyle Kıbrıs Türkleri ve Türkiye köşeye sıkıştırılmaya çalışılmaktadır.

“Gayemiz Kıbrıs meselesini halletmektir, uzlaşmaktır. İlgili ülkeler, hatalı bir kararlar veya kendi çıkarları neticesinde eli kanlı Makarios’u cumhurbaşkanı, onun oluşturduğu yüzde yüz Rumlardan oluşan bir idareyi meşru Kıbrıs Hükûmeti olarak kabul etmiştir. Makarios, ‘Anayasa ölmüştür, gömülmüştür. Cumhurbaşkanı Muavinini tanımıyorum.’ demesine rağmen, sanki 1960’ta kurulmuş iki halka dayalı ortaklık cumhuriyeti varmış, devam ediyormuş veyahut da Makarios, ortaklık cumhuriyetinin meşru varisiymiş gibi davranmak suretiyle Kıbrıs meselesini içinden çıkılmaz hâle getirmiş olanlar, bu kez milli davalarını lehlerine tamamlamak için AB oyununu oynamaya başlamışlardır...

Rum’un müracaatını sanki büyük, çok güzel bir atılmış gibi sonuna kadar desteklemeleri, Kıbrıs Türklerinin yasal, siyasî ve gerçekçi itirazlarını hiç kaale almadan bildikleri yolda yürümeleri, bizi Türkiye’den koparmaktan başka bir işe yaramayacak olan 1960 anlaşmaları ile kurulmuş Türk - Yunan dengesini Yunanistan lehine, hiç geri alınmayacak bir şekilde halletmek yolunda ilerlemeleri, baskı yapmaları, hatta içten parçalamak oyunlarına tevessül etmeleri karşısında tabiatıyla yeni bir değerlendirme yapılmıştır.”²⁰

Bunun sonucu olarak uluslararası kuruluşlar, Yunanistan ve Kıbrıs Rum Kesimi’nin etkili lobicilik faaliyetleri sonunda, yıllardır savaşla, ambargoyla adada yok edemedikleri Kıbrıs Türk toplumunda bugün artık işin bel kemiğinin Türkiye ile Kıbrıs arasındaki kopmaz bağlardan kaynaklandığını anlayarak tüm plânlarını bunun üzerine kurmaya başlamışlardır.²¹

¹⁸ Esasında Avrupa Konseyi Parlamenterler Asamblesi, 29 Temmuz 1974 tarihli ve 573 sayılı kararı ile daha o günden Kıbrıs’ta gerçekleştirilen hareketin meşruluğunu kabul etmiş ve bunun uluslararası anlaşmalardan doğan hakkın kullanılışı olduğunu açıklamıştır.

¹⁹ KKTC Devlet Plânlama Teşkilâtı tarafından hazırlanan ve 18 Kasım 2002 tarihinde Bakanlar Kurulu tarafından onaylanan 2003 Geçiş Yılı Programı, başta ambargolar olmak üzere KKTC üzerindeki baskıların yol açtığı ekonomik kayıpları ortaya koymaktadır. Buna göre 2001 yılına göre ekonomi % 5,4 daralmış, fert başına millî gelir % 13 azalmış, ihracat % 31 azalırken, ithalât % 36 artış göstermiş, turizm gelirleri % 50 azalarak 93 milyon düzeyinde kalmış; üretim, yerini tüketime bırakmıştır. İnsanların en temel özgürlüklerinden birisi olan haberleşme hürriyeti de Rumların ve Yunanların baskıları sonucu ortadan kalktığından KKTC’nin dünyayla posta haberleşmesi Türkiye üzerinden yapılmakta ve KKTC’ye gönderilecek mektupların üzerine “Mersin - 10 Turkey” kod numarası yazılmaktadır.

²⁰ KKTC Cumhurbaşkanı Rauf R. Denктаş’ın 9 Mart 1998 tarihinde KKTC Meclisinde yaptığı konuşma.

²¹ KKTC Cumhurbaşkanı Rauf R. Denктаş’tan aktaran *Kıbrıs Mektubu* dergisi, C. XV, Sayı: 2, Ankara, Mart - Nisan 2002, s. 2.

“Bu yüzden son dönemlerde Türkiye’den ‘Ver kurtul!’, Kıbrıs’tan da ‘Türk askeri artık vazifesine dönsün!’ gibi çatlak sesler çıkmaktadır. Kurtuluş Savaşı’na başladığında iç isyanlarla Kuvayı Milliye’ye direnenler olduğu ve bunların da içimizden çıktığı unutulmamalıdır.”

Bugün gelinen noktada ise, karşılaşılan konu Avrupa Birliği’ne giriş sürecidir. Gerek Kıbrıs Rum Yönetimi, gerek KKTC ve Türkiye’nin AB üyeliği söz konusu olunca ortaya atılan konu hep “Kıbrıs meselesi” olmaktadır. Çünkü Kıbrıs, hemen bütün uluslararası organizasyonları yakından ilgilendiren bir konudur. Aslında “Kıbrıs meselesi”, 1960’ta kurulmuş olan ortaklık cumhuriyetinin tüm garantilerine rağmen, gizlice yıkım plânını hazırlayıp gizlice Rumları silâhlandırıp “vur” emrini verdiği an yıkılması, Türk ortağın tüm anayasal organlardan atılması ve “azınlık haklarını kabul ederlerse kalsınlar, etmezlerse, çeksinler gitsinler” denilerek % 33 toprak sahibi bir halkı % 3 oranında bir toprağa hapsedip dünya karşısında meşru hükümet ve cumhurbaşkanı gibi görünmektir.²² Bütün bunlara Yunanistan ile inişli çıkışlı bir seyir izleyen, ancak hâlâ çözüme bağlanmamış kıta sahanlığı, kara sularının 12 mile çıkarılması, Ege adalarının silâhsızlandırılması, hava sahası ve FIR hattı, Batı Trakya’da bulunan Türk azınlığı, Fener Rum Patrikhanesi konuları da eklenecek olursa, sorunun ne kadar karmaşık olduğu da kendiliğinden ortaya çıkacaktır. 4 Temmuz 1990 tarihinde Rumların tek taraflı ve anlaşmalara aykırı olarak ekonomik değil, aksine tamamen siyasî sebeplerle Kıbrıs Cumhuriyeti adına ve Kıbrıslı Türkleri yok kabul ederek ve garantörlük anlaşmalarına aykırı olarak²³ siyasî ve ekonomik iş birliği içine girmek için AB’ye tam üyelik müracaatında bulunmaları ve bu yönde olumlu adımlar atılması, 1974 yılında adada meydana gelen de facto durumu değiştirmeye ve Kıbrıslı Türkleri adada yine ikinci sınıf vatandaş yapmaya yönelik girişimlerdir. Bugün, sırf siyasî avantaj sağlayarak adadaki Türk toplumunu daha da yalnızlığa, daha da ekonomik ve politik çıkmazlara sürüklemek, böylece bir yandan Kıbrıs’ın tümünde Helenizm’in mutlak egemenliğini kurmak, öte yandan Türk - Yunan uyumsuzluğu konularında Türkiye’yi sürekli köşeye sıkıştırmak için AB üyeliğini bir tür manivelâ ve bir şantaj aracı olarak kullanmak peşinde olan, iyi niyetten, dostluk ve iş birliği duygusundan yoksun Rum - Yunan ikilisinin ve onların aldattığı bazı batılı çevrelerin Kıbrıs Türklerine hazırladığı AB tuzağını görmek gerekmektedir.²⁴ AB’nin Kıbrıs ve Türkiye ile ilgili

²² KKTC Cumhurbaşkanı Rauf R. Denktaş’ın 10 Mayıs 2002 tarihinde Ankara’da “Avrupa Birliği Süreci İçerisinde Kıbrıs’ın Geleceği” konferansında yaptığı konuşma.

²³ Bu durum, sadece Garanti Anlaşması’nın ihlâl edilmesiyle sınırlı değildir. Buna ilâveten hukukun üstünlüğü ilkesinin de ihlâlî söz konusudur. Kıbrıs Anayasası’nın 185 nci maddesi de ekonomik ve siyasî birlik içerisinde bulunmayı yasaklarken, Kıbrıs Anayasası’nın 50 ve 57 nci maddeleri de “Kıbrıs Cumhuriyeti herhangi bir devlet ile tamamen veya kısmen, herhangi bir siyasî veya ekonomik birliğe katılmamayı taahhüt eder. Bu itibarla herhangi bir devletle birleşmeyi veya dolayısıyla bunu teşvik edecek her nevi hareketi yasak ilân eder.” ifadesiyle bu durumun anayasa ihlâlî olarak hukukun üstünlüğü prensibine ters düştüğünü göstermektedir.

²⁴ Ahmet C. Gazioğlu, “Kıbrıs’ın AB üyeliği, Enosis hayalleri ve gerçekler”, *Kıbrıs Meselesi Bugünü ve Yarını*, drl: İrfan Kaya Ülger - Ertan Efeğil, Ankara 2001, s. 79.

düşüncelerine gelince, AB, Türkiye'yi Kıbrıs'ta işgalci olarak suçlamakta, Türk Silâhlı Kuvvetleri'nin adadan derhâl çekilmesini talep etmektedir. Uluslararası hukuku çiğneyerek Güney Kıbrıs Rum Yönetimi ile üyelik görüşmelerine başlayan AB, 18 Ocak 1996 tarihinde yaptığı açıklamayla bu görüşmelerin adanın toprak ve nüfus bütünlüğü adına yapıldığını iddia etmektedir. Avrupa Parlâmentosu, bu amaçla Kıbrıs'ın gelecekte AB'ye katılması ile bağlantılı olarak Kıbrıs'ın kuzey tarafının Türkiye ile muhtemel bütünleşmesi konusunda, dönemin Türkiye Başbakanı'nın sözlerine tepki gösterir ve Türkiye'nin Kıbrıs konusunda Gümrük Birliği'nin hükümlerine uymasını ister. Komisyonun ve Konseyin, Kıbrıs'ın bölünmesini sona erdirmeyi teşvik edecek gerekli adımları atmasını isteyerek soruna bir çözüm bulabilmede yardımcı olmak üzere, bir ara bulucuyu aday göstermelerini talep eder.²⁵ Ayrıca Avrupa Parlâmentosu, Türk Hükümetinden özellikle işgalci askerî güç olarak nitelendirdiği Türk askerinin geri çekilmesi ve Kıbrıs sorununa adil ve uygulanabilir bir çözüm bulunması çağrısında bulunan BM kararlarını kabul etmesini ve uygulamasını isteyerek Kıbrıs Hükümeti ile Kıbrıs Türk toplumunu da Kıbrıs sorununa BM Güvenlik Konseyinin kararlarına uygun barışçıl bir çözüm aramaya devam etmeleri²⁶ ve Türkiye'ye 1955'ten 1974 yılına kadar Kıbrıslı Türklerin mal ve can güvenliklerini tehdit eden Rum - Yunan ikilisinin Enosis hayallerini görmezden gelerek adanın askersizleştirilmesini sağlamak amacıyla, Kıbrıs'tan askerî güçleri çekmesi için pratik adımlar atması çağrısında da bulunur.²⁷ Rum - Yunan ikilisinin menfaatleri doğrultusunda ve adada yaşayan Türkleri görmezden gelerek, art niyetli ve sorumsuz bir tablo çizen AB'nin Avrupa Parlâmentosu Genişleme Çalışma Grubu tarafından 2000 yılında hazırlanan "Türkiye ve Avrupa Birliği ile İlişkiler" raporunda bu konuda şöyle denilmektedir:

"Türkiye, Kıbrıs Cumhuriyeti topraklarının % 37'sini yasa dışı bir biçimde işgal etmektedir. Genişleme süreci, 31 Mart 1998 tarihinde başlatılmıştır ve 10 Kasım tarihinde de aralarında Kıbrıs'ın da bulunduğu ilk ülke grubu ile katılma görüşmeleri başlamıştır. Üyelik, adanın tümünü kapsamlı ve adayı bölen anlaşmazlığa barışçıl bir çözümün bulunması sürecini hızlandırmalıdır."²⁸

Uzun bir süre Kıbrıs konusunun dışında kalan AB, 1964'ten 1983 tarihine kadar tek taraflı temsil konusundaki müracaatları reddetmesine

²⁵ European Parliament, *Resolution on the situation in Turkey and the offer of a ceasefire made by the PKK* (B4-0060, 0076, 0086 and 0089/96), 18.01.1996.

²⁶ European Parliament, *Resolution on the political situation in Turkey* (B4-0986, 0987, 0988, 0989, 0990/96 and B4-0991/96), 19.09.1996.

²⁷ European Parliament, *Resolution on the Commission Reports on developments in relations with Turkey since the entry into force of the Customs Union* (COM(96) 0491-C4-0605/96 and COM (98)0147-C4-0217/98), 17.09.1998.

²⁸ European Parliament Secretariat Working Party Task-Force "Enlargement", *Turkey and Relations with the European Union*, Briefing No.7, PE 167.407/rev.3, Luxembourg, 10 Feb. 2000.

rağmen, Rumların tek tarafı olarak ve bütün adayı temsilen Kıbrıs Cumhuriyeti olarak yaptıkları müracaatı gerek Türkiye gerek KKTC yetkililerinin yazılı ve sözlü itirazlarına rağmen kabul eder. 20 Temmuz 1974 tarihinde Türkiye'nin müdahalesiyle can, mal ve namuslarını kurtaran ve hürriyetlerini kazanan Kıbrıslı Türklere karşı Enosis hayalindeki Rum ve Yunanların 'silâhlı çatışma'²⁹ taktikleri, şiddetini ve dozajını artırarak siyasî alanda ve uluslararası plâftformlarda Enosis faaliyetleri olarak devam etmektedir. Kıbrıs meselesini salt bir işgal ve göçmenlerin yerlerine geri dönmeleri olarak gören Rumların bugüne kadar tek seslilik içerisinde uyguladıkları baskılar, bugün gelip AB'de son şeklini almıştır. Aslında Kıbrıs sorunu, Rumların tüm adaya egemen olma, Türk halkını azınlık statüsüne düşürme ve adayı Yunanistan'a bağlama emelleri yüzünden Rum - Yunan ikilisi tarafından sun'î olarak yaratılan bir sorundur. Kıbrıs Cumhuriyeti de bundan dolayı yıkılmıştır.³⁰ Bu durumu, dönemin Kıbrıs Rum lideri Glafkos Klerides "Avrupa Birliğine girildiğinde 1960 Garanti Antlaşması'nın bir Avrupa ülkesine karşı pratikte işlemeyeceğini, iki kesimlilik ve global mal - mülk değişimi dâhil Kıbrıs Türklerinin olası bir anlaşma ile elde edecekleri hak ve güvencelerin Avrupa Birliği normlarına göre geçersiz addedileceğini, tüm Rum göçmenlerin Kuzey'e geri döneceğini ve bu sayede Yunanlılığın Kıbrıs'ta son hedefine ulaşmış olacağı" şeklinde açıklar.³¹ Böylece Rumlar ve Yunanlar, yıllarca silâh zoruyla ve ambargolarla yapamadıklarını AB aracılığıyla yapacak ve bunun sonunda da Helenizm adada kalıcı zafer kazanacaktır. Doğal olarak bu noktada arzu edilen ise, Türkiye'nin garantörlük anlaşmaları doğrultusunda elinde bulunan hakların ortadan kaldırılması ve Lozan Anlaşması'nın bir uzantısı olarak Kıbrıs'ta meydana getirilen Türk - Yunan dengesini kendi menfaatleri doğrultusunda ve tek tarafı olarak değiştirmektir. Çünkü Türkiye ve Kıbrıslı Türkler adada iki toplumlu, iki bölge, tarafların eşit haklarına dayalı ve Türkiye'nin garantisi altında bir konfederasyon devletin kurulmasının soruna kalıcı bir çözüm sağlanmasında en uygun yöntem olacağını belirtirken, Yunanistan ve Kıbrıslı Rumlar ise, adada Rumların egemenliğine dayalı ve Kıbrıslı Türklerin azınlık haklarına sahip olarak yer alacağı bir devletten yana tavır koyarak Enosis hayali peşinde koşmaktadırlar.³² Başta İngiltere ve ABD'nin İngiltere'nin 1964 yılında "Kıbrıs Hükûmeti, Kıbrıslı Rum ve Türklerin oluşturduğu ortak bir hükûmettir." ifadesine tezat olarak³³ Kıbrıs Rum Kesimi'ni adanın tamamını temsil eden hükûmet olarak görmeleri sonunda, Rumlar, Kıbrıs meselesini mütemediyen "1974'te başlamış istilâ ile ortaya çıkmış bir felâket ve Rum göçmenlerin evlerinden olmasıdır." şeklinde yorumlamış, Kıbrıslı

²⁹ Ali Fikret Atun, *Avrupa Birliği ve Kıbrıs'ın Avrupa Birliğine Üyeliği*, Lefkoşa, Şubat 2001, s. XIV.

³⁰ Hakkı Atun, *Dış ve İç Politikada Son Durum; Değişim ve Demokrasi*, Lefkoşa, Nisan 1996, s. 4.

³¹ KKTC Cumhurbaşkanı Rauf R. Denktaş'ın 23 Nisan 2002 tarihinde Strasbourg'da Avrupa Birliği toplantısında yaptığı konuşma.

³² Ali Fikret Atun, s. 4.

³³ Michael Stephen, *The Cyprus Question*, London, July 2001, s. 6.

Türkler ise, sorunun 1963 tarihinde başladığını ve ortak kurulan bir cumhuriyetin Enosis hayaliyle yıkıldığını ifade etmektedirler. Öte yandan güçlü ve etkili ülkelerin tamamen kendi ulusal çıkarları paralelinde Kıbrıs sorununa gerekli hassasiyeti göstermemeleri yüzünden adadaki her iki halkın eşit egemenliğine dayalı 1960 ortaklık cumhuriyetinin yıkılmasına nelerin sebep olduğunu görmemeleri sonucunda, Rumlar yine meşru hükümet konumunda kalmış, Türkleri adadan silme ve adayı bir Yunan adası hâline getirme politikalarına ve AB müracaatlarını politik, yasal ve belki de askerî bir baskı aracı olarak kullanmaya ara vermeden devam etmişlerdir.³⁴ ABD'nin Washington yönetimi üzerinde etkili olan Rum - Yunan lobisini gücendirmemeye çalışarak Ege'de Türk - Yunan hassas dengesinin bozulmasını engellemeye çalışması ve AB aracılığıyla sorunu çözmeye çalışıyormuş gibi görünmesi de sorunun iyice kördüğüm olmasına sebep olmaktadır. 1974 öncesinde Başpiskopos Makarios'un soğuk savaş döneminde ABD'yi, Rusya'yı Kıbrıs'a getirmekle tehdit etmesi, etkin Yunan ve Rum lobilerini mutlu etme gayretleri ve Türkiye'yi kaybetmeyecek hassas bir denge gütmeye çalışmaları sonunda, Kıbrıslı Rumlar hep istediğini alan taraf olmuştur. Özellikle İngiltere ve Amerika'nın neredeyse bütün dünyayı Kıbrıslı Rumları adanın meşru hükümeti olarak görmeye davet eden politikası³⁵ sonunda, Kıbrıs sorununun farklı plâformlara çekilmesiyle beraber Yunanistan ile Türkiye arasındaki sorunlar, zaman içinde hem sayıca bir artış göstermiş hem de içinden çıkılmaz bir hâle gelmiştir. Zaman zaman her iki tarafta siyasî problemlerin çözümü konusunda ekonomi, kültürel faaliyetler ve turizm gibi farklı alanlarda birtakım girişimler yapılsa da Yunanistan'ın Türkiye'ye karşı resmî politikasında gerçekçi bir değişim ve yumuşama olduğunu ifade etmek güçtür. Özellikle Türkiye'de 17 Ağustos 1999 tarihinde yaşanan deprem sonrasında, Yunanistan'ın yardım elini uzatması gerginliğin ortadan kalktığı, Türk - Yunan ilişkilerinde yeni bir sürece girildiği anlamına gelmemelidir. Tam tersine Türkiye'nin bütün iyi niyetli gayretlerine rağmen, Yunanistan tam bir oyalama taktiği içindedir. Cumhuriyet'in kurulmasından hemen sonra, Büyük Atatürk'ün siyasî dehası ve "Yurtta Sulh, Cihanda Sulh" düsturundan hareketle Yunanistan ile dostluk pekiştirilmiş ve Millî Mücadele'den sadece 20 yıl sonra, İkinci Dünya Savaşı sırasında önce İtalyanların daha sonra da Almanya'nın işgaline uğrayan Yunanistan'ın yardımına ilk olarak Türkiye koşmuştur.³⁶ Ancak bu iyi niyet gösterilerinin ve dostluk çabalarının aynı şekilde karşılık gördüğü

³⁴ a.g.e., s. 8.

³⁵ a.g.e., s. 7.

³⁶ İkinci Dünya Savaşı sırasında, önce İtalyanların daha sonra da Almanların işgaline uğrayan Yunanistan'da savaşın getirdiği açlık ve yoksulluk o kadar büyük boyutlardadır ki, sokaklarda her gün 1.000 - 2.000 civarında insan hayatını kaybetmekteydi. Bu ölümler, grayderler ve dozerlerle alınarak kazılan çukurlara atılmaktaydı. Türkiye'nin askerî lojistik destek yardımlarının dışında Anadolu'nun dört bir yanından Türk insanı tarafından yapılan yardımlar da gemiler vasıtasıyla Yunanistan'a ulaştırılmıştır. Ayrıca, özellikle Ege'de bulunan adalardan ve Trakya'da Türk sınırına yakın bölgelerden kaçarak Türkiye'ye sığınan Yunanlılara da yardım eli uzatılır. *Vatan* gazetesi, İstanbul, 24 Ocak 1942.

söylenemez. Kıbrıs ve Ege gibi sorunları ön plâna çıkararak geri çekilen Yunanistan, Kıbrıs Rum Kesimi'nin AB'ye alınması için de faaliyetlerini yoğun bir şekilde devam ettirmektedir. Gerek AB gerek ABD'nin başta kıt'a sahanlığı, kara suları, FIR hattı gibi konularda taraflara itidal tavsiye etmesi, her iki ülkenin Ege'nin uluslararası sularında tatbikat yapmaktan kaçınmaları, olumlu noktalar gibi görünse de sorunlara kalıcı çözümler bulunmasına Yunanistan'ın iyi niyet gösterisinde bulunmaması ve uzatılan zeytin dalını reddetmesi engel olmaktadır. 20 Temmuz 1974 sonrasında, Yunanistan'da iyice belirginleşen ve Yunanlı politikacılar tarafından iç siyaset malzemesi olarak kullanılan Türkiye tehdidi ve savaş paranoyası sebebiyle yıllık savunma harcaması 5 milyar dolayında bulunan Yunanistan, ulusal gelirinin neredeyse % 7'lik bir kısmını silâhlanmaya ayrılmaktadır. Öte yandan 20 Temmuz 1974 sonrasında, adada ortaya çıkan de facto statükonun Rumlar ve Yunanlılar tarafından kabul görmemesi üzerine, bu durum Türkiye'nin dış politikasında Yunanistan, Kıbrıs Rum Kesimi, KKTC'nin de yer aldığı bir sorunlar yumağı olarak görülmektedir. AB, Kıbrıs konusunda son derece hatalı bir yol izlemektedir. AB'ye göre, Türkiye Kıbrıs'ı haksız yere işgal etmiştir ve bu işgalden vazgeçmelidir. AB, kendi çıkarları için Kıbrıs konusuna büyük önem vermektedir. Kıbrıs, Avrasya ve özellikle de Orta Doğu ve Doğu Akdeniz açısından son derece stratejik bir konumdadır. Kıbrıs'a hâkim olan, bu bölgedeki enerji kanalları, ticarî yollar ve askerî strateji açısından büyük bir üstünlük sağlamaktadır. AB, Güney Kıbrıs'ı üyeliğe alarak bu bölgedeki zayıf konumunu güçlendirmeye çalışmaktadır. AB, Doğu Avrupa yanında Kuzey Afrika ve tüm Akdeniz'i de kendi nüfuz sahası içinde görmektedir. Cebelitarık, Malta ve Kıbrıs bu açıdan Akdeniz'de çok önemli üç noktadır. Bu anlamda Kıbrıs Rum tarafı, AB için güney sınırları içinde vazgeçilmez bir kale görevi yapacaktır. Böylece AB, Kıbrıs'a hâkim olmakla kendisi için son derece hayatî önemde olan Orta Doğu, Orta Asya ve Kafkasya petrolerini, bölge pazarlarını ve deniz ticaret yollarıyla bölgedeki önemli limanları kontrolü altına alabilecektir.³⁷ Bu amaçla da Kıbrıs'ta Enosis'i kabullenmektedir. Bir yanda adanın jeopolitik ve jeostratejik önemi, bir yanda bölgede söz sahibi olmak isteyen AB, adada stratejik üsleri bulunan İngiltere, adada tarihî ve etnik sebeplerle hak iddia eden Yunanistan bir araya gelince, Güney Kıbrıs'ın üyelik başvurusu öne alınır, üyelik görüşmeleri başlatılır.³⁸ Oysa AB ile müzakereleri yürüten Kıbrıs Rum Kesimi

³⁷ Hakkı Atun, s. 105.

³⁸ Bütün bu art niyetli çalışmalara karşılık Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti arasında en üst düzeyde imzalanan 20 Ocak 1997 tarihli deklârasyonla Türkiye'nin garantörlük haklarının kaldırılmayacağı ve sulandırılmayacağı, Kıbrıs Türk halkının uluslararası anlaşmalardan doğan egemenlik haklarından ve siyasî, hukukî eşitliğinden vazgeçilemeyeceği, Rumların sahte "Kıbrıs Cumhuriyeti" unvanıyla adanın tümüne sahip çıkmalarına müsaade edilmeyeceği, Türkiye ile Yunanistan arasında uluslararası anlaşmalarla Kıbrıs ve Doğu Akdeniz'de tesis edilmiş hassas dengenin bozulamayacağı, KKTC ekonomisinin sorunlarının aşılması ve güçlü bir yapıya kavuşturulması için gerekli desteğin sağlanacağı ve belki de en önemlisi KKTC'ye yapılacak bir saldırının Türkiye'ye yapılmış sayılacağı vurgulanır. Dönemin KKTC Dışişleri ve Savunma Bakanı Taner Etkin'in 11 Mart 1997 tarihinde Lefkoşa'da

Hükûmetidir. Bu Hükûmetin yetkisi ve egemenliği KKTC sınırlarında bitmekte ve KKTC halkını temsil etmemektedir.³⁹ Avrupa Parlâmentosunun 5 Eylül 2001 tarihli kararında Güney Kıbrıs'ın en kısa sürede tam üyeliğe alınacağı ve bu konuda nihaî kararın Nisan 2003 tarihinde verileceği belirtilmektedir. Bu kararda, üyelik görüşmelerinin yalnızca Güney Kıbrıs ile değil, adanın ve adadaki nüfusun tümü adına yapıldığı iddia edilmektedir. AB tarafından Kıbrıs Rum Yönetiminin Kıbrıs'ın bütününün yasal tek temsilcisi olarak görülmesi, siyasî sorunlar dışında daha pek çok konunun Rum tarafıyla görüşülmesini sağlarken, KKTC ve AB ilişkilerinde doğal olarak pek çok sıkıntılar yaşanmaktadır. AB yardımlarından Kıbrıslı Türklerin faydalanamaması, AB ile ilişkilerin yaygın olarak sürdürülememesi, 1994 yılında AB Adalet Divanının aldığı karardan sonra, Kıbrıs Türk ihraç ürünlerinin AB ülkelerine girişinin zorlaştırılması bunların başında gelmektedir.

Kıbrıs Rum Kesimi ile AB arasında devam etmekte olan tam üyelik ve Kıbrıs Rum Kesiminin AB'ye alınması süreci, ilişkileri daha da karmaşık hâle getirmektedir. Rumların devamlı meşru hükûmet olarak kabul edilmeleri, Rumların hedeflerine AB tam üyeliğine alınmalarıyla beraber kendiliğinden ulaşacakları hesabını yapmalarına ve her geçen gün daha da uzlaşmaz bir tutum içerisine girmelerine sebep olur. Bunun sonunda da gerek toplumlar arası görüşmelerden ve iki kesimli federal çözüm çabalarından gerek BM aracılığıyla yürütülen mekik diplomasisinden bir sonuç alınamaz. Ancak AB'nin sorunlu bir ülkeyi kendi içine alıp almayacağı,⁴⁰ bunun AB'nin ortak dış politikası ve güvenlik politikası açısından ciddî sorunlar yaratacağı göz önüne alındığında, Fransa, Almanya, Hollânda, İtalya gibi ülkeler AB için "ciddî bir baş ağrısı olarak görülen"⁴¹ Kıbrıs Rumlarının AB'ye tek taraflı müracaatlarına sıcak bakmamakla beraber, Kıbrıslı Rumları tek taraflı bir kararla AB üyesi yapmakta bir beis görmezler.⁴²

düzenlenen "Yurtdışında Yaşayan Kıbrıslı Türkler IV ncü Kongresi"nde yaptığı konuşma. Bu deklârasyonun tam metni için bk. Gazioğlu, s. 133.

³⁹ KKTC Dışişleri Bakanlığı ve Savunma Bakanlığının Avrupa Parlâmentosunun 9 Ekim 2002 tarihli aday ülkelerle ilgili açıklamasına karşılık aynı gün yayımladığı bildiri.

⁴⁰ Aslında Kıbrıs Rum Kesiminin tek taraflı müracaatını kabul ederek Garantörlük Anlaşması'nı hiçe sayan AB gibi bazı ülkelerin de davranışları, bu konuda kararsız olduklarını göstermektedir. Avrupa Konseyi Parlâmenterler Asamblesinin o dönemki başkanı Avusturyalı Carl Czernets 10 Haziran 1977 tarihli konuşmasında, "Kıbrıs'taki iki toplumu bir arada temsil etmeyen bir delegasyonun Avrupa Konseyi ilkelerine aykırı olduğu açıktır. Kaldı ki hâlen Kıbrıs'ta nüfusun tamamını temsil eden bir parlâmento da mevcut değildir." derken, dönemin İngiltere Dışişleri Bakanı Malcolm Rifkind, 1996 yılında yaptığı bir açıklamada, "Birleşik bir Kıbrıs Cumhuriyeti olmadığı takdirde AB'ye girmesinin söz konusu olamayacağını" belirtir. Ayrıntılı bilgi için bk. Turhan Feyzioğlu, "Avrupa Kuruluşları ile Kıbrıs Türk Halkı İlişkileri", *The Political And Economic Problems Of The Turkish Community Of Cyprus In The International Field*, İstanbul, 1986, s. 57. Ayrıca bk. *Cyprus Mail*, Nicosia, 29th November 1996.

⁴¹ Ahmet Sözen, *The Cyprus Conflict and The Negotiations*, Ankara, 1998, s. 3.

⁴² KKTC Cumhurbaşkanı Rauf R. Denktaş'ın 23 Nisan 2002 tarihinde Strasbourg'da Avrupa Birliği toplantısında yaptığı konuşma.

“Kıbrıs’a neden insan hakları açısından, anayasal yapı açısından, yasal ve meşru açıdan AB’ye girebilir mi diye bakmıyorsunuz? Toplam nüfusunun dörtte birini okul kitaplarından, bütçeden, yasal organlardan silmiş başka bir üyeniz veya aday ülke var mı? AB temsilcilerine soruyorum. Nüfusunun dörtte birine ekonomik, sosyal, siyasî, sportif ambargolar uygulayan ve AB standartlarında olduğunu iddia eden başka bir ülke var mıdır?”

Bununla beraber İngiltere’nin adanın güneyinde bulundurduğu Akrotiri ve Episkopi üsleri de tamamen özerk yapısını korumaktadır ve İngiltere, bu üslerin AB sınırları içine alınmasına bugün itibarıyla pek sıcak bakmamaktadır.⁴³ Batının uluslararası ilişkilerde güvenlik kadar önem verdiği ikinci noktanın ticarî menfaatler⁴⁴ olduğu düşünülecek olursa, İngiltere’nin bu üsleri bırakmak niyetinde olmadığı da görülecektir. Dolayısıyla ada, fiilen üç ayrı parçaya bölünmüş durumdadır. Kıbrıs’taki askerî üsleri aracılığıyla Doğu Akdeniz ve Orta Doğu’daki çıkarlarının bekçiliğini yapan İngiltere, eski medeniyetine hayran olduğu Yunanların Kıbrıs’ta Rumlar kanalıyla egemen olmasını barış ve çözüm olarak görmektedir.⁴⁵ Batının Kıbrıs politikası da aslında çok büyük malî kaynaklara sahip Washington ve Londra merkezli Rum - Yunan lobileri tarafından desteklenmektedir.⁴⁶ Ancak unutulmaz bir nokta, batının bu politikasının Türkiye ile ilişkilere zarar verdiği ve batı dünyası için stratejik konumu ve sağladığı destekle son derece önemli bir konumda olan Türkiye’nin de haklı olarak uluslararası her alanda karşısına Kıbrıs’ın bir sorun ve engel olarak çıkartılmasından duyduğu rahatsızlıktır.⁴⁷

Gayet açık olarak görüldüğü üzere, 1960 anlaşmaları Enosis ve Taksim’e karşı olmanın yanı sıra, her iki garantör ülkenin (Yunanistan ve Türkiye) beraber üye olmadıkları uluslararası kuruluşlara Kıbrıs’ın da üyeliğini önleyen bir çerçevede imzalanmıştır. Ayrıca, AB üyesi olan

⁴³ BM Genel Sekreteri Kofi Annan’ın “yolun sonu” olarak nitelendirip “10 Mart 2003 tarihinde Lahey’de referanduma evet demezseniz bu iş biter.” dediği Üçüncü Annan Plânı’na göre, Karpaz bölgesi Türklere bırakılırken KKTC’nin narenciye, sebze, meyve ihtiyacının neredeyse tamamının karşılandığı Güzelyurt bölgesinin tamamı ve Mesarya ovasının önemli bir bölümü Rumlara bırakılmaktadır. Ayrıca Rumlara göre Ağrotur ve Dikelya İngiliz üslerinin % 45’lik bir kısmı da özerklikten arındırılacaktır. Ada toprağının % 51,2’lik bir kısmı kadar olan 115 kilometrelik bu araziden Türk tarafına kalacak pay ise, sadece % 10 olacaktır. Ancak İngilizler de Rumlar da bu plânı ciddiye almazlar. (*Cumhuriyet* gazetesi, İstanbul, 25 Şubat 2003.)

⁴⁴ a.g.e., s. 7.

⁴⁵ Hünelp Ali Sabit, “Kıbrıs’ta Nasıl Bir Çözüm?”, *Benim Kıbrıs’ım*, Sayı: 9, Lefkoşa, Mayıs 2000, s. 2.

⁴⁶ Hâlen Kıbrıs’ta barış görüntüsü altında Rum ve Türk taraflarında grup ve kişilere uygun alt yapı ve yöntemler oluşturarak faaliyetlerini daha da etkinleştirmek maksadıyla teknolojik destek sağlamayı amaçlayan “Technology for Peace” isimli organizasyon, Kıbrıs Rum tarafında AKEL, DİKO, DİSİ, Kıbrıs Yeşiller Partisi, EDİ, KISOS isimli partileri desteklerken Kıbrıs Türk tarafında da Türkiye’yi “işgalci” olarak niteleyen bazı partiler ve bazı meslek odalarına maddî destek vermektedir. Bu organizasyonun malî kaynağı ise, Yunan ve Rum lobisinin desteğini alarak yılda 30 milyon dolarlık harcama yapan HASNA isimli bir kuruluştur. *Volkan* gazetesi, Lefkoşa, 9 Nisan 2003.

⁴⁷ Stephen, s. 145.

Yunanistan ve İngiltere'nin de yapılan bu üyelik müracaatına garantörlük anlaşmaları çerçevesinde karşı çıkmaları gerekmektedir. Öte yandan AB'nin Kıbrıs Rum Kesimi ile ilgili olarak tek taraflı bir karar alma hazırlığı içinde olduğu dönemde, AB'nin genişlemeden sorumlu komiseri Günter Verheugen Türkiye'nin siyasî bir ödül almak için Kıbrıs sorunuyla ilgili olarak yeni bir teklif getirebileceğini belirterek, Aralık 2002'de Kopenhag Zirvesi'nde Kıbrıs'a karşılık Türkiye'ye müzakere takvimi verilebileceğini ima eder. Burada Verheugen tarafından kastedilen siyasî ödül, Türkiye'ye AB üyelik müzakereleri için bir tarih verilmesidir. Ancak Rumların uluslararası anlaşmalara ve bu konudaki gerçeklerle temayüllere aykırı bir biçimde tek taraflı olarak ve Kıbrıslı Türklerin adadaki eşit siyasî hakları ile temel hak ve özgürlüklerini dikkate almadan⁴⁸ AB üyeliklerinin kabul edilmesi, dolaylı olarak Yunanistan'la entegrasyon manasına gelmektedir. BM Genel Sekreteri Kofi Annan'ın Ankara ziyareti sonrasında 30 Mart 2003'e kadar çözüm istemesi karşısında, Kıbrıs Rum Yönetimi lideri Tasos Papadopoulos, Türkiye'den gelen göçmenlerin işgal altındaki bir ülkeye getirildiklerini ileri sürerek "Türklerin bu tutumlarına son vermeleri hâlinde çözüm konusunda başarıya ulaşabiliriz. Bu uluslararası bir cinayettir. Türkiye'den gelen insanların hiçbir yasal hakkı olamaz."⁴⁹ der. Bütün bunlara ilâveten, Rum tarafına 16 Nisan 2003 öncesinde 6 maddeden oluşan bir öneri paketi sunulur. Buna göre, ilk etapta kapalı Maraş bölgesi, yeniden iskâna açılmak üzere Kıbrıs Rum tarafının kontrolüne verilecek, her iki tarafı ilgilendiren dış ticaret, ulaşım, seyahat, kültürel ve sportif aktivitelerle ilgili bütün kısıtlamalar kaldırılacak, ayrıca iki taraf arasındaki geçişler kolaylaştırılacak ve ticarî ilişkilerin normalizasyonu çerçevesinde ortak projeler üretilecektir. Bunun yanında, Türk tarafınca Temmuz 2000 tarihinden itibaren BM Barış Gücü'nün dolaşımıyla ilgili uygulama tedbirleri kaldırılacak ve son olarak da karşılıklı saygı, hoşgörü ve anlayışın geliştirilmesi amacıyla bir uzlaşma komitesi teşkil edilecektir.⁵⁰ Öte yandan Kıbrıs Rum Yönetimi tarafından bu iyi niyet gösterisi, üzerinde hiç düşünülmeden göz ardı edilir. Aynı günlerde ABD'nin Kıbrıs Özel Koordinatörü Thomas Weston ise, Türkiye'ye "Yeni plân sizin pek çok koşulunuzu karşılıyor. Bunu kabul etmezseniz, büyük bir fırsatı kaçırsınız." mesajını iletir.⁵¹ Bunun hemen akabinde Avrupa Birliği'nin 16 Nisan 2003 tarihli toplantısının ardından Kıbrıs Rum Kesiminin üyeliğinin

⁴⁸ Ali Fikret Atun, s. XIII.

⁴⁹ Nisan 2003 tarihi itibarıyla KKTC'nin tek taraflı olarak sınır kapılarını Rumlara açmasıyla başlayan süreçte, Kıbrıs Rum Yönetimi de sınır kapılarını Kıbrıslı Türklere açmak zorunda kalır. Öte yandan Rumların uygulamaya başladıkları yöntem, AB üyesi olacak Kıbrıs için de bir işarettir, çünkü Rumların Güney Kıbrıs'a geçiş müsaadesi verdiği insanlar, 1974 Barış Harekâtı öncesinde Kıbrıs'ta doğup büyümüş Kıbrıslı Türklere aittir. 1974 sonrasında Türkiye'den Kıbrıs'a göçmüş Türkler ve bunların -Kıbrıs'ta doğup büyümüş dahi olsalar- çocukları Kıbrıs'ın güneyine geçememektedirler. Rum yönetimi tarafından işgalci olarak gösterilen bu insanlar, Rumların arzu ettiği şekilde bir anlaşma olması durumunda Türkiye'ye gönderilecektir. BM Genel Sekreteri Kofi Annan'ın barış plânı olarak ortaya attığı plânlarda da bu husus bu şekilde geçerlidir.

⁵⁰ *Volkan* gazetesi, Lefkoşa, 3 Nisan 2003.

⁵¹ *Cumhuriyet* gazetesi, İstanbul, 25 Şubat 2003.

kabul edilmesi sonrasında gerek Türkiye'yi ve gerek KKTC'yi sıkıştırmaya yönelik olarak Kıbrıs Rum Kesiminde KKTC'deki muhalefet partileri CTP ve TKP'nin genel başkanlarına bir yemek veren Kıbrıs Rum Yönetimi ve burada bir konuşma yapan Yunanistan Başbakanı Kostas Simitis, bu durumdan duyulan memnuniyeti "Enosisi başardık." diyerek belirtir.⁵² AB ile tek taraflı katılım anlaşması imzalanması sonrasında, Rum tarafında coşku öyle büyük olur ki, Girne'ye dönüşün simgesi olarak antik Girne gemisinin⁵³ maketine asılan AB bayrağı kaldırılarak yerine Enosis'i simgeleyen Yunan bayrağı asılır. Rum Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı Karavnos bu durumu, "AB üyeliği, ulusal Kıbrıs davamız açısından çok önemli bir gelişmedir." sözleriyle ifade eder.⁵⁴

Eşitlik ve egemenliği kabul edilmemiş KKTC'nin ve dünyada kendisini resmen tanıyan tek ülke olan Türkiye'nin de kabul edilmediği bir AB çerçevesinde, Rumların bu şekilde tam üyeliğe alınması uluslararası hukuka da aykırı bir durumdur. Ancak uluslararası mücadelelere sahne olan bölgede, Türkiye'nin de AB'ye aday gösterilmesiyle KKTC'yi AB saflarına çekmek ve Kıbrıs Rum Kesiminin AB'ye girişini hızlandırmak gibi bir politika hâlen sürdürülmektedir. Bunda bir taşla iki kuş vurma ve AB şemsiyesi altında Rumları ve Yunanistan'ı birleştirme, Doğu Akdeniz'e de Avrupa gücünü yerleştirme ve Orta Doğu'da söz sahibi olma niyeti vardır. 1999 Aralık ayında Helsinki'de yapılan zirvede, Türkiye'nin önüne AB ile ilgili sürülen şartlardan biri de Kıbrıs'tır. Türk askerinin adadan çıkması ve adaya AB üyesi askerî gücün yerleşmesiyle Kıbrıs'ın Türkiye açısından stratejik önemi negatif özellikler taşımaya başlayacaktır. AB üyeliğine kabul edilecek Kıbrıs Rum Kesiminin talep ettiği ise, bütün ada adına tam üyeliğe geçmek ve "Benim üyem olan bir ülkenin yarısını sen işgal ediyorsun, buradan derhâl çık!"⁵⁵ diyecek AB ile Türkiye'yi karşı karşıya getirmektir. Bu durumda Rumlara göre, Türkiye'nin garantörlüğü otomatik olarak düşecek ve Kıbrıs bütünüyle AB ülkesi olacağından müdahale bir yana, Türkiye adadaki askerî gücünü de geri çekmek zorunda kalacaktır. Rum tarafının AB'ye tam üyelik müracaat amacı ekonomik değil, siyasî olduğuna göre bu amaçlar şöyle özetlenebilir:⁵⁶

⁵² Ayrıntılı bilgi için bk. 21 - 22 Nisan 2003 tarihli günlük gazeteler.

⁵³ Söz konusu gemi, bilinen en eski ticaret gemilerinden biri olup Bodrum Müzesinde özel bir salonda sergilenen gemiye benzemektedir ve hâlen Girne Kalesi içindeki Batık Gemi (Sunken Ship) Müzesinde sergilenmektedir.

⁵⁴ *Volkan* gazetesi, Lefkoşa, 18 Nisan 2003.

⁵⁵ KKTC Cumhurbaşkanlığı Müşaviri Sabahattin İsmail'in Ankara'da 9 Eylül 2000 tarihinde "Dördüncü Tur Görüşmeler Öncesinde Kıbrıs Sorununda Son Durum" konferansında yaptığı konuşma.

⁵⁶ Nisan 2003 itibarıyla KKTC'nin sınır kapılarını Rumlara açmasıyla beraber Kıbrıs Rum Kesimi yönetimi de bu konuda girişimlere başlar, ancak Türklerle iç içe yaşanacak ortak bir Kıbrıs Devleti iddiasındaki Kıbrıslı Rumlar, elindeki uluslararası pasaportla 10 Temmuz 2003 tarihinde Larnaka Havaalanı'na gelen Kıbrıslı bir Türk kadına sırf Türk olduğu için adaya giriş izni vermez ve 1 gün nezarete tutuktan sonra adadan dışarıya atar. Aynı şekilde gazeteci Stelyo

1. AB üyesi bir ülkenin topraklarını işgal etmiş bir ülke konumuna düşecek olan Türkiye, AB ile karşı karşıya kalacaktır.

2. Yunanistan ile beraber hareket edecek olan AB tam üyesi Kıbrıs Rum Kesimi, Türkiye'ye karşı daima iki oya sahip olacak ve AB'yi kendi menfaatleri doğrultusunda daha fazla yönlendirecektir.

3. Gayrimeşru statüsünü meşru bir zemine oturtarak "Kıbrıs Hükûmeti ve Devleti" etiketini güçlendirecektir.

4. Ortaya attıkları AB ilkeleri çerçevesinde, çözüm önerileri çerçevesinde AB desteğini alarak 1974 öncesi statüye döneceklerdir.

5. Batı Trakya'da olduğu üzere, AB'ye tüm Kıbrıs'ın meşrû hükûmeti sıfatıyla tam üye olacaklarından Kıbrıslı Türkleri de Kıbrıs Devleti'nin içinde bir azınlık durumuna düşürerek eşitlik ilkesini yok edecek ve kendi içinde eritmelere (asimilasyonlara) zemin hazırlayacaklardır.

6. AB'den alınacak yardımlarla ekonomisini daha da güçlendirecek, ambargoların desteğiyle KKTC ekonomisi üzerindeki baskıları daha da artıracak, Güney Kıbrıs'ı cazibe merkezi hâline getirerek iç cepheyi çöktecektir.

7. Kırmızı pasaport, refah, iş ve gelecek vaadiyle kafa bulandıracak ve Kıbrıslı Türklerin millî beraberlik ve anavatan Türkiye'ye olan bağlılıklarını parçalayacaktır.

8. Garanti anlaşmalarını fiilen geçersiz hâle getirerek Türkiye - Yunanistan arasında oluşturulan ve Kıbrıs'a da yansıyan dengeleri, Yunanistan lehine bozacak ve Türkiye'ye karşı stratejik üstünlük sağlayacaktır.

9. Doğu blokunun 1990 sonrası yıkılmasıyla harekete geçen Yunanistan'ı AB üyeliği sonrasında Doğu Akdeniz'e kadar getirerek Türkiye'nin güney kıyılarını kuşatacaktır.

Bunun sonunda uluslararası anlaşmalara ve hukuka aykırı olarak, Kıbrıs'ın Türkiye'nin bulunmadığı AB'ye tam üyeliği ve adadaki Türk - Yunan dengesinin Türkiye aleyhine bozulması, Türk vatandaşları adaya vizeyle giderken Yunan vatandaşlarının serbest dolaşım, yerleşim, mülk edinme haklarını elde etmeleri⁵⁷ sonunda, AB içinde serbest dolaşım esas olduğundan sadece Rumlar değil, Yunanlılar da adaya yerleşmeye başlayacak ve bu gelişmeyi de hiç kimse durduramayacaktır. Ayrıca, tam üye olmayan Türkiye üçüncü bir ülke konumunda olacağından ve Türkiye'nin sahip olduğu haklar zaman içinde yok kabul edileceğinden dolayı olarak

Berberakis de Larnaka Havaalanı aracılığıyla adaya girmek istemesine rağmen, Rumlar tarafından sınır dışı edilir.

⁵⁷ KKTC'de Ulusal Halk Hareketi isimli sivil inisiyatif tarafından kamuoyunu bilgilendirmek için hazırlanan ve AB ile Annan Planı'nın gerek KKTC gerek Türkiye açısından sakinlerini ve tehlikelerini ortaya koyan açıklama. *Volkan* gazetesi, Lefkoşa, 6 Ocak 2003.

Yunanistan ile ilhak gerçekleştirilecektir. Ekonomik ve siyasî olarak AB kontrolü altında bulunacak adada, Kıbrıs Türkleri ile Türkiye'nin ekonomik bağları da kaçınılmaz olarak kopacaktır. Kıbrıs Rum Yönetimi, AB'ye tam üye olunca, uzun vadede tamamen Yunanistan'ın denetimi altına girecektir.

Türkiye - AB ilişkileri ve Kıbrıs arasında doğrudan bir ilişki kurulması, 1995 yılında Gümrük Birliği kararıyla gerçekleşir ve Türkiye'den 1996 başından itibaren AB ile Gümrük Birliği'ne geçmesinin ön şartı olarak Kıbrıs Rum Kesimi ile AB arasında 1996 sonrasında başlayacak tam üyelik görüşmelerine itiraz etmemesi istenir. 13 - 14 Aralık 1996 tarihinde gerçekleşen Dublin Zirvesi'nde Türkiye ile ilgili olarak alınan kararda, "AB Zirvesi, Türkiye ile siyasî ilişkilerin geliştirilmesine verdiği önemi teyit eder." denilmesine rağmen, kararın son cümlesinde "AB Zirvesi, ayrıca Türkiye'yi Kıbrıs'ta BM Güvenlik Konseyi kararları doğrultusunda bir çözüm bulunabilmesi için nüfuzunu kullanmaya davet eder." denilerek siyasî tutumunu kesinleştirir.⁵⁸ Türkiye, bu konudaki görüşlerini yazılı bir bildiriyle açıklar:

"Bir çözüm olsa dahi, Kıbrıs Türkiye'den önce AB'ye giremez. Zira bu, Türkiye ile Yunanistan arasındaki hassas dengeyi bozacaktır. Türkiye, 1960 anlaşmaları ve bunlardan doğan haklarını mahfuz tutmaktadır.

İçinde Yunanistan'ın bulunduğu AB, Kıbrıs sorununun çözüm yeri değildir. Çözüm BMGS'nin iyi niyet misyonu çerçevesinde bulunacaktır.

Buna rağmen Güney Kıbrıs Rum Yönetiminin AB üyeliği ileri götürülürse, Türkiye de KKTC ile benzeri bir bütünleşmeye gitmek durumunda kalacaktır."⁵⁹

Ancak AB ve batı, bugüne kadar ne Türkiye'nin ne de KKTC'nin haklarını korumaya yönelik bir girişimde bulunmuştur. AB, Yunanistan'ın adayı ilhak gayretlerine doğrudan veya dolaylı olarak arka çıkmış, Türkiye'nin adadaki ahdî hukukunu ve haklarını göz ardı ederek, Kıbrıs'ta Enosis'e razı olması için ona ağır baskılar yapmıştır. Kıbrıs konusunda hem savcı, hem hâkim, hem de jüri konumuna bürünen AB ve Yunanistan'ın müdahaleci tutumuyla bütün parametreler değişmiştir. Türk - Yunan ilişkileri açısından son derece önemli bir konu olan Kıbrıs konusunda Yunanistan, batı ülkeleri tarafından destek gördüğünden Megali İdea ve Enosis hayallerini sürdürmektedir. Oysaki, problemin çözümü için adada ve Ege'de Türkiye ile Yunanistan arasında bir çözüme ulaşılması, bir tarafın diğer taraf üzerinde egemenlik kurmaması, her iki tarafın ayrı egemenlik haklarının korunması, iki bölgeci bir sisteme geçilmesi, Türkiye ve Yunanistan'ın bütün adada etkili bir garantörlük anlaşması imzalaması gerekmektedir. Kıbrıs sorunu, özellikle Doğu Akdeniz'de güçler dengesini, AB'nin genişlemesini ve Türk - Yunan ilişkilerini bu kadar yakından ilgilendirdiğine göre, Kıbrıs sorunu halledilmeden AB'ye girilmesi düşünülemeyeceği gibi, Türkiyesiz bir AB de

⁵⁸ R. Karlık, *Avrupa Birliği ve Türkiye*, İstanbul, 1998, s. 489 - 490.

⁵⁹ Ülger - Efeğil, s. 3.

düşünülemez. Rumların bir şekilde 16 Nisan 2003 tarihinde tek taraflı ve Londra - Zürih Anlaşmaları'na aykırı olarak AB'ye kabul edilmesi ve KKTC'nin de AB'ye kabulü durumunda bile Türkiyesiz bir AB düşünülmemelidir. Bu bağlamda, Türkiye'nin uluslararası anlaşmalardan doğan haklarını Kıbrıs Rum Kesiminin AB üyeliğini engellemek için kullanması gerekmektedir; çünkü Londra - Zürih Anlaşmaları'na göre, Rumların AB'ye üyelikleri, ancak adada iki devletli siyasî bir durum ortaya çıktıktan sonra, sadece Kıbrıs Rum Cumhuriyeti adına olabilecektir ve şu an ortaya çıkan fiilî durum yasal değildir. Kıbrıs Cumhuriyeti'nin dayandığı uluslararası anlaşmalar orta yerde dururken Kıbrıs Rumlarının de facto bir durum yaratarak 13 Nisan 2003 tarihinde AB ile Katılım Anlaşması imzalaması, Türkiye Dışişleri Bakanlığı tarafından Türkiye'nin Kıbrıs'ta mevcut garantilerin devamını sağlayan, Türk - Yunan dengesini koruyan, adadaki iki tarafın eşit statüsünü kabul eden, uzlaşmaya dayalı yeni bir ortaklık oluşturulmasına yönelik bir siyasal anlaşmaya varılmasını arzu ettiği ifade edilmekle beraber eleştirilir.⁶⁰

"1959 - 60 Anlaşmaları, Kıbrıs Ortaklık Cumhuriyeti'ni kurmuş, Türkiye, Yunanistan ve İngiltere'ye garantörlük görevi vermiştir. Ancak, 1960 ortaklık devletin 1963 yılında Rumlarca güç kullanılarak yıkılmasından bu yana, adanın tümünü temsil etmekle yetkili tek bir siyasal otorite, hükümet veya parlamento mevcut değildir. Bugün Kıbrıs'ta, eşit statüde iki ayrı halk ve bunların oluşturduğu iki ayrı çoğulcu demokratik yapı ve hukukî düzen ile iki ayrı devlet mevcuttur. AB Kopenhag Zirvesi'nin Kıbrıs'la ilgili kararları üzerine de tarafımızdan açıklandığı veçhile, AB uluslararası anlaşmaları ihlâl ederek Kıbrıs adasının geleceği ile ilgili tek taraflı kararlar almak ve uluslararası mükellefiyetler yaratmak hakkına sahip değildir. Türkiye, Güney Kıbrıs Rum Yönetiminin tam üyeliği ile ilgili Katılım Anlaşmasını ve ekli protokolü, hukukî ve siyasî bakımdan kabul etmemektedir... Hâlen BM Güvenlik Konseyi'nin gündeminde bulunan uluslararası ihtilâfı, Türk tarafının muhalefetine rağmen, AB'nin bu şekilde içine dâhil etmesinin AB'nin dayandığı hukukun üstünlüğü ve demokratik meşruiyet ilkeleriyle ve birliğin temel yaklaşımlarıyla bağdaşmadığına inanıyoruz."

Bu oldu bitti durum sonucunda, uzun vadede Kıbrıs Rum Kesimi ile Türk tarafı arasında meydana gelebilecek problemler, Türkiye - AB sorunları hâline dönüşecektir.⁶¹ Rumların Türkiye AB'ye üye olmadan ve Kıbrıs sorunu çözüme kavuşturulmadan tek yanlı olarak üye alınması, Kıbrıs sorunu açısından tehlikeler yaratacaktır. Bu sorun, başlangıçta Türkiye ve Yunanistan arasında görünmekle beraber, bugün itibarıyla AB tarafından halledilmesi gereken uluslararası bir sorun hâlini almıştır:

⁶⁰ *Volkan* gazetesi, Lefkoşa, 17 Nisan 2003.

⁶¹ Erol Manisalı, "KKTC'nin geleceği, Güney Kıbrıs Rum Yönetiminin AB üyeliği ve federasyon konusu", *Dışişleri ve Savunma Bakanlığı Tanıtma Dairesi, Egemenlik, Avrupa Birliği ve KKTC*, Lefkoşa, (basım tarihi belli değildir).

“AB, Güneyi almıştır. Güney müracaat etmiştir. Öyle yapmakla da AB, Kıbrıs sorununu belâ olarak başına almıştır. Halletmesi için Türk tarafına da tamamen eşit muamele yapması gerekir. Bu artık, dünya edebiyatına girmiştir. Kıbrıs Türklerine yaptıkları 40 yıllık haksızlık yeter artık. Onun için ümit ederiz ki, AB bunu bir sorun olarak değil, bir belâ olarak değil, adalete riayet ederek halletmesi gereken bir mesele olarak ele alır.”⁶²

Öte yandan Türkiye, çağdaş uygarlık seviyesinin üzerine çıkma ilkesi doğrultusunda, çağdaş bilim ve teknolojinin en üst seviyede bir yaşam biçimi hâline geldiği Avrupa ile entegrasyon sürecine girerken, Kıbrıslı Rumların tek yanlı müracaatının ortaya çıkardığı çelişkilerden uluslararası hukuk, diplomatik teamül ve olanaklar nispetinde elden geldiğince faydalanarak Kıbrıs'ın üyeliği ile kendi üyeliğini eş zamanlı hâle getirmelidir. Çünkü “Bizim temel davamız Türkiyesiz bir Avrupa Birliğine giremeyeceğimizdir. Ama Türkiye de razı olursa ve Türkiye de sanki Avrupa'daymış gibi bütün haklarını devam ettirecek bir formül bulunursa, ‘Hâlâ siz bu temada mı olacaksınız?’ sorusuna ‘Buyurun, getirin bize öyle bir şey de ondan sonra bunu konuşalım.’ derdik. Biz Türkiyesiz bir Avrupa Birliğine giremeyiz, çünkü, ipsiz kuyuya düşüp bir daha çıkmama meselesidir. Garanti ve ittifak anlaşmaları da bizim Türkiyesiz bir yere giremeyeceğimize amirdir.”⁶³

Kıbrıs'ta her iki toplum da kendi ulusal kimliklerine, varlıklarına ve demokratik idarelerine özel bir önem yüklemektedir. BM kararlarında da teyit edilen siyasal eşitliğin işlevsel hükümlere dönüştürülebilmesi için, yapısal eşitlik ve simetri önemlidir. Bu sebeple Kıbrıslı Rumların egemenliği ve bağımsızlığı tanındığı sürece, bu yapısal eşitliğin ve simetrisinin hayata geçirilebilmesi için aynı muamelenin Kıbrıslı Türklere de yapılması gerekmektedir. Kıbrıs'a konfederasyon biçiminde bulunacak bir çözüm, anlaşmazlığın iki tarafa da egemen ve anayasal açıdan da bağımsız yapı olarak davranılması sonucunu kendiliğinden getirecektir. Ayrıca adada yaşayan insanlar menşeleri, lisanları, dinleri ve gelenekleri bakımından derin ayrılıklara sahiptir. KKTC halkı Türkçe konuşan Kıbrıslı Türklere, Rum tarafı ise, Rumca konuşan Ortodoks Hıristiyanlardan oluşmaktadır. İki toplum arasında ortak kesinlikle hiçbir şey yoktur. Bu sebeple, bu iki toplumu bir araya getirip ortak ve tek bir devlet yaratmaya çalışanlar daha başından hata yaparlar.⁶⁴ Bu tür heterojen yapılar için uygulanabilecek en iyi yol ise konfederasyondur.⁶⁵

⁶² KKTC Cumhurbaşkanı Rauf R. Denktaş'ın Atatürk Havalimanı'nda yaptığı konuşma, *Volkan* gazetesi, Lefkoşa, 16 Nisan 2003.

⁶³ KKTC Cumhurbaşkanı Rauf R. Denktaş'tan aktaran Erol Karsavran, “Durdurun AB'yi incek var”, *Dışişleri ve Savunma Bakanlığı Tanıtma Dairesi, Egemenlik, Avrupa Birliği ve KKTC*, Lefkoşa, (basım tarihi belli değildir.).

⁶⁴ Stefano Cavaliere, “The Cyprus Question”, *Human Rights And The Cyprus Question in The Context Of The CSCE Process, Turkish Cypriot Human Rights Committee Seminar Proceedings*, 9 - 11 September 1991, Lefkoşa, s. 113.

⁶⁵ Kudret Özersay, “Kıbrıs Konusundaki Bir Konferanstan Akılda Kalanlar”, *Kıbrıs Mektubu* dergisi, Sayı: 2, Ankara, Mart 2000, s. 10.

Sonuç olarak, Kıbrıs konusunda varılacak uzlaşmanın dayanması gereken sebepler; statü, toprak, göçmenler ve mülkiyet meselesiyle bu konular kadar önem arz eden güvenlik konusudur. Kıbrıs'ta varılacak çözüm, iki bağımsız devletten oluşan, Türkiye Cumhuriyeti'nin garantörlüğü altında, azınlık durumuna düşürülmeden, iç işleri ve güvenliğinin sağlanmasında tamamen bağımsız, toprak sorunu çözümlenmiş,⁶⁶ güvenlik kaygısı yaşanmayan, insanların tekrar göç etmek zorunda kalmadıkları, Türkiye Cumhuriyeti ile birlikte Avrupa Birliğine üye olmuş bir Kıbrıs'tır.

Abstract:

Cyprus having a great strategical importance for the world politics throughout the history now comes to the surface as a multi-dimensional, and international political issue not only for the Greek Cypriots and Turkish Cypriots but also for Turkey and Greece as well as Western countries towards the membership of European Union in coming future.

Key words: European Union, Cyprus, Confederation, Denktash.

⁶⁶ Burada toprakla ilgili yapılacak en isabetli çözüm, mülkiyeti Kıbrıslı Türklere bırakılacak iki taraf arasında çizilen sınırın düz bir hat olarak oluşturacağı, kara yolu ulaşımı, su kaynakları ve tarım arazisi açısından göçe daha az zorlayacak, güvenlik açısından zafiyet yaratmayacak bir yolun bulunmasıdır.

YAYIN İLKELERİ

Yayın Amacı ve Kapsamı

1. Ulusal hakemli dergi niteliğine sahip ve yılda iki sayı olarak yayımlanan Stratejik Araştırmalar Dergisi, özellikle güvenlik boyutunda geleceğe yönelik jeopolitik ve jeostratejik seviyede Türkiye'nin uygulamasında fayda mütalâa edilen stratejik seçenekleri ortaya koyma amacına yöneliktir. Bu itibarla ilgi alanımıza giren jeopolitik, jeostratejik ve ekonomik seviyede güvenliğimizi ilgilendiren konularda daha önce yayımlanmamış özgün ve bilimsel nitelik taşıyan tüm çalışmalara açıktır.
2. Stratejik Araştırmalar Dergisi'nde; ülkemizin güvenliği ile ilgili konuları işleyen, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin anayasada ifadesini bulan temel niteliklerine ve yasalarına tamamen saygılı bir tutum ve uyum içinde kaleme alınmış olan ve hakem onayından geçmiş makalelere yer verilmektedir.
4. Stratejik Araştırmalar Dergisi'nde makalesi yayımlanan yazarlara telif ücreti ödenmektedir.
5. Stratejik Araştırmalar Dergisi'nde yayımlanan makaleler, yazarlarının şahsî görüşlerini içermektedir. Bu nedenle, Türk Silâhlı Kuvvetlerinin resmî görüşlerini yansıtmamaktadır.

Yayın Kuralları

1. Makaleler A - 4 kâğıdının bir yüzüne gelecek şekilde 5 - 20 sayfa olarak bilgisayar ortamında Microsoft Word programında yazılarak bilgisayar çıktısıyla birlikte diskette gönderilmelidir.
2. Makalenin başlangıç kısmına (150 kelimeyi geçmeyecek şekilde), Türkçe ve İngilizce özeti ile beş adet anahtar kelime yazılmalıdır.
3. Yazı karakteri Arial, yazılar 10 punto, dipnotlar 8 punto, fotoğraf, şekil ve çizelge yazıları 10 punto olmalıdır.
4. Makalenin konusu ile ilgili belge ve fotoğrafların orijinaleri veya baskıya uygun nitelikte olanları seçilmelidir.
5. Yazar adı ve açık adresi (elektronik posta adresi ve telefon numarası dâhil), sağ köşeye, italik, koyu 10 punto olarak yazılmalı, unvan ve görev yeri dipnotta (*) işareti ile belirtilmelidir.
6. Dipnotlar, yer aldığı sayfanın alt tarafında ve numaralandırılarak verilmelidir.
(Adı Soyadı; Kitap / Makale Adı, Cilt / Sayı, Yayın Evi / İl / Basım Evi, Yıl, Sayfa No.)
7. Kaynakça, makalenin sonuna aşağıdaki şekilde konmalıdır.
(Soyadı Adı; Eser İsmi, Cilt / Sayı, Yayın Evi, İl, Yıl)
8. Yayımlanacak makalelerde esasa ilişkin olmayan redaksiyon değişiklikleri ve düzeltmeler Gnkur. ATASE SAREM Bşk.İğınca yapılabilir.